

І оживе добра слава,
Слава України

МИКОЛА
ВІНГРАНОВСЬКИЙ

Северин Наливайко

РОМАН

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1996

ББК 84.4УКР6
В48

Северин Наливайко... Легендарний селянський гетьман, випускник Острозької академії, богослов, який у квітні 1594 р. підняв повстання проти наймогутнішої на той час країни в Європі Речі Посполитої і два роки разом зі своєю сіромою протистояв немислимим військовим силам. А за рік до повстання він як князів сотник у складі польського війська воював проти запорізьких козаків. І козаки не забули цього Наливайкові до останнього його дня, хоч як просив він їх пізніше, коли підняв за православну віру й Україну шаблю, хоч як молив простити йому й допомогти, навіть послав їм у подарунок 1500 коней,— нічого з того не вийшло...

Така непересічна особистість і така складна епоха постають з роману Миколи Вінграновського, лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка і премії Фундації Антоновичів (США).

Редколегія:
Апанович О. М., Гоян Я. П., Мушкетик Ю. М.,
Шевченко Ф. П., Шевчук В. О.

Передмова
Івана Дзюби

Художнє оформлення
Анатолія Добролежі

В $\frac{4803640201-035}{206-96}$ Без оголошення
ISBN 966-01-0025-6

© Микола Вінграновський, 1996
© Іван Дзюба, передмова, 1996
© Анатолій Добролежа, художнє оформлення, 1996
© Видавництво «Веселка», підготовка видання, 1996

ІСТОРИЧНИЙ МІФ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО

Творчість Миколи Вінграновського вже давно визнана як одна з окрас нашої літератури, один із яскравих її здобутків. Першим актом його самоствердження стала поетична збірка «Атомні прелюди», що вийшла друком 62 року, в часи деякої лібералізації радянського режиму. Книжка вражала своєю незвичайністю — масштабністю поетичної думки й бентежною силою уяви; діапазоном голосу, що вміщав у собі і громадянську патетику, і благородний сарказм, і щемливу ніжність; високим моральним тонусом і самостійністю громадянської позиції, тією гідністю і суверенністю, з якими говорилося про болі народу, проблеми доби, суперечності історії. Космос, людство, земля, народ, доба, Україна — ось на яких регістрах звучала поетична мова Вінграновського, ось у яких вимірах жив його ліричний герой.

Наступна поетична збірка Миколи Вінграновського — «Сто поезій» — вийшла через п'ять років. На той час змінилася на гірше суспільно-політична атмосфера: уже відбулися не лише ідеологічні погроми, жертвами яких стали поети-шістдесятники та інші молоді митці, а й політичні арешти національно активної молоді. На зміну хрущовській відносній «відлизі» приходило те, що пізніше дістало назву брежнєвського застою, хоч фактично було не застоєм, а реакцією. Потрібна була велика душевна опірність, щоб вистояти, залишитися собою, говорити з читачем несфальшованим голосом. Микола Вінграновський зміг це зробити, хоч, звичайно, він сам змінювався: нові обставини, новий життєвий досвід, природний внутрішній розвиток,— а відповідно змінювався і характер його поезії. На місце громадянської вибуховості починають приходити розважливість і роздумливість; патетичні та героїчні інтонації обростають обертонами журливості, гіркоти, тихої радості; масштабність притишується зосередженістю. Вже вгадується внутрішній рух від душевної «романтики» до душевного «реалізму».

Виразним свідченням дальшого творчого розвитку Вінграновського стала збірка «На срібнім березі» (1978). Поетів голос став начебто тихішим, але відбулося внутрішнє ускладнення й

збагачення його лірики, підвищилася прихована, в собі зосереджена інтенсивність душевного життя. А 1984 року вийшла просто дивовижна невеличка книжечка — «Губами теплими і оком золотим». У ній органічно переплелися і переживання природи та спогади дитинства, й інтимна лірика, і предметна реальність світу, і химерія, і казка, і добра витівка, і гумор, і затамована жура: найбуденніші будні людини і природи постають у ній як світова містерія...

Потім були ще поетичні збірки. І була велика книга «Вибраного» (1986). У ній була репрезентована і проза.

Прозу він почав писати давно, майже одночасно з поезією. Створив кілька повістей та низку оповідань. У них відтворено переважно світ дитинства або сферу співжиття людини і одухотвореної природи (а власне, вся природа у нього вищою мірою одухотворена).

У повістях та оповіданнях останнього часу Вінграновський якоюсь то веселою, то сумовитою барвою поєднує світ людей і світ звірів, птахів, рослин, життя всього живого й «неживого». Причому в зображенні «персонажів» з фауни він показав себе не лише художником, а й оригінально спостережливим натуралістом (оригінально тому, що спостережливість його межує з фантазією і в неї переходить), а також, сказати б, вигадливим «зоопсихологом». Ідучи від народної казки, він натхненно одухотворює звірів і птахів і так це психологізує та злагіднює гумором, що часом здається: так, мабуть, і справді могли б «подумати» або «сказати» ті істоти!

Як у поезії, так і в прозі Микола Вінграновський, залишаючись собою, постійно «приростає» новими якостями, змінюється і раз у раз вибухає самовідкриттями. Таким «вибухом» став і його історичний роман «Наливайко», вперше опублікований у журналі «Вітчизна» (1992.— № 12; 1993.— №№ 1, 2) і удостоєний Міжнародної премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США).

...Життя і долю Миколи Вінграновського, за всієї глибини його громадянських і національних почувань, визначають глибоко особиста місія, глибоко особисті мотиви — в тому значенні, що він, на відміну від багатьох своїх ровесників, а ще більше неровесників, ніколи не відгукувався на попит, не писав на тему, хоч би яку модну чи важливу, не приймав «соціального» чи «патріотичного» замовлення, а творив тільки з внутрішньої потреби, не інакше, тільки як душа сама озоветься.

Колись в останні роки радянської імперії його послали в складі делегації УРСР на чергову сесію ООН — то був випробуваний прийом респектабельного підкупу творчої інтелігенції. Після таких поїздок, як правило, з'являлися книжки поезій або й романи, що

викривали «американський спосіб життя», а пізніше, в часи «перебудови», бодай засвідчували екзотичні враження та неабиякий кругозір авторів. З-під пера Миколи Вінграновського не вийшло нічого подібного. Він не з тих, хто програмує себе на якусь мету, він просто є собою.

Але саме тоді в закордонному інтерв'ю, відповідаючи на запитання, над чим працює, він відповів:

«...Працюю над історичною повістю про Наливайка — мого улюбленого героя української історії. Відчуваю себе в боргу і перед історією, і перед сучасністю свого народу. Ту «вину» нашої літератури перед своїм народом гостро відчуваю і як свою особисту вину. Мушу її спокутувати — разом з іншими».

Маючи тепер текст роман ми можемо зрозуміти, чому протягом багатьох років так вабив... Вінграновського постать Наливайка і його доба. Адже йшлося про важливий етап консолідації української нації, коли процес цей міг піти і не в тому напрямку, в якому пішов (традиція Київської держави вже була втрачена, нова ще не сформувалася); йшлося про формування нової національної самосвідомості, для якої ще бракувало виразного державно-політичного ідеалу, не кажучи про врядувально-адміністративну модель; ішлося про утвердження (або втрату) тяглості історичного буття України. Назрівала ситуація вибору історичної долі народом. Що могло бути ближчим Миколі Вінграновському, народженому для україноночування?

Колись Мішель Монтень про головну книгу свого життя сказав, що не тільки він її писав, а й вона його писала. Процес творення мистецтва є водночас і процес самотворення митця.

Результатом багаторічної праці Миколи Вінграновського став дивовижний твір, аналогію якому важко знайти в історичній романістиці. Це не даність історії, це магія історії, міф історії. Історія чиниться в ньому як простодушно-вигадлива казка і водночас як алгоритм певних суспільних і національних сил. У геополітичний ландшафт роману рельєфно вписалися різні національні стихії середньовічної Європи і Азії, та водночас картина історії у Вінграновського, сказати б, радісно-україноцентрична — при всьому незаздрісному відчутті її всесвітності.

У романі Микола Вінграновський постав і знаним, і незнаним. Він опанував нове для себе мистецтво — мистецтво історичної панорами й хроніки, мистецтво оперування великою масою фактичного матеріалу, мистецтво розумування і філософствування навколо цього матеріалу. Водночас адекватна (достеменна) історія — лише частина життя минулого в поетичному світі автора. Стаючи великою стихією його внутрішнього переживання, історія фантастично збагачується безліччю, сказати б, незалежних від неї,

історії, пригод людського духу й тіла, пригод різних живих істот і самих сил природи.

І де ще ми знайшли б таке поєднання приголомшливої спостережливості і незборимої вигадливості!

І в якому ще історичному романі про найдраматичніші моменти національної історії стільки кумедного, грайливого, легковажного, а водночас за цим розкошуванням творчої сваволі — точний моментальний знімок історичної грози і бентежна картина української долі.

Після Юрія Яновського з його «Чотирма шаблями» та «Вершниками» в українській прозі фактично не було баталістів, хоч історичних і неісторичних битв описано безліч.

Микола Вінграновський трохи, може, й несподівано виявив себе в «Наливайкові» чи не найбільшим баталістом у сучасному українському мистецтві, в усякому разі — найоригінальнішим і найазартнішим. Численні картини великих бойовиськ і малих сутичок у нього не тільки дають оптичний ефект скрупульозної панорами, а є спонтанним вибухом самої матерії оповіді, концентруючи в собі патетику руху великих людських мас і мінливість долі окремої постаті, брутальність сукупної сили, войовництва і щемливу цнотливість її смакування в автора, гострий драматизм і парадоксальний гумор.

Водночас баталія у Вінграновського — схрещення силових ліній історії, вузловий момент її динаміки, і він до самозабуття переймається її трагічною красою, хоч за всім десь невидимо стоїть людська гіркота як останній осад історії, а може,— як єдине, що від неї залишається.

Для Миколи Вінграновського не минула безслідно його багаторічна робота в кіно. І в його поетичному мисленні, і в його романному письмі чимало «кінематографічного». Це і монтаж кадрів, і чергування близьких та загальних планів, і постійна зміна щільності оповіді (то докладність, то лаконізм; то віяло варіацій, то стягування у метафоричний вузол); такі ж постійні переходи від описового стилю до поетичного й казкового та навпаки... Або згадаймо епічний, «кінопанорамний» розмах картин українського середньовічного степу і їхню зримну насиченість. Або кінометафору труни — домовини, в якій запорожці кинули Наливайка в Дніпро, не простивши йому минулих провин і не зрозумівши його ідеї єднання, не прийнявши простягнутої руки для злуки... Я вже не кажу про глибинний, міфологічно-всеоб'ємний зміст цієї кінометафори, що грізно унаочнює трагізм і самозгубність української історії, її братовбивчу розпанаханість,— як багато долепояснювального й застережливого говорять навіть окремі «кіноподробиці», от хоча б коли кошовий Богдан Микошинський

підвів Наливайка до тієї домовини, яку йому вготовив: «На її дубовому дні зеленіла запліснявіла дощова вода, і два водяні жуки билися на ній лапками, бо не могли ту гнилу воду ніяк поділити». Метафора, гідна майстрів німого кіно!

Роман — і це рідкість для історичного жанру — написаний на «вільному диханні», він не скутий ніякими ідеологічними чи іншими зобов'язаннями, якимись готовими оцінками чи наперед продуманими інтерпретаціями; він не залежний від якоїсь підпорядкувальної жанрово-стильової моделі. У романі є і елементи історичної хроніки, і густий побутовий живопис, і геополітичне тло (а подекуди й узагальнювальні авторські міркування з цього приводу); є яскраво пригодницькі сюжетні лінії як героїчного характеру, так і бурлескного (похождения Петра Жбура, зокрема, змушують згадати той варіант плутовської традиції в європейській літературі, що свого часу набрав форми т. зв. «шахрайського роману» — хоч тут маємо контамінацію бурлескного з героїчним, як у «Енеїді» Котляревського); є і, сказати б, світова екзотика (поява арабської принцеси, негритянок і китайських приблуд в українських степах; знов-таки, пригадується прецедент: Майк Йогансен з його «Подорожжю ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки Альцести у Слобожанську Швейцарію» та «Неймовірними авантурами дона Хосе Перейра у херсонському степу»); і є — все інше «оповиваючи» — стихія поетичної химерії, яка і визначає неповторність та органічність роману.

Це саме стихія, а не відомий у світовій і нашій літературі прийом «учуднення». Бо прийом передбачає свідоме настановлення, певну самодисципліну й зусилля над собою: це і техніка письма,— а тут йдеться не про техніку, а про якість таланту Вінграновського, про його спонтанне «волевиявлення» (відсутність «регульованості», самокорекції інколи навіть шкодить авторові з його безмежною фантазією).

Вінграновський не може бути однотонним; йому, як дитині, швидко набридає одна манера, один темп, одна роль,— і, як дитина, він увесь час «грає», весь час змінює «гру», весь час імпровізовує якісь повороти гри...

Ось, скажімо, тріумфально в'їздить до Острога княжат Януш з польським військом. Вінграновський малює колоритну картину побуту українського середньовічного міста, що постає перед вельможними тріумфаторами. Та цього йому мало,— тоді один із непроханих гостей, Янушів супровідник єзуїт дон Комулео знімає окуляри (бо своїм дивним виглядом вони привертали надмірну увагу міщан, викликаючи ревниве почуття у княжати Януша),— і «без окулярів дону Комулео все здавалося навпаки». І ця «навпакова» картина химерно відтінює реальну.

Сміливі метафори Вінграновського часто мають «відкриттєвий» характер, вони творять свій світ з глибшим, багатшим на емоційність змістом, ніж буденний: «очі його дзвеніли від радості»; стояла така тиша, «що Наливайко почув, як у Свата (Наливайків кінь.— *І. Дз.*) задзвеніло у вусі» — таких прирощень нового виміру в нього безліч.

І світ цей дуже людський, дуже інтимізований, занурений у побут і плоть, але водночас і піднесений до містики. Тому, з одного боку, польські кулі, які розплющилися об Наливайкову шаблю і впали йому за комір, «пахли запліснявілою з діжки капустою» (а татарські стріли — часником), а з другого — за Тимошем, хоч би де він був і що робив, тягнеться таємничий «вигинистий вихорець» — мовби душа його нареченої Оксани, що втопилася через шляхетську наругу.

За першим, «буквальним» шаром текстів Вінграновського майже завжди стоїть другий або й третій шар — «доданий», фігуральний, параболічний, Але не йдеться про алегорії й символи. Свого часу Олександр Довженко гостро заперечував тим, хто в його сміливих кінометафорах знаходив символічне значення: «Ще й досі говорять про символіку «Арсеналу». Я заявляю, що ніколи не думав про символи, і навіть тоді, коли розстрілюють і не можуть розстріляти мого героя, я володів тією мірою творчої простодушності, яка дозволяє вірити в це, як у цілком законний і реальний факт».

Ось таку міру поетичної простодушності і самостійного життя метафори маємо і в Миколи Вінграновського.

Тому в нього навіть у історичному романі можуть заговорити ховрашки; дід Максим може набрати повну шапку місячного світла, і, коли надіне шапку на голову, те світло патьоками виллється йому на обличчя; у Петра Жбура може відділитися від тулуба голова і значущо подивитися на нього збоку, щоб задумався над собою, а потім знову приліпитися; яструб, літаючи над степом, пізнає Северина Наливайка і «змодельовує» панораму бойовища; закинутий випадком в український степ китаєць У Пу вестиме складні дискусії з українськими козаками їхньою мовою (тоді як арабська принцеса німує перед мовним бар'єром) і зрештою коронує Наливайка на імператора Китаю — трохи аж надмірна фантазема...

Вінграновський химерує без стриму, але це не витівки самопід'юджуваної думки, а (здебільше) спонтанна гра уяви, пластичне саморозгортання образів. Це, можна сказати, міфотворчість Миколи Вінграновського. І не можна порівнювати його твір з реалістичним (соцреалістичним!) романом «Наливайко» Івана Ле чи з науково-популярною повістю Віталія Кулаковського.

Минуле, відбите в документах і ретельних описах, стає предметом (чи надбанням) історії як науки. Минуле, закарбоване в народній пам'яті, народному переживанні й переказі, стає міфом, який у свою чергу може продукувати (чи «провокувати») інші, суб'єктивно-творчі міфи. Міф у розумінні сучасної культурології — не довільна вигадка, не каприз нерозбірливої думки і навіть не первісне, донаукове пояснення явищ світу, а максимальне самовиявлення явища, події, особистості, мовби розквіт їхньої са́мості. «Міф є не субстанційне, але *енергіальне* самоствердження особистості [...] Міф є *розмальовка* особистості, картинне випромінювання особистості, образ особистості» *(О. Ф. Лосєв)*.

Ось у такому значенні можна говорити про міф у Вінграновського, про його міфотворчість. Бачимо в нього розкошування «са́мості», саморозкриття ма[illegible]ріалу минувшини,— йому він віддає свою нестримну і невичер[illegible]у життєрадісну уяву.

Здається, варто Миколі Вінграновському покласти на *щось* своє чаклунське око,— як те *«щось»* починає жити само, своїм непередбаченим і суверенним життям, і розгортається, і розгортається своєю істотою, але ревно приберігаючи крихітку таїни...

Отож, на мій погляд, «Наливайко» Миколи Вінграновського — принципово нове і новаторське явище, досі не знане не лише в українській, а й взагалі в сучасній історичній романістиці: свого роду «химерна» історична проза, суттю якої є не відповідний матеріал, а невловний поетичний дух доби і людей доби в парадоксальному осягненні автора, суб'єктивно-метафоричне бачення реалій, збагачених примхливою і прекрасною грою уяви і огорнутих райдужним серпанком ліричних переживань та розкішного гумору. Такого наскрізь національного кожною своєю барвою і такого неймовірно густого тими барвами, а водночас звабливого й легкого до читання історичного роману — на грані дитячої наївності і чаклунської метафоричності, а водночас, знов-таки, дуже поважного своїм образом історичної долі України,— такого роману ми ще не мали. І, звичайно ж, більше не будемо мати, бо він неповторний. Секрет написання таких речей, мабуть, і самі автори назавжди втрачають, поставивши останню крапку.

Мені пощастило бути досить близьким свідком того, як писалося «Наливайка». Писалося і довго — якщо мати на увазі хронологічні рамки створення роману (сам автор зазначає роки 1986—1992), і недовго — коли числити на ті хвилини грозового натхнення, в які, власне, Вінграновський і пише. Бо все інше — це тривала напружена праця, яка передує азартові втілення.

Цього разу праці було, мабуть, як ніколи неозоро. І не тільки тому, що довелося звертатися до багатющого і клопітного історично-джерельного матеріалу, а це для Вінграновського — новина. Але й тому, що народжувався новий стиль і навіть нова мова.

Так, так,— великий чутливець української мови Микола Вінграновський заново відкривав її для себе!

«Я з половини «Наливайка».— зізнавався він,— почав вивчати українську мову — і заново все переписувати. Тільки тепер пізнав українську мову!»

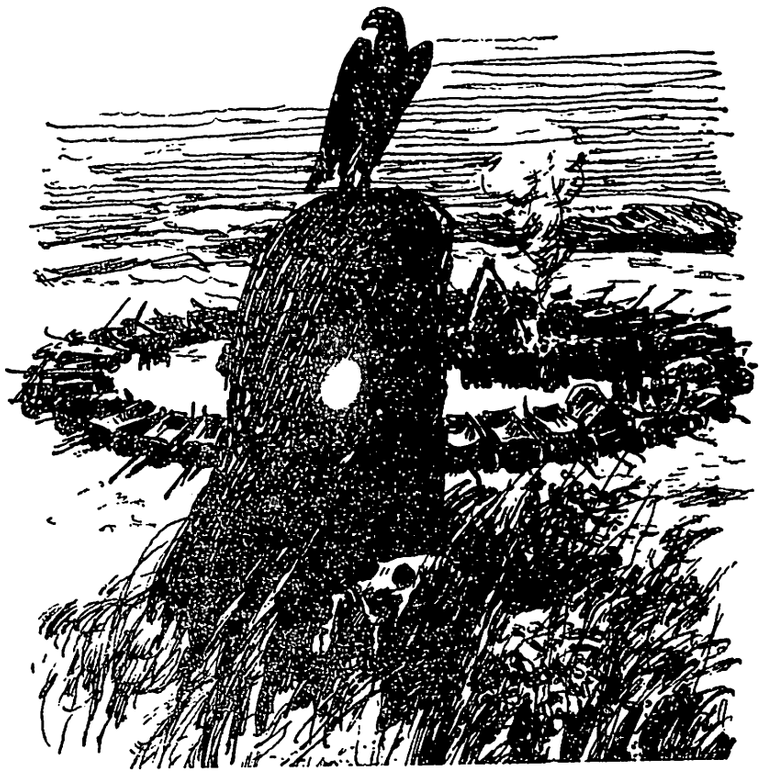
Писався «Наливайко» з великою любов'ю і великим болем. Або, може, любов і була болем. Коли писав «Наливайка», то, його словами, «нікого не любив» (мається на увазі: поза твором). Цим, мабуть, сказано, якою вичерпною мірою всі душевні сили йшли на «Наливайка».

«Тепер уже більше нічого не напишу»,— сказав мені Микола Степанович, закінчивши «Наливайка». Але я певен, що через деякий час ми почуємо такі ж слова вже з іншого, нового приводу.

Хай ще не раз зриватимуться ці розпачливо щасливі слова з вуст нашого поета, знаменуючи цілковиту вичерпаність великим звершенням і водночас початок самоназбирування сил для нового...

Адже у великого таланту завжди попереду більше, ніж позаду.

ІВАН ДЗЮБА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Літом, наприкінці серпня 1595 року, Наливайко повернувся з Угорщини. Вночі він перебрався через Дністер, покрадьки став за горбами табором, та вже удосвіта мусив дати бій: його стеріг і підстеріг Жолкевський.

Тим часом і Жолкевського, і Наливайка пильнувала зі степу орда. Вона зависла у них на боках і на темному дні придністровських долин заховалася в травах. Татарський хан Газі-Гірей ніч ковтав слину: хто кого, хто візьме гору — польський гетьман Станіслав Жолкевський чи український — Северин Наливайко?

Хвилювало татар і те, що Наливайко прийшов з Угорщини, за службу в австрійського ерцгерцога Максиміліана привіз на розворах возів торби золота.

Хана ж пекло інше: з десятитисячною своєю ордою він

поспішав на Дунай, на підмогу туркам. З Криму Газі-Гірей проскочив Запорізьку Січ і через Очаків, вздовж Чорного моря, не зупиняючись, з обозами й табунами по кочовиськах буджацьких татар пішов на дунайський захід. Та перед ним ліг ще Дністер, Молдова, а в Молдові для його перетину під орудою Станіслава Жолкевського стояло коронне військо Речі Посполитої. Газі-Гірей молився, що так повезло, бо відчував, що Жолкевський першим накинеться на Наливайка, а тоді йому проломитися до султана буде легше.

Стотисячна армія Оттоманської Порти розкинулася на Дунаї, у тій же самій Угорщині,— і справи Європи були поганенькі. Обидва германські імператори Рудольф і Максиміліан, король Іспанії Філіпп, герцоги Італії, а, найголовніше, король Речі Посполитої Жигмонт спішно уклали поміж собою союз і виступили проти навальних турків. Германські імператори й папа римський відправили послів у Московську державу, а заодно й на Запорізьку Січ з проханням про військову поміч проти іновірців. Та Московське царство не відгукнулося. Після смерті царя Івана Грозного воно ще видихало й ніяк не могло видихати опричини, кипіло й варилося у собі. В царстві настали смутні часи — Москва на прохання змовчала. А запорожці між собою засперечалися, посварились, перелаялися, та зрештою дійшли згоди: зіслались на далеку дорогу, нестачу коней й нікуди не пішли — ні бити мусульман, ні допомагати католикам.

Тоді посланник германських імператорів Еріх Лясота та патер папи римського дон Александро Комулео знайшли на Поділлі тридцятилітнього селянського гетьмана Северина Наливайка й за добру плату запропонували йому стати на службу до австрійського ерцгерцога Максиміліана — воювати турків. Недавній сотник особистого війська князя Василя Острозького Северин Наливайко покинув князя і в той саме час підняв на Україні повстання проти Польщі. Наливайкові потрібні були зброя і коні. Незважаючи на дві-три перемоги над незначними загонами шляхти, він остерігався регулярної польської армії, якій, на його щастя, в той момент було не до нього. Проголошений гетьманом, Наливайко скликав Коло. Голота порадилась, подумала, що робити, вирішила йти,— і Наливайко повів сіромах в Угорщину.

В Угорщині, у Трансільванії, на Семиградді, наливайківці наїлися квашених баклажанів і винограду, взяли у турків три гармати, побачили, що воно скрізь чуже й нерідне, скликали Коло знову і віддали Максиміліану його німецьку, під якою ходили, хоругву. Отак, не здобувши ні

слави, ні грошей, ні коней, сіли на вози — і їхній гетьман повів їх назад додому, в Україну...

Тепер вони троє — Жолкевський, Наливайко й Газі-Гірей — зійшлися один проти одного на Дністрі. Кожен стояв проти двох: Жолкевський — на Наливайка і хана, Наливайко — на хана і Жолкевського, а хан — на Жолкевського і Наливайка. Тепер вони троє розминутися вже не могли. Усі вони втрьох мусили один одного бити, бити на смерть...

З Дністра на військо Жолкевського тягнув низький досвітній туманець. Сірими прошвами він пролізав між драгунами й гусарами, залазив під пахви жовнірам, ландскнехтам та пікінерам, холодними краплями скрапував з іще холодніших гарматних дул.

Просто перед очима Жолкевського — внизу, в долині, де причаїлась орда,— було ще геть чорно, там ще лежала ніч. У тій змішаній із туманом імлі над ордою дуднів голос якоїсь птиці. Жолкевський прислухався: одуд не одуд, але, мабуть, що одуд, бо так плакати міг лише він. Його жалібний сопілчаний голос ще трохи політав, та дзвизнула невидима стріла, й одуд плакати перестав. «Б'ють у темені навмання й поціляють»,— похвалив татар Жолкевський і висмикнув з вуса волосину. Він кинув її на туман, додивившись, як вона у тумані тоне, й заворушив холодними ніздрями: з долини, з татарської темені, на нього дихнули ординські коні. Від того солодкого кінського подиху Жолкевському стало тепліше, так, якби він сьорбнув з глечика пряженого пахучого молока...

Дула польських гармат, а з ними і драгуни, і гусари, і жовніри дивилися на причаєну чорну долину. І хан знав, що вони на нього дивляться. Він відчував погляд польського війська своїм животом, бо коли у нього починав мерзнути живіт навіть під кожухом, то небезпека стояла поруч. Тому хан так і притих, не ворушився, чекав, що скажуть один одному Жолкевський і Наливайко.

Ліворуч від Жолкевського, вверх по Дністру, туману не було. На белебні між наливайківськими возами вже сірів ранок, і там ходив лише вітер. Бистрим своїм пташиним оком Жолкевський бачив, як вітер заломлює на голоті шапки й з боку на бік закидає коням хвости. Голота не встигла обкопати ровом стягнені в прямий чотирикутник вози і мажі й тепер мостилася до бою за возами без рову. Посеред чотирикутника, бачив Жолкевський, як з ноги на ногу нетерпляче переступала десь тисяча наливайківської кін-

ноти. За кіннотою на невеличкому, продовгуватому, як спина коня, пагорбі ставилася чорними горлами на його табір артилерія. Одинадцять, нарахував Жолкевський, гармат. «Оце і все? Оце і вся в тебе потуга? Буду я тебе, драбе, сьогодні тішити!..» — подумав головнокомандуючий і подав капітанам знак виводити ландскнехтів.

У білих, червоних і зелених вовняних беретах, по бороди у тумані, вогко і сонно, з мушкетами на плечах, ніби рибалки з вудками до Дністра по рибу, брели ландскнехти до своїх кондотьєрів. По дванадцять у ряд та по десять у шерензі вони ставали до своїх команд. Плечисті німчики кашляли, позіхали, сякалися і в сторону Наливайкового табору навіть не дивилися: Жолкевський, як і завжди, видав їм платню за місяць наперед, і тепер їм нічого було поспішати.

Ззаду, за ландскнехтами, готувалися барабанщики з барабанами для команд під час бою.

По боках — для прикриття ландскнехтів від кінноти — з трьохметровими піками у панцирних руках шикувалися пікінери. Їхні мокрі з туману шоломи біло полискували, як гусячі яйця.

Від згрудженої посеред наливайківського табору кінноти відірвався вершник у білій сорочці й поскакав на пагорб до гармат. Там він зіскочив з коня, скликав до себе гармашів. Підійшов до крайньої від степу гармати й став наводити її на табір Жолкевського. Поки він це робив, гармаші, було видно, з кожного його руху не спускали очей. Та ось гармату навів, підніс до неї розпечену ключку — і вона ніби злякалась, відскочила йому під ноги, і ядро, не долетівши до першого ряду ландскнехтів, врилося в землю. Тоді він підбіг до гармати, що стояла по центру, і став наводити на Жолкевського й ту. І знову стрибнуло гарматне дуло, й друге ядро вибухнуло поруч із першим.

Жолкевський похитав головою.

Та це ще було не все. Разом з гармашами вершник перебіг до крайньої, вже від Дністра, гармати — і ось третє ядро розірвалося поміж першими тими двома.

— Ну й око! З трьох гармат, з різних кінців — і в одне місце! Оце так пристрілка! — вигукнув Жолкевський й оглянувся на своїх полковників і ротмістрів. Його бистрі очі зазолотіли від захвату.

А той, на пагорбі, про щось з гармашами іще погомонів, стрішнув руками, крутнув головою, полою сорочки витер шию й вискочив на коня. Та з пагорба не спустився, а на хвилину завмер у сідлі — дивився на польський табір. Жолкевському здалося, що вершник дивиться прямо на нього,

в його недоспані очі, й молодими під вусом губами каже Жолкевському через степ: «Доброго ранку!»

«Дзень добри!» — відповів Жолкевський йому.

Тепер Жолкевський не сумнівався — той вершник був Северин Наливайко.

Битва почалася. Наливайко ударив з гармат по Жолкевському ще раз, Жолкевський — по ханові, а хан — по Наливайкові. За годину все змішалося, і стало вже невідомо, хто кого бив, тікав чи перемагав...

...Минулої зими, якраз на Різдво, сотник надвірної сотні князя Василя Острозького Северин Наливайко з двома своїми товаришами приїхав з Острога додому в Гусятин, взяв благословення батьків і заслав до своєї нареченої Галі Горошко сватів.

Зима того року видалася глибока. Останніми трьома тижнями мело й понамітало так, що Гусятин засів у снігах не те що по вікна, а й по димарі. А ті хати, що стояли понад Збручем унизу, позаносило й з димарями. Там, на тому кутку, замело-завіяло геть, і зайці бігали по вишнях, по грушах та яблунях. Вони вечеряли яблуневими над снігами вершками, наїдалися ними від пуза, вволю, й тільки того, що не щедрували.

Люди, мабуть, відчували, що будуть такі сніги, і перед тим, як захуртечило, загодя подбали про коней і про корів, свиней та овечок. Понаносили в стайні, сажі, кошари сіна і буряків, намішали висівок, одне слово, понаставляли худобі всіляких харчів і пійла. Не забули й про себе, бо з-під снігів на різдвяний той вечір з гусятинських димарів, чорніючих й поодиноких, яких чудом не позамітало, витікав дух калачів та грушевих узварів. З димарів пахло запеченим м'ясом, вудженими на вишняку ковбасами, й вовки, що відтепер не обминали Гусятина, а ходили над ним пішки, встромляли у димарі носи й нанюхувались до почамріння. А після всього, ніби в якомусь чаду, вовки задирали над тими ж димарями морди й тоскно вили-плакали так, що їх жаліли не лише сховані під снігами люди, а й висіяні зверху над ними різдвяні зорі...

Робити на свята було гріх, і через те ніхто з гусятинців відкопуватись і не збирався. За білими святковими столами в натоплених хатах люди сиділи та дослухалися, чи хто де щедрує? В декотрих сім'ях щедрували самі: чоловік — жінці, дід — бабі, а діти — так ті щебетали усім. Або ж виспівували сім'єю, гуртом, й обдаровували самих себе горіхами, стрічками, грішми та частувалися чарочкою.

Де живуть Галя з матір'ю, Наливайко, звісно, знав, але тепер ні він, ні обидва його тутешні свати Горошкової хати знайти не могли. Її, як і увесь над Збручем куток, закидало снігом. І аби хоч який-небудь знак! Приміром, якесь височеньке дерево, скажімо, верба чи тополя,— ніде нічого!.. Самі яблуневі, обгризені зайцями, вершечки та ті ж примерзлі заячі бубки у їхніх же й слідах! Кругом, де не кинь, синіми іскрами мерехтіло біле морозяне повивало, і лиш далеко-далеко низькою чорною биндою лежав за Збручем ліс. А поруч, перед очима і під ногами, палахкотіли снігові горби. Під ними й попритихали теплі; надихані хати. Коли-не-коли то зблизька то десь крізь глибоку снігову товщ неясними, нерозбір вими голосами пробивалися з хат різдвяні прихмелені пісні...

— Десь наче тут, та де? — з хлібиною і лопатами у руках, кліпаючи липкими від морозу віями, вдивлялися у замети Наливайкові свати. Вони один на одного оглядались, нетямкувато дивилися під ноги та навкруги й потихеньку, аби ніхто,— бо ж Різдво! — не почув, згадували у вуса чорта.

Наливайко та двоє його товаришів-козаків — Петро Жбур і Яків Шийка — стримано покахикували в кулаки й мовчали. Хоча Петрові й кортіло під'юдити: «А може, Северине, прийдеш свататись по весні, як розтане? Бо де ж тая твоя наречена, коли ти сам не знаєш?..»

Наливайкові свати — дядько Кирило та дід Максим — знітилися до краю. Кирило, м'який, лагідний чоловік, рідний брат Наливайкового батька, ніяково дивився на Северина й розводив руками:

— Ходимо Гусятином і вдень, і ввечері,— і не один, слава Богу, рік,— здається, знаємо кожну вуличку, хату й тин, а от, виходить, не знаємо!..

— А й справді! — казав дід Максим.— І хоч би тобі зустрівсь який пес! Бо по псові можна пізнати, де хто живе. Так немає! Поховали люди від хуги й собак, позатягували у сіни. І добре зробили — позамерзали б у таку тріскотнечу... А глянь-но, Кириле, чи не побіліло у мене вухо, бо я його щось не чую?

Кирило придивився до дідового вуха:

— Є! Готове! Біле, як вареник!

— Як — біле? Як — вареник? — злякався дід.

— Пождіть-пождіть, я вам зараз поможу! — Кирило передав Наливайкові хлібину, лопату — Жбурові, а сам зігнувся до снігу, нашкріб, подивився, що мало, нашкріб ще, хукнув на пригорщі, аби той сніг не був таким холодним, й заходився розтирати дідове вухо.

— Ой-ой, пече! Ой і пече! Ти, Кириле, треш чи ти його мені відриваєш?

— Та не відриваю! Тру! Стійте на місці і не підскакуйте!

— Казала мені баба ще влітку: поший, Максиме, собі на зиму нову шапку. Ця стара вже збіглася-зсохлась, і скільки ти її будеш носить? Вона тобі вже ледве на тім'я налазе... Не послухався, не пошив, а тепер маю — ой болить!..

— Дайте, дядьку Кириле, я,— Наливайко повернув хлібину Кирилові, надер з кучугури задубілої на морозі кори, розім'яв її в пальцях і заходився терти дідові не лише вухо, а й шию і все обличчя.— Терпіть, терпіть, діду!

— Вуса! Вуса! — запирхав від снігу дід.— Ти мені, Северине, вуса зітреш!

— Не зітру, не бійтеся! — в шорстких Наливайкових руках срібна дідова голова закрутилася як млинок.

— Доста, доста! Вже мені і в носі горить! Покинь мене!

— Вже, діду, вже! Нате вам мою шапку.— І Наливайко зняв шапку й насадив її на дідову потуманілу голову.— Оця вам буде якраз, ще й вуха прикриє.

— А як же, пане сотнику, без шапки ти?

— Мені, діду, пошиєте нову, коли приїду до Гусятина другим разом...— І Наливайко розтерся снігом.

За кілька кроків від сватів сиділи навпочіпки ковані срібним місяцем Петро і Яків і щось роздивлялися чорне. Наливайкові спочатку здалося, що то убитий кимось вовк чи собака, та Петро з Яковом приставляли до того чорного вуха й навперемінки слухали.

— Северине, Северине, а йди-но сюди!..— таємниче покликав Петро Жбур.

Наливайко підійшов.

Закіптюженим дерев'яним обводом стирчав з-під кучугури димар, і звідти чулися, ніби з пов'язаних ротів, людські голоси. Наливайко, дядько Кирило й помолоділий у Наливайковій шапці дід Максим підрипіли чобітьми й собі, присіли біля Петра і Якова й понаставляли вуха. Послухали-послухали, покліпали клейкими віями, а дід опустив у димар димлячі на морозі вуса і загукав:

— Гей-гей!..

У димарі притихло. Там, у тій під снігом хаті, видно, стали прислухатися.

— Гей-гей, а хто тут живе? — знову загукав дід.

— А ви хто? — почувся із димаря теплий від печі чоловічий голос й дихнув на сватів, Наливайка та його товаришів нібито аж кисленькою вишнівочкою.

— Ми — Кирило і дід Максим. Йдемо з Северином,

Дмитра Наливайка сином, та двома його товаришами. Шукаємо Горошкової хати, та ніяк не можемо її знайти, бо не знаємо, де вона.

— От біда вам! — почулося з димаря.— То я вам скажу, де їхня хата, бо Горошки якраз наші сусіди. Що ви бачите від нашого димаря, як униз до Збруча, за п'ятдесят кроків?

— Кучугуру снігу!

— Ото і є їхня хата. Що, закидало геть?

— Геть. Не видно. Ні димаря, ні саду. А ви ж, хазяїне, хто? Ви часом не Прокіп? Не Лопушок?

— Я Прокіп, я Лопуш[illegible]!

— Так це ти, Прокоп — зрадів дід Максим.— А ми з Кирилом через той димар тебе й не впізнали!

— А тепер?

— Тепер упізнали! З Різдвом Христовим!

— І ви будьте здорові! Як би це вам зайти до хати?

— Ми б і раді до вас зайти, та у димар не вліземо — в одежі, і нас багато! — засміявсь дід Максим, і було чути, як із-під снігу засміявся й Прокіп.— Зайдемо іншим разом, вже як розтане!

— А що там надворі — мороз?

— Бере потроху, береться!

— А коло вас — день чи ніч?

— Вечір! Коло нас вечір. А як ви там під снігом? Дихаєте?

— Дихаємо! — один поперед одного легкою зграйкою відповіли Лопушкові діти, бо кому-кому, а їм, видно, подобалося більше від дорослих зустрічати Різдво під снігом.

— Защедруйте! — попросила Прокопова жінка.— Не минайте нашої хати!

— Защедруємо! — крикнув дід.— Слухаєте?

— Слухаємо! — в один голос відповіла з димаря Лопушкова сім'я.

Наливайко, свати, Петро та Яків притулилися над димарем щока до щоки, нахилились над ним вусами й почали:

Братики, вставайте,
Коників сідлайте,—
Щедрий вечір, добрий вечір!
Та поїдем в поле,
По битій дорозі,—
Щедрий вечір, добрий вечір!
Дівко Агашечко,
Хорошая швачечко,—
Щедрий вечір, добрий вечір!

Вишила славного
Турка на коні,—
Щедрий вечір, добрий вечір!
А на пазусі
Райські пташечки,—
Щедрий вечір, добрий вечір!..

— Ну як — чути? — передихнув дід Максим.

— Чути, чути! — відповіла Прокопова жінка.— Так добре чути, наче ви стоїте у хаті!

— Заждіть хвилинку, зачекайте! — прогув Прокіп, в димарі замовкло.

Наливайко, свати, Петро та Яків підвелися на ноги, затьохкали чобітьми, забили підбором об підбор, затупцювали на синьому колючому мерехтінні, коли ж це з димаря вигулькнула голівка меншенького Лопушкового хлопчика. Ліктями він опирався на краї димаря. Рожеві губки його пливли до вух, а чорненькі, у сажі, вушка під русявим волоссячком стирчали, як лопушки.

— Просили тато і мама, і ми вас просимо до нас на вечерю! — чистим, як сніжок, голосом заговорив малий і розгорнув припеченого калача, закутаного в звіець полотна.

— Дякуємо,— сказав дід Максим, видобув із кишені солодкого зайчика, зігнувся, тицьнувся вусами в лоб малого й простягнув гостинця.

Мизатенький Лопушок схопив зайчика в зуби, повів проти місяця чорними вушками і провалився у димарі, ніби його й не було.

— Тепер, панове,— звернувся дід Максим до Наливайка, Петра та Якова,— ходім до Горошків. Будемо якось до них добиватися.

Вони підійшли до голубої місячної кучугури, обдивилися її з країв і зверху, а дядько Кирило навіть приліг на неї послухати, чи нічого з неї не чути.

— Не чути нікого,— зітхнув Кирило.— Та щось ніби шамрає. Щось ніби шелестить і шепоче...

— Беріть, панове, лопати та приступайте,— сказав дід Максим.

Петро і Яків поклали на сніг шаблі, скинули кожухи, поплювали в долоні й заходились копати: сніг з-під лопат зафуркав і засичав.

— А що,— спитав Наливайко діда,— Омелян Горошко як подався на Січ, то й нема?

— Як нема? Є. Живий і цілий. Минулої весни якраз на Благовіщення був. Аякже, навідувався додому, приходив...— Дід зняв з голови Наливайкову шапку і став її

розглядати.— Оце так шапка! Всім шапкам шапка! Я такої ще не лише не носив, а й не бачив! Ти її, Северине, сам пошив, чи, може, її подарував тобі князь?

— І довго Омелян пробув у Гусятині? — правив своє Наливайко.

— Недовго. З тиждень. Побув-побув, подивився та й знову пішов.

— Куди?

— Як-то куди? Пішов туди, де й був.

— На Запоріжжя?

— Не знаю, бо не сказав...— дід Максим глянув на Кирила й обережненько в вся за морозяне вухо.

— А куди ж? Знову і Січ і пішов,— заговорив і собі Кирило.— І мій Саник до нього пристав. Ти, Северине, мого Саника знаєш...

— Ваш, дядьку Кириле, Саник? Так він ще ж малий!

— Малий не малий, а вісімнадцять йому якраз в Липівку вже було.

— Та ще як сім років на Січі попоходить у молодиках, то якраз стане козак козаком,— закашлявсь у вуса дід.

— І Саник, і ще троє хлопців із ним — це з нашого тільки Гусятина,— вів далі Кирило.— Зірвалися і пішли...

— А скільки ж їх там на Запоріжжі є? — озвався й собі з кучугури Петро Жбур.

— А є!..— зітхнув дід Максим.— Казав Омелян, що їх де не люза — там і козак, а де байрак — там по сто, по двісті козак. І всі вони люди рівні і вільні, а за вірою — християни. Кого приймають на Січ, той змінює своє прізвище на прізвисько, аби не дістав його там ні пан, ні князь, ані воєвода — від кого хто втік. А зібралося товариство на Січі за порогами Дніпра з усієї України. Та тікають до них і з Польщі. Буває, просяться з татар і з турків. Є навіть з Італії та Іспанії. Одне хлопченя, розказував Омелян, прибилося аж із Шотландії, і за кривенького його носа прозвали шотландика козаки Максимом Кривоносом...

— А які християни, скажімо, ті ж татари чи турки або італійці з поляками? Хіба у них християнська віра? — спитав Яків Шийка.

— Віра на Січі — то діло найперше,— відповів дід Максим.— Хай ти віри іншої, а з'явився на Запоріжжя — то приймай віру козацьку і вивчай козацьку мову. Не хочеш — тоді йди, звідки прийшов. Ніхто тебе сюди не приневолює, і ніхто тебе тут не тримає. Віра мусить бути одна, і вона возвишає душу. Бог один, життя одне, а це — все віра... А живуть козаки на Січі куренями. Кожен курінь має своє

наймення. От, приміром, Омелян, так він приписаний до куреня Незамайківського. У кожному курені і по сто, і по сто п'ятдесят душ, а буває, що й більше. Та не всі козаки живуть саме по куренях: одні рибалять на річках і затоках, солять, в'ялять чи коптять рибу, хто полює у степу звіра та птицю, хто добуває на копах сіль, хто пасе у Великому Лузі бойових коней чи неуків-лошаків, хто у роз'їздах стоїть у дозорах на вежах. А ті, що лишаються на самій Січі, тешуть і смолять чайки, шиють вітрила й одяг, вчать військової виправи молодиків і самі вправляються коло зброї, біля гармат, об'їжджають підспілих жеребців і кобил, лагодять церкву, дзвіницю і курені, насипають січові засіки, запасають паливо й харчі на зиму, словом, діла вистачає усім... Та коли яка небезпека, тривога — на перше слово гінців вони, хоч би де були, кидаються на Січ, і кожен летить до свого куреня. Бо курінь — то не лише житло, а військова потуга, як полк або сотня, і він завжди на збройній нозі.

Та Запорізька Січ — це ще не все козацтво. Є й такі козаки, що не хочуть жити на Запоріжжі, в гурті, а сидять хатами по степах з жінкою, дітьми, з усією своєю родиною. Звуть їх козаками-зимівчанами, або сиднями. Хати у них плетені з хмизу, обмазані глиною так само, як і їхні хліви та клуні, стайні й комори. Землі-степу кожен займає скільки хоче, скільки кому під силу. У них росте між тинами й городина та стоять пасіки. Мають вони і волів, і биків, корів та овечок, а про коней то й говорити нічого. Козаків-зимівників знають татари, і вони знають татар. І один одного не чіпають. Хіба, як за щось не сторгуються!.. Диких свиней, оленів зимівчани не б'ють, бо там у них стільки всілякого птаства та риби, садів та ягід, що свиней та оленів вони не їдять. А трави! Трави такі, що як зайдуть в них воли, то лише кінчики рогів і видно. Пшеницю, гречку та просо сіють раз на три роки. Так вони і живуть. Щороку на Спаса або ж на Різдво зимівчани відправляють на Січ і мед, і зерно, і коней, і все, що треба. А коли що — за першим кличем із Запоріжжя всі вони, не гаючись,— за зброю, на коней — і туди!..

Окрім козаків-запорожців і козаків-зимівчан, іще є одна козацька порода. І вона, ця порода, не живе ні на Січі, ні по зимівниках. Це — козаки-самітники, або ж відлюдьки. І обертається кожен із них у степу сам із собою. Видно, їм так щось у житті допекло або й вони допекли комусь, що позабігали у найглухішу глушу і кожен лишається із своєю волею віч-на-віч, і від того їм добре. Викопає собі такий відлюдько у степу десь біля річки чи озера яму,

обплете її зсередини лозою чи очеретом, зведе над ямою з каменю невисокі стіни і дах, обмастить їх від свого ж коня кізяком, проробить у стінах одне-два віконечка і — живе. Такі землянки-хати татари називають бурдюгами, і по-їхньому це означає — шкіряна торба для води. Влітку такому козакові-самітнику співає птаство, а взимку — заметілі й вовки. Дверей він ніколи не замикає. Буває, як де піде чи зачепиться довгенько на полюванні, а до його бурдюга із степу хтось приблукає, то заходить просто в хату. Господар все лишив на столі — і хліб, і сало, пшоно, рибу, бутилець міцненького меду. Все у подорожнього перед очима і під рукою: дістане кресало, викреше вогню. розпалить кабицю, зварить, підкріпиться, схоче — на жку і відпочине. Засне чи так полежить, а як йому треба вже йти, а господаря ще нема, то він робить з очерету чи гілочок невеличкого хрестика і ставить його на столі: дякую, мовляв, тобі, господарю, за хліб, за сіль. І йде собі далі. А як зайде той мандрівний чоловік і застане хазяїна бурдюга вдома, то зрадіють вони один одному, як рідні... Але й ті козаки-самітники, коли трапилось що на Січі,— татарський напад, приміром, на Україну, або, скажімо, козацький похід на турків, а чи татар,— покидають усе, сідлають коня і — гайда на Запоріжжя!..

Аби хто захотів об'їхати козацькі землі і якби його кінь ішов по сто верст на день, то довелося б йому витратити на це сімнадцять днів, бо їхні землі не лише на Запоріжжі, а й по усіх диких степах, озерах та ріках праворуч та ліворуч Дніпра: від Азовського моря й Дону до Перекопу і Овечої Води, по долинах, ярах та байраках; до Дінця й річки Святої (її ще називають Самарою), Ворскли, Інгулу та Бугу лежать козацькі землі.

А старшина у запорізьких козаків така: найвище у них стоїть кошовий отаман. Після кошового хто? Військовий суддя, військовий писар, військовий осавул і тридцять вісім курінних отаманів. Кошового, суддю, писаря й осавула козаки обирають на один рік. Як вибрали козаки кошового отамана, то з того дня вони не те що слухаються його у всьому, а його слово чи півслова для кожного козака і війська — закон із законів. На морі кошовий може наказати викинути неслухняного козака з чайки у воду — і того викидають. Під час походу на землі — прив'язати винного за шию мотузом до воза в обозі — і його прив'язують і тягнуть. Коли ж тихо і козаки не воюють, кошовий отаман править усіма козацькими землями — Січчю, а також зимівниками й бурдюгами. Кошовий пильно тримає око на інших народах і землях та на їхніх володарях: він мусить

знати чи вгадувати, хто з них про що думає чи може подумати; хто з них куди іде чи може піти; хто з них хоче з ким і проти кого вступити в союз чи об'єднатися; він приймає і посилає послів; він стежить за козацькою зброєю, харчами і що в козаків на умі і на душі... Військовий суддя — охоронець звичаїв і ладу, що прийшли на Запорізьку Січ з України. І судить він просто, чесно й правдиво, й ніколи не було, щоб козаки на суддю коли нарікали.

А суд на Запоріжжі такий: убив, приміром, козак свого товариша — вбивцю кладуть живим на мертвого у труну і обох закопують у землю. Заманув козак і десь у плавнях біля Січі заховав собі для любощів жінку — кара. Смерть і тому козакові, хто знеславить жінку в Україні чи будь-де — аби не ганьбив усе Запорізьке Військо. Забрав у товариша чи у християнина-селянина коня — смерть. Розігнав мандрівників, що ідуть запорізькими степами, забирав у них статки й коней — смерть. Подався кудись під час походу — смерть. Найганебнішою ганьбою вважається серед козаків під час походу оковита: хто випив — смерть. Позичив у товариша гроші й не віддає — приковують за ногу ланцюгом до гармати, аж поки не віддасть боргу: чи він, чи хтось інший за нього...

Такі порядки на Запорізькій Січі, бо як же інакше: приходять на Січ люди усякі. Хіба їх відразу розкусиш? — це тобі раз. А друге те, що військо живе без жінок, а без жінки чоловік довго не може — душа його зашкарублюється, і тому закон мусить бути саме таким: як без жінок, то усім без жінок. Тому, мабуть, козаки й кажуть: «Нежонатий дбає про Господа, а жонатий — про жінку». А по-третє, козаки майже із сідел не злазять — небезпека чигає на них з усіх сторін... От через що у них і закони такі. От через що і таке побратимство. Братаються козаки до самої смерті. Заходять двоє козаків до священика в церкву і пишуть: «*Ми, що нижче підписалися, даємо слово: від себе сей заповіт перед Богом за те, що ми — братове, і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь тримає і перед нелицемірним суддею нашим Спасителем. Наша обіцянка така: щоб один одного любити, незважаючи на напасті чи то наших приятелів, чи то неприятелів, але дивлячись на милосердя Господа; до свого постановили хмільного не пити, брат брата любить. В сьому, братія, підписуємось*». Підписались, священик прочитає молитву. Козаки обміняються хрестиками, тричі поцілуються — й виходять із церкви братами до кінця життя...

Військовий писар веде листування з володарями інших країн і земель від імені Запорізького Війська, й шанування йому від козаків особливе. Військових писарів козаки, як правило, не переобирають. Вони у них довго, аж поки самі не попросяться на відпочинок...

Військовий осавул стежить за життям не лише на самій Запорізькій Січі, а й на всіх її землях. Він слідкує за рішеннями кошового й судді, чи козаки виконують їх. Він пильнує за харчами для війська. А коли козаки у поході, військовий осавул попереду — на чолі козацької розвідки. Він стежить за боєм. Він охороняє послів, що приїздять на Запоріжжя, хоч би звід і від кого вони були.

Курінних отаманів козаки обирають кожен курінь зосібна. Казав Омелян, що у них у Незамайківському курені старший — отаман курінний, а після нього — кухар. Якщо козаки нашкодять, то отаман і кухар кажуть: а подайте київ на сучих синів! — і капосників б'ють киями. Кожен курінний отаман дбає про своїх козаків, як про дітей, і вони вибирають з-поміж себе такого, щоб він стояв за них, а вони за нього... Та минає рік, і кошовий, якраз на Різдво, на Новий рік збирає Військову Раду. На Військовій Раді мусять бути всі козаки, а з ними й ті, що обертаються на зимівниках та бурдюгах: по річках та озерах, в плавнях та по степах. Козаки-зимівчани і козаки-самітники взнають про Військову Раду ще загодя і їдуть на Запоріжжя хто саньми, хто верхи, всі в білих кожухах, в червоних, синіх, жовтих з широкими вильотами жупанах, підперезаних шовковими й шкіряними поясами. На поясах у кожного дорогі шаблі, пістолі, кинджали, ятагани, гамани в мідних бляшках з кресалом і губкою, швайкою,— бо іноді ж треба полагодити зброю,— з ложками, в сивих, сірих, чорних смушевих і сукняних із шликами шапках. Проминувши січові засіки і на валах гармати, вони втягуються через дубові ворота на Січ. Насамперед прямують прибулі до церкви Покрови Святої Богородиці. В ній вони слухають утреню, а потім обідню. Після богослужіння запорожці з гостями розходяться по куренях, моляться на ікони, вітають один одного зі святом, скидають зброю і верхній одяг та сідають за довгий курінний стіл. Коли пообідають, встають, дякують курінному отаману, курінному кухареві, вклоняються один одному і виходять на січові вулички — прошкують на майдан. В цей час під гудіння церковних дзвонів б'є велика січова гармата і довбиші б'ють у литаври. Кожен курінь займає на майдані своє місце і з куренів утворюється коло.

Це коло так в козаків і зветься — Коло, або ж Військова Рада. Усі чекають кошового і старшину.

Аж ось і вони. Попереду йде осавул і несе малинову, що аж горить, шовкову хоругву. На хоругві — Христос Спаситель з піднятою рукою, яка благословляє козаків, а поруч із ним з сімнадцятьма зірками навколо голови, з вогненним мечем у правиці — архангел Михаїл.

За хоругвою ступає кошовий отаман. В руці у кошового, насаджена на темну горіхову палицю, обкидана коштовним камінням срібна куля. То булава. За ним — з круглою срібною печаткою — військовий суддя. За суддею — військовий писар з пером за вухом і срібним за поясом каламарем. Курінні отамани вже стоять кожен біля свого куреня і держать також з горіха чи груші, оправлені з боків сріблом, палиці — знаки курінних отаманів.

З непокритими головами кошовий і старшина проходять і зупиняються посеред майдану. Стають у рядок і вклоняються козакам на чотири боки. Поклонились — піднімають голови. Довбиші б'ють у литаври гучніше. Козаки кланяються старшині. З церкви виходить настоятель і править молебень. Після молебня кошовий отаман каже: «Панове козаки, славне лицарство запорізьке! Минув рік, як ви нас обрали, і зараз, панове, дивіться: коли що не так, то скидайте нас!..» На цім кошовий замовкає. Тепер — як скажуть козаки. Якщо вони крикнуть: «Усе як слід! Не хочемо інших! Ви добрі пани, пануйте над нами ще один рік!» — тоді кошовий, суддя, писар і осавул знову вклоняються козакам та дякують їм. А якщо козаки крикнуть: «Не хочемо вас! І ти, сучий сину, покинь своє кошування, бо ти вже козацького хліба наївся. Іди собі геть, ти для нас неспособний! Поклади свою булаву, поклади!..»— кошовий, не промовлячи й слова, знічений, зганьблений, кладе до ніг шапку, на шапку — булаву, йде до свого куреня й віднині стає звичайним собі козаком. Те саме роблять суддя, писар і осавул: суддя кладе на шапку печатку, писар — перо й каламар, а осавул — свою палицю. Коли ж козаки, не вдоволені тільки кошовим,— а таке бувало не раз,— тоді вони кричать судді, писарю й осавулу: «Лишайтеся, бо ви такі, як нам треба!»,— і ті лишаються! А козаки тим часом уже вигукують імена. Нового кошового отамана пропонують куренями, і всі, кого назвали, мусять відразу майдан покинути, йти у свої курені і там нишком сидіти.

Траплялося, що при виборах старшини доходило до сварок, бійок, а то й до вбивства. Бувало, що перший день нічого не дасть, і козаки вибирають кошового й другого,

й третього дня, а коли вже, нарешті, зупиняться на комусь одному, то десятеро йдуть до нього в курінь і кажуть йому, що віднині він — кошовий. Коли ж той, на кому вони зійшлися, не хоче й упирається, тоді двоє козаків беруть його попідруки, двоє чи троє пхають ззаду, кілька чоловік штовхають в боки і кажуть: «Іди, сучий сину, бо тебе нам треба. Тепер ти наш батько, ти будеш у нас паном!..» Обраний кошовий, за звичаєм, відмовляється двічі, на третій раз бере булаву. Після цього довбиші знову б'ють у литаври, а старі козаки-січовики підходять до нового кошового й посипають йому голову землею, якщо ж іде сніг, то — сніжком, коли — дощ, мажуть болотом, аби він знав і не забував, що він — із них, найнижчих, які його вибрали. А Січ кричить: «Будь, пане, здоровий та гладкий! Дай тобі Боже лебединий вік та журавлиний крик!..»

Дід Максим на хвилину замовк, зняв з голови Наливайкову шапку, заглянув у неї, наче він там щось на споді забув. І коли заглянув — місяць відразу ж насвітив повну шапку свого холодного примарного світла... Дід надів її знову. З-під неї на його щоки і вуса полилося те місячне світло. Дід Максим став схожий на джмеля. Дід-джміль Максим трохи помовчав, мацнув себе за вухо ще раз й заговорив далі:

— А тепер на Запоріжжі кошовим отаманом — Криштоф Косинський. Сам він з поляків, з Польщі, з королівським папірцем він і приteліпався до нас під Білу Церкву. Зайняв село Рокитне і став у нім паном. Однак Косинський не знав,— а може, й знав, та не подав знаку! — що Біла Церква й саме Рокитне, як і Богуслав, Канів, Трипілля та Переяслав,— то землі Януша, старшого сина князя Василя Острозького. Отож Януш, коли дізнався про це, кинувся до Косинського: «Як ти посмів, такий-сякий, зайняти моє село?!» Косинський тицьнув Янушеві під носа королівського привілея, а Януш — його киями, а Януш — його киями!.. Після такого прочухана Косинський закинув ноги на плечі й побіг з Рокитного не куди-небудь — на Запорізьку Січ. Там він прийняв козацьку віру і мову й кілька років був простим козаком. З часом став курінним отаманом, ходив з козаками і на Очаків, і на Крим, і на море, словом, де козаки — там і Косинський. Казав Омелян, що чоловік він відважний, кмітливий, у походах обачний, меткий на думку. Словом, було коли козакам до нього придивитися, і от вони обрали його кошовим. Обрали, і він одразу ж повів їх із Запоріжжя на Україну... А що ті городські чи сільські шляхетські команди проти козаків? То вони проти нас, таких, приміром, як ми з Кирилом,

вояки: ось вам пан, ось вам ксьондз — і ми понуримо голови та лише сопимо... Діти наші зроду тулилися до школи, а ми — до церкви. Священика ми обирали собі громадою, а тоді митрополит його нам висвячував. А тепер хто його нам буде висвячувати, коли усі єпископи римської віри? Ніхто. І вони не висвячують. А якщо де і лишилась одинока православна церквичка і ти підеш до неї — плати штраф п'ять кіп литовських грошей... А єзуїтів поналізало! Господи!.. Школи наші зачиняють, батюшок православних б'ють і виганяють, а ми на це мовчимо. Бо ми — хто ми? Хто нас оборонить? Самим оборонитися несила. Хто старий, а кого залякали, і він боїться. Хто молодий — той дає тяги на Січ, а ще хтось, хоч і молодий, ходить собі навколо хати та лише водить очима... Ганьба нам і гріх, що стаєм отакими підніжками... А козаки із Косинським — що? Як тільки виломились із Запоріжжя, то Косинський повів їх на Янушеві землі: на Богуслав, Канів, Переяслав, Трипілля, і вони так потурили шляхту, що аж гай зашумів!.. Наїхав Косинський і на Рокитне, й на Білу Церкву. Білу Церкву він прибрав до козацьких рук, та не встигла й оком змигнути: тікала шляхта і ксьондзи з Білої в одних підштаниках...

— Тепер, мабуть, Януш Острозький тіпає собі чуба, що колись зачепив Косинського у Рокитному? — спитав Кирило.

— А нащо йому тіпати? — подивився на Наливайка й відповів Кирилові дід Максим.— Януш Острозький у тридцять своїх літ був уже волинським воєводою і перейшов із нашої і свого батька віри у католицтво. Опісля він, як син наймаєтнішого у всій Польщі й Україні князя, став краківським каштеляном і першим сенатором поміж сенаторами у Сеймі Речі Посполитої. А те, що Януш Острозький Косинському і козакам похід у свої землі не подарує — будьте певні. Та й нагода,— аби не лаяв його король, що він першим напав на козаків,— у нього тепер така, що кращої і не вигадаєш: козаки ж то напали на нього! У Януша та й отаких, приміром, як черкаський староста Олександр Вишневецький, що відкинулися від своєї віри, при самій згадці про козаків закипає на губах слина. Бо ж, як-не-як, а однієї вони були із козаками віри!.. Та і якого можна чекати добра від того, хто стоптав Бога свого і перекинувся до Бога іншого? Ні-і-і, такі проти своїх ще скаженіші, лютіші. Від них милосердя не жди... Де тепер той Косинський — чи в Білій Церкві іще, чи куди рушив далі? Невідомо... Що то воно буде? — і дід Максим запитливо глянув на Наливайка.

Наливайко мовчав. Він слухав діда і слухав, як мороз щипає натерте снігом обличчя — щоки розгорілись вогнем. Від того малинового на щоках горіння снігові Наливайкові вуса стали підтавати. Мокрим інеєм взялися й брови. Лише ніс, як світив на нього місяць, з одного боку був чорним, а з другого — голубим і видавався від морозу іще рівнішим і тоншим.

Дід Максим і дядько Кирило, а з кучугури й Петро та Яків розтривожено дивилися на Северина. Від Наливайка, вже як від княжого сотника, вони чекали чогось нового і про Косинського та козаків, про язя Василя Острозького та його сина Януша, а ще, може, про те, чи знає король Житмонт, як допалися поляки до України, як вони мають українців за худобу, за бидлу і душать та нищать православну віру?..

Та Наливайко мовчав. Лише раз і вдруге він тернувся шиєю об комір кожуха, ніби той комір був йому затісний, зітер з брів вогкий іній і сказав:

— А чого ми сюди прийшли?

— А й справді? — вигукнув дід.— Я розтеревенився, а ви, хлопці,— вам аби слухати! Беріться за кучугуру, бо де там наша під снігом Галя?

Петро з Яковом знову взялись за лопати, так, що держаки в їхніх руках позгиналися. До ніг Наливайка, діда й Кирила білими оберемками полетів сніг. Копачі вривалися у замет, як борсуки, й через кілька хвилин Наливайко з сватами дивилися на їхні шапки вже згори.

— Бе-бе-бе-е-е! — раптом почулося чи то з-під снігу, з-під рипучих чобіт та лопат Жбура і Шийки, чи з-понад Збруча, з мінливого морозяного палахкотіння, в якому срібно горіла по саме небо земля, дихав невидимий під снігами Гусятин.— Бе-е-е!..— жалісливо потекло над вовчими й заячими слідами й так само раптово стихло...

— Звідки і що воно бекає? — підняв до місяця вуса дід Максим, дослухаючись ворухнув вухами і, аби собі не заважати, перестав дихати.

Кирило ж, так той, навпаки, нагнувся до чобіт і став наслухати кучугуру:

— Хтось бекає, та де?

— А може, то нам причулося? — спитав сватів Наливайко.— Петре, Якове, і ви щось чули чи ні?

Петро і Яків перестали копати. Вони стояли на дні розкопу й прислухалися теж.

— А ви? — спитав перегодя Жбур.— Бо ми з Яковом почули не бекання добре й подумали, що це, Северине, хтось із вас бекнув від морозу.

— Та який, прости Господи, чорт міг бекнути серед нас,— опустив з місяця вуса у кучугуру до Петра і Якова дід Максим,— коли я, грішним ділом, подумав, що це забекав, притомившись, хтось із вас!

— Таке скажете! — обурився Петро Жбур.— Та для нас розкопувати й викидати сніг те саме, що викидати пух! Ось гляньте! — І Петро з Яковом замиготіли лопатами. І сніг голубими кім'ями обсипав Наливайка, діда Кирила, так що вони на крок відступили.

Котрийсь із снігових кім'яхів усе ж упав дідові на голову і збив шапку.

— Ви ж глядіть, як будете так копати, то не викиньте під гарячу руку мені на голову й Горошкову хату! Бо ще мені замість шапки не вистачало на голові Горошкової хати! — нагинаючись за шапкою, крикнув у яму дід Максим. Крикнув і замовк, бо знову оте «бе-бе-бе» затремтіло в повітрі, як морозяні іскри.

— Відкопуємо димар! Стріха! Бачимо стріху й одвірок! Двері! — З блідої снігової глибини почулося дихання Жбура.— Це їхня хата! Галю, Галю!.. Тітко... Северине, як звати Галину матір?

— Докія! Тітка Докія! А що? — нагнувся над ямою Наливайко.

— Тітко Докіе! Тітко Докіе! Галю! Галю! Як чуєте, то відозвіться! — смоляним своїм басом загув Петро.

— Бе-бе-бе! — озвався з хати полохливий грубенький голос, а за ним і голосок тоненький: — Бе-е-е...

— Тітко Докіе! Галю!

— Бе-бе-бе!..

Петро з Яковом переглянулись. Лопати в їхніх бурякових руках завмерли. Яків нишком перехрестився, а з плечей і спини Петра Жбура засвітився навпроти місяця легкий туманець.

— Ви там що — повмирали? Чого мовчите? — гукнув їм униз Наливайко.

— Та — бе-бе-бе...— відповів Наливайкові Петро.

— Бе-бе-бе,— підтримав Петра і Яків.

— Що — бе-бе? — Наливайко глянув на діда.

Дід тільки підняв до вуха плече.

— Та бекають! — уже вдвох, в один голос, заговорили Петро та Яків.

— Хто?

— Та вони ж!

— Хто — вони?

— Та я хіба знаю — хто? — зашепотів Жбур.— Хіба я бачу?

— Бекають ось у мене під чоботом! Під носком!

— То копайте далі!

— Не можемо! Нам покорчило руки! Не можемо розігнути пальці.

— Ну й хлопці-хлопці! Будете ви у мене сьогодні биті! — Наливайко скинув кожуха, кинув його на руки дядькові Кирилові й зсунувся на спині по снігу в яму.

— Дай сюди лопату! — сказав він Жбурові...

У закиданій снігами х Горошків було тепло і світло, як літнього дня. На столі й ... покуті під образами, на миснику, на коминцю рівно і ясно горіли свічки. Світлом своїм вони нагнулися лише один раз, коли знадвору нагнали кожухами до хати зимового духу свати, Наливайко та його товариші. Свічки гойднулись і випросталися... Галя стояла в червоній плахті, в білій з намистом сорочці і на руках тримала ягнятко. Біля Галі в темній запасці, в зеленій оксамитовій корсетці — Галина мати. З-під столу виглядала вівця.

— Бе-е-е-е! — вона першою й привітала гостей.

— Бе-е-е! — вслід за мамою привіталося і ягнятко.

Галина мати, побачивши в руках дядька Кирила хлібину, полохливо глянула на Наливайка й приречено обіперлась на стіл. Галя ж уся на свічках засвітилась! Тепер м'яке й тепле світло облягало лише її, ніжно й лагідно обнімало за шию і плечі, пригорталось до рук, заглядало у невеличкі карі Галині очі... У його теплому золотінні й сама Галя стояла, як свічка. Здавалося, заговори тепер хто, задихай, і оця свічечка-Галя захилитається-затремтить і відразу ж згорить, змерехтить у всіх на очах, погасне — і всім стане темно.

Наливайко сторожко дивився на Галю — і ніби й не на неї, на тітку Докію — та і її ніби обминав поглядом... За Наливайком, щоб не витріщати на Галю очей, кидали бровами по хатніх кутках, на стелю й на стіни Петро з Яковом.

Дід Максим і дядько Кирило вийшли на середину кімнати. Дід витер шапкою вуса:

— Добрий вечір вам, пані Докіє, і тобі, Галю. З Різдвом Христовим!

— І вам, дай Боже, добрий вечір, і вас із Різдвом Христовим...— сказала тітка Докія, і Наливайко помітив, що вона потрохи стала приходити до тями.

Тоді дід Максим і дядько Кирило підійшли до столу, поклали на стіл хлібину, а з нею від Лопушкового хлопчика калача. А коли дід Максим нагнувся під стіл і сказав вівці

«бе-бе-бе»,— тітка Докія кинулася від стіни підсувати до столу лаву. Та Петро і Яків були вже напоготові: вони підхопили лаву й пішли за господинею. Галя ж тим часом вийшла з ягнятком до іншої кімнати і там заховалась...

Докія подивилася на діда Максима й дядька Кирила, як на своїх, і вже наче зовсім заспокоївшись, голосом, який може бути у сорокарічної веселої від природи жінки, заговорила:

— Просимо, люди добрі, сідати у нашій хаті. Будьте гостями...— Потім глянула на похилену голову Наливайка, на обох його товаришів-козаків, що знову підперли очима стелю, й карим, як і у Галі, поглядом пройшлася по дідові й дядькові, легко спитала:

— А відкіля вас Бог несе? Чи здалека, чи зблизька? Може, ви охотники які? Може, рибалки або, може, вольнії козаки?

Дід Максим ураз поважнів, аби не сказати, що набундючився, показав шапкою на Наливайка, Петра і Якова, на Кирила, показав нею на себе й сказав:

— І рибалки, і вольнії козаки. Ми люди німецькії, ідемо з землі турецької. Раз вдома у нашій землі випала пороша. Я й кажу товаришу: «Що нам дивитися на погоду? Ходім лише шукати звіриного сліду». От і пішли. Ходили-ходили, нічого не знайшли. Аж гульк — назустріч нам іде князь, підніма вгору плечі і говорить нам такії речі: «Ей ви, охотники, ловці-молодці! Будьте ласкаві, покажіте дружбу. Трапилась мені куниця — красна дівиця; не їм, не п'ю і не сплю від того часу, а все думаю, як би її достати. Поможіть мені її вспіймати: тоді, чого ваша душа забажа, усе просіте, усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете». Ну, нам того й треба. Пішли ми по слідах, по всіх городах, по всіх усюдах, і в Німеччину, і в Туреччину; всі царства і государства пройшли, а все куниці не знайшли. От ми й кажемо князю: «Що за диво та звірюка? Хіба де кращої нема? Ходім другої шукати». Так де тобі! Наш князь і слухати не хоче. «Де вже,— каже,— я не з'їздив, в яких царствах, в яких государствах не бував, а такої куниці, спріч красної дівиці, не видав». Пішли ми вп'ять по сліду і якраз у це село зайшли; як його дразнять, не знаємо. Тут вп'ять випала пороша. Ми, ловці-молодці, ну слідить, ну ходить; сьогодні вранці встали і таки на слід напали. Певно, що звір наш пішов у двір ваш, а з двору в хату та й сів у кімнату; тут і мусимо піймати; тут застряла наша куниця, в вашій хаті красная дівиця. Оце ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець. Пробі,

оддайте нашому князю куницю, вашу красну дівицю. Кажіть же ділом: чи оддасте, чи нехай ще підросте? — Дід Максим скінчив говорити, глянув на Кирила, мовляв, чи я усе до ладу сказав?

Дядько Кирило хитнув головою й повторив Докії останні слова діда Максима:

— Чи оддасте, чи нехай іще підросте?

— Бе-е-е-е!..— з Галиної кімнати донісся голос ягнятка.

Від такої несподіванки Петро Жбур відкинув голову й пирхнув собі в плече. Яків Шийка зиркнув на Петра вовком, і обидва вп'яли очі в тітку Докію — що скаже вона?

Докія поправила очіпок, потім звела на мить перед обличчям лікті, так побула й поволі опустила руки на стіл. Її тихі, уважні очі вивчали Наливайка, сватів і Наливайкових товаришів.

— А що, шановні свати, якби мій чоловік зараз був удома, що би він відповів?

Наливайко підвів голову. Його ще вогкі з морозу очі враз посухішали й взялися темним вогнем. Докія помітила це, як і те, що на його не по-зимовому засмаглому обличчі раптом спалахнула блідість...

Докія добре знала старшого Наливайкового брата Дем'яна — разом росли. Тепер Дем'ян — священик, настоятель церкви святого Миколи в Острозі і сповідник князя Василя-Костянтина Острозького. Коли Дем'ян закінчив в Острозі Академію, то взяв з дому, з Гусятина, свого брата Северина. Той став спудеєм: кілька років студіював руську, грецьку й латинську мови, а з ними й граматику, арифметику, логіку та риторику. Заодно Дем'ян віддав брата у підручні московському книгодрукареві — тепер уже небіжчику — Івану Федорову, який жив в Острозі сім років. Та Северин тягнувсь до волі, до коней, до стрільб, до зброї, а особливо до гармат. На останньому курсі Академії він уже мав в Острозі славу пушкаря. Його помітив і полюбив князь Василь. Він і причислив Северина — на готові харчі й одежу — до своєї надвірної сотні, в свою особисту охорону. А через кілька років випускник Острозької Академії замість богослова став сотником надвірної охорони князя Василя-Костянтина Острозького. Сотня налічувала п'ятсот молодих і жилавих хлопців, набраних із сіл і міст князя. Вони називали себе козаками. Та й вчили їх, як на те, старі запорожці із Січі... А набирати і одбирати у своє придвірне військо князь мав з кого і з чого: у Василя Острозького було 35 міст і містечок, в тому числі і таких, як Київ (де він був воєводою, та жити там не хотів, а мешкав у своєму

родовому замку на Горині в Острозі), Луцьк, Кременець, Рівне, Вінниця, Брацлав, Переяслав, Канів, Біла Церква — та хіба їх усі перелічиш?.. Галичина і Полісся, Волинь і Поділля від Бугу Західного, Бугу Південного і до Дніпра — то все були землі і села найбагатшого чоловіка в Європі...

Це все чула Докія від Наливайкових батьків — Дмитра та Уляни. А щодо Наливайкових батьків, то хто їх у Гусятині не знає, і хто про них, як і про увесь їхній рід, може сказати яке лихе слово? З людьми мирять, живуть по-Божому. Батько з діда-прадіда кушнірує, обшиває гусятинців кожухами. А тітка Уляна ще замолоду перейняла від своєї баби, де росте і цвіте яка трава і від якої болячки її треба відварювати чи прикладати. Коли не того, а позаминулого року Омелян дістав у плече стрілу і коли хто-хто, а навіть січові лікарі не могли з тим плечем дати Омелянові ради,— така то, видно, була погана стріла! — приїхав він додому: плече розпухло, горить, червоне, рана гниє!.. Пішов Омелян до Наливайкової Уляни. Та подивилась-подивилась, щось до рани приклала, дала Омелянові випити якогось відвару і, глянь, через тиждень усе як рукою зняло...

— Хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємося,— сказала Докія.— А щоб нас не лякали, не дорікали, буцім передержуємо куницю, або красну дівицю, ми вас пов'яжемо.

Наливайко зітхнув, а Галя ніби чекала цих материнських слів, бо вмить двері другої, де вона була, кімнати розчинилися... Руки Галині не тремтіли, на Наливайка вона не дивилася, груди її не здіймалися, піт на лобі не виступав, ноги не підгиналися, серце не билося, очі не горіли — Галя винесла рушники і стала з ними перед сватами: дідом Максимом та дядьком Кирилом... Червоні й темні ружі тихо цвіли на білому полотні. Галя вклонилася. Вклонилася, і коли випросталася, підвела очі — голівка її сама повернулася до Наливайка... І аж тоді руки її колихнулися, груди задихали, піт заросився, в ногах відчулася непевність, серце забилося, очі закліпали, а ружі, що до сих пір так тихо горіли на рушниках, враз із них позривалися, повідривалися й полетіли з полотна на Галині й Наливайкові щоки. Ті, що були червоніші, одна за одною попадали й поприлипали до Галі, а ті, що були темніші,— під очі й над вуса Наливайкові...

Тітка Докія підійшла до Галі, взяла від неї рушника й поклонилася перед дідом Максимом.

— Стривай, Докіє, стривай! — підняв руки дід.— Дай

мені роздягнутися. Чи, може, не роздягатися, а прямо — на кожух?

— Ой Божечки, дідуню, роздягніться! Роздягайтеся, дорогі наші свати і гості, бо я так чи то розгубилась, чи що, вам і не запропонувала! — зажебоніла Докія, й кілька темно-червоних руж, що лишалося іще на рушниках, перелетіло на щоки і їй.

Дід Максим, дядько Кирило, Петро і Яків, а за ними і Наливайко пішли до дверей, де між одвірком і мисником були вбиті в стіну вішаки. Свати і гості поскидали кожухи, почепили їх вряд, познімали й почепили шапки, лиш дід Максим Наливайкову — а тепер вже свою — шапку примостив від усіх окремо: настромив її на держак притуленого до печі рогача...

І ось пов'язані рушниками й осмілілі вже трохи гості посідали за накритий білим обрусом стіл. Тітка Докія й Галя, не поспішаючи, але миттю, в чотири руки, поставили перед ними все, що у таких випадках треба, а тим більш на Різдво.

Першою з'явилася посеред столу макітра; і ложка, що стирчала з медової макової куті, так і просилася, щоб її першою взяли в руку. За кутею пішли пироги, і дід Максим вгадував і називав їх ще здалеку, як подавала Докія.

— А оце які? З маком.

Докія кивала головою.

— А оці? Оці — з сливками. Оці — з пшоном. А от з горохом. А от, пухкесенькі, з гречкою. А от ідуть і мої — з квасолею. А голубці з грибами, ге?

Докія кивала й кивала дідові головою і знову бігла у комірчину.

— Досить, діду,— у тітки Докії вже голова болить вам кивати! — усміхнувся Наливайко й глянув на білий, наче притрушений на морозі сніжком, полумисок холодцю. Холодець був і з часником, і з лавровим листком, що його продавали в Гусятині кавказькі купці, з півнячим пупком і ногою, морквою і петрушкою...

— Хай поболить! — сказав дід.— На те вона й голова, щоб боліти. Правда ж, Докіє?

— А що правда, то правда,— відповіла дідові Докія і ясно глянула, вже як на рідного, на Наливайка.

А коли Галя поставила на стіл миски з борщем на буряковому квасі і вушками з курячою печінкою, принесла смажених в'юнів з ікрою, дід Максим взявся за темно-синю ребристу пляшку, повагом налив усім у чарки по вінця

горілки, встав, перехрестився у куток до ікони святої Богородиці:

— З Різдвом Христовим будьмо здорові і за всіх здоров'я!

— Будьмо здорові,— відповіли йому гуртом за столом.

Свати і гості перехилили холодні чарки. Пригубили Докія й Галя. Починаючи від діда й дядька Кирила, довгою дерев'яною ложкою Галя насипала кожному з макітри куті... І так чарка за чаркою, пиріжечок за пиріжечком, в'юнець за в'юнком, холодець за ковбасою, голубці за борщем, узвар за киселем і знову чарка за чаркою, вареники з капустою...

— Вареники! О! — вигукнув дід Максим.— А поглянь лише, Галю, яке у мене с праве вухо — біле, як вареник, чи яке? Йди-йди сюди, не бійся! Подивись і мацни його, може, воно у мене відпало, бо я його геть не чую!

Галя підвелася й, обходячи з-за спини Наливайка, торкнулася скоцюрбленого, як стара печериця, дідового вуха... Наливайко ховав над мискою з холодцем смішливі очі; дядько Кирило кивав: «Ну-ну»; Яків, приплющивши очі, вже наче й дрімав, а тітка Докія гадала, що воно з дідовим вухом таке?

— Біле, як вареник? — спитав дід.

— Та ні, дідуню. Вухо у вас як вухо: блищить...

— А що ж ти, Кириле, мені казав? Це, Докіє, коли ми йшли до вас, то я чую, що моє вухо зробилося на морозі якесь не таке. А я й кажу Кирилові: на, Кириле, подивись, яке у мене вухо! Кирило подивився і каже: біле, як вареник! Відмерзає! І давай вони з Северином мене снігом! Терли, терли, знущалися так, що я впав!

— Прямо-таки і впали? — веселим оком глянув Наливайко.

— Впав. Аякже. Впав на сніг і лежу. І був би замерз, коли б захотів! Бо що ж то за чоловік, коли він без вуха? Каліка та й годі!.. Але за те о що я маю! — дід Максим зіп'явся на хмільні ноги й, опираючись об повітря руками, пішов через хату до печі, зняв з рогача шапку, натягнув на лисину й ще раз сказав: — О що я маю! Шапку від Северина! Але скажи, Северине,— ти мені її подарував чи, може, лише пожартував?

— Я ж вам сказав, діду,— носіть цю мою, а мені пошиєте.

— Коли?

— Коли? А хоч би й на Спаса.

— Коли, я так розумію, ви з Галею обвінчаєтеся, так?

— А хоч би й так,— і Наливайкові очі зустрілися з

Галиними. Галя своїх очей вже не опускала: вона дивилася в його — темно-горіхові з вогниками свічок, дивилася та й дивилася, і дивилася б ще, якби знову не загув дід:

— Тоді вважай, Северине, що на Спаса твоя нова шапка сидить вже в тебе на голові!.. Як, Докіє, ти дивишся, щоб нашим молодятам і повінчатися?

— Я не проти,— тихо відповіла Докія.— Тільки ж Омелян приїздить із Січі весною. І то ранньою. А влітку козакам із Запоріжжя відлучатись не можна.

— Так то воно так,— сказав дід.— Але подумай, Докіє, що то за весілля ранньої весни? Ще ж і не цвіте нічого й не спіє... А так поїдемо на Спаса в Острог, Дем'ян і повінчає... Наша ж бо церква уже забита... Єзуїти костьола зводять...

— Ну, то вже як на Спаса, то й на Спаса,— сказала Докія.— Так хай і буде...

Дід узяв Галю за руку, підвів її до Наливайка, посадив з ним поруч і обійняв обох за плечі.

— Призволяйтесь, дорогі свати й гості! — припрошувала Докія.— Призволяйтесь, просимо вас. Діду Максиме, не забувайте — наливайте.

Дід Максим знову взявся за пляшку, й коли випили по чарчині іще, Петро Жбур не втримався, склав губи тугенькою рурочкою й смоляним своїм басом почав:

Задумала бабусенька
Та й розбагатіти,
Підсипала куріпочку,
Щоб вивела діти.
Ох, ох, ох, ох, ох,
Щоб вивела діти,—

підхопив дід Максим.

Ой пішлося бабусеньці
На біду та горе,
Бо вивела куріпочка
Всього тільки троє.
Ох, ох, ох, ох, ох,
Всього тільки трое,—

підсусідились до Петра та діда вже й Наливайко з Яковом, а з ними й Докія з дядьком Кирилом, а з ними мовчки, самими очима, й Галя... А Петро вже звівся на ноги, переступив через лаву й, розгойдуючи руками, пішов танцювати.

Як почала бабусенька
Куріпочку пасти,

Сама сіла під вербою
Куделицю прясти.
Дир, дир, дир, дир, дир,
Куделицю прясти.

Петро Жбур танцював на свій манір: він викидав поперед себе то одну ногу, то другу, і вони у нього не згиналися, як дрючччя. Він співав і кидав голову на груди, потім рвучко задирав її і з отакими ногами й отакою сюди-тудя головою кружеляв по хаті. Руки його то злітали, то падали, наче він махав шаблями.

Ой хмариться-туманиться,
Став дощ накрапати.
Гала баба куріпочку
В хату заганяти.
Ціп, ціп, ціп, ціп, ціп,
В хату заганяти.

І свічки разом з танцюристом почали витинати колінця, і хата, мов та куріпочка, пішла в Петрових очах перевальцем з боку на бік.

— Трохи дивно танцює твій, Северине, товариш,— прошепотіла Наливайкові через стіл усміхнена Докія.

— Це, тітко Докіє, Петро не танцює. Це він показує свого коня. А пісню про куріпочку він любить, і свого коня назвав Куріпочкою. А ще Петро, коли співає цю пісню, то й ірже точнісінько як і його кінь. Тепер Петро не ірже — соромиться вас...

— А як, Северине, звати твого коня? — тихо поспитала Галя.

— Мого коня? — зашарівся Наливайко.— Мого коня звати так, що у цей вечір і говорити незручно...

— Як-то незручно? — підняв брови аж на лисину дід Максим.— Тоді як же ти його назвав, що й говорити не можна? По-чортячому, прости Господи, чи, може, якось гірше іще?

— А було так,— подивився на діда й дядька Кирила,— як говорити, то говорити! — Наливайко.— Пішли ми з Дем'яном якось на базар купувати мені коня. Дивилися-вибирали, коли бачимо: стоїть один татарин з молодим іще сірим жеребчиком — продає. Дем'ян біля жеребчика попоходив, як треба оглянув, заглянув у рота, чи не випадає з зубів зерно. У коней посередині зуба є такий рівчачок: коли в той рівчачок покласти ячмінне зерно і воно випаде — кінь для бойової виправи не годиться. Він або старий, або хворий. Коли ж зерно із того рівчака не викочується, а лежить у нім — кінь молодий і здоровий. Коня треба ви-

бирати по його зубах. Так що Дем'ян мені цього жеребчика й присватав... І я назвав його Сватом... Мого коня звати Сват...

— Як свати дід Максим і дядько Кирило? — сплеснула руками Докія.— Це ж треба таке!

— То, виходить, що й ми тепер із Кирилом, як твій, Северине, кінь? Тільки не іржемо. А чого ж, іще як по чарці, то можна буде і заігикикати!.. Та він хоч у тебе справний чи так собі — казна-що? — настовбурчився дід.

Над хатою бахнув постріл й перемерзлим, рипучим голосом заіржав кінь. Петро Жбур відразу ж покинув танцювати і співати свою «Куріпочку» й котячими кроками підійшов до вікна. Яків Шийка витягнув шию, а Наливайко стрибнув оком на двері. Усі — і Наливайко зі сватами, Петро і Яків, тітка Докія й Галя, вівця з ягнятком, а з ними й свічки — стали прислухатися... Знадвору, по обмерзлому сніговому розкопові щось скреготнуло острогами, шаблею чи рушницею й за хвилину постукало в двері руків'ям нагайки чи пужалном від батога... Не встигла Докія і рота розтулити, як Петро з Яковом уже були в кожухах і, підперезані, з шаблями, оглядались на Наливайка.

— Вийдіть гляньте, кого там несе, що стріляє? — сказав Наливайко.

Та двері вже відчинилися, і на порозі в клубках морозяного туману з'явився спудей Острозької Академії, він же,— для прибітку, для одежі та для харчів,— паламар-дзвонар церкви святого Миколая Петро Конашевич.

Конашевич стояв на порозі і в одній руці тримав рушницю, а в другій — зайця. Стягнене холодом довгобразе обличчя малиново горіло в інеї, а червоний жупан палахкотів від морозу так, що дід Максим подумав: «Гориш, як червона перчиця! Хоч зразу тебе у борщ!..»

— З Різдвом Христовим! — ніби до давніх знайомих, випалив двадцятилітній, як і Петро Жбур, прибулець із Острога. Голос його дзвенів від радості, що він знайшов-таки Наливайка, і він хотів було докинути щось іще, та коли побачив перев'язаних рушниками діда й дядька Кирила, спохмурнілого від його появи Северина й біля Северина тоненьку Галю, прикусив язика і вже зовсім знічено прошепотів: — З Різдвом Христовим... добрий вечір... я ж то не знав... даруйте...

— Знав — не знав,— потеплів Наливайко, хоча очі його як були, так і залишалися у тривозі.— Роздягайся й проходь до столу. Лише викинь зайця у сіни. Нащо ти його в хату заніс?

Конашевич кинув зайця у сіни, причинив двері, глянув на свої враз помертвілі у хатньому теплі пальці і вже ледве проговорив:

— Дайте холодної води... зашпори сильні зайшли...

Тітка Докія метнулася в комірчину, внесла відро води, поставила перед гостем. Він упав на коліна й устромив у відро руки.

— А де ж твої рукавиці, що ти голіруч при такому морозі? — спитав Наливайко.

— Та в Острозі забув..

— Що — так біг?

— Поспішав...

Конашевич горбився над відром, поскреготував зубами, а занепокоєні Докія й Галя ловили очима очі Наливайка. Дід Максим і дядько Кирило відсунули від себе миски, пересіли до столу спинами й стали дивитися то на схилену голову Конашевича, то на Наливайка.

Наливайко налив чарку горілки й підійшов до Петра:

— На, випий.

Конашевич підвів зболені очі:

— Так я ж її цими руками не вдержу.

— Тоді роззявляй рота.

— Роззявляю,— сказав Конашевич.

Наливайко влив йому чарку в рота.

— Ще?

— Дайте, пане сотнику, передихнути. Бо й від одної у мене, як від морозу, зашпори у язик зайшли.

Галя взяла зі столу мисочку з кільцем ковбаси, й Петро, так само не виймаючи рук з відра, молодими, міцними, один до одного, зубами став гризти.

— Не знаю, як вам і дякувати... Коли виїжджав з Острога, думав: за день-два буду в Гусятині. Та де там! Такі сніги, що й світ не бачив!.. Добре, пане сотнику, хоч хату ваших батьків відразу надибав. А то вже давав дуба. Питаю вашого тата: де ви? А він мені й каже: ви там то й там, у Горошків, себто, пані, у вас.

Докія, не зводячи погляду з Конашевича, хитнула очіпком.

— Я бігом, пані, конем до вас. Добіг до вашого кутка, дивлюсь — аж ніде нічого нема. Ані тобі хати, ані деревини. Самі кучугури! Ну, думаю, або це в мене щось уже з головою, або що!.. Біг-біг, коли ж глянь — виглядає з-під снігу димар, а біля нього пришкулився й гріється заєць. І хоча руки у мене вже подубіли й зайця стало жаль, та рушниця сама переважилася з-за спини... Думав, не вцілю.

Аж на... Так воно буває завжди: коли хочеш — то ні, а коли — ні, то... Прив'язав я коня до димаря, а з зайцем вже і до вас...

Конашевич все оце говорив, а його очі пасли лише одного — лише Наливайка. Він говорив і чекав, коли Наливайко його зупинить і спитає, чого він сюди гнався, з якою вістю приїхав. Та Наливайко мовчав, ніби й справді йому було цікаво слухати про Конашевичеву від Острога до Гусятина снігову дорогу й про те, як блукав він Гусятином... Тоді Конашевич перебив себе сам, витягнув з води руки, обдивився на них фіолетові плями, покривився, встромив пучки у відро знову й спитав:

— Пане сотнику, казати?

— Кажи.

— Зразу?

— Зразу.

— При всіх?

— При всіх.

— Гетьман Криштоф Косинський вийшов з Білої Церкви і йде з козаками на Волинь: по дорозі дає шляхті хльосту. Місяць тому, як ви, пане сотнику, знаєте, син нашого князя Василя-Костянтина Острозького княжат Януш Острозький виступив на Косинського з Кракова з військом польським і не сьогодні-завтра має прибути в Острог. Князь Василь і ваш брат Дем'ян послали мене, щоб ви, пане сотнику, спішно добивались до Острога...

...Коли попрощалися і по драбині, приставленій до розкопу, вилізли на білий сніговий світ свати, гості, а з ними і Наливайко, він ще раз глянув із кучугури униз на Галю. Галя стояла ніби на дні обмерзлої зверху криниці. На плечі нічого не накинула, а була в білій, як навколишні сніги, сорочці. В її невеличкі, підняті до Наливайка, карі очі світив білий різдвяний місяць.

— Йди до хати, бо змерзнеш! — крикнув з-під місяця Наливайко й побачив, як Галю обсіла зграйка червоногрудих снігурів. Видно, що ті снігурі десь неприкаяно блукали-літали голодними заметеними полями, шукали теплого прихистку, коли побачили освітлену теплу Галю. Вони попадали-посідали прямо їй на волосся, на плечі, на сорочку, на руки, а один причепився лапками навіть до Галиного на грудях намиста. Ті ж снігурі, яким не вистачило на Галі місця, мерехтіли навколо неї крильцями, і щоб вони не запурхували очей, вона закрила обличчя руками. Так вона й стояла вся у червоногрудих снігурах й була схожа на льодову, облиту замерзлим місячним сяйвом бурульку...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Князь Василь довго прохукував замуровану морозом шибку й, коли нарешті продихав у ній синеньку проталину, припав до неї оком і з горішньої вежі обкиданого снігами замку став дивитися на свій Острог.

В оксамитовому, підбитому червоним атласом кунтуші, на буланім, в панцирних наколінниках коні краківський кашгелян і сенатор Речі Посполитої, старший син князя Василя Острозького Януш-Іван Острозький через Луцькі ворота вводив до Острога військо. Поруч з Янушем, у переблискуючій на сонці чорній сутані, на такому ж буланому, але трохи темнішому рисаку, в досі ніким і ніде ще не бачених окулярах, погойдувався у сідлі єзуїт патер дон Александро Комулео.

За Янушем і Комулео також на буланих, підібраних

один в один конях, по десять в ряд, в срібних із зерцалами кірасах, в накинутих на плечі рисячих і вовчих шкурах, при шпагах і палашах, з чорними й білими на спинах орлиними крилами, влиті у сідла, розглядались на острозький народ гусари. Їх було небагато — всього кількасот, та оці кількасот,— князь Василь знав,— коли вони лавою кидаються в чорні хвилини бою, варті іншої тисячі...

За гусарами підтецували у сідлах ще зовсім молоденькі, червонощокі, в касках-шоломах із плюмажем гонорові шляхтичики — легка кавалерія, драгуни.

За ними,— без мушкетів, мушкети везлися на фурах,— важко перемовлялися жовніри з одвислими під очима мішками. Жовніри й тут, ще лише вступаючи в Острог, вже блукали по місту поглядами: запам'ятовували, де який шинок і корчма...

За жовнірами, в розстебнутих сурдутах і свитах, дехто вже й без шапок, з піснями йшло і їхало на возах кілька тисяч панцирних товаришів — шляхетське ополчення. Ці гультяї-ополченці дратували єзуїтів, що урочисто й твердооко, з зашнурованими губами, в чорних сутанах просувались на конях позаду них... Побачивши єзуїтів, князь Василь не посміхнувся збриджено, не змружив у синій проталині ока, а лиш подумав про Януша: «Ну що ж, синочку, ведеш їх? Ведеш? Веди-веди...» Сивою бородою він тернув по сивому замурованому морозом вікні й повернув голову в інший бік, туди, за Горинь, на засніжений схід, де з Білої Церкви разом із запорізькими козаками йшов їм назустріч Косинський... На перший погляд здалося, що князь Василь вже ніби Косинського й виглядав...

За єзуїтами в каретах, ридванах або й просто на дурундульках чи на однокінних возах-чортопхайках, хто на чому і як сунула хмара усіляких орендарів, офіціалістів, дрібної й зовсім дрібненької шляхти, яка не сьогодні-завтра з ласки їхнього ясноосвіцоного патрона Януша мала стати старостами й підстаростами, городничими й комендантами, управителями і наглядачами,— з землями, водами і лісами,— в українських містах, містечках і селах...

Ще при в'їзді в Луцькі ворота Януша Острозького зустрічала надвірна сотня його батька. П'ятсот,— по двісті п'ятдесят з кожного боку,— спокійних, врівноважених здорованів. Всі у червоних з галицького сукна святкових жупанах, всі у чоботях, в сірих з червоними шликами смушевих шапках, в синіх шароварах, продублені вітряними морозами, з гідною поставою. Напіввитягненими з піхов шаблями вони вітали польське військо. Януш прикрив на-

гайкою від сонця очі, хитнув головою й посміхнувся: скраю, біля дороги, в темно-синьому жупані сидів на молодому коні їхній сотник.

Проминувши його, княжато раптом обернув до нього голову, затримав на широких сотникових плечах свій сірий зимовий погляд і посміхнувся ще раз — тепер вже тепліше й приязніше: щось, видно, Янушеві Острозькому несподівано спало на думку... Відчув це й Наливайко, та не надав значення. «Мабуть,— подумав він,— за першим разом Януш мене не згадав, тому й оглянувся...» Під серцем у Северина ворухнулося щось холодне...

Петро Жбур, йорзну и на Куріпочці позаду, прошепотів:

— Ти диви, Северине, впізнав...

— Та ніби,— відповів йому Наливайко.

Жбур знову схилився до гриви Куріпочки й, зиркаючи на гусарських коней, продовжив звичну для свого коня балачку:

— Ти лише глянь, які у людей коні!.. Які коні!.. Як писанки! А ти у мене хто? Та з тобою не те що отак на людях стояти, а й овець соромно у степу пасти!..

Куріпочка винувато кліпав очима, згоджуючись, і видно було по ньому, що він і справді заздрісно дивиться на породистих під гусарами жеребців, так само, як і на вітроногого Наливайкового Свата, що відкопилив губу й зверхньо,— і на поляків, і на своїх,— козирив вухами...

Януш заходив в Острог як тріумфатор: вигнані Косинським з Правобережжя Дніпра ксьондзи і шляхта вітали його як свого збавленика; собаки гавкали; дерли горло півні; ворони каркали; горобці цвіринькали; дітворня билась навкулачки; корчмарі вискоблювали у корчмах столи до білого; корчмарихи застеляли ліжка хрусткими чистими простирадлами; іудеї раптом заговорили по-своєму; польські молодиці поїдом їли очима одна одну й пропихалися до знаючих собі ціну гусарів поближче; німці й литовці викочували з льохів бочки; вірмени різали баранів; греки шаткували свіжу капусту; італійці місили тіста... Лише сербські й болгарські купці, ревні прихильники православ'я, накидали штельваги на двері своїх лавок, зачиняли їх і нишком спльовували на Янушеве військо через плече... Не було видно на вулицях й міщан-острожан: поховалися по хатах, кузнях, майстернях, коморах, стайнях, пекарнях, кушнірнях, шорнях — і так тихенько сиділи...

А Петро Конашевич садив у дзвони! Вчепившись за прив'язане до мідних бил-язиків мотузяччя, просунувши в

петлі ноги, він витанцьовував, корчився на мотузках, смикав то за одну, то за другу, а то й за кілька разом і вибивав із дзвонів усе, що в дзвонах було! Сорочка на Петрові тріснула, то він її, аби не заважала, скинув, і тепер його бугриста, як снігова кучугура, спина корчилася й танцювала услід за руками й ногами... Знизу, з верхнього щабля драбини, теж обома руками смикала Петра за холошу синьоока панєнка й кричала:

— Ти що — сказився?! Ти ж усі дзвони поб'єш! Злазь уже! Покидай! Бач, розійшовся!

— Я розійшовся! Бо я такий!

— Дзвіницю розвалиш!

— Не чую! — кричав їй у відповідь Конашевич та гамселив билами, й у нього виходило так, що дзвонив не на славу й вітання польському війську, а бив на сполох... За цією роботою Петро й не помітив, як синьоока панєнка відпустила його холошу й прямо з драбини вп'ялася в коси своїй такій же синьоокій подрузі, що теж захотіла провідати Петра...

— Зніміть окуляри,— сказав Януш дону Комулео,— бо всі на вас дивляться...

Патер послухався, зняв окуляри, й Острог в його короткозорих очах став на один колір, зробився туманно-молочним, а голоси перемішалися так, що стало невідомо, звідки й від кого який іде. Без окулярів дону Комулео все вже здавалося навпаки: собаки закукурікали, півні загавкали, вороні зацвірінькали, горобці закаркали, дітворня стала вусатими дядьками, а вусаті дядьки зробилися дітворнею. Молодиці в туманних його очах усі враз побіліли, опростались, лишилися без одежі, й гусари, побачивши таке діло, стріпнули крилами, відірвалися від сідел, злетіли з коней і, мов голуби, залітали над молодицями, над їхніми білими розквітлими спинами... Лише дзвони з острозьких церков і костьолів як гули, так і гули: круглі, налиті тризвожною міддю, церковні й костьольські дзвони ніби зіштовхувались над Острогом й польським військом лобами й від тих ударів напікалися іще дужче. Дзвони билися один об одного й відскакували за Острог і Горинь в сніги, де й падали, як розпечені ядра, гасли в снігах й диміли...

Синю на шибці проталину стало затягувати морозом, і знову прогрівати її князь Василь не збирався: все він уже побачив, і все йому було зрозуміло й так — вперше за всю історію князів Острозьких чуже військо увійшло до Острога. І привів його рідний син.

У накинутій наопашки шубі, щільніше обкутавшись полами, князь нагнув голову і з передчуттям біди, по кривих, покручених східцях спустився з вежі на другий поверх. Між стінами внутрішньої галереї він ішов до круглої зали, де мала відбутися зустріч із сином. В замку було тихо, лиш троє-четверо слуг, помітивши князя, нечутно прошмигнули по коридору, мов кажани... Князь мав звичку завжди дивитися вниз, під ноги, а тепер очі піднялися на стіну, де один біля одного, вздовж всієї галереї висіли портрети. Його рід. Князь Василь зупинився: першим у тім грізнім мальованім ряду на нього дивився князь Данило Галицький... Князь Василь достовірно не знав, чи саме від Данила Галицького бере його рід початок. Але в тому, що якась гілка від князя Данила до нього йшла, князь Василь нітрохи не сумнівався, тому й почепив першим у галереї портрет саме Данила Галицького... Князь Данило дивився на свого нащадка князя Василя ще з того 1223-го року, коли об'єднані сили руських князів неподалік від Азовського моря на річці Калці були ущент розбиті татаро-монгольською ордою Чингісхана. Ганьба і розгром... Але чи могло бути інакше, коли одні руські князі з військом прийшли, другі — не дійшли, а треті взагалі не збиралися! — були й такі. І потім не схаменулися, не об'єдналися. Після них Київська Русь як держава й не підвелася. Князі ще до Калки розшарпали її на шматки — кожен для себе, і кожен із них дув у свою дуду. Та з Калки все почалося: хто із князів загинув, кого на аркані татари потягли у полон, хто, як Данило, ледве утік. Ті ж, кому пощастило уникнути смерті й неволі, позамуровувались у своїх володіннях. Та князь Данило знав, що Калка — це лиш початок. Чингісхан і його орда вже підкорили Корею, Тибет і велетенський Китай, розпанахали В'єтнам і Бірму, завоювали й поставили собі на службу сотні племен не меншого, ніж Китай, Сибіру. Чингісхан пішов на Хіву, Бухару й Самарканд — і хорезмшах та його царство закурілися в попелі й диму. Афганістан і Персія, Багдад, турки-османи в Туреччині, Вірменія й Грузія, тисячі рік і озер, десяток морів, два океани — Тихий та Індійський... Чи були ще країни й народи, над якими б не дзвизнула татарська стріла і де б не ступило копито непоказного з виду монгольського коня-бахмата? Виявилось, що були. На дорозі Чингісхана стала одна з найбагатших і найосвіченіших тогочасних країн Європи — Київська Русь. Правда, такою вона була донедавна, бо вже минули часи її великих князів: Ігоря, Ольги, Святослава, Олега, Володимира і Ярослава. Тепер її, подріблену, як

зерно на круподерці, розхапали удільні князі... Данилові, як нікому з князів, було зрозуміло, що після погрому на Калці, коли орда лизнула солодку, як мед, Київську Русь, вона медово оближеться, а облизнувшись, захоче її ще. Та з досвіду Калки Данило знав і те, що із своїми одноплемінниками-князями не дійде згоди, і тому він кинувся шукати союзу зі своїми сусідами: Литвою, Польщею та Угорщиною. Та Польща, Литва й Угорщина самі вже давно дивилися ласо на Київську Русь, а особливо на Галицьке князівство Данила. Вони гострили на нього зуби ще з часів Ярослава, а тут їм несп ≀вано допомогли татари: побили Русь...

Мов обкладений прапорцями у лісі вовк, Данило забігав і закрутився. Надії на союз і на поміч у нього вже не було, і він став дбати про себе сам. Де фортецями, де валами він обніс Луцьк і Стожок, Володимир і Кременець, Галич і новісінький Львів. Поки він це робив, другий удар орди — вже під рукою хана Батия — повалив Рязань, Суздаль, Москву і Київ. А тумени Батиєвого багадура Судебея пропалили дотла князівство Данила й пішли далі на захід — на Польщу, на Краків, і в 1241-му році в Нижній Сілезії розбили об'єднані польсько-німецькі війська, згребли одним махом Угорщину й Моравію, Болгарію, Сербію і Хорватію. Судебей зібрався було йти і на священну Римську імперію, на Рим, до якого було з лука дострілити, та в останню хвилину роздумав: і так стільки добра, що не вистачало вже ні гарб, ні возів, ні навіть сторожі для полонених: І Судебей повернув назад, на Волгу.

Після цього погрому, та ще й під наглядом ординських баскаків, звестися на державні ноги вже було неможливо. І князь Данило сідлає коня й поміж згарищами й непохованими кістьми своїх людей їде до хана на Волгу, в його столицю. В Бату-Сараї він падає на коліна й запевняє Орду в покірності. Новий хан Берке вішає на шию Данилові золоту пайзу довір'я та недоторканості, вечеряє з ним і відпускає живим. Данило їде додому. Приїхавши в Галич, у столицю свого князівства, він піднімає ковані віка скарбових князівських скринь, аби спорожнити їх до останньої гривни: починає потихеньку збирати й озброювати нове військо. Ночами, коли Данилові вдавалося заснути, йому снилося, що до нього приходять його порубані в минулих боях воїни. Приходять, стають на порозі й не просять нічого: ні їжі, ні одежі, ні навіть коней, а, торохкаючи кістками, благають у князя лише одного — мечів...

Данило відправляє послів до папи римського: поможіть!..

Та папа Інокентій Четвертий замість війська присилає йому королівську корону. Папські нунції урочисто коронують Данила, а під вечір того самого дня прибувають посли від Берке: не зруйнуєш фортець і укріплень — чекай від мене нового походу, і тоді вже пощади не жди!.. Отримати такий ханів наказ — хто-хто, а Данило знав, що це означає... І ось князь-король Данило Галицький з золотою на голові королівською короною і золотою на шиї ханською пайзою руйнує фортеці, вали і переносить столицю з Галича. Далеко на північ, у болотах і лісах своєї землі він закладає нову столицю і називає її Холм...

Князь Василь придивився: золота ханська пайза на шиї в Данила була, видно, й справді йому важка, бо шия якось незручно вигнута. Золота ж корона короля була для його голови замалою та затісною, бо сиділа на ній білим грибочком. І на всьому Даниловому потрісканому, як сірий камінь, обличчі, з запалими, прилиплими до вилиць щоками, з покорченим, перерубаним носом, з тяжкими чорними вусами, ворушилися по цю пору живі трьохсотлітні думи. Змучені очі дивилися із тринадцятого свого століття у його, Василеве, шістнадцяте, і йому причулося, що князь від когось чи то від чогось стогне...

Поруч з Данилом Галицьким висів на стіні портрет ще одного Данила — сина турово-пінського князя Дмитрія. Цей князь Данило і був засновником роду Острозьких: у союзі з великим литовським князем Дмитром-Любартом у 1341-му році він воював проти польського короля Казимира Великого за Волинь і Галичину, збудував собі замок в Острозі й став називатися князем Острозьким. У князя Данила Острозького було четверо синів — двоє загинуло в битвах з татарами, один постригся в ченці, а наймолодший, Федір, став після батька князювати. Коли на Польщу і Литву напав Тевтонський орден, польський король Ягайло й великий литовський князь Вітовт покликали на допомогу Федора. Федір обороняв і оборонив литовську столицю Вільно, де тоді був «руський квартал», бо ще з Київської Русі звід законів Ярослава Мудрого під назвою «Руська правда» ліг в основу литовського державного права, і руська мова в Литві чулася на кожному кроці. Та союз Острозького із сусідами не був тривалим, бо Вітовт і Ягайло стали насміхатися над Федором як схизматиком. І в 1410-му році в битві під Грюнвальдом-Таненбергом терпець увірвався: після перемоги над німцями Федір, ображений, пішов додому в Острог. Тоді ж у польський герб вписалося 47 вельможних литовських родів, що перейшли з православ'я на католицтво.

Після Грюнвальда гордий і впевнений у собі князь Федір Ягайлу й Вітовту простити свого приниження не міг: він допоміг утекти з кременецької в'язниці молодшому братові Вітовта Свидригайлу, якого Вітовт до в'язниці і посадив. Свидригайло став великим литовським князем. По його смерті на литовську корону претендував Мартин Гаштольд. Та новий польський король Казимир прогнав Мартина Гаштольда, і той накликав на об'єднану Польсько-Литовську державу й захоплену нею Україну волзьких татар. Татарам було того й треба. І знов закурів під татарськими кіньми увесь український південь. В 1453-му році татари впали на Поділля, лягли на Волинь, не минули і Галичини. Внук князя Федора Іван, що сів після діда в Острозькому замку, був людиною тихою, роботящою і побожною: в роки свого князювання він дбав про школи, завів біля землі агрономів, заклав у Межиріччі Троїцьку церкву, Троїцький монастир у Дермані, Преображенський монастир у Дубні, та через татарське плюндрування князівства і йому довелося сісти на коня і взяти в руки меча. Під Теребовлею він заскочив орду, потовк її там добряче й відбив дев'ять тисяч людей з ясиру. Після перемоги під Теребовлею від знесиленого Івана король Казимир забрав Волинь й, ніби між іншим, приєднав до Литви, буцімто її історичну частину. А в Литві на всіх державних постах уже повсідались католики. Литва, маючи за своєю спиною могутню Польщу, з усією запеклістю почала католицизувати Україну. Ще в 1439-му році в Італії, у Флоренції, зібрався Флорентійський собор, щоб об'єднати Західну й Східну церкви, ясна річ, під верховенством католиків. Константинопольський патріарх православ'я під тиском папи римського почав хитатися і вже майже дав згоду на з'єднання. Тоді московський цар Іван Третій написав патріархові в Константинополь листа, в якому назвав його відступником. І додав: «Перший Рим був кесарів, другий Рим — Візантія, третій — Москва, а четвертому не бувати!» Цар Іван Третій оголосив себе спадкоємцем грецької віри. Після такого царевого листа до патріарха знову прийшла мужність, і він у вірі встояв. А в Україні за православ'я тримався лише один рід — рід князів Острозьких. Запорізької Січі ще тоді не було. До неї лишалося сто років...

Князь Іван доводився князеві Василю дідом по батькові, і зараз з портрета під биття церковних й костьольних дзвонів, тридцятилітній дід придивлявся до свого шістде-

сятивосьмирічного внука. Відкинувшись у сідлі, однією рукою князь Іван піднімав з лиця на чоло біле сталеве забороло, а другу руку з темно-бронзовим, як закопчений ляш, продовгуватим щитом простягав трохи вперед і вбік, ніби хотів князя Василя-внука оборонити...

Князь Василь прислухався: довкола князя Івана щось шелестіло й потріскувало — то його раму гриз шашіль, чи, може, коли він відкинувся у сідлі, в його спині щось хруснуло: ворухнувся півстоліття тому, а звук залишився...

Князь Василь нагнувся, щоб пройти під щитом діда, й підійшов до портретів свого дядька і батька.

Князь Іван мав двох синів — Михайла і Костянтина. Старший — Михайло — нічим себе не показав, а от менший — Костянтин, батько князя Василя — мав талан і талант, характер і кебету до всього, за що брався. Та особливо ревно, клято і вперто у нім сиділо почуття власної гідності, гідності своєї землі і віри. Ставши князем у неповних чотирнадцять років, він як сів на коня, то не злазив із нього до самої смерті. Де він лише не був і з ким не бився! Саме на початку його князювання татари внадилися за Дніпро, як ніколи. Неврожаї і голод у Криму гнали орду на Україну, а отже, на Польщу і на Литву. Костянтин мав на орду вовчий нюх, бо хоч як хитрували татарські калги і мурзи, хоч як вони метикували, щоб якомога тихіше прослизнути вглиб на захід,— не вдавалося. А коли і вдавалося, і вони прослизали, то на звороті до Криму їм знову ставав на дорозі цей проклятущий князь! У 1491-му році він погромив їх у Заславі, потопив у річці Горині. Минуло два роки, і орді пощастило — вона продерлась крізь його Волинь і підійшла до польського Любліна. А ще через рік, в 1494-му, татари набігли знову: спалили Вишневець. Наступного року, 1495-го, пограбували Корець. У 1496-му — Рівне. В 1497-му — Кременець... Князь Костянтин розривався: перепиняв, рубав, стеріг, доганяв. Та скільки у нього було того княжого війська! Жменька! І виходило: хоч би як він старався, скреготів зубами — базари Кафи та Білгорода не порожніли — всмоктували татарський живий ясир з України.

Польсько-литовський король Жигмонт Старий вже давно стежив за молодим волинським князем, і ось подія: в тридцять сім років Костянтин стає великим литовським гетьманом, другою особою після великого князя. Великий литовський гетьман і — православний?! На короля засичали. Та Жигмонт Старий знав, що робить,— у Москві помер цар Іван Третій, і царський трон зайняв Василь Третій

Іванович. То чому б не спробувати приміряти на себе московську корону? І литовське військо під проводом Костянтина Острозького йде на Москву. Піти то воно пішло, та було розбите, а його командуючий потрапив у полон, хоча, правда, згодом з полону втік.

Після перемоги в царя Василя Третього розігрався апетит, і він пішов на Литву. На річці Орші цар зустрівся з давнім своїм знайомим, який стояв на чолі вже польсько-литовського війська. Цього разу князь Костянтин узяв над царем гору і повернувся до Вільна й Кракова під звуки фанфар і литаврів.

А що ж татари? Кримські татари підпали під владу турків, і хоча Литва й продовжувала щороку платити ханові 15 000 золотих відкупного, аби він не чіпав її України,— татари під зеленим османським прапором відчули себе значно певніше й рвонули через Україну прямо на Польщу. По дорозі вони знищили Белз, пішли на Сокаль і під Сокалем розбили польське коронне військо Жигмонта Старого. Тепер — йди грабуй, неси, бери, скільки хочеш. На заваді орді не стояло тепер ніщо: Польща була відкрита. Жигмонт Старий злякався. Йому і його вельмишановному панству лишалося заховатися в замках і там татар пересидіти. Але ж країну в замки не заховаєш! Єдина й остання надія у короля ще була на великого литовського гетьмана: з руссько-литовським військом він біг до Сокаля. І — Єзус свентий! — прибіг і ударив! І знову цей проклятущий для орди князь погнав її через усю Україну аж до Чорного моря, до Білгорода.

Після цього Жигмонт Старий не знав, де Костянтина Острозького посадити і що йому дати, чим йому віддячити... І король віддячив: він ввів Острозького в найвищу литовську інституцію — Раду Панів і гарантував йому там місце до смерті. Костянтину було даровано право запечатувати листи червоним воском — цей привілей мали лише члени королівського роду. Князь Костянтин отримав наділи: міста Здолбунів, Дорогобуж і Дермань на Волині, Чуднів і Звягель на Житомирщині, місто і замок у Турово-Пінську, п'ять сіл на Луччині, вісім на Кременеччині, Київ, землі навколо Києва та навколо Вільна. Йому було надано уряди старости вінницького, брацлавського та каштеляна віленського.

З королівської ласки до Костянтина місто Дубно одержало Магдебурзьке право, а міщани Острога, Полонного і того ж Дубна звільнялися від податків на худобу — від воловщини. Місто Острог король звільнив від мита. Віднині родовий маєток Острозьких купці, «зо всяким крамом до

Острога з Польщі, з Литви, з Кам'янця, зі Львова, і з Волохів їдучи», могли відвідувати безкоштовно.

Князь Костянтин укріпив в Острозі стіни. Церква святого Миколи була в Острозі дерев'яна. На її місці він поставив мурована, заніс на герб Острога і віддав Богові душу. Папський нунцій звітував з Кракова до Рима: «Помер князь, що був чесний, як Нума, хоробрий, як Ромул, що був переможцем у 33 битвах,— шкода лишень, що схизматик».

Костянтина Острозького поховали в Києві в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Князь Костянтин жонатий був двічі і мав двох синів. Від першої жінки, княгині Тетяни Гольшанської, народився син Ілля. Тетяна Гольшанська невдовзі померла, а Ілля втрапив до королівського двору у Краків — його взяв на виховання король. Жигмонт Старий, маючи біля себе Іллю, бачив у ньому його великого батька. Тому Ілля що хотів, те й робив. Молода королева Бона та її італійське відзігорне оточення розважалися на так званому Вавелі, утворили там товариство вавельських братів і сестер, і молоденький Ілля вв'язався у цю компанію і вискочити із неї уже не міг. Були там події такі, що й самого короля часом палив сором, але король любив Іллю, Ілля був його фаворитом, і король прощав йому все. Прощати прощав, та все ж хотів його вирвати із Вавеля. І вирвав: оженив Іллю на своїй нешлюбній дочці Беаті Костелецькій, вихованці королеви Бони. І ось нащадок Костянтина Острозького, найбагатшого магната Східної Європи, жениться. Жениться, а через ніч, на ранок, його знаходять у ліжку мертвим...

Від другої своєї жінки князь Костянтин мав Василя. Василь народився в 1526-му році, коли його батькові було шістдесят сім...

Князь Василь зручніше обгорнувся полами шуби, ступив від батька крок і опинився перед собою, перед своїм портретом. Недавно мальований т о й Василь Острозький ще пах фарбою, і ц е й, дивлячись на себе й на батька, помітив, що він — вилитий батько. Ті ж самі темні волові очі, кістлявий, ніби тесаний сокирою ніс, сумна осіння борода, і лиш характер не той, не батьків...

Князь Василь ні в що не встрявав: управління незмірними землями своїми він переклав на агентів-намісників і стежив лише за прибутками. Як воєвода в Києві він не бував, київські дерев'яні укріплення гнили і догнивали. Там господарювали запорізькі козаки: часто навідуючись, крадькома вивозили на Січ свинець і порох, гармати й священиків. Польський гарнізон, як приїздили козаки, розбігався

і ховався, до Софії й на Поділ не потикався, лиш раз за разом писав на князя скарги королю. Та король на Острозького не тиснув, бо між собою й амбітною некерованою шляхтою мав його як буфер. І як надійний банк.

Із запорізькими ватажками князь Василь зачіпатися не хотів і через те, може, щоби поляки не дуже розперізувались у його володіннях. Не хотів він заводитися і з єзуїтами.

Єзуїти прийшли в Польщу в 1560-му році і відразу ж своєю нетерпимістю до інших вір — є лише одна віра — католицька! ми в Бога єдн ! — загіпнотизували короля й вищі державні кола, охопи.. шляхту, переконали заможних міщан і домоглися монополії на виховання їхніх дітей. Король дав єзуїтам повну свободу дій. Вони створили у Польщі свої чисельні конгрегації та колегії, в яких головною наукою було дресирування молодих умів, щоб вони не мали ні власної думки, ні власних бажань та намірів, крім тих, що дають їм їхні в чорних одежах учителі... Згодом єзуїти пішли хрестовим походом на православну Україну. А перед тим з португальцями проникли в Індію, Китай, Японію і на Філіппіни. Суть єзуїтського монашого ордену, який заснував у 1534-му році в Парижі Ігнатій Лойола, полягала в суворій, надзвичайній централізації, в абсолютній владі його глави, в безоглядним послушенстві молодших старшим, взаємнім стеженні один за одним, доносах у самому ордені, неписаних дозволах на будь-який злочин і покарання в ім'я «вищої слави Божої».

В 1577-му році в Пйорткові зібрався синод польських єпископів. Він пригрозив анафемою усім, хто буде сповідувати іншу віру, крім католицької. Таке рішення синоду благословив папа римський Григорій Тринадцятий.

Одним із перших прихильників єзуїтів на Україні був парох галицького міста Рогатина, канонік львівської капітули, член Віленської єзуїтської колегії Петро Скарга. Скарга досконало вивчив українську мову, щоб проповідувати нею українським мирянам-ремісникам і селянам. Він написав книгу: «Про єдність костьола Божого під одним пастором і від грецької єдності відступити». В ній Скарга закликав православних перейти до унії — до злиття католицизму і православ'я. І присвятив це своє творіння не кому-небудь, а саме князеві Василю Острозькому. Книга так швидко розійшлася, що Скарга відразу ж запідозрив щось неладне і, чорний від люті, почав звинувачувати «багату Русь», що вона її скупила і спалила... Скарга писав, що лише римська церква зберегла правдиву Христову віру; що православна церква не може гарантувати віруючим після смерті спасіння, бо не визнає Рима і чистилища; що пра-

вославна церква дозволяє священикам женитися, а, найголовніше, користується руською мовою, якою з Богом розмовляти не можна.

Князь Василь відчував, чим може обернутися злиття церков, до чого закликав Скарга, і чим це може скінчитися для православ'я. Тому він і став за православ'я горою. І ні єзуїти, ні король, ні папа не могли його похитнути. Та і як до нього було підступитися, коли його, крім віри, підпирало багатство, якому в Європі не було рівних? Князь Василь стверджував: український народ — народ православний і за свою віру він буде боротися хай там що. Назрівала гроза. Князь почав стягувати до Острога культурні сили. В 1579-му році він закладає школу вищого типу, яку називали ще «триязичним ліцеєм», бо там викладалися руська, грецька й латинська мови. Називали її ще й колегією, і Академією, а самий Острог — новими Волинськими Афінами.

Князь Василь був одружений із затятою католичкою, вельможною дідичкою, репрезентанткою одного з перших польських домів, Софією Тарнавською. Від неї він мав п'ятеро дітей — трьох синів і дві дочки. Старший син Костянтин таємно від батька, під крилом матері, перейшов на католицтво, захопився містикою і пішов у світи. Дочку Гальшку князь видав за реформатора-кальвініста Яна Кишку — одного з найбільших магнатів Литви. Молодша — Катерина — вийшла за католика Криштофа Радзивілла — великого литовського князя. Іван-Януш виявив військові здібності ще замолоду (зовсім юним у 1577-му році побив під Дубном татар, ходив на царя під Чернігів й Великі Луки), а після того, як батько двічі посилав його у Відень на австрійський двір імператора Максиміліана, перейнявся Заходом і став католиком по своїй волі. Януш заснував на Волині три костьоли: домініканців у Старокостянтинові, францисканців у Межиріччі та бернардинів у Дубні. І ось він тепер в Острозі — польський каштелян і сенатор. Його мати мусить бути вельми задоволена...

При князеві лишався малий Олександр — єдина його православна надія. (Пізніше єзуїти його отруять).

Петро Скарга, знаючи, що вже четверо з п'ятьох дітей Острозького — католики, підняв крик, буцімто князь сам примушував своїх дітей перейти на католицтво...

Князь Василь згорбився і посивів.

Тільки-но князь Василь переступив поріг круглої зали, як із дверей навпроти вийшов його син. По восковій дубовій

підлозі від його шпаги тягнулась тоненька тінь. Наступаючи на кінчик тієї тіні, за Янушем простував патер дон Комулео.

Януш підійшов до батька, поцілував йому руку, а Комулео вклонився господареві дому, а водночас у його особі — найбагатшій людині Європи.

У залі, під круглими білими вікнами, вже стояв і чекав господаря і гостей цвіт Острозької Академії. Сірим зимовим поглядом Януш обвів цей цвіт, це батьківське кодло. Він знав їх, за винятком кількох, давно, знав як облуплених, як вони знали його. Вони остогидли йо з тих іще пір, коли намагалися вчити його, коли Януш гойдався дитиною, коли стрибав сторчголов у Горинь підлітком, коли юнаком ганявся наввипередки на конях. Тоді це кодло лише збиралося докупи, і збирав його батько. Одним із перших до Острога прибився вигнанець і заблукалець з Москви, вхняплений у свою роботу книгодрукар Іван Федоров, або Московитин, як його називали тут. Цей вічно голодний чолов'яга знайшов у батька і прихисток, і кусень хліба. Разом із батьком вони видали 1581-го року першу на слов'янській землі «Острозьку Біблію» — 1256 сторінок! Гучну передмову до неї склав батько, і виходило так, що ніби ту «Біблію» батько написав сам. За передмовою йшло віршоване слово першого ректора Острозької Академії Герасима Смотрицького, в якому він, захлинаючись, оспівував чотири символи герба роду князів Острозьких. Це слово називалося «Похвала». Першою йшла похвала святому Юрію. Друга — Вершнику із загробного світу. Третьою була похвала небесній Зорі. І четверта — Христу. Коли «Острозьку Біблію» готували до друку, її узгодили з канонізованими оригіналами грецькою, латинською та єврейською мовами. «Та Бог з нею, з тією «Біблією»,— подумав Януш.— Невже батько буде мені це кодло зараз представляти? Хоча, правда, зі мною тут ще й оцей без клепки у голові Комулео. Хіба що для нього, для цього облізлого папського шпигуна, яких у папи хоч греблю гати...»

— Прошу знайомитися.— Князь Василь оглянувся на сина і Комулео.— Кирило Лукаріс. Ректор нашої Академії. Навчався в Італії, в Падуї. Грек. Рекомендований нам Александрійським патріархом Мелетієм.

«Ну й гидоморда,— подумав про Лукаріса Януш.— Ніби я тебе не знаю! Дарма, що через кілька років ти можеш стати патріархом Константинопольським всієї православної церкви. Все одно ти гидоморда. Бо я хочу тебе так називати!..»

Патер дон Комулео вклонився.

— Колишній ректор грецьких наук у Падуї, організатор Молдавської церкви, грек Никифор.

«Ще й оця гидогепа тут!» — подумки відзначив Януш.

Патер дон Комулео вклонився.

— Чех Павло Палеурус, кальвініст, перекладач біблійних книг чеською мовою,— вів далі князь Василь.

«Ну, без оцієї гепи ніде не обійдеться!» — ковзнув оком по Палеурусу Януш.

Патер дон Комулео вклонився.

— Поляк Ян Лятош, професор Краківського університету, доктор медицини й астролог,— і князь Василь вдячно глянув на Лятоша.

«І ця польська дупа тут? Втекла із Кракова?» — і Януш тернув по підлозі підбором чобота.

Патер дон Комулео вклонився.

— Мелетій Смотрицький, син покійного ректора нашої Академії Герасима Смотрицького. Вчився у Римі, Нюрнберзі, Мінську, побував у Палестині.

«І ця гузниця, мій ровесник, тута? Дарма, що ти такий розумний і можеш стати архієпископом Полоцьким і ректором Київської академії. Дарма!» — Януш уже стомився.

Патер дон Комулео вклонився.

— Настоятель нашої церкви святого Миколая, мій сповідник священик Дем'ян Наливайко.

«А де його брат? Чом його тут немає?» — Януш вклонився Дем'янові.

Патер дон Комулео вклонився нижче.

— А це хто? — спитав батька Януш.

— Хто? — не зрозумів князь Василь.

— Той, що виглядає з-за плеча священика Наливайка.

Старий Острозький пошукав очима.

— Там, сину, нема нікого.

— Вже нема, бо пригнувся. Хлопче, а підведися!

Хлопець, що ховався за Дем'яновими плечима, встав.

— Це спудей нашої Академії і заодно, для приробітку, паламар нашої церкви Петро Конашевич,— пояснив Дем'ян Наливайко.

Патер дон Комулео вклонився, а сірі зимові очі Януша зустрілися з зеленими, як бите товчене скло, очима Конашевича. Вони Янушеві сподобалися. Та не дуже.

Серед ночі світло у горішньому на вежі вікні погасло, і з воріт замку вийшов Дем'ян.

— Що? — спитав Наливайко брата.

— Князь мене не послухав. Януш батька переконав: жовніри лишаються в Острозі, а ти, Северине, при Янушеві, з його військом підеш на П'ятку.

— Я? Я? — потемнів Наливайко.— На козаків, на запорожців?

— Так сказав князь. Так захотів Януш. Знав, що хотів!.. Дивись там, Северине, коли б не було біди.

— Хіба я знаю...— тихо почав було Наливайко та й не доказав.— Ти нас з Галею обвінчаєш у Острозі чи поїдемо в Гусятин?

— Поїдем у Гусятин. На Спаса?

— На Спаса,— сказав Наливайко.— Й покину усе. Піду в кузню ковалем.

Простелене сіре снігове небо лежало над рівною сніговою землею німо і низько — якраз урівень коня з вершником. А такий, як Петро Жбур, такий мусив пригинати у сідлі голову, щоб не черкати об небо шапкою. А як підсунулись до П'ятки й пішли горби, небо прилягло до землі іще нижче, бо попригинало голови усе військо. Назустріч переднім шеренгам гусар із збитого хмаровиння вистромлювались над снігами задубілі дзьоби ворон. Побачивши чорне рухливе груддя озброєних людей на конях, птахи розвертались і летіли на П'ятку. Зате вже в П'ятці вони розкаркались так, що їм заходились підвивати й собаки. Зачувши поголовне виття собак, з навколишніх лісів підпряглися вити й вовки.

Розрум'янені Янушеві щоки позеленіли: тепер тебе почує не те що Косинський, а й уся за тисячу верст Запорізька Січ!.. Януша пересмикувало... Їхали далі, і скільки Януш не приглядався — П'ятки й козаків не було, ніби не було їх зовсім, ніби Януш вигадав їх і п'ять тисяч польського війська дурно били об зледенілі сніги копита й ноги. Все навкруги стелилося сіро-біле — і зверху, і знизу, і по боках. Сніги і небо злилися в одне, й видавалось незрозумілим, по чому військо йде — по небу чи по землі? Вояків охоплювала непевність, а тут, як на зло, разом з морозом і вітром підстелилась відлига, і всі гусари, драгуни, ополченці поробились скляні і стали дзвеніти. В таких шатах поляки не впізнавали один одного, перепитували хто є хто, рушницями і шаблями оббивали один на одному і на конях лід та все цікавились, чи їдуть за ними вози-тяжарі з питвом. Поволеньки, з виском ріжучи колесами скляну снігову рінь, вози їхали. Від цього легшало: швидше б у бій, а там, після бою, можна буде погрітися досхочу. А як не вбереже доля, то грітися доведеться біля чортячих з смолою казанів на тому світі...

Стало затягувати льодом й конячі морди. Коні почали

задихатися. Вершники злазили з сідел і руків'ям нагайок проштрикували коням замерзлі ніздрі.

Та де ж та П'ятка? Де вона? Куций лютневий день зібрався відійти, і Януш подумав: «А може б, поки не затемніло, кинути для початку на цей воронячий гам і собаче виття драгунів? П'ятка ж то тут, тут, бо де ж їй бути? Та ні,— вирішив він,— не стану дрібнити війська, трохи просунуся, а там побачу...»

І хоч би тобі для жарту з'явився який козацький дозор чи промайнула козацька шапка — ніде нікого. Лиш далеченько, ковзаючись, впоперек поля перебіг перед військом здоровенний вовк, та й той, заклопотаний, видно, своїми весільними справами, не звернув на військо ніякої уваги, навіть не оглянувся.

Наливайко П'ятку почув: з низьких воскуватих снігів в його ніздрі дихнув ледь чутний м'який житній димок, і хоч відразу ж і пропав, та пам'ять про себе залишив... Наливайкова сотня шкрябала підковами на правому крилі Янушевого війська. Вона наближалася до Косинського й ось-ось за Янушевим наказом мала піти на запорожців в атаку. Всі наливайківці були чомусь мокрі, наче їх обливав дощ. В'їдлива з морозом відлига замість того, щоб скляніти, як на поляках, на них розтавала, заливала очі водою, цебеніла з носів і вух, здзюркувала з кінських морд і хвостів. Від Наливайкових козаків, як від хворих, пахкало жаром, і Наливайко, їдучи на Сватові попереду, чув це жаріння спиною. І він увесь горів, ніби в гарячці, а права рука, якою за хвилину-другу доведеться витягати із піхов шаблю, зробилася дерев'яною і не згиналася. Наливайківці мовчки кнюпилися у сідлах, дивилися по боках, ховали один від одного очі, а Яків Шийка сховав і голову — звів плечі, що їхав ніби без голови. Жбур тоскно вдивлявся в бліду ожеледицю і, коли Наливайко на нього оглядався, ховав нишком погляд у гриву Куріпочки.

Наливайко відчував: одне його слово — і сотня відразу ж, не роздумуючи, розвернеться і поскаче назад до Острога... Та сотня і Наливайко знали, що він цього слова не скаже, бо князів наказ був наказом. Тому наливайківців і їхнього сотника так лихоманило — вони йшли бити своїх.

Януш вирахував усе: і час, і дорогу, і можливу в полях завірюху, і швидкість по снігу кавалерії, й повільність ополченців, і недовгість лютневого дня. Усе в нього було сплановано чітко: він мусив напасти на Косинського за дня. Із запорізькими козаками Януш іще ніколи не бився, і йому, окрім усього, було цікаво, що вони за одні, коли їх так

хоче до себе на службу Європа... Януш не передбачив одного — ожеледі з морозом. Об гострі, як серпи, крижані скалки коні обсікали копита і, розгарячені, падали на коліна. Падали з ними гусари і драгуни, ламали руки і ноги...

Зненацька пішов мерехтливий тонкий сніжок. Януш зблід: сніжок на льодку — для кавалерії крах, погибель. Та не лише для неї, а й для піхоти. Для всіх, хто по такій слизоті здумає наступати. Та ще, коли у ворога є гармати. Тоді не треба й прицілюватись — безпомічні полки лежатимуть розчепірені перед гарматами на льоду, встигай лише їх молотити... А гармати у козаків були, і Косинський,— Януш це знав,— їх ловити не буде...

Завернути назад. До Острога сто п'ятдесят верст. Та з якими очима королівський краківський каштелян і сенатор Януш Острозький дасть наказ військові повертатися? Через ожеледь — хто повірить? Повірять у щось інше... Ставати ж серед зледенілих полів табором без вогню і наметів — пропасти зовсім. Під ранок, напевне, візьме мороз, і не один вояк до землі примерзне, так що вранці ти його і шаблею не відколупаєш. До того ж, козацькі гармати можуть бити й вночі.

Виходу не було: доки не потемніло, треба ризикувати.

Януш звівся на стременах. Скляні крупи гусарських коней і слюдяні обмерзлі вуха свого коня йому ще виднілися, хоча і їх вже притрушувала сніжком сіра сутінь. Януш викинув над головою палаша — й, чадячи чорним димом, у повстяне небо влипла жовта ракета. Першими, як було і домовлено, з лівого крила, огинаючи П'ятку від річки Гнилоп'яті, рушили клусом легкі драгуни. Він бачив хитливі на снігу лінії, та через якусь сотню метрів і їх заслонила від нього темінь. На правім крилі, де були ополченці й сотня батькового сотника Наливайка, теж пожвавішало...

Януш повів гусарів.

Підколені острогами коні ожили й збадьорились, сміливіше стали заганяти у лід підкови й, набираючи хід, звично почали гризти кисле залізо вудил. На спинах гусарів гостро і ламко затріщали зморожені крила, й гусари, закляклі і посинілі, стрепенулися і собі, витягли палаші і ліктями притисли до боків піки. Ожеледь проникала під панцири, наколінники, нарукавники і кіраси, зводила ноги, руки і шиї до судоми, тож дехто з гусарів їхав з перекрученою в сторону Польщі головою...

Під пахвою у Януша щось засвербіло, він зняв рукавицю й поліз рукою почухатись. Та лиш торкнувсь до кіраси голим пальцем, як палець до заліза прилип, і коли Януш,

мов обпечений, відсмикнув його — на кірасі лишилася від пучки шкірка. Такого морозу та ще й з відлигою Януш пригадати не міг!.. Він зализав пальця, встромив руку в рукавицю і знову втопив очі в посивілу від сніжка темінь — де ж все-таки його розвідка? Послана наперед — вже друга! — розвідка не поверталась. Або заблукала, або ж ускочила у козацьку пастку, бо козаки без пасток, оман і хитрощів не годні жити. От і зараз: не можуть вони залізти серед поля в сніги й лежати у кожухах під снігом до тієї пори, поки на них не наїде і не наступить ногою драгунський, приміром, кінь? Тоді вони із-під снігу тільки хоп коня за ногу й за горло того, хто на коні сидить!.. При усьому холодному розумі й розрахунку запорожці непередбачені у поводженні, швидкі на вигадку, ці степові севрюки, з неабияким вмінням приладнуються до життя. Про їхні витівки Януш чув не лише від свого товариша, черкаського старости Олександра Вишневецького, що старостує якраз на пограниччі із землями Запорізької Січі й звідав козацькі повадки на собі, а й з розповідей турецьких послів, бо хто-хто, а турки в Причорномор'ї мали вже не одну з козаками справу. Переб'ють, було, козаки на конях підкови задом наперед і скачуть куди треба. Очаківський паша, дивлячись на сліди з-під підків, женеться за ними в один бік, а козаки на тих перепідкованих навпаки конях смалять геть в іншу сторону і вже, дивись, заходять паші у спину... Розвідка не повертала, і Януш нервував, хоча де була П'ятка і саму П'ятку йому показувати не треба було: це його, Янушеві, землі, які наділив йому батько. Ще десять років тому, будучи волинським воєводою, він свої землі, свою державу всередині батьківської держави, виїздив з краю в край і знав напам'ять. Він любив панувати і любив знати свою панщину. Та одне діло провітрюватись по своїх землях розімлілим на сонці літом, чи літом бабиним, коли пахнуть грибами й хмари і ти світло сумуєш за дитинством і юністю, а інша річ, коли ти по своїй же землі ідеш із військом... Косинського він наб'є на палю, а запорожцям намилить шиї, і намилить так, щоб і десятому заказали до нього дорогу. Хочуть жити — нехай ідуть на свою Січ, варять юшку й не рипаються. Отак. Отак, й інакше бути не може. Амен.

Януш склав губи рурочкою й подув на темінь. Сніжинки перед вусами роздмухувалися, а темінь стояла. Вона, як темніла перед вусами, так і темніла. Януш відчував борлаком, що невидимі йому козацькі прискалені очі пасуть його військо, чатують. Лиш де ті очі й звідкіля вони його стережуть — от чого Януш не знав. Їхня зачаєна присутність прямо-таки

струмувала на нього з молодого лютневого темновиння, і він, погорблюючись, уявив, як десь попереду із снігів уже зводить козак рушницю й цілиться йому межи очі... Януш замигав і обтер рукавицею скляного лоба...

Кінь під Янушем насторожився. Шкіра на нім стала стискатися. Форкнули, ніби зачувши вовка, гусарські коні.

Драгунів і ополченців з сотнею Наливайка втягнула темінь, але й звідти зринав кінський стривожений храп — коняче безпомильне передчуття небезпеки і смерті... І хоча жоден з гусарів, Януш був певен, нічого не почув, сам він вловив: з ледь підсвіченої снігами темені попереду хтось обережно закашляв. Закашляв один, і другий, і третій чоловік. Ті, хто перекашлювались, ховали роти в шапки чи в пригорщі, та все одно: їхнє застуджене бухикання було в поляків під носом! І ось, не сподіваючись від самого себе, навстріч козакам закашляв і Януш: я, мовляв, свій, свій, і нічого не бійтесь... Козацьке бухикання притихло. І тут Януш увігнав остроги коневі в боки. Кінь плигнув вперед, і перед ним темніші за темінь гойднулись збентежені постаті козаків. Януш зрозумів, що козацька залога його проґавила. Козаки прийняли його військо за кінноту свою, бо подумали: який дурень буде наступати вночі та ще по такій ожеледиці?.. Вистрілило і закричало лише троє чи четверо, а решта,— Януш не бачив скільки, але багатенько,— кинулися, хто зміг, навтьоки. Гусари пустили в хід піки, й на сірім снігу зачорніли козацькі шапки...

Кінь кресонув копитами гору, і Януш засік, що це були П'ятківські вали. І в цю мить прямо перед ним ударили козацькі гармати. Вони були зовсім поруч, бо Януш почув навіть псячий запах окалини від розпечених на жаровнях гарматних ключок... Козацькі ядра прошваркотіли над головами гусар і розірвалися в полі — там, де Янушевого війська вже не було, де парували з-під гусарських коней самі лиш свіжі котки...

Козацькі гармати встигнули стрельнути тільки раз, як над головами гармашів замиготіли палаші і піки гусарів. Януш зарубав двох, замахнувся й на третього, та козак схопив згарячу замість ядра зрубану голову свого товариша і пошпурив нею у Януша. Януш не встиг ухилитися, і голова ударилась йому в губи ще теплими губами мертвого козака — наче поцілувала... Того гармаша розрубав хтось із гусарів, а Януша знудило, і він, не знайшовши нічого іншого, нагнувся, захопив пригоршнею із губ свого коня піну і став тою піною обмивати губи свої. Поки він це робив, гусари вже з'їжджали на кінських крупах з валів

у саму П'ятку. І тут їх зачало валити. Козаки влупили по них з мушкетів. Ховаючись за димарями обкиданих снігами хат, вони били з мушкетів, не витрачаючи часу, щоб їх заряджати, бо з димарів чиїсь невидимі руки подавали їм мушкети вже заряджені. Козаки опускали у димарі мушкети відстріляні, і все починалось спочатку.

— Обминайте хати! — крикнув Януш гусарам.— До холєри! Шукайте кавалерію! Косинського! — І погнав коня вуличкою до церкви.

Під церквою між хрестами і чорними стовбурами дерев рубалися з пішими козаками драгуни. Вони вже сходили і зійшли б кров'ю, якби не наспів з гусарами Януш.

Душ зо двісті козаків не нападали, але й не відступали,— оточивши церкву, повернувшись спинами до неї, вони відбивалися шаблями і келепами. Поскидавши, щоб було легше, під ноги кожухи, вони мовчки ломили драгунів, а ті ломили їх. Хекання, сопів'я й брязкіт шабель віддавалися в дзвонах, і було враження, що то хекають і сопуть дзвони.

Від встромлених у кучугури драгунських смолоскипів було досить видно, і Януш помітив, які козаки худі. Самі кістки, шкіра і м'язи. Билися вони спокійно і зосереджено. Лише оселедці на їхніх головах стрибали чорними вогнями...

Та ось серед запорожців промайнув один квадратовий натоптаний чоловік. Він гамселив булавою і кругом усіх гатив. У цьому кряжистому паруючому чоловікові Януш упізнав Косинського. Та й той упізнав його, бо висякався в Янушевий бік і показав йому слизьку від крові темну булаву. Януш троки піднявся на стременах і, стримуючи коня, оглянувсь на гусарів, наказав їм розгортатися на майдані для атаки. «Чи є в обозі палі? Чи не забули ці нехлюї-обозники взяти з собою палі?» — подумав Януш, тягнучись повеселілим запеклим поглядом до Косинського.

Косинський ще раз опустив булаву на голову якомусь відчайдушному драгунчику і щось крикнув. Крикнув — і козаки враз припинили бій. Завдаючи на плечі поранених, вони замелися в церковні двері. Церковні двері розчинилися навстіж, і ось один за одним, по п'ять, десять і більше чоловік, відстрілюючись лише з пістолів, козаки стали забігати в церкву. Вони — всі до одного, всі двісті душ! — миттєво в неї всоталися, наче їх утягнуло протягом. І зачинилися.

Драгуни і гусари, побачивши таке, навіть розгубилися. А церква, прийнявши запорожців, ніби розпухла. Під її стінами на снігу валялися лише кожухи.

— І де вони там усі помістилися? — здивовано запитав крайній від Януша гусар.

— Поставали один одному на плечі,— посміхнувся Януш і натягнув вудила.— Підпалюйте,— наказав він.

«Підпалюйте»,— прошепотіло в дзвонах.

Драгуни позіскакували з коней, допалися до смолоскипів і, розмахнувшись — хто вище? — зажбурляли церкву кудлатими вогняними балабухами.

Суха на морозі соснова повощена церква спалахнула, як вітер.

Коли Янушева кіраса і халяви чобіт стали від вогню гарячими, а перемерзлі драгуни і гусари потяглися ближче до церкви погрітися, з голубілої темені,— на небі саме пробився місяць,— збоку, від Гнилоп'яті, вихопилася козацька кінnота. Пригинаючись до кінських грив, у самих сорочках, з синіми при місяці шаблями запорожці летіли ніби на низьких при землі крилах... Їх було зовсім трохи, всього душ триста-чотириста, і Януш відразу ж зметикував — через церковний майдан він відступив з гусарами до закиданих снігом ближніх п'ятківських хат, і коли козаки погнались за ним, ззаду, від палаючої церкви, виступили драгуни і оточили їх. Тепер уже в пастці були запорожці. Зав'язалася рубанина. Козакам довелося відбиватися на всі боки. Вони зрозуміли, що з Янушевими гусарами нічого не вдіють, тож раптом, всі до одного круто розвернувшись, накинулись на драгунів й почали висікати молоденьких шляхтичиків. Драгуни від церкви відхлинули, і поки Януш перешиковував гусарів, запорожці вже знову були біля вогняного храму. І тут Янушеві очі стали розширюватись і кругліти. І його очі, і очі гусарів, і драгунів — всі дві тисячі пар польських очей. Вони побачили неймовірне: завіяні вогнем двері церкви розчинилися знову, і козаки, як і були на конях, ще й прихопивши з тануючого снігу кожухи козаків-піхотинців, стали вскакувати у церкву, в ту ж саму церкву, в якій кілька хвилин тому заховалися двісті їхніх товаришів... Янушеві зробилося млосно, і вперше в житті він схопився за серце...

Останній хвіст козацького коня метлянув у палаючих церковних дверях, і вони, жахкаючи полум'ям, зачинилися знову...

Тепер уже Януша ніхто не питав, де і як могли поміститися у цій вогняній купелі двісті піших і триста кінних вояків. У цій малесенькій, як цибулина, церквичці... З вогню, із церкви чулося якесь цмокання, ніби у ній хтось цілувався...

Синім місячним полем польські ополченці досковзували до П'ятки. Шляхта падала, збивала об лід коліна і лікті,

згрюкувала рушницями та кляла ожеледь і себе. Наливайкова сотня подзеленькувала гнуздечками ззаду — Наливайко оберігав три тисячі ополченських спин від козацької кінноти.

Шляхта і Наливайко заходили П'ятку з півдня, огинали її південний бугристий сніговий бік. До п'ятківських бугрів лишалося недалеко, і ротмістри веліли ополченцям натиснути на ноги, що означало бігти бігом. Шляхта було й побігла, та затанцювала на слизоті ще дужче, замахала руками, і з мокрих голів юзом полетіли шапки. Ополченці кинулись їх підбирати, і тепер уже застогнали їхні боки, спини та животи...

Та П'ятка все-таки наближалась.

Наливайко витяг із піхов шаблю. Те саме зробила сотня. Коні підтягли животи й пішли сторожкіше. З'їдені ожеледдю сніги де-не-де оголили вилущені вітрами і птастком бадилини, і коні посунулися по них — від бадилини до бадилини. Наливайко натягнув повід, і Сват заграв копитами веселіше. Тугіше застригли вухами й інші коні — як би не впасти. Коли підкова наступала на скляну снігову купинку й вона під копитом лопала, коням здавалося, що із-під них випорскували чиїсь живі душі. Душі скрикували, вищали і просили помилування. Від цього коні сіпали головами, й по їхніх шиях збігали дрижаки. І Куріпочка раз по раз обертав до Петра голову, і його темно-вишневі, а тепер, при синьому місяці, фіалкові очі ніби запитували: «Що воно таке кричить і проситься під ногами?»

Петро зціплював зуби і лагідно сичав:

— Та нічого під тобою не хрускає і не стогне. Йди, стерво, йди. Чимчикуй, куди я тебе веду і куди я тобі тлумачу — сопи за Наливайком, бери прямо на польські спини. І дивись, не зламай ноги. Бо як посковзнешся, гепнешся, зломиш ногу й скинеш на лід мене — тоді не моли Бога!

Куріпочка чемно слухав, та коли знову — вже вкотре! — наступав на заледенілу ховрашкову нірку і вона під копитом вистрілювала, знову тягнувся мордою до Петра.

Петро сичав іще лагідніше:

— Ти що, наступаєш на нірки навмисне чи вони під тебе лізуть самі? Бач, розстрілявся! Я тебе постріляю!..

Наливайко підкликав Сашка Шостака.

— Не чути? І де вони можуть бути?

— Не знаю,— відповів Шостак.

— І я не знаю,— сказав Наливайко.

— Не видно,— поколупане віспою Шостакове обличчя тьмяно золотіло під місяцем, як бджолині соти.

— То ж бо, що не видно. Боюсь, з отакою тишею дадуть козаки духопела і шляхті, і нам... Щось тут не так і не те... Щось вони надумали хитре... Пора б уже садити по нас із гармат. Саме раз по нас бити. Чом це Косинський так зволікає? А може, його у П'ятці й немає зовсім? Прочув і потиху вибрався?

— Таж по Янушу з того он боку били. І з гармат, і з мушкетів...— Шостак підставляв під місяць мокрі подзьобані щоки, ніби сушився.

— Тоді я нічого не розумію: ми ж перед ними як на долоні...

— А може, вони нас з цього боку не ждуть, та ще й уночі? — До Наливайка і Шостака під'їхав Яків Шийка.

— Ти, Якове, сьогодні спав? — не обертаючись, спитав Якова Наливайко.

— Не спав, пане сотнику. Коли б то я міг заснути?

— Тоді, поки тихо, покуняй у сідлі...

Шийка образився, надув губи, відстав від Наливайка, і його кінь заковзався поруч із Жбуровим Куріпочкою.

Тримаючи мушкети, рушниці, пістолі й шаблі напоготові, ополченці вже пірнали у П'ятку. Ротмістри озирались назад, чи прикриває їх сотник із Острога? Острозький сотник прикривав. Він розтягнув сотню півколом і не відставав.

У П'ятці все було німо. Ні пострілу, ні вигуку, ні тіні... Ополченці зарипіли підошвами по заметах, зайшли у тьмаві протоптані вулички й один одному зашепотіли: невже гультіпаки поховались, сидять у хатах під снігом і їх доведеться розкопувати й викурювати вогнем?

Та хоч би як там було, а сніги у П'ятці були глибші і ніби тепліші — безвітряні, на відміну від тих, що дубли і дичіли в голих, сплющених сумом полях. Схоже, п'ятківську зиму зігрівали й закидані нею ж хати, садки, коні, селяни і запорожці, що спинилися тут на теплі лежі, щоб дочекатись весни. Йдучи по таких затишних і домашніх снігах, ополченці захотіли їсти, і їх стало морити на сон...

Наливайко непоквапом, як і годиться для прикриваючого, вів сотню й бачив: по злежаних снігових горбах і по шкарубких, неслизьких, посипаних попелом вуличках у самий раз набігти запорожцям кіннотою і хоч трохи поскородити шляхту списами. Та козацька кіннота не з'являлася. Нею віде й не пахло.

— А може, її в козаків і нема? — знову з-під місяця вигулькнув Яків Шийка.

— У тебе що, шабля свербить до козацьких ший? Руки роботи кочуть? Кортить? — різко спитав його Наливайко.

— Та ні... то я так... Невже ви, пане сотнику, могли про мене таке подумати?.. Пху на мене! — Шийка мало не розревівсь, потягнув себе пугою по губах, поміж наїжаченою сотнею від'їхав від Наливайка аж за Жбура й більше на Наливайкові очі не потикався.

— Знову не те я бовкнув... Думав одне, а вийшло!..— мимрив Яків і в розпачі нюхав люльку.

Перед заметами, де ішла шляхта, відкрився білий, рівно засіяний снігом вигін. За ним у місячному синінні знову горбатіли мовчазні кучугури-хати. Вигін лежав широкий, як лан. Наливайко спершу подумав: «Ставок». Та коли придивився, то помітив посеред нього кілька сірих рідких шпичаків — не до верху заметених тополь — і зрозумів, що це був саме вигін. «Ого який! Скільки ж у п'ятківщан худоби, коли мають таке посяговисько?» І Наливайко, щоб не налізати шляхті на п'яти, притримав Свата. Здержала коней і сотня.

Тим часом повільними хвилями ополченці докочувались до вигону. Шляхта мала б уже достатньо осміліти й перебігти його бігом, та їй чи не вистачило вже сили, чи ополченці щось відчули, бо передні ряди завагалися. Вони зам'ялись, завовтузились, заоглядались, засперечалися із своїми командирами, і тієї ж миті з білого, як саван, безмовного вигону чи з-поза нього, ніби щось непомітно скинулося, і звідти по всій ширині хвилястої темені ударили рясні й білі вогні. Кулі сипонули таким тугим і прицільним жмутом, що передні ряди шляхти вмент покосило. Їх вибрило до ноги. Живі попадали на чоботи мертвим й залягли, обхопивши голови руками, аж до наливайківських коней.

— Що за зброя? — крикнув, мов підпалений, Наливайко.

Та блідий, спантеличений Шостак лише знизав плечима.

— Що в козаків за зброя? — закричав Наливайко до Жбура і до Оливки.

Та Жбур, Оливка, як і Шостак, як і всі наливайківці, що були поблизу, лише закрутили очима.

Наливайко затерп: у запорожців була якась нова, не відома йому зброя. Вона била так, наче козак тримав у руці пучок рушниць і водночас з однієї руки смалив із них!.. Наливайко нахилився аж до вух Свата, витягнув у темінь шию, та хоч як старався, розгледіти нічого не міг. Звідки, з якого на вигоні місця, і з якої не знаної йому зброї можна було одним залпом викосити упень передні шеренги шляхти? Про те, що козаки били з рушниць, мушкетів чи самопалів, не могло бути й мови. Тоді з чого? З чого вони так вліпили? Наливайко хотів було кинути сотню

на вигін, взяти запорізьку ту стрільбу в полон, щоб мати таку в себе! Він уже підняв на дибки Свата, уже вистелились над гривами своїх коней і Шостак, і Жбур, Оливка, й Шийка, і вся сотня, та в останню хвилину Наливайко потягнув Свата на себе, болісно осадив його на задні копита в замет. І вчасно. Бо перед ним лежало три тисячі непорушних польських спин, які він мав оберігати з боків і з тилу.

Ополченці як попадали, так і лежали. Лиш легкі клубочки викочувалися з-під їхніх шапок — то парував надиханий хапкими ніздрями сніг. В озвірілому — довго ж не було! — світінні п[illegible]йного від морозу місяця вогкі, обернені догори шляхетські гузна стали блищати. Знову бралося на кріпкий мороз, і гузна почало затягувати синім льодком. Ніхто не ворушився, не піднімав голови. Навіть ротмістри. Всі вже боялися тієї страшної козацької зброї...

А на вигоні знову було безгомінно. Навіть сірі гілки тополь, здавалося, стали іще рівніші, тонші й тихіші. Тиша над лежачою шляхтою і над зачаєним вигоном наросла вже така, що Наливайко почув, як у Свата задзвеніло у вусі...

Раптом з північного боку П'ятки, де наступав Януш, зойкнув дзвін, і в небо загоготіло полум'я. Воно піднялося так високо й стрімко, що його відсвіти затанцювали і на вигоні, і на лежачій шляхті, і на обличчях Наливайкової сотні. Примружились і захропли коні. Сухий бухкотливий вогонь прохромлював небо, і в тому вируючому вогняному смерчі, на самому його вершку, Наливайко та його сотня раптом помітили піднятий вогневищем із церкви золотий хрест. Перевалюючись з боку на бік, хрест завис над П'яткою. На золотій його хрестовині,— Наливайко бачив і це,— вчепившись за неї закоцюблими лапами, сиділи обвуглені ворони. У гогітливім палаючім небі ворони хреста ніби й тримали.

Шляхта підвела зі снігу голови й зблідло дивилась на нього. Затим зіпнулася на коліна й стала молитися та хреститися.

Стали молитись і хреститись Наливайко і сотня.

Лише на вигоні ніхто не звертавсь до Бога. Там ніби не було нікого.

Хрест ще трохи повисів, потім поклонився усьому тому, що він з-попід неба бачив, тоді ліг наче на спину і попрощався з Богом, а вже потому разом із воронами сторчма полетів униз, в жаріючу купу попелу — в те, що зосталося від його церкви.

Януш, гусари і драгуни відсахнулися. Падаючий хрест розпластався на попелі. Іскри й вуглини закидали Януша

з головою, задиміли в драгунських бородах і вусах, понабивалися коням у гриви й гусарські крила. Засмерділо смалятиною. Гусари і драгуни позіскакували із сідел й заходилися згрібати сніг — гасити коней і один одному крила.

Януш увесь цей час дослуховувавсь: і тоді, коли церква горіла, й тепер, коли вона догоріла. Ні з полум'я, ні з-під церковного попелу і влетілого в нього хреста — ні тоді, ні тепер не вихопилося ні голосу, ні зойку. «Та невже,— думав Януш,— й козаки разом з церквою мовчки згоріли?..»

— Пане сотнику,— до Наливайка, мляво ступаючи зіпрілими в чоботях ногами, підійшов ополченський капітан.— Я вам не наказую, а прошу як брата. Ви, пане сотнику, нас прикриваєте, а гультяйської кінноти, дзєнька Богу, поки не видно ніде. Наші ж ополченці вже видихалися до краю, то, пане сотнику, чи не пішли б ви попереду нас на цей вигін? Бо ми не можемо... боїмося його. Ви бачили того знаменного хреста? Тепер наші ополченці не підуть на вигін нізащо.

Наливайко глянув на зальодовілого, лискучого під місяцем капітана і кивнув головою.

Капітан спочатку не зрозумів.

— Цо, пан, цо? Як вас розумєць?

Наливайко знову кивнув.

— Я ж вам кажу, пане капітане, що все буде так, як ви просите.

— То так вас і розумєць?

— А як же по-інакшому? — І раптом така туга й нудьга облягла Наливайка, і так йому захотілось в Гусятин, під білий різдвяний місяць, до Галі, на овече «бе-бе», на ніжне завивання вовків і вітру в димарях, на холодець, на чарочку і на щедрівку, на оповідку діда Максима про Січ, про Омеляна Горошка...

— То ви про щось мене запитали? — Наливайко ніби проснувся.

— Я, пане сотнику, кажу вам про вигін. Про цей проклятущий вигін.

Наливайко знову кивнув головою.

— Цо, пане, цо? Як вас розумєць?

— Спробую, пане капітане. Я спробую.

— Цо, пане, цо?

Наливайко знову покивав.

— Цо, пане, цо?

«І де ти в чорта взявся на мою голову? — скривився Северин.— Пристав, як сльота!..»

— Цо, пане, цо?

— Спробую, капітане! Я спробую! Спробую!

— От, от! — зрадів капітан.— Як тільки, пане сотнику, ви прорветесь на вигін, то ми, можете не сумніватись, побіжимо за вами! Можете не сумніватись — слово гонору! — І важкими запареними ногами він нарешті поплентався до своїх ополченців, що залягли за п'ятдесят метрів від Наливайкової сотні.

Наливайко почув капітанів обнадійливий голос, і ще він почув, як шляхта полегшено передихнула — і раз, і вдруге, і втретє...

Тепер ополченці дивилися лише на нього. Вони бачили: ось він, цей сотник із Острога, піднявся в стременах і щось крикнув. Його тихий рішучий голос владно пішов від коня до коня. І ось усе його синє під місяцем військо, всі п'ятсот коней, раптом... повернулось до шляхти хвостами... Коні розвернулись до шляхти гузнами і чвалом, не поспішаючи, рушили з П'ятки назад, у поле, в напрямку Острога, звідки й прийшли... Забряжчали лише гнуздечки та зхоркнув, ніби засміявся, чийсь кінь...

Від такої несподіванки, від такого удару ополченці побараніли. «Зрада, зрада!..» — прошурхотіло шерегами.

Не йняли віри ротмістри і капітан: «Як? Покинути нас напризволяще? Навіть не пояснити — чому й навіщо? Отак залишити союзника і піти? Бидло! Бидло! Бидло було і є! Схизмацька пся крев! Пся крев! Пся крев! Ми помітили недобре ще тоді, коли вирушали із Острога, ми, ротмістри і капітан, відчули і розкусили цього сотника... Та й пізніше, як добирались до П'ятки,— не дуже-то він нас прикривав! Видно було по його скрижанілих очах, що він іде з нами лише з наказу, з примусу свого старого князя!.. А тепер? Що робити тепер, коли ми лишилися віч-на-віч перед вигоном, де й не встати, і не побігти, а тільки лежати? Бо як встанеш і побіжиш — буде те, що було півгодини тому: запорожці викосять до душі!.. Вся надія на Януша. Та де ж він? Де він з двома тисячами гусарів і драгунів? Можливо, запорожці косять і їх, як нас?.. Тоді — пропали. Та і як не пропасти з оцими селюками, що пішли у похід лиш за тим, щоб добре заробити і щоб їм наділили земельки на Україні... Що ж, тепер уже зароблять, тепер козаки їм наділять по два мерзлих аршини на душу... Бач, думали, що похід їм буде за веселощі, за розвагу і за приємність, як ото випити у корчмі гальбу пива!..»

— Всім зариватися в кучугури! — сіпаючи оком, віддав наказ ополченський капітан.

В які кучугури, коли під кожною — хата, а в ній, біля теплої печі, поряд з господарями сидять з усмішечками, шаблями і рушницями козаки? Зариватися в кучугури — це те саме, що добровільно зариватися у свою смерть!

І ополченці вирішили по-своєму. Зиркаючи на синій місячний вигін, вони стали підсовуватись на колінах до своїх кумів, родичів, земляків, до тих, хто кого добре знав, і, не слухаючи капітана, радились між собою. Темні ополченські гурти розбивались на купки дрібніші. Вони обкладалися з усіх боків мушкетами і рушницями, всією зброєю, яка в них була, давали один одному, щоб не заснути, по носах шалабани, і в такий спосіб чекали Януша, ранку і Божої до себе милості.

Знекацька з-за П'ятки, з поля, де здиміли сотник і його сотня, вирвався вершник. Його рябе, побите віспою, в сяйні місячних клаптях обличчя було схилене з коня до заметів. Пролітаючи над головами ополченців, він наказав не стріляти. Промчавши отак над шляхтою, вершник зник — подався туди, звідки й прилетів: до острозького сотника, в поле.

Шляхта і капітан позатерпали знову: не стріляти? Куди не стріляти? По чому? Тут не те що стріляти, а вже й тримати в руках зброю не хотілося... Он під ними, з-під снігу, з хат, зачувши їхню погибель, вже виють собаки...

І справді, собаки завили: тим із шляхти, хто лежав,— у животи, а хто стояв на колінах,— у коліна. Декому із ополченців це собаче виття пробивало все тіло і вило з тіла. Тому, хто стояв би збоку і збоку дивився, тому могло б здатися, що то виють з-під снігу не собаки, а три тисячі ротів спанікованого війська...

— Нікому без нашого дозволу не стріляти! Стріляти тільки з нашого наказу! — закашляли ротмістри, і тієї ж миті з поля щось зашуміло, забило копитами, і над помертвілими ополченцями простелилися коні сотника з Острога. «Все, нам кінець,— подумала шляхта.— Отепер нам, нарешті, кінець...» Та не встигли ополченці й кліпнути, як сотник уже пролетів над ними і, огинаючи вигін відразу з обох боків, упав на нього усіма своїми кіньми. З вигону по ньому знову усмалили тією ж страшною зброєю, та, видно, для тих, хто по ньому стріляв, було пізно: Наливайко і його сотня вигін уже підім'яли.

— Будь благословен! Будь тричі благословенний! — шепотіли услід Наливайкові прочумілі ополченці і задубілими пальцями хрестили його летючу спину.

— То пан сотник відступив за П'ятку зумисне! То він

відійшов задля коней, для розгону!.. Честь і гонор! Гонор і честь! — витирав рукавицями очі ополченський капітан.

Закиданим снігами яром Наливайко гнався за невидимими запорожцями. На білому снігу, в білих кожухах, на білих санях, запряжених сивими кіньми, запорожці і справді були невидимі. Наливайко вв'язався за ними на слух — по вискові полоззя та по ляскоту батогів. «Так ось чому їх непомітно було на вигоні! Ну й хитрунчики! Підробились під сніг! Підлицювалися, перекинулися під сніжок! Ну ж і перекинчики!.. І треба було до такого додуматись! Та ще при ...ій зброї! Оце військо! Оце потуга! Вмру, а їх здожену і ту їхню зброю мацну бодай пальцем! — тьохкало в голові Наливайка.— Запорожці — й на санях? А чом би й ні? Коні несуть у степ, а вони лежать собі і з задків смалять... Такого ще не бувало!.. Заведу, заведу, заведу отаке і в себе. Тоді хай спробує хто мене наздогнати!.. Та тую зброю можна буде влітку покласти і на вози, на колеса!.. Ну ж і хитрунчики, ну й козаченьки, ще й запорожченки!.. Турки, татари, шляхта... шляхта, татари, турки... турки, шляхта, татари...—Зневідь-чого взялися у Севериновій голові ці троє слів. Взялися, як за конем ґедзі, і вже не покидали його.— А-а,— сказав собі Наливайко,— ці слова прилипли до мене через тих, з ким запорожці шарпаються!.. А я запорожців тепер доганяю... доганяю, і дожену, і заберу у них тую зброю!..»

Білим яром козацькі сани летіли, як по воді за вітром пір'їни. Тоді як Наливайковим коням, що цілу ніч сліпали ожеледицею і зараз хропли по заметах, було важненько. Декотрі з коней вже ледве брьохкались, диміли здухвинами, орали мордами, соловіли очима, вибачливо оглядались на своїх господарів і — зупинялися, мліли... Та не всі. Таких, як Наливайків Сват і Жбурів Куріпочка, і коники Шийчин, Оливчин та Шостаків, таких не брав ніякий чорт. Чи вони примудрялись ставить копита по-особливому, відомому лише їм способу, чи у їхніх копитах були ще одні очі і вони дивилися ними, де твердіше, бо ці коні від козацьких саней не відставали, висли у них на задках і збоку, як прив'язані. Лише дужче хропли, і з їхніх ніздрів із кожним стрибком вистрілювали на сніг не перетравлені з учорашнього дня вівсяні зерна.

А як вскочили в яр, з тієї своєї дивовижної зброї запорожці більш не смалили. Чи їм було довго її заряджати, чи вона у них зіпсувалась?,. Козаки взялись за рушниці.

— Доганяйте їх та рубайте на санях посторонки і шлеї! Тоді вони зупиняться самі! — крикнув Наливайко Жбурові і Шостаку, що мчали поруч із ним, а сам пустив Свата за

першими санями з десяти, щоб забігти й перепинити найперші. Тоді вони стануть усі. Куди подінуться? Наливайко обігнав одні сани, другі, треті... Сват промайнув і лишив за собою ось уже сьомі й восьмі... Наливайко ще й ще підохочував Свата острогами. Та його не треба було й підохочувати. Вітроногому, так само, як і вітроголовому, Сватові завжди було на умі одне: бігти, бігти і тільки бігти, і аби його ніхто не випереджав. Сват не любив нюхати чужі хвости!

Обганяючи сани, Наливайко помітив, що запорожці, з якими він мав справу сьогодні, були не такі вже й молоді. По їхніх срібних вусах, їм підбивалося вже за сорок, під п'ятдесят. Вони лежали, окрім їздового, спинами один до одного і цілилися з рушниць... Перші дві кулі дзизнули Наливайкові над головою, сплющилися об шаблю і, ще гарячі, впали йому за комір кожуха: кулі пахли запліснявілою з діжки капустою. Третя куля — із восьмих сагней — прошила Наливайкові навскоси вуса, пройшла над губою і запахла по-свинячому — свинячим лайном. Четверта куля ще, мабуть, до нього не долетіла, вона, видно, в рушницю ще забивалась, і Наливайко крикнув:

— Панове! Панове, станьте! Не біжіть дурно! Все одно ми вас уже наздогнали! Станьте, станьте!

І тут Наливайко помітив, що козаків охопило сум'яття. Вони побачили: ті, хто їх наздоганяв, були такі ж, як і вони,— в такій самій одежі, в таких самих смушевих шапках, і мова була своя.

Запорожці перегукнулися, підозріло закосили очима, та рушниці не опустили. Раптом з одних саней звівся білий, без шапки, чоловік:

— Северине, це ти? Це ти, Господи, Северине?

— Я! — крикнув і Наливайко і, роззираючись, звідки кричали, підігнав Свата до ближчих саней, роздивився, впізнав і прямо з сідла скочив в обійми Омеляна Горошка. Їхні — чорні Наливайкові і срібні Омелянові — вуса тричі схрестилися, і Северин, захлинаючись, прошепотів:

— Галя... Галя... Ми, дядьку Омеляне, з Галею заручились...

— Добре... добре...— чи то сміявсь, чи плакав Омелян і, не даючи Северинові спам'ятатись, вигукнув, щоб було чути усім: — Панове, сюди, до мене! Це наші, наші!

Козацькі сани спинили лет. Ті, що мчали попереду, зупинилися, а ті, що були позаду, підтяглися, і всі стали біля Омеляна кружка. Від П'ятки яром задихано причорніло верхи й кілька десятків наливайківців. Решта, по пояс в снігу, вели запарених коней.

— Добрий вечір,— привітались, зіскакуючи з коней, Жбур, Шостак, Оливка і Шийка.

— Добрий вечір,— стримано відповіли запорожці.

— Санику! Санику! — загукав Омелян до їздового.— Глянь, хто тепер з нами — твій двоюрідний брат Северин! Северин Наливайко! Ось він, диви!

Саник, з намотаними на лікті віжками, обернув червоні щоки і пробухикав:

— Шо? Пане курінний, я не чую. Шо?

— Та не «шо». Не [illegible]кай! Дивись, хто до нас притягнув — твій двоюрідний [illegible]ат Северин! Панове,— звернувся Горошко до запорожців.— Це сотник надвірного війська князя Василя Острозького Северин Наливайко. Сподіваюся, ви про нього чули.

— Чули,— глухо відповіли козаки.

— Аякже, чули. У нас, Северине, пів-Січі з Поділля та із Волині. Тож-бо і тут, і там, на Січі,— ми всі свої!.. А я вже думаю, Северине, хто ж це на нас на вигоні таким чортом упав? Так це ти? А тут, бачу, і в яру доганяє,— так це знову ти? А тут з ожигами ще морока: поки їх зарядиш!..

— З якими ожигами, дядьку, де? — стрепенувсь Наливайко.

— Та з оцими ось, подивись!

Наливайко глянув: у задку саней, на соломі темнів чималенький дубовий брусок, а на нім — рядочком, приклепані до бруска — дев'ять, завтовшки з палець, мідних дул.

— То це ви із них ліпили по шляхті?

— З них! Як, було добре?

— Так було добре,— посміхнувся Наливайко,— що шляхта, мабуть, і досі гріє пузами сніг!

— Погано лише одне,— сказав Омелян,— що довго ожиги заряджати. Доки наб'єш усі дев'ять дул, впалиш, а тоді набивай знову.

— А чого ж цих ожиг у вас лише по одній? Набрали б їх та поклали у сани, щоб було під рукою кілька: поки одна-друга в роботі, а третя вже заряджається — підспіває.

— Ще не наробили,— зітхнув Омелян.— Це лише проба, бо недавно хлопці придумали... Ти, Северине, бачив, як горіла церква? Бачив. Давай будемо рушати туди, до гетьмана, бо чує моє серце, що їм там не мед.

Місяць світив над яром, ніби лише для нього. Білі його снопи з-поза білих, мов кожухи, хмар висвічували кожну на лиці Наливайка щетинку, що так виросла за цю одну ніч і росла, видно, й тепер, бо його щоки і вилиці вору-

шились: шкіра чула, коли так швидко росте із неї щетина. Під білим місяцем Наливайко почорнів наче десь вісподу.

— Я, дядьку Омеляне, не можу. Моя сотня виступає на боці шляхти. Так сталося. Прощайте, дядьку Омеляне...

— Боже, Боже! — скопився за голову Горошко.

В цю мить з ярової кручі, з печери, вилетіли скопища зляканих кажанів. Хтось перервав їхній зимовий сон і тепер, сліпі, безпорадні і безмовні, чорним лапатим попелом вони забилися, замерехтіли над снігом, затьмили і місяць...

То була не печера, а підземелля, і підземелля, видно, подвійне, бо вслід за кажанами з одного його отвору вискочила козацька кіннота, а з другого — козаки піші. Попереду піших біг чоловік з булавою. Від раптової снігової білизни вони всі, як і кажани, на якусь мить посліпли й, не бачачи один одного, закрутилися на місці...

Поки роззявлені роти Наливайкової сотні, як і його самого, ще не закрилися, Омелян Горошко з усіма, хто на санях, погнали до підземелля, до Косинського, до своїх...

Чорні, витіпані до смерті запорожці оговталися, послухали Омеляна і кинулися на поплічника шляхти — на Наливайка. А він — на них.

Січа хрипіла до ранку.

Янушеве військо підходило до Острога.

В легкій сизій паморозі, над церквами й костьолами, над замком і городищем, над Горинню і лісами жевріло тихе, післяобідне, мов намальоване, лютневе, вже трохи тепле, спокійне сонце, і сиві під ним солом'яні і соснові, осинові і торфові пахучі димки із острозьких будинків і хат стояли й не ворушились.

Пахло коржами, часником, олією і борщами.

Дзвони — що православні, що католицькі — здавалось, помирилися, заприсяглися у вічній згоді і під вечірнє овече бекання гули задумливо й рівно, стримано й благовісно — в один миротворчий голос.

Шапки й крисані, брилі й фески, ярмулки й кучми, кожухи, свити, киптарі, халати, бекеші — все, що в Острозі жило, робило і торгувало, все, що хотіло, вийшло за мури, за Татарські ворота, на лід, на Горинь зустрічати військо. Навіть ворони тримали у небі крила урочисто і достойно, не каркали і не сварились.

Перед Горинню й полем, де вже зблискували передні ряди гусарів, перед натовпом, спинами до нього, під хоругвами й прапорами, в святковому облаченні стояли — кожен у своїм оточенні: священики, ксьондзи, монахи і

єзуїти,— настоятель церкви святого Миколая священик Дем'ян Наливайко й посланник папи римського патер дон Александро Комулео. Коли, ніби ненароком, ніби крадькома, їхні погляди зустрічалися, вони один одному чемно кивали і усміхались.

Князь Василь був у замку. Він стояв у вежі перед замерзлим вікном і слухав маршалка. Маршалко нагадував князеві, що в церквах і костьолах все до служби готово, що столи в круглій залі стоять накриті, що все іде так, як має бути.

Князь Василь маршалка відпустив, запахнув поли шуби й підійшов до вікна бл че. Та прохукувати шибку не етав, а лиш приклав до неї вухо й прислухався.

З круглої башти одна за одною, а потім усі разом ударили гармати, і голоси острожчан, вигуки «Слава! Слава! Слава!» наче трохи нагріли князеві вікно. Князь потряс головою, подлубав мізинцем у вусі і знову прислухався...

Сенатор і каштелян княжато Януш Острозький їхав, як і належно, попереду війська. «От як буває: раніше заїжджав я в Острог у ворота Луцькі, а тепер в'їжджаю у ворота Татарські. Всього в Острозі воріт двоє. То що ж виходить? То виходить, що всі ворота мої»,— лагідно думав і лагідно усміхався сам собі Януш.

Гусари, драгуни, а за ними й ополченці ламали строї, тиснулися ближче до Януша, щоб і собі першими побачити і відчути, як їх зустріне Острог.

А Острог зустрічав Янушеве військо салютом. Почувши його, вояки розправили плечі, підбили на щоки вуса, і погляд їхнього полководця Януша Острозького дзвенів у погляді кожного шляхтича.

За Янушем, за його спиною, на санях, із обгорілих, обвуглених дощок п'ятківської церкви був збитий поміст, і на нім, рівно поставлений, їхав золотий хрест. Він височів над Янушем, над військом і, відбиваючи призахідне вишневе над Острогом сонце, кидав вишневі зайчики на одіж, на зброю, на вісім забраних у запорожців гармат, на небо, на Горинь, на мишачі на снігу сліди, на витереблене снігурами насіння кінського щавлю.

— А де сотник мого батька? — спитав Януш.— Покличте його. Хай їде зі мною поруч.

«Батькові буде приємно, як побачить його поруч зі мною»,— подумав Януш.

Наливайко, а з ним і Жбур, і Шостак, Оливка і Шийка — всі вчотирьох, а Наливайко п'ятий — під'їхали.

— Ви бачите, пане сотнику, оцей золотий п'ятківський хрест? — спитав Наливайка Януш.

— Бачу, вельможний пане сенаторе.

— Так от, пане сотнику, я накажу виплавити з хреста золоті ланцюги і всім, всім, у тому числі і вам, усім, хто не хоче прийняти нашу віру, накинути ланцюги на шиї і завести, затягнути, заволочити в одну-єдину правдиву на світі віру — католицтво.

Наливайко змовчав. Не відповів нічого. Прикусили вуса і його товариші... Їхали далі.

Тим часом Острог і Горинь задихали дзвонами і тріскучою від морозу кригою голосніше. Стало вже видно і річкові закуценілі лози, а за ними і натовп, хоругви і прапори...

— Чом, пане сотнику, ви мовчите? Чи ви недочули? То я можу вам повторити: ланцюги на шиї, на шиї, на шиї! Але ланцюги які? Золоті!

— А якби, пане сенаторе, золотий ланцюг на шию вам?

— Як? — не зрозумів Януш.— Мені?

— Вам.

— Мені?

— А то що? Хіба у вас не така шия, як у всіх? Ви, пане вельможний сенаторе, наскільки я знаю, були донедавна в одній вірі з нами, у православній. Затим перейшли на католицтво. То, правда, ваше діло, приватне.

— Моє. Моє.— Януш став набухати.— Але ж до чого тут моя шия?

— Як-то до чого? Ви ж хочете всім ланцюг на шию — і в одну віру. Хоч би на тих золотих ланцюгах усі повісились.

— А хоч би й так! — закипів Януш.

— А я, приміром, не хочу вішатись. У мене віра своя, і мені вішатись не треба. По-моєму, мусить бути так: кожен нехай вірить у що хоче. Або не вірить. Словом, кожен хай хоче, як схоче.

— Ти... ти... ти... Так ти проти єдиної в світі, єдиної-преєдиної моєї віри? — Янушем заколотило.

— Проти,— сказав Наливайко.

— А як же ти, ти ось тепер, позавчора, у П'ятці порубав, попаплюжив, потолочив, пролив кров запорізьких козаків — своїх, а не чиїх-небудь єдиновірців?..

— Замовчіть! — крикнув Наливайко, і зуби його закришились.

— Бо у вас — і в тебе, і в них — нема віри! І я колись був таким, поки не спізнав справжнього, істинного Бога! А ви якими були, такими і є! Ви — худоба, ви — темне бидло, твань і раби! Ви не люди, ви...

Януш не договорив. Наливайко вихопив шаблю і рубонув

його по голові. Розсічений шолом встряг йому краями в волосся, і Янушева кров цвиркнула Наливайкові в очі. Гусари кинулися рубати Наливайка. Сват закрутився під їхніми палашами, як дзиґа, і заіржав. Миготіла шабля і Наливайка. Жбур, Шостак, Оливка і Шийка лише встигали піднімати свої... За хвилину біля Наливайка вже була його сотня... Наливайківці билися так, що їм ставало страшно за самих себе: так вже вони відводили давно закипілу душу! Навіть їхні коні ощіреними зубами гризли коней драгунів і гусарів. Ополченці, що сунулись перед обозом, побачивши острозького сотника у рубці, знову, як і в П'ятці, бебехнулись у сніг.

— Забирайте хреста, гармати і скачіть за мною! — пришпоривши Свата, крикнув Наливайко, перегнувся з сідла, зачерпнув пригоршнею снігу й уже на ходу став витирати з лоба і з шиї кров...

Князь Василь прокукав у шибці синеньку проталину і побачив: безладно розкидане, розбите Янушеве військо, хто як міг, втікало до Острога. А за Горинню, по той її берег зі своїм військом у снігах щезав Наливайко. «Все»,— сказав князь. Тепер уже знав, що Наливайко не повернеться до нього ніколи. Він підняв повстання.

Князь Василь закутався полами потепліше і вільною рукою перехрестив вікно. Проталину у вікні стало затягувати морозом. Всі дзвони в Острозі мовчали. Вони принишкли, ніби їх і не було — ні православних, ні католицьких. І раптом крізь перемерзлу тишу заговорив один. Один, як горобчик, дзвін спурхнув над Острогом і закалатав. І бив у нього студей-паламар Острозької Академії, майбутній великий гетьман України і всього Запорізького Війська, який разом з усім низовим козацтвом і всіма скарбами запишеться у члени Київської братської школи — Києво-Могилянської Академії, Петро Конашевич-Сагайдачний. Та це ще буде через двадцять п'ять років, а тепер, просунувши руки і ноги у мотузяні петельки, він налягав на дзвони. Його зелені, як бите, товчене скло, очі сміялися, і він ще й співав до своєї панянки, що знову стояла на драбині і смикала його за холошу...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Тепер Наливайко, після року повстанських блукань на Поділлі, повертався з Угорщини, і ось вони втрьох — татарський хан, польський головнокомандуючий і він, гетьман селянського війська, гетьман, чиє звання у ніякі списки й реєстри ніхто не заносив,— зійшлися на Дністрі. Одному із них — Газі-Гірею — треба було бігом на Дунай до султана; другому — Жолкевському — хана перепинити, а одно й знищити Наливайка, а третій — Наливайко — мав, повернувшись додому, на Україну, як і рік тому, братись за все спочатку.

Для Жолкевського битва почалася невдало. Зранку він думав поскубти Наливайка, щоб виманити хана туди, де проти нього стояла б уся польська міць. Та не встиг Жолкевський як слід зчепитися з Наливайком, як орда обійшла

його нижнім плавом Дністра, надибала чи, може, їй показали місцеві буджацькі татари брід, і вона легко перескочила воду й погнала через Молдавію на Дунай.

Жолкевський кинувся за татарами.

А Наливайко тим часом відрізав від орди всі її табуни і все, що з ними і коло них було. Кримські й буджацькі охоронні чамбули бились за табуни як навіжені, билися з Наливайком з досвіту до півдня, та дарма: він захопив три тисячі коней...

Прямо з ноги, з опу, в сірих клаптях сухої піни свого Куріпочки сотник наливайківського війська Петро Жбур вихопився на висмалений спекою, глиняний, в молочаях придністровий горб і оглянувся: де сотня?

У сірих кущах шипшин, під ребристими гніздами сорок і сорокопудів, на засапаних, втовклених, з вибалушеними очима, прогнутих конях його сотня продиралась за ним.

Сотня була вся. Всі сто. До одного.

Петро передихнув. Передихнув й опустив шаблі. Легкі в бою, тепер, після бою, шаблі поважчали й потягли руки донизу,— Петро бився двома.

Він витер вуса об гриву Куріпочки й закрутив носом. Перемішані його і кінський піт ударив у ніздрі таким ядучим часниково-болотяним духом, що Петра аж скулило.

— Ох і запах! — сказав він Куріпочці, засміявсь і приклався до гриви ще раз.

Задиханий, мокрий, солоний Куріпочка ціпнув на боці рудокрилого гедзика і пригнув до молочаю довгоморду, зчорнілу, як стовбуряка, голову. Дрібними темно-вишневими очима він косував на Петрові чоботи, на стремена: бігти далі, чи як? Я б уже далі, може, й не біг...

Маслакуватий зроду, з проваленими, вичовганими Петровими коліньми боками,— Петро правив Куріпочкою в боях коліньми, бо руки були при шаблях,— з обрубаними в сутичках вухами, Куріпочка покрадьки позиркував з горба на долину, де в жовтім гойдливім мареві білим воском плавилися татари. В пекучому степовому зибінні на пласких куцуватих своїх бахматах ординці підскакували наче на місці, і лише по даленіючих чорних баранячих шапках можна було вгадувати, що вони дають дропака.

Задиханим, нетерплячим півколом Петра обступила сотня. Козаки, як сірі дубові клюки, горбилися над злиплими кінськими гривами, й руків'я шабель ще порипували в їхніх сухих розгонистих руках.

З козаків, як і з Петра, виходив не то пил, не то дим. Звуженими, гострими очима вони пильнували з горба татар,

шелестіли сивими неслухняними язиками й поглядали на сотника.

Та Жбур вже опустив шаблі. Меткий степовий коник вистрибнув з молочаю Куріпочці на гриву, сів навпроти Петра й заходився чистити сірими, а знизу жовтими крильцями задні лапки.

— Хай цим татарам чорт!.. Хай їх чорт доганяє... Де б це його вмитися? — сказав Петро і вмовк. Схилив до плеча голову й став наслухати: з долу, з землі, з молочаїв, з-під Куріпочки щось ніби стиха заговорило, жалібно зажебоніло, неголосно заспівало. І сам Куріпочка вловив оту вуркотливу пісеньку, напружив обрубки, напружився сам і незмигненними очима витріщився на тонке синє небо...

Петро поклав шаблі впоперек сідла, приплющив сизі запилені повіки, й така благодать розлилася на його молодому лиці, що він аж пирхнув: Куріпочка розпочав, а за ним і всі коні... Здротянілий від спеки молочай став під їхніми животами ходити та нагинатися — після бою коні спорожнялися тяжко і довго. Темно-жовті струмені твердо в'їдалися в пропечену глину, і козаки, слухаючи потужний з-під коней дзюрк, попритихали в сідлах, як миші...

Куріпочка ж, як на зло, примудрився втрапити прямо у ховрашкову нірку,— бо хіба знав? хіба бачив? — і цідив, цідив у ню, аж поки з нірки не виліз і сам голомозий господар... Посоловілий, з побілілими, звареними очима, він страдницьки свиснув і впав. Куріпочка відскочив убік, мало не скинув із себе Петра й, оглянувшись на ховрашка, гидливо відвернувся до Дністра, туди, де при березі, при солодкій воді тихо й щасливо доцвітали пізні зозулині черевички...

Петро сказав ховрашкові:

— Ото щоб знав! Вирив собі хатку, де став мій Куріпочка... Панове, я б оце, грішним ділом, і скупався. Як ви?

— Петре! Петре, глянь! — вигукнув Яків Шийка, і його іржава очеретяна шия вистромилась із кістлявих плечей, аж зігнулась.— Що то за хмара якась перед нами?

Та Яків Шийка дивився не туди, куди треба. Петро і вся його сотня вже відвернулись від Дністра і вдивлялися в степ, де під пухкотливими хвилями пилюги розбурхана голота зганяла до гурту татарських коней.

З балок, вибалків, пересохлих ярків і ярів у руду придністровську долину темно-бурими тупотливими річищами, кидаючись навсібіч, з лошатами і без лошат, штовхалися вивітреними боками татарські жеребці й кобили.

Сірим груддям під ними котилися отари овець, а кози, наковтавшись при землі всілякого смороду, стрімголов вискакували на хребти очманілих коней, аби вільно дихнути та глянути, чи нема де в степу чого ускубнути?

— Кось-кось-кось! — ревла розпірпла голота й тремтіла, що нарешті у кожного буде хоч і татарський, та свій — власний! — кінь, а то й ще один у запасі. А з кіньми сірома вже не сірома, а козаки!

Хто з дишлом, хто блискаючи мідними шишаками на бичі, бойовим ціпом чи сухою сулицею, ратищем чи вилами,— хто з чим га ися нетяги за бахматами. Та відхвицькувались, відгризалися татарські коні-полончаки. Вигуляні стригуни з набряклими жилками-батіжками в пожовтілих від люті очах цапали голоту за плечі й руки, рвали за що могли. Жовтозубі гарячі морди вовчо шкірилися над мотузяними вуздечками, а ті з жеребців, що не могли вже ні кусатися, ні втікати, падали на спини і відбивалися від нетяг копитами, і дехто вже спльовував під ноги кров, а дехто вбивав кулаком на місце щелепу, що з'їхала від копита набік.

Ближче сюди, до Жбура, на малиновому будяковому пагорбі, без шапки, в сірій розстебнутій сорочці, чорний, як шпак, сидів на Сватові Наливайко. Він дивився на своїх недолугих тімах, підкидав вороного чуба й світив зубами...

Петро усміхнувся й собі і крізь чобіт почув, як забухкало серце в Куріпочки: його Куріпочка був родом з племені коней-татарчуків. Ще коли в Острозі на базарі його продавав Петрові татарин-купець, то казав,— правду чи, може, й ні, та, видно, що не брехав,— що колись він цього молодого коника з молочними ще зубами виміняв за юрту у буджацьких пастушків по той бік Дністра під Кілією, й ось тепер уже Петрів Куріпочка, кліпаючи на биту і гнану свою рідню, потихеньку плакав.

— Цить, не реви! — смикав поводами Петро.— Нічого з ними не буде! З ними буде те, що й з тобою. А я тебе за ці всі года коли хоч раз пальцем тронув?

Насурмонений тонкосльозий Куріпочка відганяв хвостом ведзів, кивав головою, та плакати не переставав.

— Петре, Петре, та глянь! — і очеретяна шия Якова Шийки затріщала. Та й козаки витягнули шиї, бо там, унизу, де білий Волоський шлях відгинався у чорно-жовтий на сонці степ, там, у тій долині, котрийсь із татарських чамбулів на щось налетів і зупинився. Петро міркував: або надибали-перехопили кого, або ж голодранці між собою не помирились. На тому місці загорілося казна-що, там зай-

нялась така ворохоба, що важкопузі воласті дрохви на сірих своїх немічних крильцях дременули хто куди.

Крізь пилюгу, наче крізь решето, Петро і його козаки помітили, як метушливими ламкими віялами татари наскакували на збиті докупи чиїсь вози і гарби. За гарбами і за возами виднілися двоколісні кантари, шарабани й карета. Татари налітали на них, обтьохкували стрілами й похапки оглядались на горби і на шлях.

І ще помітив Петро, що за возами і шарабанами від них відбивається якесь воїнство. Воно розмахувало піками і щитами і в один голос горлало, ніби з нього виймали душу.

Татари вже не відскакували, не відлітали, а на куценьких своїх бахматах туго, по колу, обплітали той острівець не відомих Петрові вояків.

Раптом над одним возом, з білої наче піни, обтиканий з боків і спереду стрілами, звівся велетенський чорногубий верблюд. Навіть звідси, з горба, Петрові і козакам стало видно, як передсмертно запашіли верблюдові очі, а облізлі горби зателіпались на ньому, мов рядна. Верблюд став обпльовувати татар та їхніх коней. Плював він далеко й сильно. Татари, не гаючись, увігнали в нього ще із десяток стріл, і тоді він, закинувши на зморщеній шиї маленьку дитячу свою голівку, плюнув іще раз попереду себе в степ, звалився на віз і захрипів...

— Панове,— Петро приострожив Куріпочку і взяв у руки шаблі.— Поїдемо та подивимось, що воно там без нас коїться?..

Куріпочка, як завжди перед боєм, стис свої жовті гарбузові зуби, ворухнув ніздрями, присів на задні, викинув у степ ноги передні, відштовхнувся, і в голові йому зашуміло...

Сотня пішла рівно і плавко... Чи те, що козаки були за сьогоднішній день всі живі до одного, чи коні відчували близький тихий вечір, тихий водопій, вечерю і сон, бо всі вони — і коні, і козаки — легко зійшли з горба й німою гнідою хвилею погнали на татар.

Татари якраз вовтузились біля гарб: щось викидали, хапали, схоже, потрошили якісь перини і подушки, бо в хмарах білого пуху були і вони, і ті, кого колошматили...

Раптом тривожне «урр-урр, кзяк-кзяк» прогиркотіло над степом, і чамбул пересмикнуло: хоча й далеченько, та сотня Петра набирала ходу...

Петро ніссся на Куріпочці, вмощувавсь у сідлі, тихо віднімав руки від руків'їв шабель, щоб дихали і не пітніли долоні, коли де не візьмись, з Куріпчиної гриви вискочив

той самий степовий коник і, аби не зірватися та не впасти коню під копита, влип Петрові в щоку, зграбастав її всіма своїми залізними лапками... Кониковими крильцями вітер лупив Петра по оці. Петро закрутив головою, задмухав на коника крізь вус, аби його здути. Підняв плече, аби збити його плечем. Та коник не збивався і не здувався...

«Ну, стерво, зажди: після бою я тобі всі лапи повідриваю! Всі до одної!» — сичав про себе Петро й, заплющивши лоскітливе під кониковим крильцем око, скакав на Куріпочці з розплющеним другим і тим другим жалібно й безпорадно оглядався на сотню... Зреляканий коник, ніби почувши, що думає зробити з ним після бою Петро, почав рятуватися і, лапка за лапкою, поліз на ніс. На кінчику горбатого Петрового носа він злякавсь іще дужче й попнувсь на Петрові вуса. Петро заклацав зубами. Коник відчув близьку смерть і з вусів почимчикував на шию, під сорочку. А під сорочкою подряпався у пахву і там, у пахві, заховавсь... Петрові навіть почулося, як він там, у темній і гарячій його пахві, від задоволення ще й сюркотнув, що врятувався, розправив крильця і став крильцями Петра лоскотати... Петро ж боявся лоскотів з дитинства, тікав від них, як від вогню, а тут, у самісінькій пахві лоскоче коник...

— Гі-гі-гі! — зареготав чорний від люті Петро.— Га-га-га! Гу-гу-гу!..

Куріпочка злякано зиркнув на хазяїна, та лише зиркнув, бо треба було дивитись під ноги і слухатись його колін...

Та й Петро вже не оглядався, вів Куріпочку просто на вози і гарби, де щойно порпалися татари, і коли долетів, то побачив: перед ним і його сотнею в хмарі білого пуху стирлувалося зо два десятки якихось пожмаканих, пошарпаних воячків. У повстяних гостроверхих шапках вони тулилися до невеличкої роззолоченої карети. Піки в їхніх непевних руках тремтіли, а з обліплених пухом спітнілих облич виглядали чорненькі очі... Перед возами на молочаї лежало — Петро порахував — семеро, зарубаних татарами, польських гусарів...

Жбур кинув у піхви шаблі, і перше, що він зробив затим, так це нетерплячою швидкою рукою поліз під сорочку: лап-лап — коника не було... Втік!.. Втік? Петро зняв сорочку, вивернув і став розглядати її спереду та ззаду, заглянув у рукави — нема!

Яків Шийка і козаки дивилися на свого сотника й не розуміли, що це з ним робиться.

— Нема! Втік! — сказав Петро, влупив сорочкою Куріпочку по шиї і, як був голий до пояса, сплигнув із сідла, примружив солоні очі й ступив до гостроверхих.

— Хто ви й чиї?

Захмарені білим пухом вояки сопли, тупилися на Петра й козаків, що, як і сотник, повпихали шаблі у піхви.

— Якове,— оглянувся Петро на Шийку,— спитай їх, може, вони турки?

Яків Шийка повагом зсунувся з сідла, повагом підійшов до Петра, статечно зупинився, гарненько витер шапкою лоба, пострушував з вусів пил, заклав одного вуса за вухо і заджеркотів до вояк по-турецькому. Говорив Яків довго, і слова з-під його надщербленого переднього зуба вискакували сухо, мов камінці. Слухаючи незрозумілого тепер свого Якова, козаки прибрали на конях молодецького вигляду і собі з видимою значущістю стали дивитися на гостроверхих. Нарешті Яків замовк і наставив, наче був глухуватий, вусате вухо.

Вояки зрозуміли Якова, видно, по-своєму, бо тоненькими пташиними голосками перекинулися між собою і поніміли знову.

— Ти їм, Якове, скажи, щоб вони нас не боялись. Скажи їм, що їх жменька, а нас онде скільки. І що ми їх не зачепимо, нехай лише скажуть хто вони, чиї і куди.

Яків застріляв камінцями знову, потім наставив уже друге вухо і, так нічого у відповідь і не почувши, сказав:

— Не турки вони, Петре, бо не розуміють.

— Як — не турки? Може, ти сам забув балакати по-турецькому і тарабаниш до них по-татарськи?

— Тоді, Петре, говори з ними сам! А то забув, забув! Якби забув, то й не говорив би, не смішився,— образився Яків, і його іржава шия втягнулася в плечі мало не з головою.

— Гали-бали, гала-бала! Вже й надувся! — сказав Якову Петро.— Тоді забалакай з ними ще по-якомуєь. По-якому ти ще умієш?

— Більше не вмію ні по-якому. Аби вмів, то забалакав би.— Яків кинув на голову шапку й пішов до коня.

— Що ж робити? — переступив з ноги на ногу Петро.— Брати їх із собою? Та на біса вони нам здалися... Як і коли ми будемо з ними морочитися? А лишимо тут — он буджаки з бур'янів виглядають: гаплик їм буде ще до вечора... Гей ви, з бородою! — показав нагайкою Петро на дідка.

Благенький, ніби сизий димок, дідусь з трьома срібними волосинами на підборідді склав човником горіхові долоньки й, не перестаючи кланятись, підійшов до Петра.

— Скажіть, діду: «Я...» — Петро відкрив рота, показав собі на губи нагайкою й повторив: «Я, я, я...»

— Я...— якнув сірими губками дідок, і дрібне його личко болісно зморщилось, мов ненароком наштрикнулось уночі на будяк.

— От молодець! — зрадів Петро.— Тепер скажіть, діду: «Коз! Коз, коз, коз!»

— Коз,— прошелестіли дідові зморшки.

— Коз! — повторив за дідком вже й Петро і оглянувся на козаків.— Тепер, діду: «...зак! Зак, зак!..»

— Зак, зак,— б'ючи поклони, прошамкотів дідок-воячок.

— А як буде разом «коз» і додати до нього «зак»? Разом буде «козак!» Я к зак.— І Петро тицьнув нагайкою собі у груди.— Я козак!

— Я кізяк, я кізяк,— хитнув волосинами дідок і шкрябнув нігтиком свої груди.

— Та не кізяк, діду! — скрушився Петро.— Ви не кізяк. Кізяк — то не те. Кізяк — то інше!

— У Пу — кізяк, У Пу — кізяк,— закивав головою старий і озирнувся на своїх одноплемінників.

Гостроверхі його земляки наввипередки закивали головами:

— Кізяк, кізяк!..

— Ну що ти з ними будеш робить? — спитав Жбур козаків і підійшов до дідка ближче.— Я козак. Я козак Петро Жбур. А ви, діду У Пу, а ви хто?

У Пу жалібно подивився на Петра, схилив білу запушену голову, і по його волосинах потекли сльози:

— У Пу — кізяк, У Пу — кізяк...

— От собі й маєш — навчив! — сказав Яків Шийка.— Покинь його, Петре. Бачиш, реве старий. Теж мені знайшовся учитель!

— Я ж — не ти! — скинувся на Якова Петро.— Я чужих мов не вчив. Я в турків у полоні за отарами не ходив!

Яків схопився за шаблю... Та Жбур як спалахнув, так відразу ж і охолов. Очі його посмутніли, і він тихо сказав:

— Якове, ну ти що, хіба ти не бачиш, який я дурний? Ну скажи, Якове, не бачиш?

Яків розвернув коня, від'їхав від Петра і від сотні, зупинився біля мертвого верблюда і став дивитися в степ.

Посмутніла й сотня. Кожному козакові, коли й не згадалося, то подумалося щось, видно, своє: хто на кого робив, хто кого хотів підім'яти, хто, як і Яків, побував у татарському чи в турецькому полоні — та мало що з ким було?..

Петро дивився на Якова, на козаків, незатишно стояв поміж ними, дідом і гостроверхими ні в тих ні в сих...

Сотня мовчала, Яків обернувся спиною, дивився в степ, і цим, у жіночих халатах, зацікпило теж...

— Що? — Петро оглянувся. Та йому лиш почулося, що до нього хтось обізвався. Ніхто до нього не обзивався. То, видно, пух залетів Куріпочці в ніздрю, і він пирхнув. Петром тіпонуло:

— Ще й ти тут, стерво, розпирхалося? Ти що, я тебе питаю, пирхати сюди прискакало? Скучило, сухоребре, за нагайкою?

Від отаких Жбурових слів Куріпочка змалів іще більше. В його темно-вишневі очка наче хто налив гіркої свиріпової олії. Він гойднув головою і туди, і сюди — де б це її сховати? — і вже був нахилив і сховав між ногами, як знову, де не візьмись, цей периновий пух забив йому обидві ніздрі... Куріпочка апчихнув так, що навіть орел на плечі кам'яної баби по той бік Дністра стріпнувся й подумав було злетіти...

— Будеш ти мене сьогодні згадувати, пирхавко безвуха! — пообіцяв Петро і раптом запирхався від пуху сам, схопився за живіт, бо його аж знудило... А коли насилу відкашлявся, то спитав: — Що будемо з ними робити, панове? Якове, я до когось кажу, чи як?

Яків повернув голову у бік потрощеного табору і, не дивлячись на Петра, похитав головою: між порубаними гусарами, перекинутими гарбами і возами, з обірваною упряжжю, ховаючи рабські очі, стояли верблюди й коні. Під ними, в їхньому ж лайні, диміли пухом розпорені перини й подушки, валялись ковані сріблом глечики й тази, полив'яні в квітах тарелі, люстерка, килими, червоні й зелені сувої матерії, коржі, виноград, бочки, бочечки, кальяни, шалі, мотки шерсті та посуд...

— Якове, скажи їм іще раз по-турецькому, зрозуміють — не зрозуміють, але скажи: хай ідуть вони під три чорти!.. Нема коли нам з ними панькатись. Ми їм не варта і не сторожа. Нехай думають самі про себе. Поїхали, панове, бо нам тут і смеркне.

— Панове! Пане! Заждіть! Стривайте! Підождіть! — двері роззолоченої карети розчинилися, і з них вистромилися жовті, з загнутими догори носками турецькі чобітки. Над чобітками лопотнули сині поли дорогого кунтуша, і біле, як малай, обличчя, нерівно й хапко дихаючи, вилізло з карети.— Панове! Я Збігнєв Ясельський, посол його величності польського короля Жигмонта у Стамбулі. Повертаюся із Стамбула додому на крулевщизну, в Річ Посполиту...

Під важкими, як волоття проса, вусами нижня покусана губа пана Ясельського трохи підтанцьовувала. На легкій його літній шапці біле соколине перо з'їхало набік, ніби його хто щойно скуб...

З несподіванки від появи такого заєдного пана Петро знітився, відступив від нього на крок і схилив на знак привітання голову. Дивлячись на сотника, так само привітали посла й козаки. Одна лише голова Якова Шийки як стирчала на очеретяній шиї, так і лишилася стирчати кілком.

— Панове! Яке щастя, який випадок і доля! Єзус Маріе! — І неспокійно стрибаючою рукою Ясельський поліз під кунтуш, витяг шитий срібною ниткою, темної шкіри гаманця.— Ось, прошу вас, візьміть! Візьміть, а як треба буде іще... Та що там треба! — він перебив сам себе, обернувся і вскочив до карети знову.

За мить він з'явився й простягнув Петрові чорну, в перламутрових мушлях, торбинку. Петро взяв торбинку і гаманця, передав Шийці й сказав:

— Ми до ваших послуг, вельможний пане.

— Ради Бога, ради Бога, які ще послуги! Які ще можуть бути послуги! Одне те, що ви наспіли і врятували мене — все! Це ж треба так: виїхав я із Стамбула, минув Болгарію — все було тихо й мирно. Переправився в Ізмаїлі через Дунай, минув і Волощину, коли вже тут, отут, здавалося, на рідній ойчизні — такий підлий напад...

Погляд посла завис на порубаній своїй охороні. Його волотяні вуса поважчали, а біле малайове лице в тьмянуватому світлі полудневого сонця зробилося блідо-жовтим, як цвіт молочаю. Він підсьорбнув носом, і з його очей викотилися і стали на білих щоках дві голубі сльози, як ще одні очі.

— Зробіть мені, якщо ваша ласка, тоді ще одну послугу — поховайте мою охорону по-людськи... Пробачте, як вас величати, пане? — звернувся він до Петра.

— Мене звати Петро Жбур. Я сотник війська гетьмана Северина Наливайка.

— Дуже приємно, пане сотнику... Аякже, аякже... Знаю, знаю, чув про пана Наливая...— Ясельський намочив слиною ріжок хустинки, приклав його до покусаної губи і ще раз глянув на мертвих гусарів.— Так напасти, так нагло напасти!..

— На те вони і татари,— сказав Петро.— Кого вони й коли милували?

— У нашого короля із султаном договір! — вибухнув Ясельський.— А вони ж то під султаном турецьким сидять!

— Сидять вони під султаном, а живуть з нас. І вони,

і ногайці, і...— Петро не доказав і усміхнувся.— Пане посол, а хто ці люди, що з вами, вони що — німі?

— А,— глянув Ясельський,— китайці...

Добре, що в розторсаному поїзді пана Ясельського знайшлося кілька мотик, бо цю прибережну дністровську спекотну глину не можна було б вгризти й зубами. Жбурові козаки видовбали могили, загорнули гусарів у червоне, узяте з обозу Ясельського, сукно і поховали їх разом з піками. Затим закотили на гарби розкидані бочки, позатягували на кантари тюки повсті та шовку. Глечики, казани, тарелі, словом, усю іншу дрібноту збирали по бур'янах китайці.

Не добуті татарами карета й шарабани з невипряженими кіньми стояли осторонь, ближче до Дністра.

Допитливі козаки хотіли було глянути: може, і в кареті що поламалось, може, і в шарабанах що треба підправити чи підрихтувати, та посол заборонив до них навіть підходити. Так вони і стояли, запилені й мовчазні: шарабани, затягнені колись білою, а тепер сірою від пилу повстю, і карета з позанавішуваними віконцями.

З Дністра потягнув млявий вітерець. Гедзі взялися за коней з такою нетерплячою пристрастю і любов'ю, що навіть Куріпочка, звиклий до всього, луплячи їх з усієї сили хвостом, тонко постогнував...

То те, то се, і все воно одне за одним — козаки й незчулися, як стомлений день пішов на другу свою половину: то довбали могили, то підбирали по кущах відірвані колеса, ладнали перебиті дишла й потрощені гарби, зшивали обірвану кінську й верблюжу упряж. А тут ще животи розбурчалися, мов подуріли: бур-бур, гур-гур! Через ті животи на козаків стали оглядатися й китайці. Звісно, що стануть оглядатися! Бо поки козаки і туди і сюди, китайці порозставляли біля Дністра під горбом казани і жаровні, розв'язали солом'яні з сушеним кізяком мішечки, розповили вогонь — і пішла смакота! Від запахів з тих жаровень козакам забивало дих і в кожного у роті понабиралося слини, як у того верблюда... Петро й сам повів носом у бік тих жаровень і почав нишком спльовувати на молочай уже навіть не слиною, а піною, як кінь...

У сіруватому привечірньому мреві по той бік Дністра на голову й плечі кам'яної баби зліталися на ніч, важко складаючи зморені спекою крила, степові орли...

А по цей бік Дністра на всуціль поритому ховрашками горбі,— видно, був він столицею тутешнього ховрашкового племені,— китайці розстелили сині й жовті килими. На

плетених солом'яних підстилках вони поставили глеки з вином, а поміж глеками виставили тарелі з рисом і дрібно пошаткованим м'ясом.

Пан Ясельський і Петро сіли на килим у центрі учти.

По праву й ліву руку Жбура по горбі з похиленими над килимами головами тягнулася його сотня. «Всі сто! Всі до одного живі! — І на душі у Петра стало затихати.— Так увечері і скажу Наливайкові: живі до одного».

Під горбом у фіолетовій привечірній імлі, настовбурчившись дишлами, сірів у два ряди вже зладнаний у дальшу дорогу поїзд пана Ясельського з каретою і шарабанами посередині. Випряжені на цей час коні й верблюди разом із кіньми Петрової сотні ганяли мордами пискотливих стрижиків, дрімали, стоячи по животи у Дністрі, й пили воду від пуза — хто вже як міг і хотів...

Пан Ясельський давав козакам прощальну вечерю.

— Панове, прошу до столу! — він обвів рукою килими, горб і степ і, світло дивлячись на Петра, додав: — Сподіваюсь, що місця нам стане усім. Тож прошу!

Перед тим, як підійти до килимів і сісти на них, козаки пороззувалися, відсунули за спини шаблі, позапихали за пояси шапки й перехрестились. Тоді обережно, вже босими ногами, ступили на килими, й не поспішаючи, чемно сіли.

Ложок не було. Між тарелями перед ними лежали бамбукові палички. Козаки перезирнулися. Хто сидів до Петра ближче, той поглядав на нього. Та Петро й собі думав: «Невже цими штрикалками доведеться їсти? А як?»

Пан Ясельський розгорнув посмішкою свої волотяні вуса, підняв з вином піалу, або мисочку, як сказали б козаки, і встав.

— Панове! В своєму серці я назавжди збережу образ вашого лицарства, вашу хоробрість, відданість Короні і нашому найяснішому королеві Жигмонту. Пане сотнику, і ви, панове козаки,— звертаюсь до вас як до благородних шляхтичів, бо маю для цього усі підстави! — я щасливий, що наша ойчизна на своїх кресах має таких вірних і хоробрих слуг, як ви. Віват!

— Віват! — гарикнули козаки і обережно, щоб не розхлюпати, перехилили мисочки під вуса.

— Нех жиє Корона і Річ Посполита! Віват! — ще раз вигукнув пан посол, і козаки й не помітили, як китайці наповнили мисочки вдруге.

— Нех жиє наш найясніший король Жигмонт Третій! Віват! — утретє вигукнув пан Ясельський, і козаки перекинули й за короля.

Пан Ясельський сів і взявся за палички. Тримаючи їх однією рукою, він замиготів ними до своїх вусів, і рис в тарелі почав осідати на очах.

Тепер хоч-не-хоч, а треба було братися за палички і собі. І славне товариство взялося... В темних корчуватих козацьких пальцях це бамбукове паліччя здалеку ще виглядало так-сяк, та як тільки козаки доправляли його до рису, воно раптом непевно ворушилося, розповзалося, налізало одне на одне, перехрещувалося, стирчало врізнобіч, як ракові клешні.

Яків Шийка біля тих паличок аж спітнів: він повертав ними і туди, і сюди, брався за них уже й другою рукою, але й обома руками у нього нічого путнього не виходило: лише встромить палички в рис, зачепить ними ну, кілька зернин, і вже, здається, от-от донесе їх до рота — так ні! Перед самим вже ротом, перед зубами, рис випорскував з-поміж паличок і масно, усім своїм жиром падав на штани! На штани або ж на килим!.. І якби ж то тільки в Якова! За якусь хвилину в плямах були вже всі козацькі штани й сорочки...

А китайці підливали! А вони підливали! Їхні тоненькі птичі голоски так і витьохкували перед козаками, так і виспівували!.. Перевдягнені для такої оказії в нові, круглі в плечах, жовті халати, вмиті, без пуху, з тонкими заплетеними на потилицях кісками, китайці миготіли перед козаками навпроти малинового унизу Дністра і зеленіючого неба як привиди. І бодай краплю розлили! Не розлили! А наливали по вінця, по самі вінчики... І все частіше й частіше по двоє, а то й по троє вони збігали з горба до возів, довго там не барилися, і знову хекали під горб до учти з глеками на плечах...

Поволеньки-помаленьку, але дійшло вже до того, що як тільки пан Ясельський вставав і, погойдуючи мокрою мисочкою в руці, хотів було щось виголосити, як козаки відразу ж хором кричали йому «віват!».

«Віват!» — кричав тоді й сам пан Ясельський, задоволений зі своєї промови. Підтримуючи під лікоть, Петро усаджував пана посла на місце поруч з собою і давав йому скибку дині.

«Віват!» — відлунювали дністровські береги, і темні орли по той бік Дністра в степу на могилі били спросоння крильми бабу по плечах і по голові.

«Віват!» — і біля Куріпочки злякано сплескувалась дрібна рибка... Куріпочка стояв по шию в темній зоряній воді і слухав, як з його тіла виходить спека. Покусані ґедзями живіт і боки тихо щеміли, а рибки, смикаючи за волосинки на животі, приносили йому сердечну насолоду,

тож Куріпочка, дивлячись на себе між зорями, лагідно усміхався...

«Віват!» — летіло з горба, і в тому «віват» він впізнавав і голос свого Петра... Біля Куріпочки по горб у воді куняв верблюд. Він витягнув до водяного місяця шию, витягнув її, горбатий, аж на глибину, і смоктав з-під місяця воду. «Якби я стільки, як цей горбатий, пив, то давно б уже лопнув,— думав Куріпочка.— А якби і не лопнув, то куди б я із отаким пузом добіг? Та мене б Петро вигнав першого ж дня, вигнав би ще й нагаєчки дав, і добре б зробив!.. Хоча одного разу... ко це було?.. де?..»

І Куріпочка пригадав. Було ж це недавно, на тому тижні, коли вони йшли не до мадярів, а вже від мадярів, з Угорщини, від ерцгерцога Максиміліана, з Трансільванії. Верталися через Карпати. В Карпатах води ще було так-сяк, а як спустилися з гір і пішли степом, то, поранений ще в Угорщині у живіт, Куріпочка зажохся в степу так, що йти вже не міг і падав. Губи йому від спраги спекло, і Куріпочка впав та й став здихати. Петро сказав Наливайкові: «Пане гетьмане, що хочте зі мною робіть, але цього коня я так не покину. Понесу його на собі».— «Дайте Куріпочці вина»,— наказав тоді Наливайко... Отоді-то Куріпочка вже напився, пив, як і оцей горбатий...

На горбі заблискотіли свічки, і «віват» закричали уже й китайці. Тепер козаки помінялися з ними місцями: повтовкмачували китайців гузнами на килими і заходилися, в свою чергу, частувати їх. Разом з мисочками пішли в хід і глеки. «Глег-глег»,— глегало над задертими козацькими й китайськими борлаками з глеків вино... Китайці вчили козаків їсти паличками, а козаки подіставали з наложечників вербові ложки — показували китайцям, як орудувати ложками. Тим часом глеки і мисочки не висихали, порожніти їм ніхто не давав, і ось, вже навіть не ласий до цього діла Яків Шийка, висолопивши язика, мотав шиєю й ніяк не міг порахувати в старого У Пу три його на бороді волосини. Двоє китайців розтягували над килимом Шийчині вуса і смикали вправо і вліво: Яків їм був за коня, а його вуса правили їм за віжки...

Пан Ясельський звівся на ноги, витер хустинкою губи, добув пістоля, підняв його над головою і вистрілив. Петро зрозумів: не інакше, як подав комусь знак! Козаки миттю покинули частування і пересунули на поясах шаблі з-поза спин на боки. Встав і Петро.

Куріпочка, почувши постріл, притих, заловив вухом степ і сторожко, бокаса став виходити, хоча й не зовсім, з води.

Сусіда ж його, верблюд, так той аби хоч оком змигнув: місяць зайшов за хмару, і горбатий тепер смоктав воду з хмари. Ніби нічого й не сталося. «От стерво! — сказав би Петро»,— подумав Куріпочка...

— Пане сотнику, і ви, панове, прошу уваги! Прошу усім налити! Ей, слуги! — прикрикнув пан Ясельський на китайців, і ті — тут як тут — повкладали козакам в руки мисочки.

З глеків зажебоніло.

І тут Петро і вся його сотня почули, як із сюркотливої цвіркунової темені, звідти, від обозу, карети і шарабанів, дрібними грайливими вітерцями, то завмираючи, то народжуючись, до них на горб наближалася музика. Вона ішла й зупинялась, потім знову рушала, ступала, наче босими ногами навпомацки дибала по будяках, і з її невидимого обличчя, з темних невідомих губ тягнулася млосна легка мелодія...

Козаки, як стояли з налитими мисочками в руках, так мовчки і підняли вуса в темінь...

Музика шурхотіла, дихала голосніше, і раптом перед козацькими очима, як з-під землі, випурхнули чорні жінки... «Хто-хто?» — забилося в Жбуровій голові. Він був певен: після чарки заснув і це йому сниться... Чорні, в біленьких і благеньких, як лопушки, спідничках жінки? Як? Та таких не буває! Є жінки білі, як молоко. Є навіть від молока біліші... Але щоб отако — з ніг до голови чорні? Чорніші від ночі? Де ж тоді ніч, а де жінка? Хто ж тоді де? І як доведеться, кого ж тоді обнімати — жінку чи ніч?

— Ось вам, пане сотнику, мої негритяночки! Знаєте, скільки за них я у Стамбулі дав? Не вгадаєте, і не беріться! — пан Ясельський перехилив піалу, щоки його розцвіли ще ясніше, і він заплескав у долоні.

У мерехтливому смугастому світлі блідих свічок негритянки завмерли... Та ось вони гойднули стегнами і малиновими при зеленому небі очима терпко глянули на козаків...

Ті поціпеніли. Яків Шийка витягнув свою враз подерев'янілу, ніби хто настромив її на списа, шию і перестав дихати. Розтріпані китайцями, його вуса засмикалися, і він задки-задки посунув спиною в ніч, відійшов до темних кущів і кинувся тікати...

А танцівниці вже розкинули хвилясті руки, біло блиснули разками зубів, грайнули смолистими животами й заколихалися до кавалерів... А музика, музика невидимими, невблаганними руками тільки те й робила, що підштовхувала їх до кого треба...

Від такого несподіваного голого чорного видива козаки, як за командою, понурили голови, опустили вуса на губи і заклопотано, щось вельми вже заклопотано стали нишпорити очима по тарелях...

— Браво, красуні, браво! Я так і знав, що вам немає ціни і відпору! — розставив руки пан Ясельський.— Музика, голосніше! Слуги, наливайте! Наливайте усім, і в першу чергу — маестро!

У розлитій на півнеба зеленій літній зорі за танцівницями в червоних залях вгадувалися музикантші. Біля них у білій чалмі т.. в білому шовковому до п'ят халаті, в білих рукавичках стояв жовтолиций і круглий, мов гарбуз, євнух. Він підійшов до Ясельського і вклонився. У Пу підніс йому мисочку. Євнух взяв її і перед тим, як випити, став пильно чомусь дивитися на Жбура. Обжирілі його оченята просто-таки дірявили Петра, а товсті, запавутинені зморшками губи заляпали одна об одну, ніби щось хотіли вимовити і не могли... Євнух ковтнув повітря й, побуряковівши від внутрішньої напруги, нарешті видихнув:

— Дякую. Щиро дякую,— сказав він раптом по-українському, згорбився і так, з мисочкою, і пішов до оркестру. Плечі йому трусило.

Петром гойднуло. Спершу він хотів було окликнути євнуха і щось йому сказати чи запитати, та негритянки вже оточили і його, і пана і, мліючи жаркими очима, розділились по двоє. Двоє пішли до Ясельського, а двоє вигнулися до Петра й рожевими зі споду пальцями залоскотали йому під підборіддям... «Знову ці проклятущі лоскоти! Господи! Гі-гі-гі!» — зареготав Петро й розгубився, оглянувся на пана, але тому було не до нього: пан Ясельський саме вливав негритянкам у розтулені губи тягуче турецьке вино. «А мені що робити? Як мені з цими бути?» — безпорадно думав Петро. Думав-думав, а тоді знайшовся: підхопив обох на руки і, навперемінки, то одну, то другу, заходився підкидати. Танцівниці спочатку ніби злякалися, запручалися, та за мить вже весело заіржали, замахали голубими на зорях ногами і в чотири руки обплели Петра за шию,— він аж посинів. Тоді вони смикнули Петра за вуса, сяйнули перед його носом сніговими зубами, сплигнули на килим і повели танок далі...

Петро, ніби оглушений, кинув чубом і чи то гірко, чи весело видихнув:

— Ех!..

Негритянки танцювали вже кожна окремо, кожна сама по собі. Їхні звивисті тіні пливли і ламалися на сизих

вечірніх росяних килимах, напливали на похилені козацькі вилиці і в невірному коливанні свічок простягалися з горба аж до оберненої з води мокрої морди Куріпочки...

Козаки ж тим часом один за одним стали піднімати на танцівниць понурені дотепер голови. Очі їхні посміливішали, в зіницях з'явився срібний місячний блиск... Дехто із козарлюжок вже й зіп'явся на ноги і, притупуючи босими п'ятами, піднімав над головою руки і зачинав виробляти над головою всілякі кренделики...

Видно, оговтавшись, з темені, з молочаїв обережно вистромилася голова Якова Шийки. Вистромилася, постирчала, веселенько покліпала віями, і ось потихеньку, поповзом, на ліктях Яків став підповзати до гурту...

Тепер не Петрові, а панові Ясельському здалося, що це сниться йому, бо козаки, хто навприсядки, хто просто викидаючи ноги куди заманеться, утворили коло і тим танцюючим колом стали оточувати і танцівниць, і музикантш... Пан Ясельський здивовано і тривожно, з невеличким, але переляком, глянув на Петра: що воно коїться і що воно може з того вийти? Та Петро цього разу не помітив панового погляду, бо і його ноги в м'яких, добре вичинених з волової шкіри чоботях мимоволі почали затівати на килимі різні коліщя... Побачивши це, пан Ясельський захилитався, і горб в його очах пішов вкособіч... Він вихопив пістоля... Євнух обернувся на постріл і щось різко крикнув. І ось і танцівниці, і музикантші, оббігаючи розвихрених козаків, миттєво висоталися в темінь — до шарабанів, наче їх і не було...

Над Петровою сотнею хитнулося розчарування, та пан Ясельський був задоволений, що все так добре скінчилося. З глеком в одній і з мисочкою в другій руці, непевно колупаючи чобітками землю, він потягнув Петра за сорочку вниз, де тьмяним світлом золотіла карета. Що робити? І Петро поплентався за ним. Зсунені за спину шаблі в дерев'яних, обшитих шкірою піхвах били його ззаду по ногах. Петро перетягнув піхви на боки.

— Я, пане сотнику, я лише вам одному... я вам зараз покажу таке, чого ви не бачили зроду-віку,— хлюпаючи вином з глека на полу кунтуша, заговорив пан.— От ви мені скажіть, тільки чесно: ви короля, живого короля коли-небудь бачили?

«От,— подумав Петро,— ще мені тепер короля не хватало! Пора кінчати це діло, бо вже й до королів дійшло...»

— Не бачив. Не мав честі. Ні вашого короля, ніякого.

— А царя?

— І царя.

— Ну, скажімо, московського? Федора?

— Не бачив. Я в Москві не був, а до нас на Поділля цар не приходив.

— А султана?

— Про султана лише чув.

— А хана?

— Так само й хана.

— Як? — пан Ясельський зупинився й замовк.

Їх облягала тиша, і лише чутно було, як з вузькогорлого глека вибулькується на траву, на голови цвіркунам вино.

— Як це ви н бачили хана, коли ви, козаки, щодня з ним воюєте? — не повірив Ясельський.

— Воювати, правда, трохи воюємо, але не бачив. Князів бачив: і Острозького, і Радзивілла. А що, пане посол, це має щось означати — бачив чи не бачив?

— Ну, тоді хоч цісаря? — допитувався Ясельський.

— І цісаря ні. А от ерцгерцога бачив. У Трансільванії, як ходили...

— Так-от! — вхопився за ерцгерцога пан.— Так-от, ерцгерцог, щоб ви знали, гувно проти того, що я вам зараз покажу! Показать?

— Коли така ваша ласка, пане посол,— сказав Петро. Його розібрала цікавість. Він навіть обсмикнув сорочку й, тримаючи на шаблях руки, зашурхотів чобітьми об траву, щоб обтерти з них пил.

— Ходімо! — сказав пан Ясельський.— Тільки тихо. Тихо-тихо...

Вони підійшли до карети. Перед ними виросло двоє китайців з темними піками. Видно, що це була сторожа. Вартові. Пан Ясельський наказав рукою іти геть. Сторожа пішла. Ясельський тоді передав глека і мисочку Петрові, а сам навшпиньках підійшов до карети, приклав вухо до її тьмяно-золотого пузатого бока й завмер...

Було тихо і тепло. Лише з шарабанів чулося попискування і сонне перемовляння: там умощувались на ніч негритянки. Нарешті після того, як євнух уперіщив і один і другий шарабан нагайкою, танцівниці затихли.

А з горба лопотнула, як свічка, пісня. Спочатку вона ніби завагалась, чи співатися їй, чи ні, та раптом рвонула так, що стала дибки і стрімким горластим стовпом підперла небо. Сотнею настояних на степові голосів козаки розпрягли пісню свою, а китайці свою. І так, вперемішку з обох горлань, забила у небо якась пісня третя: козацько-китайська чи китайсько-козацька, словом, лупила ця пісня третя, що розібрати її не могли ні Дністер, ні Куріпочка, ні вер-

блюди. Була вона чортзна-яка, як і ті, хто її вів... Козаки гнули низами, басили, а китайці пнулись верхами, і виходило так: низ був козацький, а верх китайський, а разом усе — хіба що для неба та для цвіркунів...

Петро усміхнувся й налив собі з глека півмисочки.

Пан Ясельський потягнув двері карети. Двері заскрипіли, і він, враз протверезілим, молодим голосом, прошепотів:

— Хабіджа, це я... Ти тут, Хабіджа, чи де ти?

З карети мовчало. В тягучому, темно-червоному, як вино, місячному світлі важким сизим димом під колесами лежав полин, і на його крупчатих квітах вбрякала молода роса. З берега по воді ляснув хвостом Куріпочка,— чи він, чи якийсь інший кінь, чи, може, й рибина,— і Петро налив собі півмисочки ще...

Пан Ясельський оглянувся. І навіть не на Петра,— глибокими, вчадженими очима глянув він на віконце карети, ніби там хотів побачити уночі щось для себе тяжко дороге... Та ось він повернув голову на скрипучі двері карети й зашепотів знову:

— Хабіджа, не балуйся, заговори. Чи, може, ти спиш? Як заснула, то спи. Я тебе не будитиму. Скажи мені, Хабіджа, ти спиш?

Вуса над мисочкою в Петра завмерли: з карети щось цінькнуло. Цінькнуло і стихло. Пан Ясельський здригнувся. Його волотяні вуса темно заходили. Похапцем він витяг з кишені кунтуша синю при місяці хустинку, протер нею пальці і, наче крадькома, впхнув у карету руки.

— Хабіджа, це я, я! Ти тут, Хабіджа, чи де ти? — знову запитав він.

І ось, завинена в темно-жовтий мінливий шовк, на його білих руках з'явилася чи то лялька, чи то жінка. Та, видно, що все-таки жінка, бо обхопила голову пана руками і дриґотнула ніжкою... Пан Ясельський засміявся, упав на неї вусами й заколисав її на руках як дитину. Він заходився носити Хабіджу навколо карети, заспівав над нею якусь пісеньку, потім поставив на ноги й сказав:

— Хабіджа, походи. Походи ніжками, не бійся. Розімни їх.

У червоному місячному розливі Петро помітив, що ступні у Хабіджі й справді були маленькі і взуті у золоті сандалії. Дівчина зіпнулася на ноги — і похитнулася, махнула руками і мало не впала. «Добре,— подумав Петро,— що нема вітру. А то лежала б ти, бідна, з такими насидженими ногами вже на землі...»

Пан Ясельський, звісно, це знав, бо підштовхнув Хабіджу легесенько в спину і сказав:

— Нема вітру, нема. Походи, дорога, помацай ніжками землю, почеберяй...

Хабіджа запитливо глянула на Ясельського, і було видно, що вона розуміє його так, як і він її,— вони геть не розуміли один одного.

— Іди-йди, не бійся.— І пан Ясельський показав їй пальцями, як треба ходити.

— Цінь, цінь,— склавши долоньки, відповіла йому Хабіджа і — пішла. І йшла вона якось на одному неначе місці, топталась, де й була, ніби товкла тими своїми дибальцями у ступі просо...

— Дочка арабського халіфа, принцеса! — зашепотів Ясельський Петрові.— Арабська принцеса!

— Та ви що? — не повірив Петро.— Дочка? Халіфа?

— Арабського! — сказав пан Ясельський.— Справжнього. І вона справжнісінька. Видали її заміж за уйгурського хана, та коли вона їхала до нього в Уйгурію, то її перехопили джангури. А в тих — калмики. А в тих — ногайці. А в ногайців Хабіджу загребли кримчаки і продали її у Стамбул. А в Стамбулі, в паші, заразом з найнятими ще її батьком китайськими охоронцями, купив я... Тепер ви її бачите...

— Цінь-цінь,— покликала з темені Хабіджа, і пан Ясельський стрибнув у темінь. Він знову підхопив її там на руки і виніс на блідо-золоте світло карети.

— Ти когось злякалася? Чи, може, змерзла? Як змерзла, то я тебе зараз погрію... Пане сотнику, влийте принцесі крапелинку вина, бо вона наче змерзла.

Петро вихлюпнув за спину з мисочки своє недопите вино і налив свіжого. З ним він і підійшов до пана і Хабіджі.

Вона лежала на панових руках обличчям до зір. Сухі степові зорі світили на Хабіджу ледь-ледь, та однак видно було, що й справді вона не з татарок і не з туркень, не з гагаузок і не з мадярок... І коли Петро нахилився над нею з мисочкою, на нього глянули дві продовгуваті чорні квіточки. Глянули і заплющились. А щоки її пашіли. Від них на Петра дихало жаром.

— Пане посол, у неї жар.

— Цінь,— ніби згоджуючись з Петром, ледь чутно білими губками прошелестіла Хабіджа.

— Як жар? Який жар? — викрикнув пан Ясельський.

— А такий.— Петро приклав їй руку до лоба.— Горить...

— Малесенька! Що з тобою? У тебе жар? Де тебе пече,

скажи, де? — заколисав її пан Ясельський і вскочив з нею в карету...

З карети він вистрибнув з піднятими пістолями: в затишне біло-зоряне небо факонув з тих пістолів вогонь. Пісня на горбі змовкла. Почулася тупотнява — китайці побігли до свого пана. А до Дністра, до тихо біліючої води, до своїх коней погупали козаки.

— Запрягайте! Негайно! Поїхали! — кричав китайцям пан Ясельський. І наказав Петрові: — Кличте своїх козаків!

— Я...— не зрозумів пана Петро.— Як це кликати?

— Мою ж охорону, гусарів моїх, перебили? Перебили. Поїдете зі мною на Краків!

Глечик з вином і мисочка в Петрових руках поважчали. Вуха йому в темені почервоніли. Петро опустив голову і тихо сказав:

— Я, пане посол, при всій шанобі до вас, на Краків не поїду. Я — на бойовій виправі. Не можу.

— Як «не можу»? — вилупився на Петра Ясельський.— Я, пане сотнику, щось не розумію вас... Чи, може, від вина мені позакладало вуха? Тоді, пане сотнику, я повторю: зберіть підданих Короні та його ясьмосці королю козаків і звольте супроводити мене, повноважного посла, з крес нашої ойчизни до її столиці, до Кракова.

— У мене, вельможний пане посол, є гетьман, і лише з його дозволу я зможу виконати це ваше побажання,— похнюпившись, відказав Петро.

— Якого гетьмана, пане сотнику? Я знаю узаконених сеймом і королем двох гетьманів: коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського та польного гетьмана тієї ж Речі Посполитої Станіслава Жолкевського. І я вам наказую...

— Вибачте, вельможний пане посол, але в мене є свій гетьман. І я, і вручена мені сотня підкоряємось лише йому. Ім'я цього гетьмана — Северин Наливайко.

Волотяні вуса пана Ясельського набухли синьою проти місяця слиною.

— Хто?! Наливайко? Який Наливайко? Який гетьман? Ви що, пане сотнику, смієтеся наді мною?

— Не сміюсь, вельможний пане посол. Мій гетьман — Северин Наливайко. І я — під його рукою.

— Ти, гунцвот! Лайдак! Бидло! Ти смієш мені говорити про якогось свого хлопського гетьмана, коли перед тобою король, Річ Посполита і я!.. На коліна, бидло! — І Петро й незчувся, як пан Ясельський збив його плечем з ніг на полин і став витирати об нього ноги.— На шибеницю! На палю! Колесую! Витирав він ноги об Петра добряче: Петро лежав і чув,

як турецькі панові чобітки важко пройшлися по його сорочці, роздерли щоку, наступили на вухо і вуса... Від люті й ненависті Ясельський змокрів і задихався: Петро темнів під ним, довгорукий і довгоногий, топтати його не так було й легко...

Петра душили сльози. І сльози, і сором, і ганьба — він і сам не міг у цю мить зрозуміти, що його, безпорадного, душить та як це все сталося. Він лише розумів, що ніякий він тепер не козак, не вільний чоловік і сотник, а раб, слуга, панський підніжка... Петро застогнав.

— Ти, лотре, мене ще згадаєш! — вереснув наостанок пан Ясельський і поб[illegible]ю карети, скочив у передок і вдарив по коняк. Застояні коні відразу ж натягли посторонки і, важко колихаючись на ресорах, карета рушила в ніч. За нею, киваючи, ніби спросоння, колесами, покотилися шарабани, за шарабанами поплуганилися скрипучі гарби, вози і кантари...

Обіпершись руками об землю, Петро встав. Поволі, не поспішаючи, обтрусив з себе стебла і пил, мацнув язиком зуба, розхитаного чоботом Ясельського, поправив шаблі і став дивитися вслід обозові.

Петро враз ніби постарів. Навіть не почув, як за його спиною на срібно-зеленому небі чорними мордами виринули коні його сотні і замалювалися на конях чорні обриси козаків — всі на одне лице. Вони дивилися на Петра, і в їхніх очах було одне: що сталося? Що таке скоїлось, бо кров із Петрової щоки бігла на сорочку, і пан Ясельський раптом потарабанив у ніч?

На полишеному китайцями і козаками горбі повилазили з нірок коврашки. Вони знову відчули себе господарями і, щасливі, що здихались гостей, засвистіли на всі свої щоки...

Яків Шийка тримав за повід Куріпочку. Не дивлячись ні на Якова, ні на козаків, Петро підійшов до Куріпочки, взяв із рук Якова повід, кашлянув, вклав ногу у стремено і вилетів на сідло. Куріпочка, відчувши на своїх холодних мокрих боках кам'яні і гарячі Петрові коліна, напружився, як завжди перед боєм, присів на задні ноги й застриг своїми обрубками. Здалеку від Дністра чорним горбистим берегом вже ледь чутно дорипували даленіючі гарби. В тому їхньому боці з неба обірвалась зоря. Місяць зайшов за хмару, і в степу стало чорно, зачорніло, немов довіку.

— Вертайтеся в табір,— дерким голосом наказав сотні Петро.— Я перегодя буду...

І розвернув Куріпочку вслід за Ясельським.

У розгойданому передку карети пан Ясельський розкручував над головою довгу, з чавунним наконечником во-

лосяну нагайку і гнав та періщив коней. Не оглядаючись, на зігнутих ногах, з розтріпаними на щоках вусами, він шмагав коней по крупах і по головах, і коні, аби чавунний накінечник не повибивав їм очі, заплющили їх і бігли у ніч наосліп.

З бугра на бугор, яристим при воді степом карета завалювалась з боку на бік, черкала та билася дном об каміння. На помертвілу сиву торішню тирсу з обіддя коліс викрешувались білі іскри. Ясельський заоглядався: по іскрах його можна було помітити здалеку. Часом, з розгону, карета вскакувала в страхопудні чорні кущі шипшини, і вони хижими пазурями хапали її за золоті боки і тримали, тягли до себе, аж поки засапані коні виривали карету з тих пазурів у темінь знову. Шарабани та запряжені верблюдами неповороткі гарби, вози і кантари потонули у темені десь так далеко позаду, що їх не стало ні видно, ні чути. Пругким ховрашковим поглядом Ясельський шукав попереду себе хоч би якийсь лісок, село чи фільварок. Та ні ліска, ні села, ні фільварку у цім дикім степу уночі йому не було. Він вже не думав ні про Хабіджу, ні про кого — він відчував біду. І подих її ніс на своїй враз похололій, затверділій шиї.

Раптом коні рвонулись убік, збасаманились, захропли, карета і небо захилиталися і пішли навкосяк. Побілілими пальцями Ясельський потягнув віжки до себе, і тут проміж кінських вух, на бугрі, він угледів золоті вовчі очі. У чорній сажовій темені рівним холодним вогнем, трьома незмигненними парами, вовчі очі стояли на бугрі перед ним і його кіньми, наче вже й зачекалися. Вони горіли спокійно, терпляче, ще й ніби вибагливо, ніби мали вже давно присвітити і показати його коням вночі дорогу...

Коні лячно здали, вперлися хвостами Ясельському в груди, карета подалася... Ясельський вихопив пістолі і — будь-що-будь, почує хто в степу чи ні,— не прицілюючись, влупив по тих очах, що вони з несподіванки аж завили... Від пострілів степом пішла-покотилась луна, пробубоніла і вперед, і назад, і по сторонах і, не зустрівши ніде ніякої перегороди, пішла до низьких на обрії зір... З луною розбігалися і вовчі на бугрі очі, і ніч стала іще чорніша, страшніша та більша.

Коні переглянулися й хрипко зітхнули. Зітхнув і Ясельський. Він упав на сидіння й опустив руки. Так сидів і хвилину, і другу, аж поки руки самі не стали намацувати нагайку й віжки. Тоді він знову звівся на ноги, та перед тим, як рушити далі, став прислухатися: в степу, слава

Богу, все було тихо. Ніщо не летіло, не кидалося, не шелестіло. Ніхто не біг, не скакав, не бряцав, не дихав, не говорив. У тихому світлі зір з одних лише коней виходив і парував синій туманець...

— Цінь! — двері карети вузенько прочинилися, і з них виглянула Хабіджа.

— Хабіджа, малесенька,— несподівано для самого себе, вільно і радісно заговорив до неї Ясельський,— зачини двері, бо нам треба рушати.— І він крикнув коням «но!»

Карета спустилася вниз, потім пішла під гору, потім знову вниз, і знову під гору. Там, вже на тій третій пахучій чебрецевій горі, стало наче рівніше, прохолодніше і не так темно. А тут ще здалеку,— чи почулося? — мляво, як з-під води, ударив дзвін. Дзвін! Ось він калатнув знову, щоправда, блідо і неохоче, ніби хто його розбудив і не дав доспати, та для Ясельського цей сонний дзвоновий голос був голосом надії і, може, єдиного спасіння.

Він знову хльоснув по конях. Коні ударились боками і натягли посторонки. «Но, но!» — квапився, нервуючи, Ясельський, бо йому здавалося, що коні ледве тягнуться, не біжать і не скачуть, а повзуть на колінах. Широкими, миготливими колами він знову розкрутив над головою нагайку і вже хотів було опустити її на кінські спини, як раптом, не знати звідки, із шелестінням і свистом хтось уборсав його шию арканом... Ясельський, як був з віжками в одній і руків'ям нагайки в другій руці, так і згорбився, так і вкляк... Шия й обличчя його почали набрякати і роздуватися. Губи під вусами зазіпали, очі вивалились на щоки. Він учепився пальцями за петлю і став відривати її від шиї. Він став рвати її і туди і сюди, та петля ще різкіше в'їдалася в горло. Задихаючись, він передсмертно напружився — і рвонув, рвонув її так, що разом з нею мало не відірвав собі голову, коли,— о, Боже! — петля піддалася... Тоді разом із шкірою він здер петлю з шиї, зніс її через голову, скособоченим ротом ухопив повітря, сіпнувся за пістолями — і, ще більше холонучи, раптом побачив: у заюшених кров'ю пальцях була його ... власна нагайка!.. На Ясельського напала гикавка. Спочатку тиха і довга, а далі голосніша й частіша... На нього оглянулися коні... Ясельський зрозумів усе: розкрутивши нагайку над головою, він ненароком обплів себе нею, і вона, чорна гадюка, обмоталася навколо шиї... Не аркан...

З огидою Ясельський шпурнув нагайку коням під ноги. Тоді витер полами кунтуша руки. Ягнячу шапку з пером

шукати не став. Лиш витяг з кишені хустинку, заплющив від болю очі й перев'язав закривавлену шию...

М'якою, теплою, пахучою, в невидимих квітах рікою безгомінним дрімотним степом текла темна тиша. Боком-боком, ніби крадучись з чорної між зорями хмари, над степом став грізно виходити жовтий, в сірих ґудзах місяць. Ввесь він з хмари іще й не вийшов, та білим холодним вогнем встиг з-за горбів підпалити Дністер. І його, і глиняні в стрижикових дірках береги. З Дністра місяць рушив на степ. Підпалив і степ. Все заграло, замерехтіло, спалахнуло срібними язиками, запереливалось: злякались і наче пригнулись кущі, стрепенулася і засвітилась кожна в степу бадилина, кожен камінь, корч і ярок. Стало видно далеко так, що навіть сонні чорні орли на плечах кам'яної баби по той бік Дністра побачились панові до дзьобів... Білим морозяним полум'ям зайнялася й карета. Заіскрили й паруючі коні, і сам пан, і крапелини крові на синьому кунтуші... Карета опинилася якраз на такому місці, куди цей божевільний місяць бив своїм світлом сторчма. Він так клято ним пряжив, що пробивав і карету, і коней до самої землі, бо під каретою й кіньми, там, де вони стояли, тіней від них не було, а тріпотіли від них лише прозорі примарні плями... Тепер панові заховатись у степу було ніде, хіба що провалитись крізь землю і заховатися у землі...

Пограбілими неслухняними пальцями Ясельський узяв переплутані віжки і, наковтавшись до млості повітря, став наслухати дзвона. Слухав-слухав, повертав голову і на Дністер, задирав її і до неба — дзвона не було. Чи він своє віддзвонив, чи, може, голос його віднесло куди вітром — так і вітру ж нема, не було його й звечора геть!..

Ясельський втягнув у себе повітря ще, розплутав віжки і тут замість такого бажаного, такого сподіваного дзвону, почув за спиною глухий тупіт коня... Тупіт наближався... Віжки самі випали з рук, і самі руки, що так завжди звично тягнулися до пістолів, цього разу впали вздовж тіла, мов неживі... Його обдало наче варом. Він зрозумів, скоріше, відчув, що це його доганяє той самий козацький сотник, об якого годину тому він витирав ноги... Плечі обм'якли і опустились, і вже нікуди не оглядаючись, тихо й покірно Ясельський сів... Випростав якомога зручніше в тісному передку зімлілі ноги і взявся чомусь перев'язувати на шиї хустинку, ніби вона єдина могла тепер врятувати йому голову... Він зав'язав її тугіше, розчесав пальцями вуса, шовковими петельками защібнув шовкові на кунтуші ґудзики...

Тупіт наростав, і ясно вже було чути, як добре підкований кінь гамселить копитами по затверділій глині... І ось із-за карети війнуло гострою хвилею, і перед білим обличчям пана Ясельського, розвернувши на галопі коня, з шаблями у руках темно виріс той самий горбоносий сотник. Його незмигненні, як і у вовка, золоті при місяці очі дивилися на Ясельського холодно і спокійно...

Ясельський зрозумів: все, пощади йому не буде. Він закрив обличчя руками й опустив голову: на його потилиці набрякала кров'ю хустинка... Та він сидів ні живий і не мертвий, сидів невідомо скільки, бо й не почув, як Петро з омерзінням вклав у піхви шаблі, зіскочив з Куріпочки, підійшов до карети, розчинив навстіж двері і вигріб з карети Хабіджу. Він згріб її так швидко і легко, що Хабіджа навіть не спам'яталася, не встигла навіть і цінькнути, як опинилася у сідлі...

Проминувши балку одну і другу, Петро зупинив Куріпочку в тернових чорних чагарях над Вовчим Горлом. Вовче Горло — це був такий собі невеличкий скажений в яру потічок, що не пересихав навіть влітку. Глухим кам'янистим низом він вибігав з-під Волоського шляху і гнався яром в Дністер, а добігши до Дністра, так між скелями клекотів і гарчав, що козаки й прозвали його Вовчим Горлом.

Петро зіскочив з Куріпочки і подивився на згорблену у сідлі принцесу. Мацнув пальцем її за ногу, за золотий сандалик, впевнився, що він справді-таки золотий, і жалісливо похитав головою...

Хабіджа мовчала. Лише її очі, ці дві розкосі чорні вологі квіточки, то заплющувались, то знову розплющувались, заплющувались розплющувались, наче хто їх то зшивав, то розшивав, зшивав і розшивав... «І на чорта вона мені здалася? — аж тепер, коли вже було пізно, подумав Петро.— Де мені тепер її діти? Куди мені тепер з нею? В табір? В який табір? Смішно. І чорт же напоумив мене витягти її з карети! Прийшло ж отаке у цю порожню макітру! Нехай би мліла, втіха очей, зі своїм паном у степу, а ти б тим часом, як і було, наздогнав та добряче лоскотнув би його шаблюкою по морді, щоб знав, щоб десятому заказав... Так ні: хапонув з карети принцесу!.. От тепер і маєш...»

За чагарями, де ніжним блідо-рожевим, як цвіт шипшини, світлом вже проступала передранкова зоря, Петро побачив вдалині свою сотню. Вона розтягнулася шляхом — козаки після бучної на горбі китайської вечері куняли в сідлах. Під ними дрімали й коні... Петро заздрісним і разом

з тим таким нещасним поглядом проводжав їх у табір, додому, на лежі, що не стримався і сказав Куріпочці:

— Що, наздогнали пана? Дали йому по загривку? Дали... ще й як!..— Він знову глянув на Хабіджу та крикнув на Куріпочку: — Чого дивишся, очі витріщив? Аякже, принцес уже возиш! Дочок халіфів вже на собі катаєш, стерво!..

З облитої місяцем попелястої тирси неподалік від Петра сердито квохнула дрохва, і зразу ж, немов їй у відповідь, з-за Дністра, з того його лісового темного боку старим простудженим басом бовкнув дзвін... Петро аж присів: невже забув? І як це він міг забути, що тут, неподалік від місця, де Вовче Горло вбігає в Дністер, трохи навскоси через воду уверх, у дубовій пущі стоїть жіночий монастир? Петро ж його знав, і знав давно! Не раз, бувало, блукаючи з Яковом Шийкою в розвідці, вони зупиняли коней і дивилися звідси на монастир: що там монашки роблять? Та монашок їм розглядіти не вдавалося, було видно лише білі мури та коричневу цегляну дзвіницю, що стирчала з-за мурів, як Якова шия...

— Хабіджа, малесенька,— голосом пана Ясельського ніжно сказав Петро.— Тепер, будь-що-будь, а я тебе здихаюсь!

— Цінь! — чорними квіточками кліпнула Хабіджа і нижче схилила голову...

Простуючи крутизною над Вовчим Горлом, Петро звів Куріпочку до Дністра. Повільна, як глянути згори, й непоказна, як на перший погляд, дністровська течія вільно і піняво забистріла в Петрових очах: йому не захотілося не те, що в неї заходити, а й на неї дивитись. Дністрова вода летіла під місяцем не тихо і прямо, як то звичайно належить нічній воді, а гналася якимись кривими поштовхами. Вона випихалася, вибігала сама із себе і сама ж під себе закручувалась, гнулася, підминалась і кидалася сторчма на дно. А там, вже на дні, там її ніби хто вимісював, виминав, а вимнувши, люто виштовхував назад — на простір. Важкими масними ґулями вода з'являлася з дна на поверхню і знову ж таки бігла не прямо, а розкочувалася під береги. Під берегами ні з того ні з сього вона раптом повертала супроти й вилазила, лізла тепер сама проти себе, проти своєї ж течії, щоб знову упасти і замолотися в невидимих на дні кам'яних жорнах, у чорних і темних своїх чорториях.

Куріпочка дивився і знав: в цю дику кошлату воду йому непримінно доведеться лізти і нею плисти. І від цієї думки йому ще ніби хто доливав в очі гіркої свиріп'яної олії...

Куріпочка підняв свою темну й суху незавидну голову, дрібно замигав на той берег, на ліс своїми темно-вишневими очками й ніби сказав Петрові і Хабіджі: «Краще б я віз вас обох іще сто верст без їжі і без води, аніж лізти мені тепер у цю воду...»

Заворушилася у сідлі й Хабіджа: вона тільки те й робила, що переводила покруглілі очі з бистрини на Петра, а з Петра — на бистрінь. А коли Жбур став знімати з пояса шаблі, пістолі і келепа, принцеса завмерла.

Петро розв'язав за сідлом тороки, засунув у них пістолі і келепа, а шаблі по[illegible]з на сідло перед Хабіджою.

— Тримай їх, маленька, обома руками і дивись, щоб вони не попадали у воду і не потопились. Тільки ж гляди, як будемо плисти, то не рубони ненароком шаблею по голові. Бо як рубонеш мене по голові — тоді вже гаплик нам усім буде повний. Зрозуміла?

— Цінь-цінь,— схлипнула дочка арабського халіфа.

— От і добре. А ти, пирхавко,— звернувся Петро й до Куріпочки,— і ти дивись не набери в обрубки води. Бо як набереш у вуха води — тоді ми всі утрьох підемо на дно годувати раків.

Петро взяв повід, завів Куріпочку по шию у пружну воду, лоскотнув вусом Куріпоччину тремтячу ніздрю, веселенько підморгнув Хабіджі й, розгрібаючи прибережні мілкі чорторийчики, побрів до коневого хвоста.

Стоячи за хвостом Куріпочки, Петро оглянувся на Вовче Горло, на його чорну, в мокротах, скелясту глибінь, зняв шапку, перехрестився, тихо зітхнув, і крикнув:

— Но, но! Йди-йди, не бійся! Тут не широко!

Куріпочка ж, перш як ступити й покинути ногами дно, натягнув повні ніздрі повітря, злигнув з губи комара, зирknув на Петра,— чи він тут? чи де він? — і худими, жилавими грудьми рушив у місячну бистрину.

— Бери навскоси! Греби по течії косиною! — прошепотів Петро і, обома руками вчепившись за хвіст, ліг животом на воду й замолотив по ній чобітьми.

Та Куріпочка чи то Петра недочув, чи просто до ладу не втямив, що воно і до чого, бо поплив не косиною, а попрямував їй упоперек... І як тільки він узяв навпоперек, течія відразу ж накинулася на нього і на чорній своїй глибині закрутила, заобертала ними усіма трьома, мов колесом...

Петро теліпався за Куріпоччиним хвостом і вже не знав, де берег який, бо і той, і той береги злилися: течія носила, крутила Петра і коня по нуртливому колу, збивала їх собі досередини, де мала і кинути на дно. Куріпочка, мабуть,

це відчув, бо зв'язав усі сили в одну і борсанувся у вирі усіма своїми чотирма ногами і тілом... Борсанувся і з теньком в палахкотливій, вогняній голові все-таки вирвався із чорно-холодних водяних лабет й потягнув на хвості за собою Петра... Кілька метрів кінь проплив більш-менш, як де не взялася нова течія, скаженіша та лютіша, рвонула його, ударила в бік і мало не перекинула догори ногами. Куріпочка тонко, з відчаю, заіржав, бо черпонув вухами води. Хабіджа — чи то Петрові здалося? — скрикнула по-нашому: «Ой!..» Куріпоччин хвіст у Петрових руках затріщав, і йому побачилося, що хвіст відірвався і що він, Петро, з тим відірваним жмутом волосіні в руках завирував бистриною вниз...

— По косині! По косині! Косиною! — хрипів Жбур, та за хвилину перестав і хрипіти. Він було спробував нащупати ногами дно, та дна не дістав, зате голькнув води і став захлинатися. Шия голови не тримала. Набухла шапка наповзла на очі. Вуса розпласталися по воді. А ніздрі то занурювались, то випірнали й ловили останнє повітря...

Куріпочка погріб косиною. І тільки-но він погріб косиною, як течія перемінилася. Вона вже не перла, не била з поверхні, а потаємно зайшла зі спини, підпірнула під Петра і коня і вдарила їм у спину. А так як Петро був задній, помирав на Куріпоччиному хвості іззаду, то течія налетіла на нього першого. Мов легкий очеретяний поплавок, головою у глибину, а чобітьми у небо, Петро злетів над Хабіджою, і щоб не відлетіти на зорі геть, зробив на Куріпоччиному крупі стійку і якусь мить так на руках і стояв... Куріпочку ж мордою уперед повело-понесло в берег і, не давши йому отямитись, вижбурнуло на вапняк під ліщину. Хоча сталося все раптово, Куріпочка, вилітаючи із води, встиг, аби не поламати, підігнути під живіт ноги. Він упав на коліна і перше, що прийшло йому в голову: «Де Петро?»

А Петро, все ще не відпускаючи з рук хвоста, теж тремтів на колінах, і з його рота, ніздрів і вух на вапняк дзюркотіла вода...

Зачувши неладне, з ліщини, з нічного свого бирла, зарохкали і подерлися лісом під гору дикі свині. Джикнули в хащу й горбатенькі поросятка, бо ті камінчики, що випорскнули з-під їхніх ратичок, застрибали проз Куріпочку і Петра у воду, мов град.

Куріпочка покосився на сідло: як воно там у сідлі? Чи є принцеса, чи нема? Може, змило, знесло, зітерло її тими швидами, бо Хабіджу Куріпочка не відчував на собі ні там, у тому борканні у воді, ні тут, на березі... Та Хабіджу не змило, не знесло, не зітерло! Мов приліплена до сідла

шевською смолою, завинена в темно-жовту цупку свою халамиду, вона вже підводила з водяних патьоків голівку й чорненьким прокосим оком виглядала із халамиди, дивилася і на Куріпочку, і на Петра. З її золотої ніжки скрапувала бліда місячна водичка...

Встав на ноги й Петро. Кинув поглядом на коня, на арабку, оглянувся на Дністер, помітив прибиту до берега свою шапку, заточився, підійшов, нагнувся, підняв. Трьома пальцями заліз у шлик, витяг із шлика кисета, дістав з нього кресало, трута, набрав пучку тютюну. Трут і тютюн були мокрі. Тоді зах ав назад і кресало, і трута, і пучку тютюну, стріпнув шапкою, вкинув у шлик кисета, нацупив шапку на голову і, чмакаючи чобітьми, підійшов до Хабіджі.

Куріпочка бачив, як Петро стріпнув шапкою, і від душі раз і вдруге стріпнувся й сам. Хабіджа у сідлі гойднулася, а Петро заплющив очі: бризки обсіяли йому лице. «Ну, тепер мені буде!» — подумав Куріпочка. Та Петро лиш обтерся рукавом і цього разу не сказав і слова.

Нарешті принцеса могла трошки роздивитися цього незнайомого, не зрозумілого їй вершника: що він від неї хоче і хто він сам? Чому й навіщо він вихопив її з карети? Чому закрив обличчя руками й так непорушно сидів у передку карети завжди веселий, розкішний, сміливий її повелитель — пан Ясельський? Чому він не звалив цього вершника з пістоля, адже цей вершник був сам-один?.. Тепер куди і кому вершник збирається її віддавати чи продавати? Чи, може, забере Хабіджу собі? Якщо собі, то навіщо було так гнатися через оцю воду, що вони мало не потопились?..

Хабіджу вже стільки разів продавали і перепродували, стільки разів вона переходила з рук у руки, стільки всіляких вельможних жовтих і білих пик слинили її тіло, що їй вже давно не хотілося не те що жити, а й дихати... Тепер цей костистий молодий вершник... Стомлений, мокрий, витіпаний водою, він ледь тримався біля коня перед нею... Та, помітила Хабіджа, сила і кров у нім іще басували, бо сорочка на його тілі вже зайнялася парою, і він стояв як у тумані.

— Що, малесенька, що? — ніби нічого й не сталося, легким голосом спитав Петро.— Перепливли? Не потопились? Отож-бо. Тепер поїдемо помаленьку далі. А як шаблі?

Він потягнувся на сідло до шабель. Хабіджа хотіла було їх Петрові подати, та вона не змогла підняти не те що обидві, а навіть одну.

— Цінь?

— Цінь-цінь! — усміхнувсь їй Петро.— Та не такі вони важкі, як намоклі. Важненькі, бо довго були у воді. Намокло

бідне залізо,— і Петро став підв'язувати шаблі до пояса.— А ти, горопахо, як?

Зчесані Куріпоччині коліна горіли. Петро наколупав у березі жменю річкового сірого глею, поплював на нього, розмісив й примастив ним коневі рани. Затим підняв його ногу, одну і другу, і так всі чотири по черзі, обдивився на копитах підкови, зняв з гриви прилиплу косму темного жабуриння, ще раз оглянувсь на Дністер, підняв повід і потягнув Куріпочку в ліс.

Куріпочка форкнув, бо лісу він не любив і боявся. В його обрубані вуха з гілля дерев вічно натрушувалась якась гидота: стільки всіляких мертвих метеликів і комашні, що Куріпочка після того ходив ніби дохлий. Одного разу він став навіть недочувати, і його ввесь час нудило. Він майже перестав їсти і схуд, що Петро подумав — до нього причепилась якась болячка, і тоді через той ліс мало не продав його в Острозі циганам...

Петро натягнув повід. Куріпочка вгнув до копит голову і, похмуро обводячи поглядом спідлоба дуби, посунув за хазяїном. Чорне дубове гілля насувалося й на Хабіджу, і вона пригнулася до коневої шиї, схопилась за неї руками, і Куріпочці стало чути, як руки її тремтять...

Хабіджа виросла у пустелі, а Куріпочка — у степу. І там, і там, хоч як повертайся,— воля! Скачи куди схочеш, куди схочеш дивися, де схочеш стань чи лежи. А в лісі самі дерева, і треба обходити їх, і не те що пробігти, проскакати прямо, а й обминути їх не з ноги. А ще при вітрові, та й без вітру, здається, що ці дерева на тебе валяться, мовчки падають, і — хочеш не хочеш — увесь час ідеш поміж ними в тривозі, завжди в напрузі, аби яке з них тебе не скалічило чи не вбило.

Та й у цій ось дубовій пущі, мабуть, ніколи не бувало дня. І місяць світив тут суворіше і густіше. Пробиваючись крізь непорушні крони дубів, місячне проміння аж рипіло. Важкими мідними потоками воно повільно стікало по стовбурах на землю, де ніщо ніколи до пуття й не росло. А вже тут, на землі, по випнутому тісному дубовому корінню це затужавіле, в'язке проміння розтікалося куди як, німо спливало під ноги Петрові та його коню й мідно текло у Дністер...

Та оглядавсь на дуби не лише Куріпочка, а й Петро. Він крутив головою, бо йому здавалося, що за кожним стовбуром хтось мовчки стоїть, хтось причаївся і чорним вирлатим оком сторожко стежить за кожним його рухом. І стоїть той невідомий не сам, а чим грубіший та ширший дуб — тим більше їх там, невідомих, по двоє й по троє.

і всі як один не зводять з Петра ледь освітлених місяцем смоляних очей, бо все їм, примарам, важливо: і як Петро ходить, які в нього вуса і шапка, сорочка, чоботи і шаблі, який у Петра кінь, і що воно за таке темне опудало сидить-скорчилося у сідлі, і куди він, Петро, з конем та отим опудалом сунуть мовчки пущею вгору вночі?..

Петро помітив: по тому, як він іде, ті лісові примари перебігають, переміщуються за стовбурами й собі, їхні жовті та сині тіні збираються до гурту, і їх стає усе більше та більше, і через те вони його не так вже й побоюються. Ось вони почали між собою перешіптуватися, щось обговорювати, сперечатися і навіть тихенько сваритися. Петро навіть почув їхні голоси:

— Так це той чи не той?

— Той! Я ж кажу вам, що той...

— Ні, не той. Той не такий.

— Той! Той! Той!

— Ша, бо почує! — мимрить хтось із старших примар до молодших і знову:

— А я вам кажу, що він. Хіба я його не знаю, хіба б я його не впізнав? Ось я зараз...

Почувши оте «ось я зараз», Петро поклав вільну від повода руку на шаблю і, не дихаючи, оглянувся на Куріпочку й Хабіджу. Куріпочка тремтів. До мокрої його ніздрі десь узявся й прилип чорний торішній дубовий листок. Куріпочка дмухав на нього із-під губи, та ніяк не міг того листка позбутися, і дригонів дужче. Шкіра на ньому ходила хвилями. Принцеса завинулася в шовк з головою, та, видно, страшно було і їй, бо шовк на грудях у неї напнувся від затамованого подиху й не ворушився.

Пущею пройшов шерех. Темне, сліпе якесь шерехтіння зашамротіло від крони до крони. Місяць впалив лютіше, і тут, під рапатою корою дубів, при самій землі, Петро побачив якихось людей-мізинчиків з біленькими малесенькими свічечками у таких самих маленьких руках... Ці люди-мізинчики поміж випнутого дубового коріння стояли під шапками мухоморів. У солом'яних, мов кульбабки, жовтеньких бриликах, у таких самих свиточках і сорочечках, з голубими, пойнятими сивиною вусами, з люлечками-носогрійками в загорілих пальчиках, хто з косою, серпом, хто з такими ж мізинними, як і сам, воликами у плузі, хто біля млинків, біля вуликів, річечок, озер, ставків і лісків, доріг, хаток, церквичок, коників, овечок і корівок,— дивилися на Петра.

І всі вони, ці люди, і їхні хатки, і волики були Петрові знайомі, він уже їх бачив, і не один раз. «Та,— подумав

Петро,— чому вони такі малесенькі і таке малесеньке у них все?..» А що було тяжче, ці людечка.— і жіночки і чоловічки,— як тільки побачили Петра, безгучно заволали до нього, заплакали, закричали, заговорили... Вони мерехтіли косами і ціпками, благали, падали перед ним на коліна, били йому чолом і плакали знову... І тут побачив Петро, що малесенькі села за ними, і млинки, і церквички не просто стоять для втіхи, радості і життя, а димлять димами та горять вогнем...

Петро витер шапкою мокре обличчя й подумав: це тії люди, що вже померли. Хто помер смертю своєю, а кого порубали, вибили татари чи шляхта, і тепер їхні душі з'явилися тут перед ним у пущі і просять його за них заступитися чи збавити і покрити їх від того, що у них було і є... І тут поміж ними — Петро одубів! — він помітив і себе. Стояв при дубовому корінці так само малесенький, як і вони, з малесеньким, як і їхні коники, сірим Куріпочкою, і в мокрій сорочці, як щойно з Дністра, дивився сам на себе. Дивився і так само, як і вони, кричав, волав... Та й це ще не все! Збоку від нього, на такому ж манюнькому конику зі своїм мізинним військом гарцював і розмахував шабелькою малесенький Наливайко. Він теж щось кричав і до мізинчиків, і до війська, підкидав вороненького чуба, аж поки і зник, розтанув з полками й Петром у тужавому місячному корінні... Лишилися ті, що в бриликах, сорочечках і свитках, з голубими, посрібленими зісподу вусами...

В пущі м'яко щось тенькнуло, і крізь протухлу глевкувату глибину на Петра дихнув протяг. Петро заловив його вусами й, схопившись за повід обома руками, перекинув через плече, ніби хотів завдати Куріпочку на плечі, і побіг на той протяг, подалі від цього лісового мання!..

Він вже не біг. Цвіркаючи з-за халяв брудною водою, Петро стрибав між дубами, щоб, бува, ненароком не наступити на когось із отих мізинчиків, та, головне, щоб більше не чути й не знати, про що вони благають і плачуть...

Протяг посилювався й гострішав, і ось назустріч в тумані загойдалась невеличка галявина. Петро вибіг на галявину і в трав'яному її низькому тумані засапано зупинився... В скронях бухкало і гуло, а серце гупотіло в сорочку так, що вона підіймалась на грудях та віддувалась.

Жбур обдивився: за галявиною починалася просіка. За просікою тьмяно білів монастирський мур. «Господи, порятуй мою душу!» — все іще оглядаючись на пущу, Петро тричі перехрестився і стріпнув головою, вговкався й, усе ще не випускаючи з рук сирицевого повода, дерев'яними

очима оглянувся на Куріпочку й Хабіджу. Куріпочка стояв тут, за ним, на місці, а Хабіджі... Хабіджі в сідлі не було. «Як нема? А де? Що? Втекла? Зіскочила тихенько у пущі з сідла й подалася? Та куди вона могла не те що втекти, а й просто піти у своїх благеньких сандаликах?..» Петро запитливо витріщився на Куріпочку, а той встромився своїми очками у Петра: щось знову не те, не так?

Петро підійшов до сідла. Терте й перетерте його штаньми сідло біло вилискувало перед ним, ніби ніхто в нього ніколи й не вскакував. Сідло було як сідло: лука, стремена, підпруги. Позаду тороки. В тороках захована ложка, пістолі й келеп та складена, як і годиться, біла, про всяк випадок, на смерть, як, може, уб'ють, чиста сорочка... Петро трохи підняв сідло, ніби там могла сховатися Хабіджа, навіть нагнувся і зазирнув під Куріпочку, може, принцеса звалилася, як бігли, під нього і лежить під животом коня? Та й під стременами її не було. При білому місяці під животом коня стояв з похиленою темно-синьою головою лиш один лісовий дзвоник, і на його пелюстці набиралася в краплю схожа на срібнохолодне орлине око роса...

Тепер уже вилупився на Петра й Куріпочка: схрестивши нетямкуваті погляди, вони дивилися один на одного — Петро на свого коня, а кінь на свого господаря. Принцеси у сідлі не було, і проґавили її вони обидва...

З-за монастирського муру з непобіленої дзвіниці вороже бухнув дзвін. Петро здригнувся. В Куріпочки гойднулися грива і хвіст, а на копито з пелюстки лісового дзвоника звалилась та срібнохолодна, важка, як орлине око, росина. На дзвін, на його насурмонений, ніби натоптаний гуд, з пущі, з її глевкого темного мовчання жовтим дрімучим голосом завив вовк...

Петро миттю обернувся на те вовче виття і розв'язав тороки. Дістав з торок і почепив на пояс келепа і пістолі, витяг з піхов шаблі, прошепотів Куріпочці: «Стій тут!» — і, човгаючи чобітьми, рушив назад до пущі...

По мокрій важкій траві він добрів до перших дубів і зупинився. Зупинився, бо вже боявся самого виду цієї пущі і ноги далі не йшли. Вони перестали йти, наче хто повбивав їх колами крізь траву у землю. І хоч як Петро силився підняти — навіть руками! — одну свою ногу чи другу, вони стояли на місці!

Петро оглянувсь на Куріпочку. Куріпочка, видно, все зрозумів, бо підняв копито бігти йому на поміч. Та Петро заніс над шапкою шаблю і зупинив його. Зупинив, повернув голову до пущі і сторожкими очима вчепився в її зачаєну дубову темінь.

Тепер пуща була не та. Місяць поліз під неї, під землю, униз. Малинова на сході зоря як слід ще не розгорілася, і Петро неясно, як перед цим на Куріпочку, дивився на пущу. А пуща старою, мабуть, позаторішньою темінню порожньо дивилась на Жбура.

Він сів навпочіпки й поліз очима під сонні дуби: де ті люди-мізинчики і що вони роблять? Петро не те щоб сильно боявся їх, та все ж побувати у їхньому товаристві вдруге йому не хотілося... А мізинчики десь, напевно, поховалися, бо ні їх, ні їхніх свічечок, церковок і млинків він не бачив. Всі вони, очевидно, пішли разом з місяцем під землю і вже вештались по своїх справах на тому світі... А може, їх і не було ніколи... «І взагалі,— подумав Петро,— все це мені примарилося або приснилося...»

Коли — цінь! — жалібно й тремко цокнуло з могильної пущі. Цінь! — тонко процідилось до нього ще раз, блідо й лякливо, ніби хто у темені шевцював і незумисне вколов собі пальця шилом. Цінь!..

Це була Хабіджа! Це був її голос! І так близько-близенько від Петра, що він до нього міг і докашляти... Петро кашлянув... Кашлянув голосніше й наставив вуха на відповідь. Слухав-слухав — відповіді не було. Пропажа більше не цінькала.

— Хабіджа, Хабіджа,— ламким, підмерзлим голосом покликав Жбур.— Цінькни іще разок! Май совість! І коли ти є, то вийди... Ти чуєш мене? Коли чуєш, то йди на мене, на мій голос... Не бійся! Не бійся, малесенька, тягни прямо сюди. Я ось тут, на галявині, і коник мій, та й тут, на галявині, видніше...

Замість принцеси з пущі знову подав голос вовк. Та цього разу він не завив, а ніби солодко позіхнув і облизався. Ніби чогось смачненького попоїв і вкладався тепер між корінчиками подрімати...

Після такого вовчого голосу Петро скочив на ноги, і вони вже самі одна за одною по чорно-мідній траві зачапали в пущу...

«Нічого-нічого,— підбадьорював себе Петро,— зайдемо трохи в дубину, подивимося-глянемо, аж там раптом принцесонька і є... Впала з коня, забилася, говорити не може... От ми її і знайдемо, та візьмемо на руки, та скажемо: як же це ти, малесенька та дурнесенька, так необачно сповзла з сідла, чи, може, тебе, дурепу, збило з сідла гіллякою?.. Йди, Петре, йди, пройди іще трохи, не бійся, у тебе ж ось і шаблі, і пістолі, і келеп... Лише, гляди, не перечепися

за корінь та не впади, бо ще тобі сьогодні ґулі на лобі не вистачало...»

Не встиг Петро ступити як слід у пущу, як вона м'якою темною лапою взяла його за обличчя. Петро відсахнувся й дрібно закліпав віями. Темна пущина волохата лапа не відлягала, а ще ніби сильніше влипала йому в щоки. Та Петро пересилив себе і не подався навтьоки. Він лише, як і Куріпочка, пирхнув, бо знав, що це лише темінь і нічого йому її боятися, треба перестояти і до неї звикнути. Він так і зробив: перестояв, а затим обережно посунув далі. Темінь густіша і і глевкішала. Перемішана з кабанячим свіжим лайном, в обличчя дихала солодка дубова пріль. Петро вистромив попереду себе шаблі, нахилив, щоб не наштрикнутися оком на сучок, голову і так, навпомацки, забрідав у темінь глибше й глибше, колупав її шаблями, як глей. Так він наосліп і просувався, правда, раз по раз оглядаючись на галявину, де, витягнувши шию, йому в спину дивився Куріпочка... «Поки буде видно галявину і коня, доти буду йти. А як зникнуть з очей, то тоді вже — ну його к чорту! — вернуся назад і зачекаю дня»,— пошепки говорив Петро й колупався шаблями далі.

— Цінь-цінь-цінь! — раптом з усіх сторін, з усіх замурованих темінню хижих боків, і зверху, над головою, і знизу, прямо-таки з-під чобіт,— від несподіванки Петро аж підскочив! — зацінькало навколо нього. Це був голос її, Хабіджі! Це його кликала Хабіджа! Але ж де вона, де, куди ж його йти іще?..

Та поміж усіх принцесиних кличів один був справжнішим, і пискав він майже перед Петровим носом. Петро помітив ще зразу: там, де темінь була собою чорніша, там у ній неодмінно стояв дуб. І тепер, звідки Петрові сочилося оте живе Хабіджине цінькання, темінь була чорніша за чорне, аж сиза. Він рушив туди: грізними важкими наростами перед ним набичачився дуб. Петро пішов на нього і вже було вперся у нарости гостряками шабель, як раптом затерп: невидимою крижаною рукою з його голови хтось потихеньку почав знімати і піднімати угору шапку... Петро — вмер... А шапка тим часом вже відривалася й покидала його разом зі своїм теплом... Розхитаний ще увечері чоботом пана Ясельського зуб захилитався на всі боки і з переляку чи хтозна від чого випав з рота і лунко вдарився об лезо шаблі... Та це ще було не все: Петро відчув, як разом із шапкою невідома чорна рука зняла, зграбастала з нього голову і він лишився по плечі у темені без голови... Голова пішла кудись разом із шапкою, і тепер

Жбурові не було чим ні крикнути, ні дихнути. Щоправда, без голови плечам і ногам полегшало, та все ж таки як тепер бути без вусів?.. І чим, чиїми очима оглядатися на Куріпочку? А як нема голови, а з нею й очей, то чим же він, Петро, все-таки бачить, як зверху по дубовій яркуватій корі задумливо й ніби нехотя почалу стікати малинове світло зорі?.. Ось воно облило й затопило дубову крону, пішло-попливло по тоншім верхнім гіллі, обійняло розбиту, обвуглену громом гілляку середню, а потім під нею іще одну, ще, дійшло до найнижчої, найгрубішої, з якої жовтим рогом прямо на Петра стирчав сук. На суку висіла смушева його шапка, а з-під неї, кліпаючи вишневими очима, виглядала і рідна горбоноса голова... Над шапкою, в розлапистому, ще не охопленому світлом темному гіллі щось темно заворушилось, гойднулося, гойднуло собою й сук, і Петро незчувся, як його шапка разом з головою важко хляпнулась йому межи плечі і так й приросла, прикипіла до того місця, де була звечора і де мусила бути. Петро вкинув шаблі у піхви і обома руками відразу ж мацнув: де вуса? Холодні, облиті росою вуса заспокійливо обпекли пальці, що Петро аж присвиснув у нову від зуба у роті дірку... Тоді він спробував повернути головою — чи повертається? Голова трохи зарипіла на в'язах, але повернулася. Жбур навіть побачив галявину і коня. Галявина і Куріпочка тепер, правда, поменшали, бо Петро ж таки відчмакав від них у пущу вже глибоченько, та все ж таки він їх побачив: у тихій малиновій розлитій зорі їх було видно ясно. Навіть сірий Куріпочка стояв геть-чисто увесь малиновий, ніби щойно, проклятий, народився!..

— Цінь-цінь-цінь! — знову обсіяв Петра Хабіджин голос, і Жбурові вже здалося, ніби защебетав він сам.

— Хабіджо,— терпко захрипів Петро,— якщо ти є, то де ти?

В цю мить над його головою щось зашурхотіло, й з темного дубового листя вистромилася і зависла у нього перед очима якась закарлючка. Світло зорі саме лизнуло гілку спідтиша і Петро вгледів: над ним із листя звисала золотава сандалія! Малинове проміння вже обтікало її з носика до п'ятки.

— Цінь! — цього разу вже певно подала голос із гілля над ним принцеса.

— Хабіджо, злазь, сплигуй, сходь! Не бійся! Не думай, що дикий кабан який під тобою чи вовк! Це я, Петро!

В листі заборсалося, засмикалося й безсило затихло. Тоді Петро зняв з пояса келепа, зачепив гачком гілку й обома руками став її натинати й трусити з усіх сил.

— Цінь! — ще раз пискнула Хабіджа і випала з гілля... Добре, що Петро встиг підставити під неї руки...

Молодий літній туман обстеляв монастирський мур і доходив йому до половини. З муру, де чорніла гармата і темніла рясофора послушниці-вартової, чорними тріпотливими хрестиками шугали в туман ластівки. Далі, на кутах монастирської стіни, темними цятками вгадувались з рушницями ще двоє послушниць.

Просікою у цім молодім тумані, в його від зорі малиновім вогні, по шию у ньому, Петро підводив Куріпочку до муру. В сідлі невідомо коли всміхалася принцеса, і її темно-жовтий шовк горів тепер чисто жовтим, і вона сама палахкотіла в сідлі, як жовта над малиновим степом хоругва! Усміх усміхом, а зубки її цокотіли. Петро позиркував на неї через плече, нічого не казав, лише супився. А Куріпочка, поки Петро оглядався на Хабіджу, витягував з туману шию, вдивлявся у монастир і злизував з губ туман. Всередині у Куріпочки все пекло і тремтіло. Ще від тої хвилини, коли Петро зайшов у пущу і його довго не було. Тоді він подумав, що господар звідти вже не повернеться, що його там роздерли вовки або, що гірше, він покинув Куріпочку назавжди. Тепер Куріпочка наче й спокійно вже йшов, та від внутрішньої незатихлої печії лизав туман. Він знав, що рано чи пізно Петро це помітить і щось таке скаже.

І він помітив. І він сказав:

— Ти що, стерво, тут розлизалося? Води хочеш? Мало тобі було Дністра? В Дністрі ще не напилося, що аж у вуха набрало? І мало тобі, що принцесу згребло з тебе гілкою, а ти й не почуло, і не помітило? Аякже — вже воно води хоче!..

Грішними очима Куріпочка глянув на Петра й заховав голову у туман. Тепер з туману виглядала лише його грива, а в очах було малиново.

Петро з Куріпочкою і Хабіджою зупинилися в кропиві за кілька кроків від муру. Під ним, в його сірій тіні, туман лежав трохи нижче й сягав Петрові лише до пояса. З малинового на просіці, у тіні туман перемінився на блідо-зелений і став холоднішим. Петро задер голову і вже розкрив рота, як побачив: послушниця-вартова, на мурі стоячи, спала, бо ластівки шугали біля самого її лиця. У зашорокій і задовгій, як для неї, рясофорі вона тулила вві сні до грудей рушницю, боком спиралася на гармату, напівзаплющеними очима дивилася кудись на пущу й, видно було, нічого крізь сон не бачила. Рівненький, як срібна рибка, тонкий її носик тихо тріпотів і посвистував. Завеликий темний каптур сповз

їй на одне вушко до шиї, а друге вушко, як білий клаптичок снігу, виглядало із-під коси. «Мабуть, і сьогодні буде жарінь»,— подумав Петро, бо перед лицем послушниці сірим рухливим стовпчиком комарі «товкли ступу»: вони ходили перед її очима знизу-вгору, згори-вниз, і ластівки мало не черкали крильцями її темнавих молодих губ — ластівки прошивали комарячу «ступу» й снідали...

Та ось пелюсткове світло зорі на щоках у послушниці стало в'янути й пригасати — мало зійти сонце. З двору на мур вихопилась рогата коза. Легким вистрибом за нею ув'язався білий, як і вона, цапок, і вони удвох заходилися скубти на мурі траву. Вслід за цапком викотився рябенький цуцик і став з цапком гратися — хапати його за ноги. Цапок дзигою обертався, ставав дибки, тоді раптово падав на коліна, пригинав до трави голову й наставляв на цуцика ріжки. Цуцик оббігав його ззаду — і все починалось спочатку... Коза й не дивилась на них, поскубувала травичку, аж раптом підняла голову і, як була з медвяною квіткою буркуну у тонких рухливих губах, так і застигла. Вуха її теліпнулися, а водянисті прозорі очі взялися настороженістю: коза помітила Жбура. Білі сережки під її підборіддям одвисли, і вона, як і Петро перед тим, теж було вже розкрила писка, та Петро встиг прикласти до вусів пальця й прошепотів: «Цить!..»

Та «цить» можна було сказати Куріпочці, а не козі. Зеленими від трави губами вона сьорбнула повітря, надулася і бекнула так, що комарі перед обличчям послушниці перестали «товкти ступу», а ластівки розлетілися хто в небо, а хто на дзвіницю. Цуцик з цапковою ногою у роті і сам цапок з мокрими від роси ріжками на мить поціпеніли і вслід за козою чкурнули з муру у двір монастиря.

Послушниця розплющила джмелясті від сну очі й кинула з руки на руку рушницю.

— Сестро, сестро, не стріляй — я свій! — проговорив до неї Петро і зняв з голови шапку, аби послушниця краще могла розгледіти його, що він ніякий не жовнір і не татарин.— Доброго ранку, сестро, і скажи, де тут у вас ігуменя, бо в мене до неї діло.

Послушниця наставила з муру рушницю й нерозбірливим чи з переляку, чи зі сну голосом сказала:

— Яке може бути в таку ранню годину діло?

— Знаю, знаю,— закидав словами Петро.— Лиш не стріляй. Побудиш усіх! Я сотник наливайківського війська Петро Жбур.

— Хто-хто? — як від вогню, відкинулася від нього послушниця.— Петро?!

— А хто ж? Петро! А ти що — мене знаєш? Тоді хто ж ти сама?

Послушниця приставила рушницю до гармати і скинула каптур на плечі. Голівка її враз стала меншою, вищою, і Петро роззявив рота.

— Галю, це ти? Галю! Звідки ти тут, як?

— Ми вже тут більш як півроку... Ще не постриглась, та думаю постригтись...

— А що ж Гусятин?

— Нема вже, Петре, Гусятина...

— Татари?

— Вони. Все пішло димом.

— Ти, Галю, поки того... не стрижись! — задихаючись, заговорив Петро.— Не стрижись, Христом-Богом прошу тебе! Я сьогодні буду у Северина... я скажу йому, що ти тут...

— То що, Северин є?! Казали ж, його вже давно нема... Убили...— І Галя зайшлася плачем.

— І живий Северин, і здоровий... Ми з військом були далеко... Тільки ти, Галю, не стрижись!

— Так не стригтися? — Галя відвернулася до дзвіниці, і Петро почув, як вона заридала...

На мур знову вискочила коза. За нею, спираючись обома руками на ковіньки, ніби на чотирьох ногах, в темній мантії видибала на мур ігуменя. Очі її клято горіли, а попелясте волосся з-під клобука наче диміло. Вона огріла ковінькою козу по рогах і знову зіперлася на ковіньки, ніби хотіла з муру на Петра скочити.

— Матушко ігумене, я сотник наливайківського війська Петро Жбур. Зі мною в дорозі трапилася пригода, і я змушений був добиватися до вашої обителі і хочу просити вас прийняти до себе оцю бідну дівчину, що сидить на моєму коні,— Петро приготував ці слова заздалегідь.

— Так ви з Наливайком є? — не слухаючи про дівчину, каркнула ігуменя.

— Є. Ми знову є. То ми лиш ненадовго кудись ходили. Тепер ми тут!

— Тоді б ви із своїм Наливайком підкинули нам пороху та зо дві, зо три гармати. А то нібито немає вам що робити — жінок вже на конях возите!

— Матушко ігумене, даю вам козацьке слово — підкинемо вам і пороху і гармат: ми осьдечки учора шарпонули деkого за Дністром. А поки прийміть оцю бідну душу, а на додачу і оцього ось невеличкого гаманця...

За спиною ігумені вже зібралося кілька озброєних чер-

ниць. Темними, недобрими очима вони вперлися в Петра і в Хабіджу.

— Хто вона, звідки й чия? — прогула з муру ігуменя.

— Та,— зам'явся Петро,— як би це вам сказати і щоб не збрехати... Вона принцеса.

— Хто? — сірі лапаті брови ігумені заворушилися.

— Принцеса. Арабська. І в неї жар... вона горить... вчора увечері у мене була над Дністром, тут від вас недалечко, зустріч з одним видзігорним паном... Та що там довго розказувати: берете її чи ні? У військо, самі знаєте, я її везти не можу, а покинути напризволяще вовкам у пущі не хочеться...

— Так-таки і принцеса? Ще у нас не хватало тільки принцес! — ігуменя оглянулася на черниць.

— Їй-богу, що принцеса! І ноги в сандаліях. Золотих.

— А якої вона віри?

— От чого не знаю — того не знаю... Та, мабуть, що без віри, бо як її сюди віз, то за всю дорогу вона не перехрестилась ні разу... От ви її й охрестите...

Ігуменя щось буркнула одній із черниць про корзину, і та, кинувши на Петра недоспаним оком, хутко подалася з муру у двір.

— Підведи ближче коня та розкутай її — нехай я гляну, бо, може, ніяка вона не арабська принцеса, а арабський антихрист?

Петро підвів Куріпочку під мур і поставив мордою,— ніби зумисне! — в жаб'ячу м'яту. Жаб'ячої м'яти Куріпочка не те що не любив — від самого її виду ним завжди починало трусити: так вона приторно й млосно смерділа. І вічно в тій м'яті повно смердючих комах і жучків... Куріпочка сплющив ніздрі й намагався не дихати. Здухвини його завмерли... Та скільки можна не дихати!.. і Куріпочка, вдихнувши, витягнув із м'яти все, що у ній було, і апчихнув так, що з муру посипався вапняний тиньк... Петро глянув на Куріпочку, ніби рубонув його по шиї шаблею... Тоді підійшов до Хабіджі й розкутав їй голову.

Принцесині прокосі очі взялись переляком, з муру патлатою чорною вороною на чотирьох ногах над нею нависала ігуменя, а з-за її спини виглядали чорні голови черниць.

— Бідна дівчинка, бідна дитинка — самі шкіра й кості... І хто ж це тебе так ухоркав? Приймаємо! — загула ігуменя.— Беремо!..

Черниці спустили на мотузці плетену з лози корзину. Петро зняв Хабіджу із сідла, пересадив її у корзину й поклав на принцесині коліна одного із двох подарованих Ясельським гаманця.

— Цінь! — пискнула Хабіджа і, погойдуючись, поплила на мур.

— То як же все-таки з порохом і гарматами? — нагадала Петрові ігуменя.

— Матушко, вірте моєму слову — сьогодні все геть-чисто передам Наливайкові.

— А ви ж там глядіть, коли вже взялися, то бийтеся... А що із Запоріжжям? Ви замирилися з Січчю чи ні?

— Та... та...— замимрив Петро.— Наче ні. Наче ні, бо...

— Бо дурні ви усі разом узяті й нерозумний ваш Наливайко!..

Галя відійшла з- армату, сіла на траву й обхопила голову руками.

— А ти,— гула далі ігуменя,— стань на щось та підстав голову...

Та на що його стати? Під муром все було вирубано і голо. Петро підвів Куріпочку, зняв шапку й став на сідло. Ігуменя схрестила над його головою ковіньки й, ворушачи сірими лапатими бровами, зашепотіла сухими губами молитву... Стоячи під молитвою, Петро краєм ока помітив: на всьому монастирському дворі з вузлами під головами лежали сонні жінки, діти і такі ж, як і Галя, дівчата... Їх було тисяча, а може, й більше — от їх скільки було...

Ще за версту, а то й за дві, не доїжджаючи до табору, Петро з Куріпочкою зачули любий серцю дух наливайківських коней. Самих коней не було видно, вони ховалися ще десь за горбами, та їхній настояний дух вже нісся тривким потоком, і пахло від нього, чим може пахнути лише від коней — підпеченими коржами.

Петро облизнувся, а Куріпочка пішов веселіше.

— Йди-йди,— казав йому Петро.— Біжи, на свою голову, скоренько. Бо ось як зайдемо в табір, то виберу собі два, а то й три татарських бахмати! А тебе спосудю комусь задаром, коли взагалі хто тебе візьме. А як не візьме, то віддам тебе якійсь безвухій, як і ти, старій кобилі, щоб вона била тебе по зубах ногами і не давала їсти...

Та Куріпочка на ці Петрові слова лише легенько поіржував і перед тим, як спуститись з горба в долинку й знову вичвалати на горб, черпнув обрубками холодного вранішнього сонця й подумав: «Меліть, хазяїне, меліть що хочте, а мені аби швидше до своїх...»

У закущеній шипшинами й глодом долинці біля млявого й сонного — в один Куріпоччин стрибок — потічка Петро Куріпочку стримав:

— Тррр! Приберемося тут хоч трохи, а то Наливайко нас і не впізнає. Скаже: а що це за одні? У мене таких у війську нема, і я таких задрипанців не приймаю!

Петро підійшов до потічка, вибрав де чистіше й не таке зелене від ряски плесо, опустився на коліна і глянув у воду. З води на нього подивився він сам, Петро, в якого по щоках і вусах шмиготіла налякана риб'яча мілкота.

Жбур витяг із піхви шаблю. Не поспішаючи, провів по лезу пальцем, змочив водою щоку, приклав лезо до щоки і став голитися. Та чи щетина за цю ніч так задубла, чи з шаблею зробилося щось не те, бо вона щетини не брала. Ковзала по ній, як по стерні. Тоді Петро поклав шаблю на зозулині черевички біля себе і витяг другу. Але й цій, другій, щетина піддаватись не поспішала. Петро подумав: «Що ж, так воно й має бути. Я ж то обома ними махав ще з учорашнього ранку і в дубах колупався...» — «А сьогодні вже ранок новий»,— відповів між рибками той, у воді, водяний Петро, і всміхнувся цьому Петрові, що стояв навколішки на бережку. І цей, на бережку, як міг тихіше, аби не сполохати крикливих сорок і сорокопудів, став точити шаблі одна об одну.

Куріпочка саме підвів голову і дивився, як понад ним і притіненою долиною перетікала з горба на горб золота ріка сонця і в ній купалися берегові ластівки, або щурики, коли почув точіння шабель. І тільки він це почув, як враз, в одну мить, напружився, ворухнув ніздрями, присів на задні ноги й приготувався, коли на нього Петро вискочить і треба буде знову кудись бігти. Та коли глянув на Петра над потічком і побачив, що той узяв шаблю за обидва кінці й, скривившись, зашмульгав нею по щоці й попід вусами на підборідді, заспокоївся... А ще, коли Петро став умиватися й так само, як і він, від води пирхати і стало видко, що у Петра такі ж самі, як і в нього, Куріпочки, невеличкі темно-вишневі очі,— то йому не так вже й захотілося до своїх. Закортіло побути з Петром у цій долинці удвох, походити поміж кущами, попастися, полякати жаб, тимчасом як Петро, підклавши під голову на траві руки, подрімає. А не подрімає, то просто подивиться в небо і помріє про щось своє... Хоч би сьогодні вже нікуди не бігти й ні за ким не гнатися, а так стояти й дивитися, як з попалених сонцем шипшин і глоду спроквола злітають на потічок сухенькі скоцюрблені листочки і як за їхні хвостики на воді боязкими срібними губками хапається рибка і ворушить листками у тебе перед очима...

Та Петро вже вмився, пригладив долонями вуса, розгладив сорочку, поправив на поясі шаблі, пістолі і келепа,

підійшов до Куріпочки, зняв з нього сідло, поклав на камінь, розв'язав тороки, дістав з них скребло й мокрими ще очима оглянув Куріпочку від копит до гриви.

— Ти подивися на себе — на кого ти схожий? Болото, жабуриння, будяки — все на тобі, і все на тобі поприсихало! І ти — мій кінь? Ганьба! А я собі, дурний, думаю: і чого це мене всі бояться? Так це ж мене всі бояться через тебе, через твій отакий вигляд! Монашок до смерті злякав? Злякав. Я вже не кажу про китайців. А пана, як підскочили до карети? Та хіба усіх, кого ти злякав, пригадаєш? Ох, прости мене, Господи, і помилуй з отаким конем!

Петро шкрябонув Куріпочку по шиї. Скребло туго пройшлось по сірій шкірі, і мало не зігнулось. Петро витер зубці об траву і взявся за скребло обома руками. Куріпочка загойдався.

— Стій, стій, не падай! — упершись коліном в Куріпоччину ногу, Петро шмарував його шию та боки, аж упрів.

Куріпочка заплющив від щастя очі й заплакав: нічого він так не любив, як ту хвилину, коли Петро його чистив. Він любив, коли Петрові руки проходять по його ребрах і маслаках, по шрамах, рубцях і гулях, а особливо, коли Петро чистив йому під горлом. Тоді Куріпочка солодко витягував шию і сам терся шиєю об скребло. Нижня ряба губа його відвисала, і коли на неї всідався навіть гедзик, Куріпочка забував його здути, бо слухав скребло...

Наливайківський табір лежав унизу між горбами, мов у чаші. І хоча з того горба, де виїхав Куріпочкою Петро, в очі й горіло сонце, він не міг не побачити всього того людського й кінського моря, що переповнювало цю велетенську, випалену сонцем чашу. А голубий туман і сиві від вогнищ дими, що слалися над возами, наметами, людьми і кіньми, підпливали під табір і ніби відривали його від землі, підіймали у небо, і табір, ледь погойдуючись, легкою сизою хмарою висів між землею й небом... «Візьмись раптом де вітер,— подумав Петро,— і подми — понесе його, куди вітрові буде завгодно. Подме на Польщу — понесе на Польщу. Подме на море, Туреччину або ж на Крим — понесе його і туди: такий табір легкий, м'який і податливий. Понесе, а там і незчуєшся, як вітер стихне, й висиплються козаки із свого табору-хмари, попадають з неба: одні просто на польські тортури, другі на весла галер, треті вивалятся на кримські базари, а хто упаде й в Ізмір, у турецькі гранітні кар'єри... І тоді прощай-прощавай усе як і звалось! Не стане вже більше ніколи на Україні ні Наливайка, ні

його війська-голоти з солоним іменем «козаки». Лишиться все хіба що у споминах ярів та байраків, шипшин та могил, у сухих посвистах сумних ховрашків... Що за чортівня лізе в голову?» — подумав Петро й погнав Куріпочку з горба в табір до Наливайка.

Як убитий Наливайко спав. Його джура Семен Оливка відганяв від намету розбурхану сірому, що в одну душу вимагала гетьмана. Оливка відганяв сіромах напочатку голосом, потім шаблею, та коли побачив, що з цього нічого не виходить, витягнув з воза дишло і закосив нетяг попід ноги дишлом. Клянучи Оливку, розпашілі дядьки і хлопці мусили підскакувати над дишлом, аби воно не поперебивало їм ноги. Та від свого не відступались: дай гетьмана, хоч умри, і саме в цю мить, хоч сконай. Оливка розкручував дишло з-поперед себе колесом, й нетяги, лаючись,— тю, скажений! ще повбиває! — підхоплювали з землі шапки, відскакували, відступали і з усіх ніг кидались бігти назад під горби, де старшина і полковники ділили татарських коней.

Не встиг Оливка здихатись одних, як прибігали другі. Те, що Наливайко спить, те, що не спав тиждень, обходило всіх. Тоді розлючений Оливка заходився гамселити дишлом попідряд, кто потрапить під руку, і бив уже так, що наливайківцям по-справжньому перепадало і по крижах, і по плечах — Оливка розлютувався не на жарт. Хтось із сіроми, бувало, вихоплював до джури шаблю, та, побачивши його червоні, як головешки, недоспані очі, скреготав зубами й чорно рушав туди ж, куди тупотіли усі,— під горби, де роздавали коней.

Біля намету стояла діжка з потопленими ґедзями, й Оливка, аби не заснути та не звалитись, час від часу встромляв у діжку голову й, не дихаючи, тримав її там у воді, аж поки в голові не починало блискати. А коли починало блискати і колоти й ось-ось мали луснути очі, виривав її з діжки і якийсь час непорушно, ніби оглушений, стояв. Срібним дзюрком по оселедцю, а з оселедця по вусах вода затікала йому під сорочку, і Оливці ставало від того легше. В таку мить мідна Оливчина голена голова блищала на сонці, як булава.

А з-під горбів шуміло і вирувало. Звідти вже чувся не лише лемент, лайки та крик, а й брязкіт шабель. «Коли дійшло до шабель,— подумав Оливка,— добра не буде. Ще пересічуться, скажені, замість того, аби тихо-мирно розбитись на десятки, сотні і так спокійно стояти. А десятник чи сотник тебе спитає: був у тебе, приміром, Іване, як прийшов до Наливайка, кінь чи не було? Ти прийшов із

конем чи без нього? Ага, без нього. Тоді ось тобі кінь. Так ні: товаришеві дали молодого, а мені припадистого й старого. А тому дали навіть два,— про запас! — а мені лиш одного, та й той необ'їжджений стригунець, а коли я буду його об'їжджати?.. А я ж бо пристав до Наливайка майже на рік раніше за Івана, і ви, пане сотнику, після першого ж бою, як тільки прихопимо коней, обіцяли дати мені вибрати якого схочу? Обіцяли. Так чому ж не даєте мені вибрати такого, якого я вибрав, а віддаєте його Іванові? Хіба, може, через те, що Іван молодший, а в мене зубів нема? Так у мене зубів нема не через те, що я старий. Я не старий. Мені сорок сім. А зубів у мене нема через те, що мені їх у цьому ж бою татарин палицею вибив. Бачте, як щоки розпухли, що говорити не можу...»

А ще, де зайнялася сварка, Оливка хоча й не хотів, та чув: «Хочу-у-у!» — «Не хочу-у-у!» — «Віддай!» — «Не віддам! Не віддам, хоч убий!» — «Віддай, я першим на нього глянув!» — «Я тебе гляну, я на тебе так подивлюсь, що в тебе й очі повилазять!» — «У мене? Повилазять? Очі? Тоді — на!..» — «Ой, око вибив!.. Задушу!» — «Не задушиш, бо я тебе задушу перший!..» — «За що ж ти мені вухо відрубав, я питаю тебе, за що?» — «Я тобі зараз ще й голову відрубаю, отоді й спитаєш за що!» — «Віддай коня!» — «І не думаю: він такий твій, як і мій,— він татарський!» — «Ага, татарський? Тоді — на!..» — «Коня, коня, гляньте, він коня зарубав!..»

Біля повстяного намету Наливайка, де чатував Оливка, та двох наметів полковників і похідної, з золотим п'ятківським хрестом церкви, і між возами було порожньо, там не вешталася жодна душа. Тільки біля гармат стовбичило двоє чи троє гармашів, та й ті повилазили на гарматні дула й тягнулися очима туди, під горби, де роздавали коней.

З пригаслих покинутих багать вилися з туманом димки. Вони відкидались на витолочений молочай і розтавали.

Триста полонених татар-конопасів, що до сих пір влесливо поглядали на вартових і, лежачи за наливайківським табором під скелею в глоді, спокійно позіхали, куняли, гризли дикий часник, тепер посхоплювались на ноги й сліпо кинулися під шаблі наливайківської сторожі. Та сторожа відкинула їх під скелю й глід, на їхні ж місця. Тоді татари всі до одного попадали на спечену землю й від розпачу замолотили по ній руками й ногами...

Оливка почув: з намету його кликав Наливайко. Семен відкинув полог, зачепив його знадвору за патик й заглянув у намет. Та Наливайко його не кликав. Укривши кожухом

з головою, лежачи ще на одному кожусі, він розмовляв уві сні... Оливка обвів очима стіни. Все було наче як слід. Наливайкові чоботи стояли біля пологу. Шабля, штани, сорочка й сідло лежали під стіною на лавці. У кутку на скрині біліли аркуш паперу, гусяче перо і синіла пляшечка з чорнилом.

З-під кожуха виглядали Наливайкові босі ноги. Пальці на ногах ворушилися, ступні посмикувались, видно, Наливайко уві сні кудись біг... Семен обережно прикрив йому ноги полою кожуха й позадкував до дверей, як раптом, наздоганяючи муху, в намет ввігнався горобець. Муха задзижчала по намету колами — горобець за нею. Семен прискалив око й засмикав головою за мухою й горобцем. Муха здаватися горобцеві не хотіла, носилася від кутка до кутка і під стелю, один раз продзиґотіла біля самих Семенових вусів, так що горобець мало не влетів йому в рота, нарешті необачно влупилася посеред намету в стовп, упала й скорчилась на сідлі. Горобець схопив її в дзьобик і став ту муху ковтати. Ковтаючи муху, він заразом на сідлі й наслідив. Семен обімлів. Очі його зачервоніли до брів. Руки зашукали чогось такого, та чого? Не дишла ж! Не будеш же з дишлом ганятися по наметі за горобцем над сонним Наливайком, виривати його зі сну? Навшпиньках Семен обійшов Наливайка з голови й кишнув на горобця руками. Та цей дрібненький, худий степовий горобчик зловив, як на себе, муху завелику, бо не міг її проковтнути. Мордата сіра муха в горло йому не йшла... Семен зігнувся і, склавши руки гніздечком, став підкрадатися. Горобець, побачивши таке діло, спурхнув на стовп під стелю і там, учепившись лапками головою донизу, муху таки доконав — проковтнув. Ковтнув і, захлинаючись від радості, щосили зацвірінькав!.. Семен вихопив пістоля.

Знадвору хтось підтупав конем. Так воно і було: в намет просунув голову сотник Петро Жбур. Побачивши накритого кожухом Наливайка і над ним з пістолем у руці Семена Оливку, Жбур вмить побілів, скрейдянів геть увесь, ніби з нього вицідили всю кров.

— Тікай, тікай! — замахав пістолем на Жбура Семен.— Тікай, тут тепер не до тебе!..

Та Петро не тікав, а стояв і білів — не білів, а мерх.

— Горобець...— прошепотів Семен.

— Що?..— не зводячи очей з покритого кожухом, непорушного Наливайка, ворухнув губами Петро.

— Та горобець залетів у намет,— іще тихіше продихав Семен.— І цвірінчить... А я його вигнати ніяк не можу... Наливайко ж спить...

Петро вхопився за одвірки намету і вкляк.

— Тихо, ще намет розвалиш...— Семен заховав пістоля і знову склав руки гніздечком.— Йди допоможи.

З-під горбів почулася стрілянина. Били з рушниць, а кілька разів ударили і з мушкетів. Ця стрілянина й привела трохи Петра до тями. Він повернув у той бік голову, та Семен зашепотів знову:

— Петре, йди ж но сюди!..

— А що там? — ніби самого себе запитав Петро.

— А-а... хай побісяться... постріляють і втихнуть... Там коней татарських [illegible]ть...

Петро нагнув голову й переступив поріг.

— То що — Наливайко спить?

— Спить... А ти подумав що?

— Та нічого я не подумав. Відчепись. А ти що тут робиш? — спитав Семена Петро, все ще не зводячи погляду з кожуха.

— Як що? — здивувався Семен.— Хіба не бачиш? Горобця ловлю. Он під стелею, дивись, на стовпі лапками, чортяка, причепився... А кша, кша, киш! — Семен витягнув шаблю й хотів наштрикнути горобця на шаблю, та горобчик вже, видно, був стріляний, бо зірвавсь зі стовпа, перелетів над Петром і повис на стелі... Петрова рука сама собою зірвала з голови шапку, і ось вони вже вдвох — Семен шаблею, Петро шапкою — стали виганяти горобця в двері. Та він ніби дрочився з ними, бо сновигав з мухою в животі по намету і не переставав цвірінькати-захлинатись.

— І де ти його в чорта взяв? — шепотів Петро, заходячи з шапкою від скрині.

— Та хіба я його брав? Він сам узявся... За мухою залетів...

Кожух на Наливайкові заворушився. Наливайко, видно, перевернувся з боку на бік, і Петро зашепотів Семенові:

— Слухай, ходімо звідси, й скоріш! Забираймося і мовчім, і нехай цей горобець пропаде пропадом...

Семен зиркнув на сплячого Наливайка, подивився на сідло й показав горобцю кулака. Тоді він підняв з лавки загиджене горобчиком сідло, і вони разом з Петром навшпиньках вишурхнули з намету.

Стрілянина з-під горбів розпалювалася. В таборі повзали між порожніми куренями сині димки.

— Де люди, що нікого нема? — спитав Оливку Петро.— Усі там?

— А де ж? От стріляють... постріляють та й порозхо-

дяться... Може б, і ти сходив туди та вибрав собі якого буцматенького молодого огирчика?

— Та на чорта він мені здався? Мені що — Куріпочки мало? Таке скажеш...

Галас і крики, непримиренніші та лютіші, ніж були перед тим, налягали з-під горбів на порожній табір вже не окремими, поодинокими хвилями, а піднімалися й котилися валом. Петро відкинув до плеча голову і прислухався.

— Семене,— сказав він Оливці,— там іде бій. Там — б'ються...

Семен, обмиваючи з діжки сідло, підвів очі й насторожився:

— Щось наче схоже... Та однаково Наливайка будити не стану. Це ж б'ються свої — поб'ються й замиряться.

Він випростався і встромив у діжку голову. Петро ж пішов за Наливайків намет до конов'язі, де Куріпочка з Наливайковим Сватом, обійнявшись шиями, про щось думали. Петро відв'язав почищеного, помолоділого, аж наче порум'янілого, свого Куріпочку й повернувся з ним до Оливки.

Раптом, де не візьмись, плутаючи, наче п'яний, ногами, з роз'юшеним носом з'явився між куренями Сашко Шостак. Не сказавши ні слова, він проминув Петра й Оливку й похилитавсь до гармат. Гармаші позіскакували з дул. Сашко щось їм крикнув, вихопив з рук підлітка-гармаша трута й кресало, кресонув, трут задимів. Сашко підніс його до крайньої від табору мідної колісної гармати. Гармата, ніби спросоння і з переляку, гарикнула над вогким ранковим табором, і ядро, прошелестівши над Петровою шапкою, чорним кущем розірвалося на горбі. З Наливайкового намету прожогом вилетів горобець і щез десь під скелями біля полонених татар.

— Забивай ще одне! — загучав несамовитий голос Шостака.— Я тепер влущу просто по них! Будуть їм коні й до коней! Забивай кулю в дуло, чого стоїш?

Тремтячими руками хлопець підняв з корзини ядро, та впустив, воно впало йому на ногу, він ойкнув, нагнувся, підхопив його із землі знову і, стрибаючи на одній нозі, підскакав з ядром до гармати.

З намету вийшов уже одягнений Наливайко.

— Хто тут горіхи лущить? Сашко, ти? Що сталося? Йди сюди.

Шостак передав димлячого трута хлопцеві-гармашеві, підставив, аби кров не текла на сорочку, під ніс пригоршні й поплівся до гетьмана.

Наливайко побачив Жбура й, прив'язуючи до пояса шаблю, сонним, недоспаним голосом привітався:

— Петре, здрастуй.

Але той відповісти не встиг, і його, і Шостака випередив Оливка.

— Татарських ділимо коней, пане гетьмане, от і лущимо,— спираючись на дишло й гойдаючись від утоми, пояснив Семен.

— Я так і знав. Я так і знав, що так воно й буде! — Наливайко повернув голову туди, під горби, де після гарматного Шостакового пострілу трохи притихло.

— Я їх, сволоту, перемішу ядрами всіх! — виливаючи за діжку з пригорщей кров, сказав Шостак.— Глянь, Северине, певне зчесали! Та, головне, хто — не знаю! Як зчепилися! І все за одного татарського жеребця...

— Що ж то за жеребець такий? — примружив очі Наливайко.— Невже як мій Сват?

— Сват? Твій, гетьмане, Сват? — зморщився Шостак.— Хіба до твого Свата додати іще Петрового Куріпочку...

— Куріпочку? Якого Куріпочку? Мого?! — аж присвистнув в дірку від зуба Петро.— Ні, ви лишень гляньте на цього конокрада: він вже мого Куріпочку зневажає! Бо ти хіба коли коней бачив? Побачив татарське якесь мишеня, і вже то для тебе кінь!

— Ні, панове,— похитав головою Шостак.— Скажу я вам: ох і жеребець! Ох і жеребчик!.. Підгорля біле, шия золота, груди чорні... І ноги з очей ростуть... І все ходить у нім, дихає, грає, кожна волосинка тремтить... Не кінь, а пісня!..

Сашко втратив од хвилювання мову й сплюнув кров'ю за спину.

— І ти його, певне, захотів собі? — спитав Наливайко.

— Аякже! Я ж то який не є, а полковник!

— Ну й що? — прискалив око Петро.

— Як-то «ну й що»? Пику мою бачиш? Бачиш. Оце воно й є «ну й що». Ох і дали! Ох і вліпили!..— Шостак нагнувся, висмикнув з-під намету білу акаційову стружку і став підтирати на вусах кров.— Та найбільше бере мене злість — не помітив, хто бив. Хоча, правда, я теж не бачив, кого бив я. Бо хіба у тім скопищі розбереш?

— Це вже, Сашко, дали тобі куті з медом не сіромахи, а козаки! — сказав Наливайко.

— Знаю-знаю: тепер вони всі при конях. Тепер вони козаки... Та що буде, коли кожен козак стане полковника бити в пику?.. Гей, малий! Димко! — крикнув Шостак хлопцеві-гармашеві, що саме молочаєвим молочком натирав розпухлу ногу.— Шмаляни ще разок по тому самому місцю, щоб не забувались!

Димко підняв трута, підігнув ногу, підскочив до гармати; і вона вдруге шарпонула ядром ранковий росяний горб.

Під горбами примовкло зовсім. Тепер чулося звідти говоріння, ніби у вогні дотріскував хмиз. Лиш від глоду і скель не втихав розпач і зойк полонених татар: вони прощалися зі своїми кіньми навіки...

— Досить, Сашко, вгамуйся,— усміхнувся Наливайко.— А то перекалічимо військо і лишимося самі. А ти, Семене, скачи під горби і скликай Коло. Я тільки вмиюся й буду.

Оливка підсунув дишло під намет,— може, іще знадобиться! — й, кладучи з плеча на плече важку голову, пішов до коня. Петро набрав з діжки відро води й заходився зливати Наливайкові на руки.

— А мені, Петре, не зливай,— попросив Жбура Шостак.— Бо я як нагнусь, то з мене вицебенить уся кров. Дай-но я краще ляжу на землю горілиць і ти лий на мене згори. Так мені, може, стане легше і кров перестане йти, чув?

— Та чув! — засміявся Петро.— Лягай на землю, підставляй носа, і буде тобі легше.

Шостак ліг на молочай, заразом підняв до щік і червоні від крові руки. Петро вилив на нього відро.

— Ох і прокляті! Щоб отак знівечити свого полковника... Ну взнаю, а взнаю хто бив... Ох і взнаю!.. Лий, Петре, лий, а я так трохи полежу... Вже мені легше...

Петро набрав з діжки іще відро, половину вилив на Сашка, а половину Наливайкові на шию.

— Петре,— дивлячись на Петра крізь воду, спитав Наливайко,— де ти вночі сотню водив, що вона вранці прийшла ледь жива?

— Та було діло... Розказувать зараз чи коли?

— Довго?

— Та одним словом не обійтися... Я, Северине...— Петро примовк, оглянувся на табір і кашлянув.

— Що? — схилений до землі, краплистим чубом гойднув Наливайко.— Що? Ти, Петре, роби щось одне: або зливай, або говори.

— Я, Северине, бачив сьогодні Галю...

Вода в Наливайковій пригорщі завмерла й важкими краплями западала під ноги. Не підводячи голови, охриплим враз голосом Наливайко спитав:

— Де бачив? Коли?

— Сьогодні вдосвіта, вранці. За Дністром. У монастирі.

Наливайко відкинув від рук ворону свою голову й тихо подивився на Петра. Від такого Наливайкового погляду Петро на мить розгубився і злякався і, ніби рятуючи Северина, заговорив швиденько, як лише міг:

— Вона не постриглась. Вона ще не постриглась. Я так і сказав їй: Галю, не стрижись — Северин недалеко.

— Так і сказав — недалеко?

— Ну.

— Як давно Галя в монастирі?

— Відтоді, як ми ходили в Угорщину... А там їх у монастирі повно. І старші, і всякі, бо куди ж їм?

— А що ж Гусятин — що Галя каже? Татари?

— Вони. І саме тоді, коли ми були за Карпатами...

Наливайко отемнів. Очі його взялися морозом. Так він трохи постояв, тоді нагнувся й прошепотів Петрові:

— Зливай... Бо так, невмиваним, й піду на Коло...

— А ще,— доказував йому Петро,— ігуменя просила зо дві, зо три гармати і пороху.

— Северине,— підвів голову від землі Шостак,— і не здумай давати. У нас усього їх одинадцять штук.

— Одну дамо.

Сашко скочив на ноги, підійшов до Наливайка, обернувся спиною до гармат, ніби хотів їх собою загородити.

— Северине, Жолкевський знову посуне. Чим будемо відбиватися — кулаками?

— Ти, Петре, ігумені пообіцяв? — звернувся до Петра Наливайко.

Петро хитнув головою.

Припадаючи до гриви коня, зі степу скакав чатовий Тиміш. Гнався він, не вибираючи стежок, перемахнув через один кущ і другий, перескочив воза, крикнув на ходу біля гармат щось Димкові, обкрутився навколо намету і зупинився перед Наливайком як укопаний.

— Пане гетьмане і ви, панове, доброго ранку. Пане гетьмане, до вас гонець від князя Острозького.

— Що каже?

— Каже, що князь разом з вашим братом їдуть до нас. Будуть сьогодні ввечері.

Наливайко глянув на Шостака й Жбура.

— Гетьмане,— сказав Шостак,— це князю не терпиться взнати, що ми в тій Угорщині накоїли.

— А може, прочув уже й про учорашній день,— Петро підійшов до діжки й собі, як Оливка, занурив у воду голову. Він тримав її у воді, скільки міг не дихати, й згадались йому карета, Дністро, чорториї й арабська принцеса Хабіджа, та, що ніжки були в сандаліях, а очі, як дві чорненькі прокосі квіточки...

— Чи так, чи так, а князь їде,— крізь воду почув Петро голос Наливайка.

У березі, у літній дністровій воді наливайківці купали коней. Зроду не чесані і не миті, татарські коні погойдувались у сливовій бистрині і думали, що їм надходить кінець. Вони прощально дивилися один одному в очі, тремтіли й плакали. Круглі конячі сльози котилися по темних печальних мордах і булькали в плинну воду.

Та минав час, і коні потроху заспокоювались, бо чорновусі нові хазяї не лише не били, не шмагали, а, навпаки, лоскітно й ніжно шкребли їм і морди, і губи, і поза вухами. Віхтями дерези козаки вилизували їм і боки, і шиї, й попід хвостами...

Край води, вгору і вниз по Дністру, на камінцях стояла козацька зброя й лежала одежа: поруч з рушницями, луками, сагайдаками, косами, шаблями, келепами і ціпами на верству вздовж по березі сіріли чоботи й постоли, сіряки, гуні, маринарки й кобеняки, штани й сорочки. Як зелені ґудзики на сорочках уже повсідалися жабенята, а мерехтливі сині й жовті бабки чорненькими тупими хобітками висмоктували із сорочок сіль. Заклопотані купанням, козаки й не помітили, як на гористому березі з'явився на коні гетьман.

Наливайко витягнув шию, бо те, що відкрилося перед ним, перехопило подих: уперше за рік повстання він побачив усе своє військо вкупі — всі чотири тисячі душ...

А ще донедавна — здавалося, вчора — була у нього лише одна надвірна сотня — особиста охорона князя Острозького. І Наливайко був її сотником... Тоді, після спалаху в Острозі, його сотня і він ще до пуття не знали, що́ і я́к далі робити? Коли ж у той самий зимовий день, граючи оголеними шаблями під вікнами замку князя Острозького, вони побачили, як з княжих воловень, стаєнь, броварень, цехів і навіть з книгодрукарні до них збігається хто чим озброєний люд — все й почалося! З хащ і боліт, а пізніше, вже у дністровських степах, з гір і долин, сіл і містечок, з Волині, Поділля й Карпат, минаючи жовнірські засідки і застави, таємними, знаними лише їм стежками і вовчими путівцями потягнулися до Наливайка посполиті. Лишаючи хати, родини і плачучі сім'ї, йшли вони від наруги, від покатоличення, аби відстояти свою волю і гідність, довести, що й вони є люди.

Нічними манівцями гуртами з п'яти-шести чоловік, тамуючи певну, як до колишнього княжого сотника, недовіру, посполиті все-таки добивалися до Наливайка і ставали під його руку. І хоча відваги, спритності й товариськості їм не треба було позичати, Наливайко знав, що з таким не-

досвідченим у військовій справі розгніваним людом виступати проти найсильнішої в Європі армії Речі Посполитої діло пропаще. Та дивлячись сіромахам в очі, Наливайко й слова не міг зронити, аби відрадити їх від того, за чим вони до нього прийшли. З ними Наливайко мусив знати, на що́ він іде. І він це знав і не боявся нічого. Він вірив своєму війську, яке воно в нього є. А сірома, відчуваючи це, беззастережно довірилася йому. За повстанський рік Наливайко побачив, як з його сумної голоти зробилися воїни. З неповоротких і вайлуватих учорашні нетяги перетворилися на бистрооких, обережних, хитрих, кмітливих, розсудливих і спритних у боях вояк.

Дивлячись на них з берега, Наливайко думав: хто іще мав таке військо, яке має сьогодні він? Військо, якому ніхто нічого не платив, не давав ні зброї, ні харчів, ні коней, ні чобіт, ні сукна на одяг?

Добре знаючи польську, литовську, австрійську й угорську армії, Наливайко несамохіть порівнював з ними свою голоту і майже щасливо всміхався...

Та хто з його війська знав, проти кого вони повстали? Ніхто з них не міг собі й уявити, що Польща — це найобширніша в Європі країна, в державному оберті якої були не лише Балтійське море і не лише золота, невичерпна від Львова, Києва і далі на схід Україна, а й об'єднана з нею Литва та Білорусь. На північному ж сході державний польський коронний погляд жадібно, пильно і твердо лежав на Московському царстві, а на півночі й заході від її власних земель Річ Посполиту слухалися і тремтіли Швеція та Саксонія. З південного заходу, з Апеннін, до Речі Посполитої слав дари і послів папа римський Климентій Восьмий. Була ще, правда, у цім неосяжному коронному польському просторі вільним, та задрібним, щоб на нього серйозно дивитись, острівком на пониззі Дніпра історично ще зовсім молоденька Запорізька Січ. Рік у рік Січ тільки те й робила, що рубалася з татарами. Татари шарпали Україну. До того ж поміж собою і незалежною козацькою республікою на Дніпрі Річ Посполита тримала добре оплачуваних з казни так званих реєстрових козаків-українців, вони були у неї на службі. На самому ж від себе півдні по Дунаї, Молдові і Чорномор'ю Річ Посполита давно, як і тепер, схоплювалася з не менш могутньою Оттоманською Портою-Туреччиною. Саме там, у Молдові, коли Наливайко підняв повстання, і стояли проти Туреччини основні польські сили.

Спочатку ні король Жигмонт, ні коронний канцлер Ян Замойський, ні досвідчений полководець Станіслав Жол-

кевський не звертали на сотника князя Василя Острозького якоїсь особливої уваги. Побавиться, мовляв, хлопство, полоскоче, як на те, заразом і татар та й порозходиться по домівках. Маючи світову велич і таку ж економіку, релігію і гонор, через який кожен шляхтич вважав себе в умі королем, хто з них міг тоді передбачити, що вслід за Наливайком через яких-небудь п'ятдесят років прийде Богдан Хмельницький і справді непереможна Річ Посполита захитається від козацтва і почне розвалюватись? Тоді про те навіть подумати не міг ніхто. Аби хтось і сказав тодішній польській військовій еліті, що таке дійсно станеться і всього-на-всього через п'ятдесят літ, вона б завважала, що їй приснився не той сон.

Та Наливайко вже був, і з нього все почалося. І сьогодні Станіслав Жолкевський упевнився, що Наливайкове військо так просто батогами не розженеш...

А козаки, хто по пояс, хто по шию в воді, товклися та бовтались біля коней. Вони гралися з ними: хто обпливав свого бахмата і кликав його на новеньке ім'я, хто підпірнав йому під живіт і знову заходжувавсь чистити й мити.

Підбряклими від роз'юшеного носа очима Сашко Шостак ширяв берегом межи кіньми, і Наливайкові стало видно, що саме Сашко шукав. Він шукав-вистежував того з білим підгорлям татарського жеребця, за якого йому і перепало. Темним, набухлим поглядом Шостак обмацував кожну розіскрену у водяних бризках кінську душу.

— Може, Северине, я спустився б на берег, пройшовся та наглянув, аби хто з козаків часом та не втопився?

Наливайко кинув на Шостака оком.

— А чого ж, Сашку, піди. Тільки що ж ти такими своїми сліпами побачиш?

— Побачу! Ще й як! Це вони у мене запливли тут. А як зійду на берег до води — вони у мене самі розплющаться, тільки дивись!

Та не встиг Сашко ступити й кроку, як його затулені синцями очі стали ширшати і розплющуватись: з-за горба в напрямку до табору на сухих колихливих шиях випхалося й стало рости та підійматися десятеро гадючих голів. Самого драконового тіла ще не було видно, та його хижі голови повільно вже наближались і роззиралися по боках.

— Пане гетьмане, і ви, всі святі,— раптом чомусь саме так заговорив сполотнілий Сашко,— ви лише подивіться, що за гадина на нас лізе... Гармати... Де наші гармати?..

Молодий Наливайків Сват і кінь під Оливкою захропли

й подалися назад. Лише Петро та Куріпочка, придивившись до десятиголової гідри, лишилися, як були.

А чудовисько вийшло і — і наповзало. Його жовто-сірі голови почали, як з дерева гілля, розгалужуватись, наче вони мали намір охопити ввесь Наливайків табір.

— Та не бійся, Сашко. Це такі коні,— сказав Петро.

— Які там у чорта коні, коли гадюки!

— Кажу тобі — коні. От зараз побачиш. І з горбами. Горбаті коні. І плюються.

— Хто плюється?

— Та вони ж!

— П[illegible] гетьмане, скажіть ви, бо я Петра знаю — йому все смішки...

— Коні, коні, Сашко. Хтось до нас їде,— заспокоїв Сашка Наливайко.

Під наглядом чатових козаків у табір в'їжджав заблуканий у степах нещасний поїзд пана Ясельського. Де був зі своєю золотою каретою сам пан посол, знав один лиш Петро, а от його розтрушений по нічних степових баюрах поїзд,— кантари, гарби і шарабани,— схлипуючи немащеними колесами, вже хилитався між наливайківськими возами. Петро не повірив: у білій євнуховій чалмі попереду всіх на верблюді возсідав Яків Шийка. Вчора вночі він — непитущий — гарненько забанячив, відстав від сотні і от, до пуття ще не прохмелившись, вводив китайців у рідний табір. Один вус у Якова теліпався за вухом на спині, другий звисав через губу на шаблю, та шия, як завжди, як би Яковом не водило, стирчала під головою кілком. Яків їхав не сам. Його супроводжував почесний ескорт: на чотирьох — по два від кожної руки — верблюдах гнулися в танці на сідлах вчорашні Петрові знайомі негритянки. На дашках шарабанів сиділи і грали музикантші, а біля шарабанів на Яковому конику та в Яковій овечій шапці, у білому, як і був, шовковому до п'ят халаті сунувся євнух. Збоку від євнуха, безперервно кланяючись, дріботів У Пу, а з ним у жовтих халатах і з кісками на потилицях увесь табунець спітнілих піших китайців.

Наливайко глянув на Якова і пирснув зо сміху — ну й ну! — та очі його, як і в Шостака, Петра і Оливки, поп'ялися на не бачених зроду чорних жінок, особливо на їхні чорні груди, що круглим камінням, ніби з нічної води, важко дихали з-під синіх і червоних шалей.

Яків сказав верблюду «ррр», чемно зігнув у поклоні шию й заговорив до гетьмана й старшини вже не як-небудь, а по-турецьки:

— Гюн айдин, гетьман-ага! Селям! Привів вам трохи

приблудного китайського люду, щоб ви подивились. А як подивитесь, то скажете.

Яків витягнув двома пальцями з-під чалми із-за вуха вус, простелив його поруч з другим на пояс, подумав, а коли подумав, то перейшов з турецької на мову свою і все розпочав спочатку:

— Привів вам трохи китайців, а з ними й відзігорних панєнок із другого, як мовить шановний пан євнух, із африканського народу. Дітися їм ніде, та й, як по правді, вояки із оцих китайців нікудишні, і в степу вони пропадуть. Зате кухарі добрячі! Кухарі такі, що нашим кашоварам і не снилось. Пропоную, пане гетьмане, взяти китайців у кухарі, а що робити з панєнками, то я й сам не знаю.

— У монастир їх! — зіскочило в Петра з язика, бо він згадав Хабіджу і подумав, що на перших порах, поки звикне Хабіджа у монастирі до монашок, з негритянками їй не буде так сумно.

— Стривай, Петре,— Наливайко повернувся до Петра.— У який монастир? Куди?

— Та в той, пане гетьмане, про який я вам казав. У той, де й Галя. І там вже є одна, із їхнього ж кодла. Лише та не чорна, а коричнева, ніби із горіха. Я сеї ночі мусив туди її відтарабанити: арабська принцеса Хабіджа.

— Хто-хто? — не зрозумів Наливайко.

— Принцеса, гетьмане. Дочка арабського халіфа.

Петро недоказав, бо «слава! слава!! слава!!!» знизу, з Дністра, помітивши Наливайка, один за одним, а за хвилину вже десятками й сотнями закричали з води козаки і стали виходити з кіньми на берег.

Один з-посеред одного вони виставляли напоказ Наливайкові своїх темних татарських коників, і ті, й ті тремтіли — козаки від щастя, а коні від страху. Скісним огненним стовпом по Дністру з-за горба ударило сонце, просвітило Дністер до дна, що стало видно на його кам'яному дні бурі спини осетрів і чорні спини сомів... Не забарюючись, сонце пішло Дністром на той його берег, жовтим медом облило верболози, що ті в одну мить позлипалися лоза до лозини. Від верболозів сонце пішло під ліс і вихопило дуби. Вихопило, та не пробило. Не просвітивши дубів, воно завернуло на покинутий ним, притінений кручами берег і вже отут, на цьому березі, м'яким плавленим золотом облило козаків і їхніх коней.

«Слава!» — розлягалося кривими шипшиновими берегами, і з кінських грив, і хвостів, і морд, так само, як і з козацьких голів, щік та плечей, те мокре плавлене золото потекло і коням, і козакам під ноги.

Побачивши з кручі таке чорновусе, роздягнене золоте видовисько, негритянки затулили долонями очі, їх охопив жах, і вони застогнали. А коли на голих козаків глянув євнух, то його жовте лице стало наливатися сиззю, а білий, як варена риба, язик вивалився з рота та й так і завис... Нарешті євнух спромігся щось тонко каркнути. Зблідлі,— а це було видно навіть крізь чорну шкіру,— пополотнілі від жаху негритянки змелися з верблюдів. Позлітали з дашків і музикантші, і ті, й ті повпурхували у шарабани.

За спиною у Наливайка на честь козацького шанування гарикнув з гармати Димко, а полонені татари завили під скелями іщ[illegible]яжче...

Семен [illegible]івка ледве устиг пригнутися — біля його вуха профуркотів чобіт. Другий чобіт хряпнув Якового верблюда по морді, і ось, уже босий, скидаючи на ходу шаблю й пістолі і не зводячи з Дністра погляду, Сашко Шостак побіг до води: на той порожній дністровий берег, вирвавшись із рук нового хазяїна-козака, плив той самий, з білим підгорлям татарський жеребець... Розгублений козак, видно, плавати не умів, бо лише бив по воді кулаками й плакав: «Ну куди ж ти, куди?.. Хлопці, ну, хлопці, поможіть!..»

Та примовклі ураз наливайківці з жалем дивилися на сіромаху та ще дужче чіплялися за коней своїх, аби й вони не зробили так, як зробив жеребець...

А жеребець, прогинаючи воду, гріб не лише ногами, а й головою і вже допливав до середини Дністра...

Сашко Шостак плигнув з розгону в бистрину і на ввесь вимах рук рвонувся за жеребцем. Відстань між ними меншала на очах, бо як-не-як, а Сашко був і легший, і доганяв він коня за течією, коли ж той плуганився їй упоперек.

— Дожене, дожене, дожене,— переминав сухими губами Оливка, а Наливайко, і Жбур, і все на березі військо повторювали мимоволі за Оливкою оте його «дожене, дожене» та нахиляли-відкидали вперед-назад плечі, тим самим помагаючи Сашкові доганяти коня.

Раптом жеребець оглянувся й на розореній своїми грудьми полохливій воді побачив заліплене чорними синцями, розквашене золоте обличчя Сашка. Помітив, пильно до нього придивився і перестав плисти... Притишився й згарячу розігнаний Сашко. Тоді жеребець, глянувши, що нікого ніде нема, розвернувся до Сашка головою, блиснув білим підгорлям, вишкірив жовті крем'янисті зуби, і його темні очі спалахнули на зеленому від води сонці таким лютим вишневим вогнем, що від того вогню зажмурився на березі навіть Куріпочка, а Семен Оливка закричав на все горло:

— Сашко, повертай! Уб'є!

Шостак ніби й справді почув Оливку, бо став потихеньку відпливати від жеребця назад. Та — недалеко. Відгріб-відгріб і, ледь-ледь ворушачи у воді руками, зупинився... Вони дивилися один одному в очі: вишневими, дикими — жеребець, і карими, закоханими — Сашко... Непорушних, їх збивала униз течія. Та ось жеребець розвернувся до берега знову, задвиготів ногами, скалічив, видно, копитами кілька необачних рибин, бо кількоро судаків спливло біля нього білими животами догори. Жеребець знову, ніби турецький сандал, застримів до берега. Сашко ж як прив'язаний рушив за ним...

«Не візьме, не візьме»,— думав Куріпочка і всіма своїми маслаками затремтів під Петром, помагаючи плисти жеребцю...

Та ось уже й берег, і верболози, за ними й ліс, а там уже степ і воля!.. Та жеребець, допливаючи до берега, не знав, що з верболозів на нього дивляться троє вовків. І залягли вони з трьох боків так, щоб жеребець, вискочивши на берег, не зміг нікуди подітися. Так воно й сталося: як тільки він виборсався на вапняк, стріпнув гривою й оглянувся на той берег, звідки втік, молодо й вільно заіржав, як від правого його ока сірим вітром вилетів вовк... Жеребець підкинув голову й здивувався. Та дивуватися було ніколи. В ту ж мить,— Сашко це бачив з води,— він перекрутився, задні ноги його різонули повітря, й перебитий копитами надвоє вовк упав на вапняк.

І другого вовка він зачепив заднім копитом так, що в того срібним горохом повилітали й попадали біля обличчя Сашка у воду очі... Та третього вовка жеребець вже дістати не встиг: коли він опустив, щоб знову підняти для бою, копита, той, третій вовк, плигнув збоку і впав жеребцю на шию... Сашко бачив, як він здригнувся і вкляк. Завмер, зіщулився, вслухаючись, чи воно й справді в нього вгризаються вовчі зуби. Та це була лише мить, бо ось жеребець звівся на задні ноги, став на них, як людина, і побіг з вовком на шиї до верболозів... Кров жахкала з коневої жили, що й вовк став червоним, і Сашкові почервоніло в очах. Жеребець вскочив у верболози. Та м'які, нетверді верболози нагиналися, як трава, і здерти об них із себе вовка жеребець не міг... Тоді він кинувся з вовком у Дністер. Чорним молодим тілом жеребець жухнув,— ніби в Дністер обвалилася круча,— у воду і потягнув вовка на глибину. Він бив вовком об хвилі, і той, мабуть, вже й радий був би від коня відчепитися, та не міг: його вовча хватка була мертвою... І ось жеребець прощально заіржав, блиснув своїм

вже не білим, а червоним підгорлям, останній раз іще борсонувся, а тоді знову звівся на задні ноги і так, стоячи з вовком на шиї, й пішов у дністрову глибінь на дно...

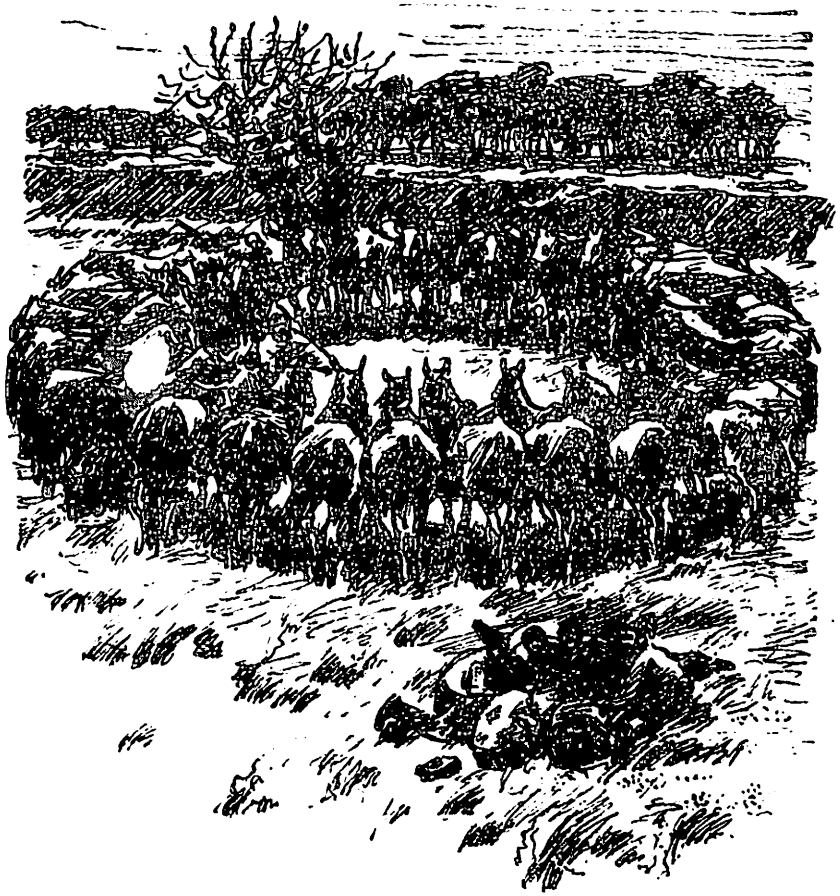
Наливайко, Петро, Оливка, старшина і все військо і коні бачили, як полковник Шостак ще довго кружляв над тим місцем, де потонув жеребець, і як він плакав, бо хапався рукою за очі... Тоді, видно, знесиливши, ліг на спину, завозрушив ногами, й, лежачи на спині, подався за течією... Так він і плив, коли незвідки узялась якась пришелепкувата ворона, подумала, що спливає потопленець, і сіла йому на груди. Та Сашко шось їй сказав, бо ворона, зашпортуючись крилами в л... х, миттю злетіла з його сорочки й наробила крику на ввесь Дністер.

Куріпочка оглянувся: за ним і Наливайковим Сватом стояв та схлипував дрібний, миршавий, ще менший і невдатніший від Куріпочки, законний коник Шостака. Куріпочка навіть не знав, як його звати. Мабуть, ніяк, і він жив без імені, бо Куріпочка й не пригадував, щоб його господар полковник Сашко Шостак хоч коли-небудь як свого коня називав. Приміром, як називав Куріпочку Петро. Петро називав його і Куріпочкою, і стервом, і стервом собачим, і стервом безвухим. А цього свого коника Сашко не називав ніяк. Навіть пирхавкою. Він був просто Коником — та й усе. Хоча Куріпочка бачив і знав його, вічно самотнього і затурканого, давно, ще з часів Острога. Та що для Куріпочки було дивно і незрозуміло: полковник Шостак чомусь цього свого зашмульганого Коника ні на якого іншого не міняв, хоча й міг. Аж поки не зустрів татарського жеребця... І ще Куріпочка пам'ятав, як в одному з боїв у Трансільванії Шостаковому Коникові якийсь турок черконув ятаганом по морді, і відтоді він ходив і скакав під Сашком з надрубаною і — тепер вже довіку — ніби здивованою від шраму мордою, бо як сіконув його турок, одне око у Коника опинилося на лобі, а друге сповзло униз і зупинилося біля ніздрі... Так ті очі на нім і зосталися... Тепер він стояв за Куріпочкою, дивився такими своїми очима на свого посеред Дністра господаря й крихким голосом старого качура кахкав... Та коли на Сашка сіла ворона, Коник враз настовбурчився, набубнявів, набух, засмикав скособоченими очима, задер свого ріденького попелястого хвостика і, як був на спині з сіллом, поміж понімілими козаками та їхніми кіньми кинувся у Дністер.

Розтручуючи грудьми воду, він плив по-собачому. Як собака, бахкав поперед морди по бистрині копитами, гатив ними, як міг, бурчав і повискував. З неба, дивлячись на таку Коникову плавбу, запищали щурики, а Куріпочка по-

думав: «Не допливе, втопиться, піде, як і татарський жеребець, на дно»,— і відвернувся, щоб не дивитись, щоб геть не бачити Коникової смерті...

Та Куріпочка не вгадав: Коник доплив, дохрип, достогнав і докахкав, ще й став упоперек течії — до Сашкової голови боком. Сашко, впізнавши його по здивованій морді і по розкиданих на ній очах, обійняв Коника за шию. Той розвернувся і потягнув господаря до берега, до війська, де розпочиналося Коло: на березі довбиші ударили палицями в литаври...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Коло розпочалося. За Наливайком, впираючись хвостами у жовтий глиняний скіс, піднята довбишами зі сну, додрімувала в сідлах Жбурова сотня, а ті козаки, що були перед гетьманом, стали у воді край берега: коням по бабки і собі по коліна. Місця на заломистому березі було малувато, а почути гетьмана на власні вуха хотіли всі, тому тим, першим, зайшло поза спини ще кілька сотень, і вони розташувалися глибше — коням по здухвини й собі по пояс. Та й за ними — коням по ніздрі і собі по шию — влізло в Дністер іще кілька сотень, і ті вже погойдувались на течії. Далі не було нікого. Там пролітав один лиш чистий сливовий Дністер, і над ним білими хмарами горбатіло небо.

Навпроти неба, звисаючи очима униз, з глиняної кручі

на Наливайка і його у воді військо — що воно буде? — витягнули шиї й дивилися верблюди, китайці і євнух.

Наливайко ще раз глянув на військо, на сотників, на столітнього свого полковника Матвія Шаулу, що вирядився на Коло, як на свято. У білій, за коліна, з тонкого лляного полотна, шитій заполоччю сорочці, у м'якеньких, з козячої шкіри чоботах, з новим у руці акаційовим ратищем, Матвій Шаула сидів на клаповухому, як і сам, сонному вислючку і переводив голубі божі очі з козаків на коней, а з коней на козаків.

— Господи мій милосердний, який я щасливий, бо відколи живу, а ніколи й не думав побачити стільки вільного люду...— низьким, як у джмеля, голосом сказав полковник. Легкою, мов дим, рукою він торкнувся з вислючка Наливайкового стремена і чи про себе, чи то для гетьмана, швидше про себе, прошепотів: — Через те й страшно мені... ніколи не було страшно, а тепер боюсь...— І покрученими, як горохові стручки, пальцями перехрестив Наливайка, військо, ріку і хмари.— Дай же нам, Господи, щоб усе воно так скінчилося, як ми хочемо...

Та всі чекали, що скаже гетьман. Кому-кому, а Петрові й Оливці відчулося, що Наливайко перед тим, як заговорити, збирається й ніяк не може зібратися з духом. Над бровами у гетьмана виступив піт, а темний борлак заходив на горлі, як човник. Щось Наливайко, видно, надумав сказати особливе, та, не порадившись з полковниками і сотниками, в останню мить завагався: говорити чи ні?

Та ось він зважився і підняв руку. На воду упала тиша. Наливайко поклонився. Військо поклонилось йому. Довбиші ударили у литаври. Круглі литаврові голоси продріботіли й змовкли — довбиші відклали палиці. Наливайко підкинув чуба і вже відкрив рота, як з Дністра саме виліз никлий Шостак. Не піднімаючи ні на кого очей, він вивів Коника на берег і став з ним поміж Наливайком і Петром. Жбур подав Сашкові його шаблю, чоботи і пістолі, а Куріпочка несподівано для себе приклався рябими своїми губами до Коникової шиї і проіржав йому щось на вухо. Хвилину тому, ще тільки Коник вибрідав із Дністра, козацькі коні й самі вже потягнулись до нього мокрими головами й сумними, шанобливими очима провели до місця, де поставив його Шостак — між Куріпочкою і Сватом. І от, коли Куріпочка притиснувся до Коника й заіржав, всі коні — і по березі, і ті, яких похитувала течія,— ніби змовились, ніби Куріпочка подав їм знак, заіржали й собі... Спочатку кожен окремо, один по одному, неголосно й несміливо, та

ось чим далі, ніздря за ніздрею, губа за губою, вслід за Куріпочкою,— пішло і пішло! — коні заіржали на всі свої вороні, гніді, сірі й булані груди... Туге й загрозливе кінське іржання вдарилося об воду й пішло до неба. Вражені, приголомшені козаки залітали один до одного поглядами: що воно коїться і що робити? Дехто з нетяг зірвав з голови шапку й насадив своєму коню на морду. Та коні іржали і в шапках. Петро дивився й не впізнавав Куріпочки, бо той обернув до нього свій безвухий, чорний, як стовбуряка, жалісливий вид і співав чи то плакав Петрові просто у вухо. І така безстрашна затятість була в його іржанні, що Петро згорнувся й не знав, куди подітися: зіскакувати з сідла й тікати чи дати Куріпочці нагайки. Навіть вітряний Наливайків Сват покинув стежити на мілині за бубирцями, закосив знизу оком на Наливайка й тонким, якимось дірявим голосом підпрягся й собі.

Коні іржали нетягам в очі, і в тім іржанні наставав кінець світу, і вони прощалися з собою і з ним. Та це ще було не все. За наливайківськими подали голоси й коні татарські. До певної миті вони лиш тривожно мовчали, та прорвало і їх. І ось тисяча козацьких і три тисячі полонених татарських кінських душ заіржало в голос один, разом...

— Аякже, родичі,— сказав Наливайко.— Говорять...

— А щоб їх сказ забрала! — скипів Оливка.

Та коли у дедалі густішім та чорнішім кінськім іржанні запиленими вухами забив себе по сонних очах і заіалалакав Шаулин вислюк, а з кручі звареними грибовими губами з придихами забрембали верблюди, козакам стало моторошно. Спантеличені і настрашені, вони закричали один до одного і до Наливайка, та за іржанням Наливайкові не було чути, що вони хочуть... Шаула вже стояв біля свого вислюка на колінах, молився й дивився, як у воді козаки повисли на піднятих сторчака трублячих кінських шиях і похапки шепотіли молитви й собі... Китайці,— а перший У Пу,— зателіпали на потилицях кісками й пошурхотіли капчиками до шарабанів, поховались за них і більше не виглядали. Під закинутими до хмар горлаючими голівками верблюдів зостався на кручі лише євнух: зіщулено й одиноко він білів своїм шовковим до п'ят халатом, жовтів лисим черепом і витирав Яковою шапкою важкі гарбузові щоки...

А коням наче хто повстромляв у горлянки сурми! Коні понабирали в груди промитого вночі на зоряк, Дністрі і тирсі легкого степового повітря й, надимаючи у воді животи, сурмили по тому ж небу, і степу, й Дністрі так, що в берегах закришилася глина.

На темній дубовій Оливчиній шиї синьо набрякли жили, і він, намагаючись перекричати коней, зірваним голосом засипів:

— Пане гетьмане, бачте, що воно робиться? Показились вони, чи як?! — Оливка вирвав із-за пояса пістоля і вистрілив над вухом свого жеребця. Та жеребець лише відхилив вухо набік і зайшовся запіненим іржанням іще затятіше.— Може б, мені, пане гетьмане, підскочити до гармат та підлякати наших коників із гармат? Може, тоді вони втихомиряться?

Наливайко кивнув головою.

Оливка розвернув жеребця до горбів, коли з кручі, оббігаючи кущі, через бур'яни і паліччя вниз до Дністра виломилися з-під скель полонені татари. Вони посипали-повалили так несподівано й рясно, що Наливайко і військо не встигли й змигнути оком, як татари вже були тут, унизу, на березі, і — хто б міг подумати?! — вони несли за руки й ноги зв'язану кушаками та мотузяччям козацьку свою поторопілу сторожу. Не гаючись, татари повкладали її снопами перед Наливайком, а самі — всі триста — попадали на коліна. Ті ж козаки-сторожа, що стерегли татар під глодом і скелями, тепер, татарами зв'язані, лежали на спинах і животах, і піт виїдав їм очі. Знизу, з землі, лютим налитим оком вони обводили колінкуючих своїх полонених і ніяк не могли дотямити, як могло статися, що їх, сторожу, татари зненацька скрутили і принесли до Наливайка на берег. А з води, із Дністра, вже спалахнули білі козацькі зуби, і все Наливайкове військо зареготало зі своїх помотузованих товаришів-роззяв-ґаволовів! Військо засміялося так, що навіть річковими закрутами пішла, розкочуючись, луна, а темні орли на хмарах затримались й попримирали... Чи злякались, чи що, а від того козацького реготу раптом замовкли коні. Вони враз перестали іржати і поніміли, ніби хто замастив їм глиною морди. Коні, видно, таки добре злякалися, бо разом із військом реготала з себе вже й сама сторожа! Татарське мотузяччя на її спинах і животах прямо-таки напнулося й заходило від сміху! Ошелешені, коні подумали, що козаки з них глузують і перекривляють! Мало що їздять-скачуть на них, б'ють батогами, нагайками й канчуками, а ще регочуться й зневажають! Через те пониклими поглядами кінноцтво похилилося до води, стишилось і ніби важко поснуло... А козаки розійшлися, що не витримав навіть євнух: євнух нацупив на лисину Якову шапку, затулив білими рукавичками вуха й, перекидаючи з ноги на ногу в халаті черево, повальки посунув за шарабани. За своє полонене життя він бачив багатенько й усяке, зустрічав і божевільних, але щоб отако відразу здуріло кілька тисяч здорового молодого народу,— такого він ще не бачив!..

З колін перед копитами Свата до Наливайка підняв підсвічені камінцями, немолоді очі вивалявний у червоній глині татарин. Золотаве і кругле, як місяць, татаринове обличчя від спраги й переживань полущилось, пороговіло риб'ячою лускою, й коли він заговорив, то сухі його губи тріснули і взялися кров'яним павутинням. А говорив цей плосколиций табунник так, що поміж його словами не було продиху. Слова спурхували з його намовчаних губ і летіли-сипались зграями. Він ще й розмахував роздряпаними об шипшину руками, кидав ними на загнаних у Дністер коней, на голомозих своїх земляків і торохтів, торохтів без упину, як з гори немащений віз.

— Якове,— покликав Якова Шийку гетьман,— що він від мене хоче? І нехай стане на ноги.

Шийка, почувши таку,— а він так само й подумав,— особливу від гетьмана просьбу, відразу ж поскаженішав і ніби враз пожирнів, набундючився й заґерґав табунникові таке, що той не лише не звівся на ноги, а вгруз головою у землю по брови.

— Що ти йому сказав? — спитав Наливайко.

Яків, дивлячись на зроговілу лисину кримчака, від свого ґерґання відійти ще не міг і дошепочував щось про себе.

— Що ти йому сказав?! — перепитав Наливайко.

— Та нічого такого...

— А все ж? — Наливайко подивився на Якова так, що той прохолов відразу.

— Та то я сказав від себе... Воно, пане гетьмане, з мене вискочило само... А сказав я, що як татари будуть такі розумні, то ми їм повідриваємо голови й викинемо к собачій матері у Дністер... Вони, бачиш, хочуть, щоб ми повернули назад їм хоч би по конику і відпустили додому, бо ніякі вони не нукери, а пастухи!

— Так він і сказав?

— Так і сказав.

— Повтори, аби чуло військо,— наказав Наливайко.

Шийка набрав повітря, і рот його покруглішав, став під вусами темним яблуком. Тицяючи нагайкою на схилених татар, він прокричав:

— Татарики хочуть, щоб ми дали їм по конику й відпустили! Бо ніякі вони не вояки, а конопаси!

«По конику... конопаси...» — пішло над військом, від

сотні до сотні, й відразу ж у відповідь Шийці загорілись у воді голови козаків.

— У Дністер їх! У воду!

— Хто у кого в полоні? Бусурмени у нас чи ми в бусурменів, що вимагають?

— Та не вимагають, а лише просять! — заступивсь за татар Шийка.

— Бач, тепер вони конопаси! А хто з ханом до нас приліз?! Не вони? — і жили на шиях у козаків від натуги посиніли й набубнявіли, вони стали як батоги.

— Якове, розв'яжи,— попросив Шийку зв'язаний біля води його кум Степан Медолиз.— Камінчики в спину колють!..

— Ти ж бачиш, Стьопо, що мені ніколи! Що я говорю по-татарськи! — знов набундючився Шийка, і тінь від його чалми, що досі падала на лежачу чубату голову Медолиза, відсунулась і попливла по голих головах кримчаків.

— Шиєчко, залізло щось у ніс! Лоскоче!

— Полеж, полеж, куме! Ти вже не наш,— відказав через вус Медолизові Шийка.— Ти вже татарський! Хто тебе пов'язав — вони? От вони тебе нехай і розв'язують!

— Ну, Якове, підожди! Дай-но я лише вив'яжусь — тоді побачиш! — ображений Медолиз перевернувся на бік, до Шийки потилицею.— От воно хай... і я тобі ще скажу, татарський я чи який!..

— А може, гетьмане, справді: віддаймо татарам хоч би лошат. І нехай вони з ними ідуть собі з Богом додому.— Теплими, голубими очима Матвій Шаула глянув на Наливайка.— Бо нащо нам ті лошата? Сама морока... А татарам із ними усе ж буде ліпше...

— Спитайте, пане полковнику, військо,— так само тепло відповів Шаулові Наливайко.

Шаула зручніше вмостився на вислючкові й підняв над собою ратище.

— Хлопчики!..— ледь чутно вигукнув він.

— Хлопчики! — гаркнули оповісники, і дністровими закрутами знов подалася луна, і Дністер перестав плюскотіти. В скісному сонці довга від Шаулиного ратища тінь простяглася на полонених і на козаків, зламалася на чистій воді і затремтіла на течії.— Ви мене чуєте? Я говорив би й голосніше, та вже не можу...

Наливайку на мить здалося, що від полковника вже пахло воском.

— Чуємо,— прогули козаки.— Говоріть, як говорите! Чуємо!

— Так от слухайте: віддаймо татарам лошат! Нащо нам ті лошата? Сама морока...

— Ні-і-і! — потемнілими голосами загули з Дністра козаки.— Не дамо і лошат!

— Вони й нам знадобляться! В обозі будуть. Нехай підростають! — зачорнів біля Наливайка й Оливка.

— А може, воно і так... тоді лошенятка повибрикують ще у нас... вам, панове, видніше...— згодився з товариством Шаула, нахилився над вислючком, підняв з його вилинялої морди його ж тепле вухо і заходився тим вухом протирати закислі від сну старі вислюкові очі.

— Яко , скажи татарам, щоб порозв'язували наших нетяг, бо амінці їм штрикають у животи,— ніби й не глузуючи, обернувся до Шийки гетьман.— Але ж повідлежують собі й ноги! Як тоді на коней сідати?

Побучовілий Степан Медолиз, а з ним і десяток помотузованих татарами його товаришів-невдашок, лежачи на животах, повхнюплювались носами в кам'яне вогке кришиво і засопли дужче. Сіра кам'яна потеруха поналипала їм на вуса, й вони гидливо крізь вуса запирхали.

Яків переклав. Татари посхоплювались з колін і ніжно, мов дорогих дітей, звільнили від мотузяччя своїх охоронців, повкладали їм у руки позабирані під скелями шаблі і вже повкладали їм у руки позабирані під скелями шаблі і вже не перед Наливайком, а перед ними, похиливши спітнілі шиї, повклякали на коліна. Та звільнені сторожі, а перший Медолиз, тручаючи татар ногами, самі попадали на коліна і з пересохлими, скарлюченими язиками стали пити дністрову воду.

— Ти лише глянь, Семенку! — свиснув у дірку від зуба Жбур.— І ті, і ті на колінах! Тож хто перед ким стоїть?

— А чорт їх тепер розбере! Хай стоять, доки не поколіють! Вони так мені вже усі поостогиднячили, що я бив би їх дишлом вдень і вночі підряд — так я хочу спати!..

Наливайко кинув оком на довбишів, і знову прогримкотіли оббиті міддю шкіряні, витовчені палицями литаври. Лише цього разу коротко і різкіше. Наливайко став на стремена і підняв шаблю.

— Панове! — голос його пішов над військом широко і далеко.— Ось уже рік, як ми на волі. Що за цей рік з нами було і як,— ми знаємо це самі. Від того нам голова не болить.

— Не болить! — і чотири тисячі козацьких усмішок засвітились до нього з Дністра.

— Рік, панове, минув, як ви настановили мене своїм

гетьманом. Пора, панове, мене скидати.— І Наливайко вклав шаблю в піхви.

І тут чи то Дністер ураз обмілів, чи козаки раптово попідростали, враз повищали, бо вихопились над водою їхні полив'яні шиї, і вони в один голос, в одну горлянку, в один вус прокричали:

— Цур тобі пек таке говорити! Чи ми тебе не хочемо, що таке, гетьмане, кажеш? Не хочемо іншого! Пануй над нами, як і до цього!

«Пануй над нами! Не хочемо іншого! Хочемо Наливайка!» — прокричав, здавалося, і Дністер, і щурики над глиняними скосами в берегах, і ховрашки під кущами шипшин та глоду, прокричали луною яри байракам, а байраки самому степові. А кам'яні скіфські баби з того боку Дністра розтулили свої тисячолітні німі уста й, не оглядаючись на віки, спрагло прошепотіли: «І ми хочемо любого нам Наливайка!..»

У відповідь їм і Дністру, степові і ховрашкам, щурикам і козакам з табору від возів ударив з гармат Димко.

— Северине, Северине, оглянися на кручу! — і Петро Жбур потягнув Наливайкового Свата за повід. Наливайко оглянувся: на кручі, де куріли на вогнях казани, поруч з У Пу і євнухом мерехтіли китайці. Хто з в'язкою хмизу на плечах, хто з ополоником, хто з ситом сіяти борошно,— вони вже ладили з козацькими кашоварами козацький обід. «Хочемо Наливайка!» — гостроверхі вимовити ще не могли, а от «цур тобі пек» перейняли відразу, бо це, мабуть, було ближче до чогось такого їхнього.

— Хочемо Наливайка! — надималися кашовари.

— Цур тобі пек! — пташиними голосами вторили їм китайці, і їхні кіски на змокрілих потилицях підстрибували, як з води рибка.

— Так від казанів пахне, як ще не пахло ніколи! Через них від мене почало відбирати й сон...— облизав губу Оливка й примовк, бо Наливайко став на стремена знову, і знову темним човником заснував на його темному горлі борлак.

— Дякую, панове, за честь на гетьманство.

Він поклонився війську й своїй, а тепер Жбуровій сотні, що стояла у нього за спиною під глиняним урвищем. Військо і шанобливі китайці, дивлячись з кручі на козаків, поклонились йому. Довбиші вже було замахнулися палицями над литаврами, як Наливайко зупинив їх руків'ям нагайки і заговорив тихіше:

— ...Маю, панове, перед Богом великий гріх. Будучи

сотником у князя Острозького і на його хлібі, а заодно й під рукою поляків, я пролив кров запорізьких козаків під П'яткою... Тепер вже кайся не кайся, а цей гріх буде лежать на мені.— Наливайко затих, обвів очима полки і сотні, глянув на принишклу за спиною свою колишню п'ятківську сотню.— Та хочу спокутувати хоч трохи свого гріха перед Всевишнім і перед запорожцями, якщо вони П'ятку мені пробачать...

Шостак, Шийка й Оливка, Жбур і вся його сотня поважчали враз у плечах і не пустили ні пари з вуст: їм не хотілося п[illegible] П'ятку чути від гетьмана не тільки тепер, а й ніколи. [illegible] нащо він нагадав про те гірке і придавнене діло, яке вже належить снам, яким би краще й не снитися?.. Сотня заглипала перед військом заскоченими очима і не знала, куди їх подіти. Вона почувала себе, мов голий осінній кущ на голому вітряному щовбі.

Та на поміч і їй, Жбурові, Шостаку, Шийці й Оливці та й самому Наливайкові прийшло військо:

— Не журися, гетьмане! Простять тебе запорожці! Ми всі, коли треба, підемо на Запоріжжя й упросимо їх, аби тебе це не гризло. Та й ми поможемо, коли що, запорожцям, а коли що, то вони допоможуть нам!

Після тих слів свого війська борлак на Наливайковому горлі по-гороб'ячому заскакав, і Наливайко відчув, як на очі полізли сльози. Він витер нагайкою брови, аби всім здалося, що то він витер на бровах піт.

— І я, панове, хочу про те ж сказати. Та буде, як скажете ви, а хочу я помиритися із Запорізькою Січчю. Чи є на те ваша згода?

— Згода! Згода! — і наливайківців облягло ніби полум'я.— Згода, гетьмане, і буде так, як кажеш ти. Бо ти наш гетьман і твоє слово значить для нас усе. Так воно заведено в запорожців, і так воно заведено в нас!

Наливайко прояснів, і голос його піднявся:

— Притулимося до Запоріжжя, будемо мати його плече біля свого, і так нам буде укупі затишніше. Запорожці стоять на дніпрових своїх Запорогах, а ми осядемо тут, де ми е,— на Поділлі. А разом із Січчю і ми вже потуга, що дай тільки Боже!

— Хлопчики! — обома руками підняв над головою своє голубеньке від неба акацієве ратище Шаула.— Ви мене іще трохи чуєте?

— Чуємо, чуємо! — прогуло поміж козаками.— Говоріте, пане полковнику,— вас ми слухаємо завжди!

— Коли так, то я вам скажу: слухайте Наливайка, бо

каже він те, що треба...— Ратище в Шаулиних руках похитнулося, й аби воно не звалилось додолу, вислючок несподівано спритно для такого соні, як він, підпер його довговислою мордою, й ратище не звалилось.— А замиритися із запорожцями нам треба і через те, що Польща нашої волі нам не подарує — не вам мені про це говорити. Я вже не кажу про татар і турків.

— Не бійтеся, пане полковнику! Ми вже тепер при конях. Будемо крутитися! Тепер хай спробує хто ухватити!

— Панове! — Наливайко перечекав, поки стихне козацький гамір, нагнув лоба до гриви Свата, хвилину подумав, ніби зважуючись, затим підвів голову, підкинув чуба й темно-горіховим поглядом знову обвів своїх козаків-голоту.— Шарпонули ми в орди коней, і шарпонули добряче: три тисячі жеребців і кобил. Тож поділимося з низовиками: півтори тисячі відженемо в подарунок на Січ, а півтори тисячі лишимо, панове, собі.

— Гох! — гохнуло щось в грудях у козаків, і все військо, мов підрубане, стало в Дністрі ураз осідати, маліти та нижчати, вгрузати у дно, похлинатися хвилями, ніби Дністер прибув зненацька водою й почав затоплювати його разом з кіньми. Наливайкові впало в очі, як у його козаків стали в'ялитись раптом і шиї, і голови, і як спопелястів під ними живий перед цим ще сливовий Дністер. Наливайко бачив, як його військо ураз до нього похолоділо, почужіло йому і як у кожен козацький погляд домішалися сумний тихий біль та образа. Ліворуч і праворуч від Наливайка і перед ним, де сіромах хилитав Дністер, ще тугіше напнулась на їхніх вилицях пошрамована шкіра, похнюпилися й упали на вуса горбаті й прямі носи, а сірі, зелені, чорні і карі очі пішли на плинучу воду. Все стало гаснути, мерхнути та ледь говорити:

— То що ж воно, гетьмане, буде, і як воно так? Ми ж, гетьмане, коней усіх межи собою вже поділили, і в кожного з нас тепер своя конячина. Хто захоче її віддавати? А запорожці, коли в них з кіньми кепсько, то нехай собі коней роздобувають, як роздобули їх ми. Для запорожців не жаль нам нічого, а от коней своїх нам для них жаль. Ти, гетьмане, можеш робити з нами усе, що завгодно: накажеш нам потопитися — і ми потопимося, звелиш знову іти до Угорщини — і ми знову попхаємося туди, бо ти наш гетьман, тебе ми над собою проголосили, вище за тебе тепер для нас лише Бог. Ми твоє військо, і ми у твоїй волі. І все буде так, як ти скажеш. Та не роби цього разу, як надумав. Така тобі наша рада і єдине до тебе наше

сердечне прохання: не відбирай у нас коней. Правду каже полковник Шаула: нашої волі поляки нам не простять. А ще, окрім них, чигають на нас і татари. Нам же іще воювати і воювати. А ми до цього все були на возах та на возах: не як військо, а як базарові люди. Бо в нас не було коней. А тепер ми на конях. Тепер ми на них як птахи. А ти хочеш із сідел нас поскидати. Не скидай нас, гетьмане, з сідел...

— Ні, панове. Буде так, як хоче ваш гетьман! — сказав, чорніючи, Наливайко.

— Гох! знову видихнули з Дністра козаки, й в'яжуче, мов гле мовчання зав'язало їм голоси. Вони замовкли усі ураз, і їхні вуса вмочилися в воду. Тепер з одного боку, з берега, стояли очі Наливайка, а з другого боку, з Дністра,— чотири тисячі поглядів його козаків. Проткане сонцем повітря між ними похитувалося, як у лихоманці... Хвилину тому все Наливайкове військо було ще його і більш нічиє — козаки-наливаї, козаки — віра і гідність!.. Віднині вони засірілися перед ним, перед його владою — розгублені, розпачливі, безсилі й нещасні, як діти-сироти... Навіть Жбур і Оливка згорбилися у сідлах, наче у них заболіли животи. А Шостак, його, як бджолині соти, обличчя стало таким, ніби з тих сот раптом хто викачав мед...

— Гетьмане! — возсіяв Яків Шийка.— Ось що я надумав: давайте замість півтори тисячі коней пошлемо запорожцям півтори тисячі лошат! Лошата у нас є. Їх у нас — хоч греблю ними гати. Там у запорожців острови й плавні, пасовиська в них ого-го! От і будуть лошенятка пастися, а там, дивись, за рік-два-три наростуть із них запорожцям і коні! Оце й буде таке наше із Січчю замир'я. А ще, гетьмане, в подарунок низовикам відтарабанимо оцих-от наших татар з китайцями. А на додачу: на м'якеньких горбах верблюдів — наших вельмишановних неполоханих негритянок. Будуть негритяночки запорожцям і грати, і танцювати!..— Яків підбив на тім'я чалму, підняв над головою вуса і, задоволений, глянув на Наливайка.

Та й цього разу Яків Шийка, видно, не те сказав, бо й ті козаки, що хмарилися на березі перед Наливайком, і ті, яких виполіскувала течія і плюскотіла їм у вуха, ніяково реготнули. Усміхнувся і Наливайко. Яків замигав, посукав туди-сюди поглядом по козаках й вибалушився на Жбура.

— Ну що я, Петре, такого сказав? Знову хіба не те?

— Та те, Якове, те. Тільки вже, ради Бога, помовч!

— Ну що ти зі мною будеш робить? Знову я пальця встромив у небо! А я ж то хотів, щоб нам усім було

кращe!.. А все через оцю проклятущу чалму! — Шийка зірвав з голови білу євнухову чалму, теліпнув — аж хряснуло! — шиєю, назирив поміж китайцями євнуха, свою на ньому руду й засмикану овечу шапку, придивився до неї ще раз — і скис. Все-таки біла шовкова євнухова чалма, хоча й не така тепла, як його шапка-кучма, була і на вид, і на значимість поважніша. Він покрутив нею на кулаці, лайнувся — добра б тобі не було! — й знову нацупив її на вуха. Натягнув і задки-задки заховався від Наливайка за Жбура. Яків заклявся вже більш ніколи не встрявати в козацьку розмову. Принаймні аж до самого вечора...

А з військом почало щось робитися. Чи то для того, щоб розжалобити Наливайка, чи то для того, щоб не так було жаль себе, голота заходилася один перед одним ганити та паплюжити своїх коней:

— Та хіба це у мене кінь? Воно ж мишеня лякливе! Та запорожцям його й даром не треба! Та вони на такого пуцьвірінка не захочуть не те що сідать, а й дивитися!..

— Та й у мене, Іване, таке самісіньке, як і в тебе! Коростяве, загодоване бахматеня! Це воно тут ще нічого з морди, бо у воді стоїть. А як вилізти з ним на берег — лишай на лишаєві, кістка на кістці! Та запорожці як угледять, що наливайківці приперли їм таке шкапеня, то стануть плювати на нас через увесь степ від Дніпра до Дністра!..

— А в мого вилупка на очах більма! Спочатку я думав, що то у нього просто якийсь туманчик. Коли придивився — аж ні: сліпко сліпком!

— А мій чомусь стогне. Мовчить-мовчить, а потім ураз як застогне! І я міркую: та на дідька здалася запорожченкам отака стогначка? От як бачу: скаче низовик на ньому на турка. А кінь під ним: «Ойо-йой, ойо-йой!..»

— А мій — глушко. Я вже йому кричав і в одне вухо, і в друге, а він мені у відповідь: ік та ік, ік та ік!.. Не інакше, що його ще й згага від чогось пече!.. От курять, скажімо, на оцих наших глушках-стогначках запорожці не куди-небудь, а в бій. А коні під ними те й чути, що «ойой-ойойой», «ойой-ойойой», та все «ік» та «ік», та все «ік» та «ік»!.. Та після першого бою запорожці обмастять їх дьогтем й попудять з обсмаленими хвостами знову до нас — отаке нам буде спасибі! І добре зроблять, бо кращої дяки ми у них і не заслужимо!..

— Не те каже гетьман! — зав'юнилося між козаками.— Не те він каже, бо не те хоче! Щось він надумав,

аби ми зостались без коней! Не віддамо йому жодного, бо як нам тоді?

Наливайківців охопив сказ. У них захрипіли горлянки. Вони почали визвірятися й один на одного, мовляв, саме через того чи того все отак почалося. Нетяги стали бити кулаками коней. Татарські бахмати, знаючи, що це відводять душу на їхніх ребрах нові господарі, лише щулилися у воді й чекали, коли вже козаки їх повбивають і вони, мертві, попливуть під воронами, догори животами по Дністру.

На це сліпе й неправедне биття своїх родичів хто-хто, а Куріп ка далі дивитися ну вже просто не міг. Навіть не глянувши на Петра, він задер налиту відчаєм голову й засурмив до своїх братів і сестер — чому терпите? Вирвайтеся і тікайте!.. Та його родичі немов понабирали у вуха води, мовби їм відібрало іржання назовсім. Рабськими, мученицькими очима вони лише дивилися з Дністра на Куріпочку та здригалися під козацькими вже розпухлими кулаками.

— Що ж ви, стервото, робите? Кого калічите? Чим вони вам завинили? — побілів полковник Шостак, що біля нього й над ним побіліло й повітря. Та хто полковника чув? Дністер кипів, і в тому кінському місиві наливайківці хіба чули себе?

— Не хочемо тебе, Наливайку! Скидаємо тебе з гетьмана! Повертайся туди, де й був, а ми обернемося без тебе. Без тебе і запорожців! Щоб їм віддавати коней!.. Проживемо без Наливайка і Запоріжжя! Будемо самі по собі, будемо самі із собою, і самі дамо собі раду!

— Дурні! — блідим могильним вогнем став підходити Наливайко.— Дурні ви усі, панове, бо не дасте собі ради!

— Боже, навчи нас жити! Дай нам хоч трохи розуму...— шепотів, схилившись над віслючком, Шаула, і виходило, що він говорив лише віслюкові, а той, киваючи своєю довговислою мордою, згоджувався.

Шостак полетів у табір, і ось із табору, з-за возів, заговорили гармати, і над клекочучим військом перелетіло і розірвалося на тому березі кілька ядер.

— Перестань! Перестань! — не своїм голосом закричав Наливайко, й Семен Оливка погнав на кручу втихомирювати Сашка.

Китайці, бачачи таке діло, покинули казани, ополоники й тісто і, гублячи в молочаї капчики, чкурнули за шарабани й більше не виглядали.

Раптом,— немов над військом пролетіло кимось неви-

димим сказане слово! — козаки перестали духопелити коней і, зціпивши зуби, обняли їх за шиї. Вони обняли їх так, що сірі, булані, вороні та гніді татарські бахмати враз посиніли, задихаючись, і звели очі до неба. Обійнявши до судом Куріпоччиних родичів, наливайківці стали буцати їхні голови головами своїми і правити на течію, на глибину, у Дністер, на той його сизий у верболозах берег. Коні розвернулися й попливли. Ніхто з козаків на Наливайка навіть не глянув, не оглянувсь ні на нього, ні на свою, що лишилась на березі, одежу й зброю, а так, як були, голі та без шабель, обійнявши коней за шиї, залупцювали по бистрині ногами, заблищали до Наливайка п'ятами. Мокрі козацькі вуса двоїли перед німими губами попелясту дністровську воду, і Наливайко, чим далі відгрібалось від нього військо, малів на березі й ставав усе одинокішим... Від неба й води козацькі і кінські голови, що відпливали від Наливайка, робилися зеленими і голубими. А ще на козачі і кінські спини сонце падало так, що козаки й коні ніби перевозили на своїх спинах через Дністер палаючі вогнища...

Вже не дивились на Наливайка й татари. Вони посхоплювались з колін і, як були у халатах, так у халатах повскакували в Дністер і розчепіреними п'ятірнями заляпали навздогін за своїми кіньми. А коли з табору, з кручі прибігли Шостак і Оливка, всі чотири тисячі козаків вже золотіли, голубіли та зеленіли за дністровською серединою.

— Гов! — крикнув помертвілий Шостак.

— Гой! — просипів Оливка.

Військо зносило течією, збивало на кам'яний закрут, та передні вже вибрели на білий вапняковий берег. Задні, лаючи та кленучи, подавали татарам хто батога, хто нагайку, бо татари плавали, як сокири, і половина пішла на дно.

— Пливіть за ними і ви! — наказав Наливайко полковникам Шостаку і Шаулі.— Забирай сотню з собою, Петре, й тягни за ними...

Петро Жбур, кужмаючи гриву Куріпочки, глянути на Наливайка боявся, та все-таки глянув: Северинові очі були тихо-спокійні, лише під ними темними клаптями приліпилася чи то печаль, чи то якийсь присмерк. Печаль і присмерк пішли по щоках на вуса і з вусами чорно злилися. Почорніла на нім і сорочка, і як здалося Петрові, зів'яла на поясі й Наливайкова шабля — вона ніби всохла. Тільки її позолочений кінчик як горів, так і горів при чоботі у стремені над зозулиними черевичками.

— Гетьмане...— замимрив Петро, та Наливайко черкнув об нього бровою так, що Жбур почав стягувати штани й запихати їх у тороки.

Довбиші, обминаючи Наливайка, підійшли до Шаули, зняли його з віслючка, перенесли і посадили на зв'язані край води, напнуті сухою воловою шкірою круглі литаври й, штовхаючи їх на глибину, поправували за Жбуром та його сотнею на той берег — до війська.

Полковник Шаула похапцем перехрестив Наливайка й ударив ратищем по воловій шкірі — зв'язані реміняччям кілька литавр кругліли навкруг Шаули, як острови.

Наливайківці почули бубніння, і коли вгледіли, що до них на литаврах пливе полковник Шаула, перевели подих й проголосили: «Слава! Слава гетьману Шаулі! Слава новому нашому гетьману Шаулі!..»

Та за биттям у бубни Шаула не чув, що саме кричать козаки, не чув, що він, будучи посередині Дністра, уже їхній гетьман.

Новий гетьман молотив ратищем по литаврах і оглядався, чи не пливе за ним віслючок. Віслючок за ним не поплив. Він підійшов до Наливайка, до Свата й, поскубуючи солоденьку берегову травичку, лише раз по раз піднімав за Шаулою голову й відмахувався від ґедзів то одним, то другим вухом, ніби махав ними Шаулі на довге-довге прощання.

А Сват, що лишився з усіх коней один, почав під Наливайком шарпатись і ставать дибала, вкусив його за коліно, гризонув за чобіт, спеченими губами почав підбирати камінчики та гризти-лущити їх. Очі його пішли в морду углиб, і коли він пострілював ними на Северина, то й вони, як оті камінчики, були тверді й холодні.

Наливайко витягнув чоботи із стремен, перекинув над Сватом ногу, сплигнув на землю й зняв із нього сідло. Кінь здихано заіржав, ніздрі його рвонуло вільним вогнем, і, не розганяючись, він стрибонув у Дністер. Злякана ніжна вода розлетілася під його животом, і він, передніми копитами загрібаючи воду під себе, а задніми відштовхуючи її, подався на другий берег. Намотуючи на шию течію, щасливий, розбурений Сват, не оглядаючись на Наливайка, вже добирався до середини річки, коли з берега, з кручі влупила рушниця. Куля зірвала поміж вухами Свата чорного чубчика, і він, дзьобнувши мордою воду, задер догори задні ноги, пішов сторчма на дно.

Наливайко і віслючок обернулись: на кручі білів євнух. Під полу свого шовкового халата євнух ховав коротеньку

рушницю-яничарочку. З її мідного дула ще вився тонкий сірий димок.

Наливайко нагнувся, підняв з потерухи сідло, завдав на плечі, підгецнув, подивився на шипшиновий кущ, де мостилося недавно покинуте гніздечко сорокопуда, й пішов з віслючком під гору в порожній табір. Євнух дивився Наливайкові в спину — такої самотньої спини він ще не бачив ніколи...

Князь Василь, Дем'ян Наливайко й студей Острозької Академії Петро Конашевич годину чи більше тому проминули на вітрянім горбі понад яром чотирьох наїжачених Наливайкових чатових і тепер доїжджали до табору Наливайка. Ті четверо чатових, побачивши Острозького й надвірну нову його сотню, висмикнули шаблі й далі дозволили їхати лише трьом: князеві, Дем'яну і Конашевичу.

— А ви,— сказав старший чатовий Тиміш князевому сотнику Павлові Свічечці,— лишитесь тут. Військо Северина Наливайка на бойовому стані. Учора був у нас бій, і чужим потикатись до нас не можна.

— Та які ж ми в чорта чужі? Коли ми вже чужі, то хто ж тоді в чорта рідний? Подивись — православні, як ви! Чи, може, тобі повилазило? — підняв хвоста Павло Свічечка.

— Дивись, щоб не вилізло часом тобі! — відрубав йому зразу Тиміш.— Бо тобі може вилізти так, що потім баньок своїх не позбираєш!

— Що ти сказав? — спалахнув Свічечка.

— Те, що чув,— відповів Тиміш.

Такого Свічечка не чекав! Та ще від кого — від звичайного наливайківського чатового! Від здивування й люті князів сотник аж упрів, молоді його вуса втяглися в ніс.

— Ти з ким розмовляєш? Ти з ким, берладнику, зачіпаєшся?!

Тиміш, тримаючи в одній руці шаблю, другою з-поза мотузяного пояса витяг пістоля й наставив його Свічечці межи очі.

— Ще одне таке слово, й буде тобі амінь! А роби ліпше те, що кажу: ставай зі своєю шляхтою он там за ліщиною і не галасуй.

Князь Василь збив щиглем з бороди коника й, слухаючи чатового, подивився на Дем'яна: «Поляки ми... шляхта... он ми хто вже для них!» — говорили його обвітрені очі. З князевої бороди коник перелетів на Дем'янову ризу. Дем'ян дав йому щигля ще, і стрибунець з Дем'янового

плеча, з гарячої ризи, не знаючи, де подітись й на чому в кінці літа погрітися, сів чатовому на дуло пістоля, що стирчало якраз перед носом Свічечки.

— Ми шляхта? Ми... ми — поляки? — з Свічечки пішло полум'я.

— Коли не поляки, то, може, скажете, хто ви? — вів свого Тиміш.— Може, ви запорожці? Як запорожці — то прошу! Ідіть. Я вам не лише дорогу до табору покажу, а й проведу вас в самий намет Наливайка. А поки що я супроводжу лише його світлість князя, панотця Дем'яна й цього молоденького попика.

Свічечка підлетів до Острозького:

— Ясновельможний!

— Лишайтеся тут й будьте за нас спокійні,— погасив Свічечку князь.— Їдемо ж до своїх! — І він торкнув острогами свою сіру опасисту кобилу.

Тиміш вискочив на коня і чорною, сплетеною з волосіні кінських хвостів нагайкою показав високим гостям у той бік, куди вони мали їхати,— за горби, за вітряну далечінь до табору Наливайка. Відразу ж, як вони рушили, збоку від Тимоша зірвався й побіг поміж молочаєм, як синій пломінчик, привабливий степовий вихорець.

Попустивши повіддя, Дем'ян пішов очима по схилах, по випечених кручах, ярах, рівноті й широчіні, по цьому скаженому, хижому Степові, що впокоєно й тихо то горбився, то лежав, то жебонів потічками... Скільки тут пройшло, прожило, прогарцювало людей! І всі вони його прагли, за нього рубалися, гризлись за кожну його бадилину, вибалок і долинку, хоч, окрім непримітних кущів шипшини, глоду та будяків, нічого більшого та пишнішого в Степу й не було. Що ж за сила і таємниця ховались у нім, коли так до нього тягло племена і народи? Що — воля, розкутість, далечина?..

...Спочатку до нас прийшли кіммерійці. Вони притупцювали на Степ із-за Волги та Дону. Кіммерійські царі на запряжених оленями шкіряних візках, орудуючи бронзовими сокирами, поставили свої шатра саме отут, на Дністрі, на оцих дальніх та ближніх горбах, де їхав тепер Дем'ян, де після них, кіммерійців, коли їх не стало, через тисячу двісті років, оперезавшись возами, став табором Наливайко... А прийшли до нас у Степ кіммерійці за десять століть перед Різдвом Христовим. Забилось їм серце від не знаної ще краси й новизни, і вони сокирами порозганяли нас на північ від Степу — в ліси. Тікали ми, хто куди бачив. Ми — це наші роди й племена, що жили тут від тієї пори,

коли люди тільки-но повилазили із печер: ліпили ми з глини горщики і макітри, сіяли й жали пшеницю та насипали над своїми небіжчиками схожі на небо ковилові могили... І жили б коло нас в Степу кіммерійці, бавили діток, молоділи, старіли й помирали, називали б своїми іменами пасовиська й річки, як назвали вони протоку з Азовського в Чорне море Кіммерійським Боспором. Та не встигли в Степу кіммерійці й натішитись, як треба було вже згортати шатра, гасити тиглі, споряджатися й запрягати оленів — з Ірану, з-поза Кавказьких гір на запалених конях насунувсь на них невідомий і грізний народ. То були скіфи. Не гаючи часу, вони позабирали у кіммерійців жінок. Чоловіків загнали в Кіммерійський Боспор й перетопили. Прожили кіммерійці в нашім Степу лише триста років, і їх не стало.

Нас, розігнаних по лісах, тямковиті, кебетливі скіфи почали винаджувати з хащ до себе. За наше зерно і мед вони заходилися нас навчати, як до ладу воювати і як скакати на конях. Одного літнього дня надвечір, за сімсот літ перед Різдвом Христовим, до морських берегів нашого південного Степу причалили гості. На веселих, гінких корабликах, повних вина й оздоб, мармурових богів і богинь, вони з'явилися до наших і скіфських вогнищ.

— Драстуйте! — промовили гості.

— Доброго здоров'я! — відповіли скіфи і ми.— А хто ви?

— Ми греки. Купці з Мілет і Атен. Чи дозволите переночувати?

— А чому ж? — сказали грекам скіфи і ми.— Ночуйте. Хіба нема де?

Греки, скіфи і ми, вихиливши по чарці грецького напиваннячка й заколовши у вуха нашим жінкам на золотих павутинках зелені сережки, привезені корабликами, ми всі обнялися й, притоптуючи, під гупотіння бубнів, пішли в танок.

Одне слово, ночували у нас греки п'ятсот з гаком років: в Ольвії, що в гирлі Дніпра, в кримському Херсонесі, Феодосії й Пантикапеї. Торгували вони і на Дону в Танаїсі, і в Тирі на пониззі Дністра, куди плив у цей час догори животом Наливайків Сват, застрелений свнухом.

А що ж завойовники наші, скіфи? Все було б, може, й нічого, якби з-під сірої хмари на виднокрузі не почулось скрипіння гарб: чорними, маслиновими очима на Степ, на скіфів і нас, з іранських країв, звідки прийшли і скіфи, глянули могутні сармати. За тьмою воїнів, тьмами жінок

і дітей трусили на кривих лапах шакали. З голодним гавканням накинулись вони на наших лисиць, пороздирали їх і розпотрошили, а сармати накинулися на скіфів. Скіфи стали до бою, та сармати поглинули їх, як жменю піску поглинає хвиля... А ми? Ми знову позабігали в пущі і там віддихувались. А скіфи, як кіммерійці, пролюбилися в нашім Степу триста трохи неповних років, і під сарматами не стало і їх.

Сарматам-воїнам, сарматам-царям, сарматкам і сарматеняткам подобалися пампушки з часником. Через те як сармати прийшли, то нам вони і сказали: «Або ж ви щоосені даватимете нам зерна і муки стільки, скільки нам треба, або ж м[illegible]ирубаємо вас до ноги, і не врятують вас ніякі ліси». Стали ми годувати і їх. Годували п'ятсот з лишком років, коли й на сарматів через двісті років як по Різдву Христовім набіг і впав ще не бачений смерч: женучи перед себе полчища кіз, корів та овець, з Кавказьких вершин зійшли на долину чорноброві алани. Або роксолани, як ми їх завжди називали. Хто-хто, а роксолани битися вміли, бо не встигли сармати й оговтатись, як не стало і їх...

Вслід за кіммерійцями й скіфами пішли на дно Степу й сармати.

Роксоланам, на відміну од сарматів, смакували пампушки не з часником, а з коров'ячим молоком. Через те як роксолани прийшли, то нам вони і сказали: «Або ж ви щоосені даватимете нам зерна і муки стільки, скільки нам треба, або ж ми винищимо вас до ноги, і не врятуєтесь ви ніякими вже лісами...» — «Так тому бути,— подумали ми.— Бо ж куди нам подітись?» І ми вийшли сіяти, а роксолани пасти своїх корів... Та не встигли алани-роксолани й дійницю під корову поставити, коли з півночі, з берегів Одри і Вісли з'явилось і ударило германське плем'я холодних готів. І, вирубаних мечами, не стало аланів. Як і кіммерійці, скіфи й сармати, пішли на дно Степу й вони... А готський король Германаріх, лишивши дітей і жінок на Дністрі, Дунаї й Карпатах, рушив на Рим. Вічна Римська імперія захилиталась. Імператор Деций поліг від руки Германаріха. Рим не знав, що робити. Уперше за всі часи в його обличчя так сильно дихнула смерть. Та Рим відкупився від Германаріха: дав йому Дакію, і король повернувсь на Дністер. Та не встигли ще готи, прийшовши з римських відвідин, накосити і полину на ніч від бліх, коли Степом, як протягом, втягнуло з Азії,— з Уралу й Алтаю,— приземкуватих гунів. Гуни допались до готів, що з тих полетіло дрантя...

І провалилися готи, як і кіммерійці, скіфи, сармати й алани, на дно дрімливого Степу.

Цар гунів Аттіла, як скрутив в'язи готам, побачивши нас, сказав: «Ми любимо пампушки і з часником, і з коров'ячим молоком, та найбільше з кобилячим кумисом. То або ж ви щоосені даватимете нам зерна і муки скільки нам треба, або ж ми видушимо вас до душі, і ніякі ліси вас не врятують...» Так нам сказав Аттіла і того ж 450 року по Різдві Христовім пішов за Карпати, і там у долині, де тепер є Угорщина і звідки учора повернувсь Наливайко, Аттіла осів. Там, у тихому й теплому придунайському затишку, він вже був і пригрівся, коли раптом у спину його вузькоокій імперії з навершя Волги затьохкали стрілами орди болгар й аварів. І знову, в котрий уже раз, Степ задуднів від копит. Болгари, вирізаючи гунів, впали на Нижній Дунай, заарканили римську провінцію Мезію і там поставили шатра. Авари придушили вгорі по Дунаю Аттілу і там поставили шатра свої.

Так не стало і гунів. Услід за кіммерійцями, скіфами, сарматами, аланами й готами пішли на дно Степу і гуни...

А на самому Степові не було вже вільного місця, де б не ступило копито чужого коня чи ратиця корови... Після болгар й аварів трохи ніби затихло, і ми, слов'яни, знову стали видибувати з Десни і Дніпра, з Прип'яті і Горині. Ховаючись по ярах і за могилами, просунули носа до одного й до другого моря — Чорного та Азовського, понюхали далеч — наче ніде нікого... «Все! — сказали ми своїм дітям.— Тепер вже нарешті ми заспокоїмось і візьмемося до діла: запряжемо для оранки в нашім Степу волів, зладнаємо лодії, будемо на морях торгувати та бачити, як живуть люди на схід від нас і на південь, де Персія та Аравія, де розкішна й благочестива стоїть Візантія...

А Степ без продиху гнав і гнав з себе трави, сховавши в собі кіммерійців, скіфів, сарматів, аланів, готів, гунів, болгар і аварів... А ще ж тупцювалися після них і хозари, і печеніги, і половці — і всі вони, всі потонули на дні ненаситного, в квітах і пахощах Степу...

— Ну й ну...— зітхнув разом з князевою кобилою Дем'ян.

— Ви щось сказали? — спитав його князь Острозький.

— То я, княже, про себе...

— Ви помітили, панотче, яких собі хлопців вже виняньчив Наливайко? А як оцей чатовий говорить про запорожців? Ви чули?

— Чув,— і Дем'ян знову збив щиглем коника — лиш

цього разу вже іншого. Цей інший коник прилетів і всівся на грудях Дем'яна, але не на ризі, а на хресті — на хресті йому, видно, було тепліше.

Князь Острозький, гріючи в бороді губи, сказав:

— Віддам Наливайкові ввесь оцей степ — від Дністра і до Бугу. Всі оці свої землі віддам я йому, і нехай він на них обертається. Коней? На. Сукна, чобіт, олова і гармат — на. Печеного і вареного на перших порах — прошу. На тобі і печене, на тобі і варене. Захочуть посполиті до себе під боки сім'ї — беріть і жінок, і дітей, і церкви, і школи. Схочуть наділів — беріть землі, скільки влізе, оріть і сійте! Без ніяких контрибуцій! Лише тут хай сидять, нікуди не скачуть, ні до кого не бігають служити й допомагати... Ай тут Наливайко живе, не гнівить Корону і, головне, не пускає зі степу на мене татар...

— А хто, княже, оборонить самого Наливайка? Його й нашу віру? Ви? Я? Чи Наливайко шаблею сам? Чи запорожці? Та й ми з вами знаєм, як скінчилося для Косинського й запорожців, коли вони тільки намірилися піти на шляхту і єзуїтів! Тільки намірилися!

— Запоріжжя ще молоде! Йому всього лише яких-небудь п'ятдесят років. І то ще нема. Воно іще заговорить! — дихнув у бороду князь.

— А католики і єзуїти не заговорять? Мовчатимуть? Он вони вже мовчать — де не ступлять, там кров, і вогонь, і костьоли! Чи, княже, не так?

Петро Конашевич, граючи ніздрями від полинового чаду, їхав за князем і Дем'яном збоку. Тепер він підсунувсь до них ближче, аби почути, що відповість Дем'янові Василь-Костянтин Острозький.

Та князь Василь Дем'янові не відповів. Він лиш глибше закутавсь у вовчу шубу. Його морозило. Його морозило вже давно. Він мерз всю оцю весну й літо й не знав від чого. Князь Василь був іще ловкий, добре, не побагато їв і непогано спав, до третього Спаса купався в Горині, пірнав, тягав з-під берега раків, писав листи до короля і в Рим до папи без окулярів, своїми руками не один рік приймав від лошиці лошат, бив з гаківниці не гірше від молодого, а от — мерз. Ще від весни, починаючи з Великодня, він у шубі снідав і обідав, гріла вона його уночі замість жінки, та промерзав і в ній. Лошиця не любила самого духу цієї вовчої шуби і, хоч яка вже лагідна й смирна, ніяк не могла звикнути до її вовчого духу й завжди, як і тепер, ідучи під князем, кривила та відвертала від неї храпи. Та мала терпіти, як мусив терпіти й князь у своїм тілі мороз.

— Не розумію одного: чом Северин не зустрічає сам? — спитав князя Дем'ян.

— Бо — гетьман,— спокійно сказав Острозький і поклав свою одну руку на другу: одна й друга були холодні. Але одна холодна була не дуже, а друга — дуже. Як лід.

— Це вже ніяк не годиться,— не вгавав Дем'ян.— Хоча б зробив це заради війська. Бо військо все бачить: от їдуть до нього в гості князь і рідний брат — їх зустрічає гетьман... Так нема і не видно не тільки гетьмана, а й нікого! Не вислав! Неповага до нас і неподобство. А міг би виставити і почет, і литаври!

— А може, він після бою спить і не може прокинутись? — подав з-за Дем'янової спини голос Петро Конашевич.— І все військо покотом з ним, бо ж бились учора на два базари — і на орду, і на поляків!

— Гей, пане чатовий! До табору ще далеко? — гукнув Дем'ян.

— Та ось він, ось, поза тими трьома горбами,— не оглядаючись на гостей, відповів чатовий Тиміш, і Дем'ян вловив у його словах якусь ніби непевність.

По тому, як наближались до табору, Дем'ян помітив, що Тиміш раз у раз простягав позад себе руку, намацував у тороках пузатеньку таракуцу, витягав з її шийки на ремінці дерев'яного чопика й прикладався до таракуци вусами. Дем'янові й самому захотілось води, бо чим ближче вони під'їжджали до Северина, тим сильніше,— невідомо чому! — Дем'янові шерхнуло в горлі.

— Я поїхав назад,— сказав Тиміш і, не глянувши на гостей, не попрощавшись, перекрутився конем і галопом, ховаючи своє темне обличчя в сорочку, подався назад, на чати...

Хто за чоловіком може ходить? За чоловіком може ходити жінка, дитина, діти, цуценя, кошеня, лошенятко. Ходить за чоловіком доля. Та, на відміну од усіх, долю, коли вона за людиною ходить,— її не видно. А тут і не те й не те. Тут вв'язався за людиною вихорець!.. Ще як тільки Тиміш відскакав від князя, Дем'яна і Конашевича, відразу ж неподалік, з-під прозорого кущика заячого холодку, піднявся й побіг-побіг за ним навздогін синій і невисокий, живий, веселенький степовий вихорець. Через ярки і горбочки, закручуючи пір'їни та бадилини, вихорець тримався від Тимоша не близько і не далеко, а саме так, як завжди: щоб його було видно, що він тут, що він є, що він вихорить поруч з господарем, і щоб той не журився...

Цей вигинистий вихорець бігав за Тимошем ось уже

рік, відтоді, коли Тиміш в Острозі зарубав шаблею шляхтича, через якого втопилася знеславлена ним і його гультяями Тимошева наречена Оксана. Вона втопилася в Горині. Почорнілий Тиміш оббігав конем Острог і знайшов-таки шляхтича на базарі в корчмі. Одним замахом Тиміш розвалив його відразу ж надвоє, на дві половини. Не вкладаючи шаблю в піхви, чорний, Тиміш проїхав примовклим базаром, виїхав за Острог, на містку зупинився, подивився на те місце, де Оксана пішла під воду, й подався до Наливайка. Проминувши місток, Тиміш оглянувся на Горинь іще один раз, й коли оглянувся, то тут він його і помітив: вихорець з'явився і піднявся з горинської води, якраз з того місця, де, як бачили люди, кинулася в воду Оксана. Синій, як синій дим, вихорець похитався на синій ніжці посеред синьої Горині, мов роздивлявся, де він і що, а потім побігпогойдався до Тимоша. Водою до берега, верболозами і торфами, по теплому вже піску, завихрюючи над собою перших весняних бабок, вихорець ув'язався за Тимошем, і ось уже рік, як від нього не відставав. Не розлучався він з Тимошем і в походах. Ходив збоку при нім у Молдавії і в Трансільванії, курів по Угорщині, а потім і додому через Карпати. Десь він щезав, і його не ставало видно лише тоді, коли Тиміш рубався в боях. Коли ж після бою, мокрий, важкий, обліплений пилом, Тиміш разом з козаками падав на землю відпочивати, вихорець непомітно для всіх з'являвсь біля лиця Тимоша й починав його обвихрувати-обдувати. А коли хто з козаків і помічав вихорця, то думав, що це від вогнища синій димок або ж степова синя мальва...

Тепер вихорець біг поруч із Тимошем на його, Тимошеві, чати — господар сховається на бугрі в ковилі, а недалеко й вихорець приляже в порожнім жайворонковім гнізді або ж у прохолодній заячій ямці.

— Дивний хлопець,— сказав Дем'ян.— Поскакав і навіть не попрощався — лиш вихорець за ним!..

— Бо ж ніколи йому, паночтче,— заступився за чатового Петро Конашевич.— Такий у нього клопіт — за всім і всіми пильнувати.

Коні піднялися на горб, і тут, на горбі, Дем'янові, князеві й Конашевичу відкрився внизу круглий, як колесо, обперезаний возами й мажарами наливайківський табір. Над возами й мажарами незворушним білим туманом стояв будяковий пух. Протканий голчастим чорним насінням, клейкий будяковий пух поналипав на обіддя коліс, на дишла, на покинуту кінську упряж, на бойові козацькі лопати, що

стирчали держаками з молочаю. Нишпорячи над возами, гибаючи хвостом, літала обліплена пухом сорока. І ніде ні душі.

Дем'ян сполотнів.

— Де ж вони, де? Де ж та вчорашня Северинова перемога, коли з його табору диха могилою?! Де він сам? Де його військо?

Дем'ян і Конашевич сплигнули з коней і відтягли одного з возів убік. Віз зарипів, сорока злякалася, пролетіла над князем, що в своїй вовчій шубі вже забілів у пуху і, як сорока, став схожий на волохана.

Вони заїхали за вози, у табір, і зупинилися знову, бо Петро Конашевич натягнув повід й прошепотів:

— Гляньте, там он хтось наче є!

У запущеній глибині табору, куди показував Конашевич, за очеретяними, видно, що поспіхом зладнаними куренями, над трьома сірими повстяними наметами і білою повстяною, похідною, із золотим хрестом церквою на Дем'яна, князя і Конашевича дивились чиїсь губаті, з виряченими очима зелені гадючі голови.

— Що за мана? — перехрестились Дем'ян і князь, а Конашевич кинув з-поза плеча під лікоть рушницю.

Гадючі над наметами голови, побачивши в ризі і з мідним хрестом на грудях Дем'яна, а біля нього князя-волохана й палаккотливого в червоному кунтуші Конашевича, між собою переглянулись, облизались рудими на сонечку язиками і попригинались. Вони поховалися за наметами й затаїлись.

— Далі я не поїду, хай йому чорт! — сказав князь.

— Зачекайте мене. Я піду і розвідаю.— Конашевич зшурхнув з коня, зняв свого червоного кунтуша, кинув його на луку сідла й голубими у надвечір'ї чобітьми почеберяв, крадучись, з рушницею і шаблею в руках між куренями до сірих наметів.

Поки Конашевича не було, князь і Дем'ян обережно під'їхали до крайнього від них куреня, перевісились з сідел і заглянули в його сизу пройму. З куреня скаламученим тьмяним оком на них глянула пустка. Посередині пустки, збитий, мабуть, нашвидкуруч, стояв скособочений стіл й два біля нього ослони. Видно, за стіл і на ослони ніхто з наливайківців ще не сідав, бо молочай під ними темнів непом'ято... Раптом із куреня свиснув комусь ховрашок! Князь і Дем'ян здригнулися. Ховрашок свиснув удруге, і йому з готовністю обізвалися. У куренях жили ховрашки.

— Є! — стримуючи себе, зашепотів задиханий Конашевич.

— Хто? — ніби спросоння, запитав його князь.

— Наливайко! Він, ваша ясновельможність, поруч! Перед своїм наметом! Поїхали! Тільки тихо. Тихо, бо там робиться щось таке, що невідомо й самому Господу!

— Що ви мелете, Петре? — зібрав губи Дем'ян.— Нащо Господа згадувать всує?

— Та я, панотче, не згадую і не мелю! От не мелю, їй-богу! Поїхали і подивитесь самі. Тільки тихо!..

Конашевич вискочив у сідло, вкинув руки у рукави кунтуша, і вони, князь Василь і Дем'ян, не знаючи до пуття, що роблять, посунули кіньми між ховрашковими куренями за нетерплячим спудеєм.

Вони проїхали курені й виїхали на невеликий майдан, до конов'язі, де, як в тумані, в будяковім пуху стояла церква, а трохи далі за нею — намети. Їх було три. Ще перед майданом, не доїжджаючи до конов'язі, князь Василь і Дем'ян почули якусь дивну солодку музику, що відразу влилася їм у вуха й трималася там, ніби звучала у вухах завжди. Та музика музикою, а от носи князя Василя і Дем'яна стали витягуватись уперед і дрібно-дрібно ворушити ніздрями: від білих наметів текли пахощі перцю, гвоздики та смаженої на цибулі баранини.

— Ум-м-м...— Конашевич замотав головою, заплющив очі і став облизуватись.

Тепер князя, Дем'яна і Конашевича везли до наметів не коні, а вели їхні власні носи.

— Ці два проминемо й під'їдемо до того третього,— прошелестів Петро.

Князь Василь і Дем'ян слухняно й тихо протупали два намети, виїхали до третього й стали за ним впритул, але трохи збоку, щоб було видно, що там робиться...

Перед тим третім наметом, за яким вони зупинилися, під урочистими, піднятими до хмар гадючими шиями і гембатими на них головами хижо височіли верблюди. Під зневажливими верблюдячими мордами, з яких раз по раз обривалися важкі клапті масної слини, в синіх, зелених і білих шалях грали на скрипочках чорні, смоляні жінки. Вони були такі чорні, що ніби повилазили з горинського лісового болота і не встигли обсохнути. А на жовтому килимі танцювало четверо іще чорніших і тонких, як лошачі ніжки, паненок. Їхні імлисті, як чавунні ядра важких фортечних гармат, груди переважували до землі, так що танцівниці, здавалося, ось-ось мали попадати на килим. Та паненки

не падали, бо відкидали назад, на запліччя, голови для рівноваги й разками білих, як затверділий різдвяний сніг, молодих зубів усміхались до неба. Дивлячись на оцих пересмолених жінок, князю зробилося гаряче. Срібна його брова посунулася на око, і око змружилося, ніби лягло на мушку рушниці... А довкруг танцівниць з паруючими тарелями у руках, з настовбурченими, запханими ззаду за пояси піками, стояли розкосі, з кісками на потилицях, в жовтих халатах безмовні воїни.

Схрестивши по-турецькому ноги, босий, сидів перед музикантшами і танцівницями на землі, на сідлі, Северин Наливайко. Позад нього, піткнувшись йому в плече мордою, стояв і спав віслючок. За віслючком — біля намету — халявами догори чорніли Наливайкові чоботи. Зверху на них, на халявах, лежали шабля і два пістолі. А ще перед Наливайком, між танцівницями й ним, на неошкурених ніжках біліла акацієва лава. На лаві біліли недописаний аркуш паперу, гусяче перо і синіла з чорнилом пляшечка.

Щокастий, в білому шовковому халаті і в таких самих білих шовкових рукавичках євнух підняв руку. Музика стихла, а танцівниці поштиво схилилися на коліна: від шарабанів і гарб з'явився й попрямував до Наливайка сухенький, з трьома срібними волосинами під губою дідок У Пу. Разом з євнухом вони наблизились до Северина і зупинились. У Пу заговорив, а євнух заходився перекладати.

— Це корона законної дочки арабського халіфа принцеси Хабіджі,— зачовгав губками старий У Пу.— Нашу принцесу викрадено й, напевно, убито, а корона її лишилася в сундучку у мене. Ми, китайські воїни — охорона принцеси, дивлячись на твоє становище й неправоту твого війська, коронуємо принцесиною короною, Наливайку, тебе!

У Пу піддріботів до Наливайка, вклонився й поклав йому на голову невеличку, як золота печеричка, корону. Наливайко від несподіванки ікнув й запитливо втупився у дідка.

— Не падай, гетьмане, духом, що ти вже не гетьман! — шурхотів повстяними вустиками пожовклий старий.— Ми обираємо тебе своїм гетьманом-царем-імператором! Царюй над нами! Очолюй нас і веди із поганої цієї землі в Піднебесну імперію — у Китай. В Китаї, як прийдемо, ми всім розкажемо, хто ти і що, і до нас приєднаються такі ж, як і ми. Ми завоюєм з тобою усю Піднебесну і станемо панувати. Згоджуйся, цур тобі пек!

— Згоджуюсь, цур тобі пек! — засміявсь Наливайко і звівся на свої босі ноги.— Їдемо у Китай!

— Слава! — крикнув з відчаю чи з переляку євнух.

— Слава! — підхопили У Пу й китайці, таким чином вивчивши іще одне чуже слово.

«Слава, цур тобі пек!» — пішло над горбами через Дністер до колишнього наливайківського війська.

Спурхнули з колін танцівниці. Ожила музика. Закинувши за горби шиї, забрембали горілиць під хмари верблюди. Сьогодні вони могли бремботіти донесхочу, бо й ту діжку, що замочувалась перед наметом і в якій холодив голову Оливка, верблюди висушили. На її дубовому дні лежали тепер, склавши крильця, втоплені бджоли...

Почувши пісню верблюдів, кінь Дем'яна, кінь Конашевича, особливо кобила князя почали задкувати в степ. Князь і Дем'ян, дивлячись на босого Наливайка і на його з паруючими тарелями у руках товариство, на корону на його голові і на верблюдів, на синю з чорнилом пляшечку на білій лаві, на чорних з пекла жінок, розгубились до краю й не знали, що його далі: тікати, чи залишатися, чи хто його що?..

Та не вдалося ні князеві, ні Дем'янові, ні Конашевичу ні щезнути, ні утекти, бо Наливайко відчув, що за наметом хтось стоїть. Він оглянувся й побачив: на запушених конях, з пучками будякового пуху у ніздрях і в вухах, біліли князь Острозький, Дем'ян та спудей Петро Конашевич. Музикантші і танцівниці, вже як хазяйки, помітивши гостей, гидливо від них відвернулися, бо таких дикунів вони ще не бачили: один, зарослий волосятиною на всю пику, у страшній волохатій шубі, сидів на кобилі. Другий, запінений пухом від чобіт і по тім'я, хапав ротом повітря й хрестився, а третій... третій, правда, сидів на конику нічогенький: у червонім, як жар, кунтуші, м'язистий, з маленькими вушками на виліпленій з рудої глини живій голові, він їв поглядом то одну танцівницю, то другу, і по його, як бите, товчене скло, зелених очах було видно: «Мені б із вас одненьку!..»

Наливайко, аби не зсувалась, підгогорив на лобі корону і щось,— Дем'ян не розчув,— сказав євнухові. Євнух побожно вислухав, розвернув щоки до китайців і переказав:

— Шановні! Пан гетьман-цар-імператор Северин Наливайко зараз буде приймати послів з чужої країни. Поки він це робитиме, ви тим часом ідіть до своїх кантар, гарб і споряджайтеся до Китаю. Після прийому гетьман-цар-імператор всіх вас покличе знову.

— Слава, цур тобі пек! — звереснули китайці й, погойдуючи за спинами піками, поставили перед Наливайком

на лаву тарелі з наперченим м'ясом, підливами, глеки вина, піали, поклали між тарелями бамбукові палички, вклонилися йому ще раз, і з «цур тобі пек, цур тобі пек» та «слава» разом з танцівницями й музикантшами повалили до шарабанів, гарб та кантар.

Лишились верблюди. Верблюди знали, що цей з чорною підковою вусів молодий чоловік їхній повелитель і коло нього треба стояти й охороняти. Знаючи це, вони погірдно дивились згори на чужих, неприємних для них князя, Дем'яна і Конашевича й чекали, коли повелитель накаже на них плювати.

Наливайко зняв з голови корону, поставив її на халяви чобіт, на шаблю й пістолі й, підскакуючи на притемнених будяках, зблискуючи п'ятами, ніби продовжуючи іще негритянський танок, доплигав до брата, князя й спудея і розкинув руки:

— От і добре, що ви приїхали! Якраз на вечерю. Сходьте і розбирайтесь! Тільки води нема. Усю до краплі оці слиногубі з діжки висушили! Та щось придумаємо. А як ні, то омиємо грішні длані,— Северин глянув на Дем'яна,— святим вином!

— Нема, брате, коли сідати! — скочив з коня Дем'ян.— Де твоє військо, де ти?

— Я — ось, а війська нема. Нема війська й не буде. Покинуло.

— Ти... ти... Ти розумієш, що кажеш? Чи ти смієшся?

— Ій-богу, що не сміюсь. Скинуло мене військо й пішло он туди, на той берег. От коли-коли, а тепер я вже нарешті вільний козак!..

І справді, з того боку Дністра, що тремтів під кручею унизу, до князя, Дем'яна і Конашевича докочувавсь гомін. Тут, нагорі, у таборі, був іще вечір, а там, унизу, по той бік ріки, вже наступила ніч. Тут ще нишпорила сорока й поволеньки, починаючи з ніг, темніли до ший верблюди, а там, на тому боці, вже посходили й зайнялися білі серпневі зорі.

— Як ви розгиркалися? — ледь чутно спитав Дем'ян.

— А розгиркалися ми так,— Наливайко повернувся до брата, князя й спудея спиною і став говорити ніби не до них, а до Степу: — Було у нас тисяча коней. Своїх. Три тисячі жеребців і кобил ми зайняли в орди, в Газі-Гірея. А нас, усього нас — чотири тисячі хлопців. От я й заправив відігнати півтори тисячі татарських бахматів на Січ запорожцям, щоб...— Наливайко задихав терпко і сухо,— щоб замиритися... за П'ятку...

Князь Василь знову змерз. На очі йому виплив з розкраяною головою Януш. Князь ковзнув поглядом по Наливайковій шаблі, що тихо лежала перед наметом на халявах чобіт...

— І що? Що? — набрякав нетерпінням Дем'ян.

— А нічого. Козаченьки мої уперлися. І добре зробили, бо все на возах, на возиках, а тут — коні!.. Та вперся собі і я... Й скінчилося тим, що вони з кіньми там он у верболозах, а я отут з вислючком.— Наливайко обернувся до князя. Темно-горіхові очі його м'яв вечоровий з Дністра вогонь.— Все вийшло, як я не думав і не сподівався... Покарав мене Бог за П'ятку, і покарав за те, що я, горопаха, нині задумав...

Князь Василь зсунувся з сідла й, наступаючи носками чобіт на полу шуби, підійшов до Наливайка. Довгу хвилину вони дивилися один на одного, і що пролітало в їхніх очах, що у них згадувалось і харапудилось, блідло і червоніло, чорніло і переблискувало,— про те міг сказати лише один чоловік. І тим чоловіком був — Час. Та Час, як звісно, мовчить. А говорить він, коли вже говорить, то через роки або навіть і століття. І то не всім і не все...

Князь обійняв Наливайка, і Наливайко почув, як по його щоці потекли князеві сльози.

Дем'ян, притримуючи на грудях хреста, побіг до Дністра, на кручу. На кручі священик завмер, і вся його постать у важкій, шитій срібною ниттю ризі, підсвічена знизу фіолетовим Дністром, а зверху пурпуровим небом, горіла на глині чорно. Дем'ян вслуховувавсь у той задністрянський берег, де шумувало військо. Там, поміж темними кіньми, вже розблимувались бідненькі верболозові вогнища, і хтось когось бив чи душив, бо звідти заголосило: «А-а-а!..»

То молились татари.

— Петре! Де ви? Біжіть сюди! — гукнув Конашевича Дем'ян.

Конашевич саме віднаджував від корони оскаженілого вислюка, що допавсь до корони й лизав її, думаючи, що це мед, й дивуючись, чом цей мед не солодкий? Петро підняв голову, струсив з рук і кунтуша бридку вислюкову шерсть, обминув князя і Северина й побіг.

Про що вони із Дем'яном там гомоніли, Наливайко з князем не чули, та бачили, як спудей кинувся попід горб до темних возів і поспіхом став заглядати у коробки й під колеса, і так, перебігаючи від воза до воза, він нарешті присів під одним, поліз під нього і витяг за ніс чорного

каюка. Затим він підзадкував під каюка спиною, висмикнув з молочаю встромлену в землю лопату й поплівся до чорніючого на кручі Дем'яна. Дем'ян відразу ж вихопив у нього лопату, й вони — Конашевич на плечах з каюком, а Дем'ян з лопатою — погорбилися з кручі до плеса.

Як тільки вони пішли, на їхнє місце викотивсь євнух і, обхопивши руками черево, щоб не перетягнуло, став дивитися з кручі в берег.

Конашевич обернувся спиною до Дністра і скинув каюка з плечей на плесо. Козацький довбанка-каючок від несподіванки, що впав на воду, ніби аж скрикнув, і його довге й вузеньке дно ляснуло в тиші об течію так, що срібними іскрами вилетіла з-під нього не лише сонна риб'яча дрібнота, а й збудились далекі темні орли на плечах кам'яної баби в степу за чорними вигибами горбів під Малим Возом... Дем'ян віддав Петрові лопату і, тримаючись за його плече, ступив на хитке і непевне дно. Каючок затремтів, завихляв боками, Дем'ян злякався і сів у ньому навпочіпки. І коли вони трохи удвох заспокоїлись,— і Дем'ян, і довбанка,— він, перебираючи чорні борти липкими від смоли руками, поліз у ніс. Петро підіткав поли свого червоного кунтуша за пояс, став на коліна в задку, продихнув і взявсь за лопату. Каючок, як зляканий вуж, зализавсь носом по зарічку і вийшов у Дністер. Дем'ян, що вмостився у носку, захотів розвернутись на той берег лицем і вже було розвернувся, та перечепився чоботом за чобіт, переважився на правий бік, і каюк, мов підстрелений, хляпнувсь на бік і перекинувся догори дном. Петро і Дем'ян бовтнули у воду. Та, падаючи, Дем'янова риза набрала під себе на всю свою широчінь повітря, стала на воді дзвоном, і течія, розкрутивши її, понесла дзвона-ризу з Дем'яном у ніч. Петро ж Конашевич, мов рудоголовий нирець, відразу ж вискочив з глибини і, відпирхуючись, стрельнув очима: де човен? У блідому й непевному світлі зір каюк полискував смоляним своїм дном на три помахи рук від Петра і вже поволеньки розвертався за течією. Обгрібаючи себе лопатою, Конашевич наздогнав його, притримав, підсунув з води плече, підважив, поставив на ребро. Потім, затиснувши поміж коліньми лопату, підняв, скільки подужав, каюка на руках, вилив із нього воду і знову, вже легкого і розтриклятого, поставив на плав. Тоді животом від задка пересунувсь до нього на середину й крикнув Дем'яну:

— Де ви?

— Я тут!..

— Де? Я не бачу...

— І я не бачу!

— Тоді кричіть — буду плисти на голос!

— Та кричу, а бодай би він, цей каючок, згорів!

Конашевич угледів на темній воді посріблені нитi Дем'янової ризи і гребонув так, що каючок задер носа в небо й пішов по зорях.

— Ось вам держак! Беріть! Бачите?

— Та наче...— Дем'ян схопив держака, і Петро, перехилившись на другий бік, втягнув його у каюк.

Тепер і Конашевич, і священик стали обачнішими. Спудей занурив у Дністер лопатище і вже не погріб, як зірваний з цепу, а ледь лопатищем заворушив. Човник завмер і носом по течії посунув по косині через річку...

Дем'ян зняв з грудей хреста, підняв його над головою і хотів було стати на ноги.

— Не піднімайтеся! Не ставайте на ноги! Бо тут як перекинемося, то каюк нам буде й амінь, разом взяті! — прошепотів Конашевич.

— Та я не на ноги! — виправдовувався Дем'ян.— Я лише на коліна!..

— Тоді не дихайте, бо буде, як вже було!..

Дем'ян — спочатку на одне, потім на друге — став на коліна і, тримаючи однією рукою над собою хреста, другою став приводити до ладу скотюжені вуса й бороду... Так вони потихеньку й доправлялись до того берега, де нуртувало військо.

Коли каюк,— саме зійшов місяць,— вперся носом у потойбережний вапняк, євнух на кручі проказав Аллаху хвалу і славу.

Князя морозило. Його тіпало дужче, аніж удень, і вони з Наливайком, не довечерявши, і так ні про що й не поговоривши, й не дочекавшись Дем'яна і Конашевича, пішли до намету. Не скидаючи шуби, князь ліг в кутку біля скрині. Наливайко дістав зі скрині кошму і вкрив Острозького ще й кошмою. Собі ж під голову він підмостив сідло, ліг на кожух і кожухом укрився.

Прилягли на ніч й верблюди. Витягнувши на теплій землі зморщені шиї, верблюди спали з розплющеними очима. Надрімавшись за дня, вислючок з нудьги поплентався до горбатих. Не знайшовши нічого особливого в їхніх горбах і шиях, він почав заглядати верблюдам у їхні повні місяця й зір, дзеркальні очі. Та в їхніх очах, крім місяця, зір і самого себе, він теж нічого цікавого не побачив. Вислючок підійшов до лави, за якою вечеряли Наливайко і князь. Тонкими губами він стягнув полотно, яким їжа була на-

крита, й спробував плову. Наперчений плов йому не сподобався, і він його не схотів. Перейшов до іншого блюда. В цьому глибокому блюді щось густо темніло і невимовно приємно пахло. Вислючок страву понюхав, похитав від райського запаху головою й нарешті зважився покуштувати. Не поспішаючи, він висолопив язика і, здогадуючись, що це перед ним якась незвичайна підлива, її лизонув... Ніби тисяча ґедзів вкусило вислючка за язик — так його запекло вогнем, і йому від того вогню, ніби вибухом, відірвало голову! Махаючи вухами, наче крилами, його голова, алалакаючи, полетіла від нього невідомо куди!.. Вислючок опинився без голови, й невідомо ще скільки б він без неї над харчами стояв, якби через деякий час — через годину, а може, й дві — голова не примахала вухами знову. Аби пересвідчитись, що все гаразд, вислючок ворухнув одним вухом і другим, пошморгав носом, коли знову йому запахло не менш звабливим, ніж перед тим, але вже іншим: біля тарелі з підливою біліла піала з вином. І ось замість того, аби після огненної підливи не тільки не нюхати тієї піали, а й не дивитися в її бік, голова подивилась, понюхала, вмочила кінчичок язика і помаленьку-поволі висмоктала піалу до дна! Такої смакоти вислючок не пив зроду-віку! А тут, ніби навмисне, поруч біліла іще одна! Вислючок облизався і переступив копитцями й до тієї. Та пити відразу з неї не став. Висьорбати і цю часу вистачить! Крім того, довговухий додивився, що за нею на лаві пузатів глек. Від задоволення вислючок змигнув віями, оглянувся непоспіхом на горбатих, подивився на порожній табір, задер голову на знаний з дитинства Чумацький Шлях, тріпотнув хвостиком і аж тоді, знову непоспіхом, навіть повільніше, ніжно приклався... Після солодкої другої в нього, як це не дивно, з'явилася спрага. А спрагу гамують. І щоби втолить несподівану печію, вислючок дріботнув копитцями до глека. З глека пахло стома піалами зразу!.. Нарешті, коли спрага у нім запросила помилування, вислючок змушений був зробити передих. Та й у голові, де не візьмись, раптом засюркотіли веселі степові коники. Коники — це не страшно, коли б їх не було в голові так багато... Вислючок витягнув губи рурочкою, наче хотів кого-небудь поцілувати, коли помітив закочену під намет принцесину золоту корону. Вона впала на землю з чобіт Наливайка, Наливайко про неї забув і через те не помітив, і ось голубенька під місяцем корона лежала на землі... Не плутаючи ногами, не зато-чуючись, не хилитаючись, лише трішечки із занесеним задом, вислючок підійшов до корони. Дивлячись на неї, він

скособочив набік голову, покліпав оком й удав, ніби бачить її уперше. Та коли зрозумів, що короні байдуже, вперше бачать її чи ні, вислючок на неї образився. «Бач, яка горда! — подумав він.— Нічого-нічого, все одно буде по-моєму, як я хочу!..» Він знову оглянувсь на горбатих, подумав, поглянув на любий з дитинства Чумацький Шлях, помислив, зграбно зігнув у колінцях ноги, ліг, тяжко зітхнув й упхав у корону вуха. Примостивши в золоті голову, він ще трішечки так полежав, поворушив губами, подумав знову і вже лиш тоді тільки встав. Устав, пересмикнув шкірою, обтрусився і, відчуваючи себе під короною зовсім іншою особою, пішов,— куди б це його піти? — побрів по табору...

Проминувши намети, вислючок підійшов до конов'язі: йому вже хотілось, щоб його побачили коні. Та коней в таборі не було. Замість них над табором попискували кажани, і їх не цікавили ні вислючок, ні його золота корона, йде він у ній чи без неї. Кажанів цікавили комарі, власні малі діти і те, що незабаром вже й осінь, а за нею й зима.

Проминувши конов'язь, вислючок подибав між куренями. Але й в куренях не було тих, хто б міг йому ну вже не те щоб і поклонитися, і крикнути «слава!», а хоч би сказать «добрий вечір!..». «Ти бачиш? Ти тільки дивись — ні коней, ні козаків! Всі зрадили! — сказав він собі й побрів до возів.— Який порожній і байдужий світ! Тут ходиш вночі, не спиш, думаєш про всіх, а до тебе хоч би тобі пхи! — нічого! Ні уваги, ні співчуття. Я вже не кажу про любов!.. Таке коротке життя і так марнується!..» Біля возів і між возами пахло пересохлими кінськими котками, батогами, віжками й сумним будяковим пухом.

Проминувши вози, вислючок вийшов на кручу, тоскно подивився на місячний срібний Дністер, на той берег, де гомоніло військо і щось кричав,— вислючок впізнав його з голосу,— той, що з мідним хрестом і в ризі...

Проминувши кущі шипшин, а за ними кручу й Дністер, він знову повернувся в табір, пройшовся перед горбатими, ще раз заглянув їм в очі і не побачив у них цього разу ні зір, ні місяця, ні себе у короні — верблюди очі заплющили. Тоді він ще підійшов до лави, висьорбав ще піалку і, не скидаючи на ніч з голови корони, ліг під лавою і заснув.

Наливайко збудився — темно. Стягнув з голови кожух — темно так само.

«Де я?» — подумав він. Простягнув руку, лапнув — князь. Під шубою посвистував носом князь. Простягнув руку другу, лап-лап — нікого. В головах лежало сідло і

над ним на акацієвому вішаку біліла в пітьмі сорочка. Наливайко мацнув ногою — біля пологу холодилися чоботи... Він знову відкинувсь на спину й приплющив очі. В наметі було темно і тихо, як у запіччі. «Ще трохи полежу,— подумав.— Котра зараз пора? Жаль, що півня в степу нема...»

З боку Дністра до нього долинув гомін. Наливайко припідняв голову із сідла й прислухався: гомін не гомін, плюскотіння не плюскотіння, та щось на те схоже. І на гомін, і на плюскотіння, а більше на грізний гуд.

Наливайко сів. Гудище наближалось. Ще з повними сну очима Наливайко навпомацки зняв з вішака сорочку. Холодна з ночі сорочка обтекла тепле насонене тіло, прилягла до спини, до живота і почала гріти... Ще посидів трохи в сорочці. Тоді, ловлячи вухом Дністер, він налапав штани і чоботи й підтягнув їх до себе. Відкинув набік кожух, устав і, заточуючись, встромив у холошу ногу. Та другу холошу, хоч скільки і як водив у пітьмі ногою, знайти не міг. Холоші не було. Ніби хто уночі відірвав. «Може, її зжував вісльок,— подумав Наливайко.— Бо той жує все, що побачить...» Холоша знайшлася. Вона теліпалася з іншого боку тієї, в яку Наливайко вже ногу встромив... Нарешті він засунув ноги в обидві... Тепер лишалися чоботи. Наливайко став намацувати чоботи по передках, де лівий, а де правий, аби не взути їх не на ту ногу і щоб не вийшло так, як із штанами... Нарешті він упхав ноги і в чоботи. Повстяні вустілки були мокрі. «Надворі, певне, туман, через те й чоботи повні туману»,— сказав він собі, підперезався, витягнув з-під сідла шаблю, відкинув полог, нагнувся і вийшов з намету.

Табір і степ застилав туман. При землі туман був густіший, ніби хто з молочаїв душив молоко і розливав по табору. Не видно було ні конов'язі, ні куренів, ні возів, ні китайських кантар і шарабанів. Не спала й мокро літала, позіхаючи, вчорашня сорока. Та й сороку в тумані ніхто б не помітив, якби не її чорний хвіст і чорні на крилах латки...

Біля намету під лавою, згорнувшись калачиком й сховавши під живіт голову, спав срібний від моросіння вісльочок... Сонце ще не зійшло, та зорі на небі вицвіли.

Наливайко вагався: йти на кручу чи ні? Глянути на Дністер чи стуманіти з табору в степ, аби нікого не те що не бачити і не чути, а піти і пропасти геть — така гнітюча, мулька образа з'явилася в нього на своїх козаків, що не

хотілось нічого. І вранці, на ранок ця образа була сильнішою, аніж учора...

Та Наливайко на кручу пішов.

За ним, вже як за власним гетьманом-царем-імператором, від шарабанів і гарб, від куща до куща, в бойових щкіряних шапках, з піками у руках, пригинаючись, перебігали китайці — нове Наливайкове військо: разом з У Пу і євнухом двадцять одна душа. Попереду війська біг У Пу. І хоч, перечіпляючи сам себе пікою, старий зо два рази вже падав, та дріботів попереду. Коли Наливайко ненароком повертав голову в їхній бік, У Пу давав пікою знак, і воїни присідали: всі вони для гетьмана-царя-імператора мусили бути невидимими, аби своєю присутністю не мо ити йому голови.

Ка..чики старого У Пу вгрузли в землю: чорна в росі голова Наливайка була без корони! Спочатку У Пу подумав, що його старі очі щось говорять йому не те, дивляться й недобачають, та коли він перепитав євнуха, чи це воно так, то виявилося, що так: у сонячному тумані чорна, в срібній росі голова гетьмана-царя-імператора йшла без корони! Після вчорашнього коронування, як думав У Пу, він би мусив носити її принаймні ще з тиждень, аби військо і всі звикали, аби усі бачили, хто над ними є хто!.. Де ж її гетьман-цар-імператор подів? Корону завжди потрібно на когось лишати, бо негайно вкрадуть. Де ж він її й на кого лишив, коли в таборі, окрім нього та хворого князя, не ночував ніхто!

Саме цієї миті Наливайко повернув голову, де миготіли китайці. У Пу подав знак — воїни позалягали. Наливайко ніби нікого і не помітив, лише усміхнувся, змахнув з голови, з чуба росу й, не зупиняючись, пішов, як і йшов, на кручу... Китайським своїм козакам У Пу наказав, щоб так за гетьманом-царем-імператором вони назирці й бігли, а сам повернув назад, до Наливайкового намету.

У Пу підійшов до Наливайкового намету. Покрадьки він відхилив повстяний полог, закинув його на дах, скинув з ніг капчики, поклонився й зайшов усередину. Сонце світило старому в спину, і він почав ніби плавитись. Від ніяковіння й страху, вже стоячи у наметі, У Пу позадкував з нього надвір, бо як вриватися в дім, коли в ньому нема господаря? Та корона зупинила У Пу. Вона не дала йому вийти з намету, і він заходився її шукати. Обережно, тремтячими пальцями він перебрав обидва Наливайкові кожухи: той, на якому Наливайко лежав, і той, яким укривався. Пересунув сідло. Відкрив віко скрині. «Зразу було підійти,—

подумав У Пу,— бо де, як не в скрині, короні бути?..» І знову тремтливими пальцями він почав піднімати, що в скрині було: запасні Наливайкові двоє штанів, чотири мережані білі сорочки, білий кунтуш, синій жупан й сива смушева шапка. І це було все. Більше нічого в скрині, бачив У Пу, не лежало. Пахло ще з неї м'ятою. А от короною і не пахло... Розплавленими очима він ще раз обстежив намет і спинив погляд на шубі і на кошмі, під якими спав натомлений князь. У Пу зважився: він потихеньку підняв край кошми, а затим шуби. Так воно і було: під кошмою і шубою бородатіла сонна князева голова — голова, але без корони...

У Пу вибрів з намету. Три його волосини на підборідді від розпачу аж скрутилися. Він подивився на табір і над возами на сороку, на верблюже, горбате небо, на свої мокрі капчики, коли помітив під лавою віслюка. Віслюк хропів під лавою — у короні, і з неї, з її золотих прорізів, поміж алмазами і топазами звисали його сумні сірі вуха. У Пу схопив з-під намету приховане ще Оливкою акацієве дишло, зірвав з вислогубого імператорську капітулу й заходився хрестить його дишлом. Віслючок продер очі, полупав ними й ніяк не міг доторопати, за що його хрестять дишлом, та ще й зранку, та ще й так тяжко. Він відкрив писка й хотів заалалакати, та У Пу, обтираючи корону і шапкою, і рукавом халата, вже ляпотів капчиками на кручу до Наливайка.

Наливайко дивись на Дністер і нічого не бачив: Дністром тік туман. Він був білий, як білий віск, і, як віск, непрозорий. Та Наливайко чув: через річку на цей берег до нього пливе, повертається його військо...

Наливайкові здушило в грудях, і він став ковтати сльози. І чи сльози були завеликі, чи замале було для них горло, бо Северин розстебнув на грудях сорочку й узявся терти долонею серце: серце лупило, як з-під каменя джерело...

Гибаючи хвостом, з табору на Дністер пролетіла сорока. Захлинаючись сухим скрекотінням, вона щосили оголошувала всім довкружнім сорокам й сорокопудам, що це військо, яке пливе й біля якого вона харчується,— військо її, що вона лиш одна його чекала й виглядала, щоб до нього, крім неї, ніхто не мав діла, і що над військом мусить літати лише вона.

З низу, з чорного під кручею важкого туману, все ближче і нетерплячіше схоркували невидимі коні, схлюпувала, вдаряючись в їхні боки, комизиста течія й відсирілими голосами перекидалися козаки: «Де ж берег? Де ж той у чорта берег?..»

До Наливайка придихав шубою князь. Він став біля Наливайка плече в плече, перекинувсь на слух і зашепотів:

— Вже... вже передні на березі...

— Одягаються...— сказав йому Наливайко.

У березі забряжчала зброя, зафоркали коні, і Наливайко вже почув ясно, як його козаки пересварюються:

— Якби тобі!

— А якби тобі?

— Мій кінь нікому й ніколи на ногу не наступить!

— Так мені ж наступив!

— То він не роздивився!

Не роздивився! А якби не роздивився мій і наступив тобі!

З низу, від берега, на кручу стали підніматися,— Наливайко вже розпізнав їх в обличчя,— його брат Дем'ян з мідним погнутим хрестом у руці, Конашевич з лопатою, полковники Шостак і Шаула,— Шаулу несли довбиші на литаврах,— Жбур, Оливка і Шийка, Шийчин кум Степан Медолиз і ще з десятеро сотників і козаків. Витіпані млою, туманом і водою, з обсмаленими біля верболозових вогнищ вусами і бровами, з понуреними на сорочки повинними головами, сотники і козаки мовчки збилися перед Наливайком і передихували туманом. Так би вони мулялися не знати скільки, якби Степан Медолиз, бачачи, що всім поціпило, прикриваючи ліктем проти туманного сонця очі, не проказав:

— Гетьмане, прости і пробач. Пробач від усього війська...

Що Медолиз говорив би ще — невідомо, бо із туману, з землі раптом вискочили китайські воїни й стали за спиною і з боків Наливайка. Поруч із ним з'явилися й завмерли У Пу і євнух. Побачивши китайців з піками, сотники і козаки вихопили шаблі свої, та не те що не знали, як далі бути, а й як це усе розуміти. Їхнього гетьмана оточили чужинці, й не ясно, чи вони взяли його у полон, чи, навпаки, охороняють?

У Пу глянув на євнуха. Євнух кивнув щоками.

Старий китаєць сказав:

— Ви підлі й нікчемні раби, а не військо — вільне військо і вільні люди! Ви покинули свого гетьмана. Вашої підступності й зради я, син Піднебесної, не розумію і не прощаю. То ви клялися гетьманові у вірності й любові, то, думаючи про себе, залишили його з віслючком. Так от

щоб ви знали: Наливайко тепер не ваш, а наш. Пан Северин Наливайко віднині гетьман-цар-імператор Китаю, і ми його забираємо із собою в Бейлін!

У Пу, не даючи ні собі і нікому продиху, ступив крок і з шапки, яку він запхав під підборіддя, під сумні свої три волосини, дістав корону й просто-таки насадив її на голову Наливайка. Тієї ж миті двоє дебелих китайців вивели із туману ногатого молодого верблюда. Під легким золотим балдахіном ногатий виступив, як месія. Виступив і став. Знічев'я він посмикав роздвоєною верхньою губою, теліпнув оксамитовими патлахами на грудях, обвів присутніх немилосердним поглядом і заходився відригувати та перетирати зубами те, що тиждень до цього їв...

Четверо китайських воїнів перехрестили при землі піки, четверо підхопили Наливайка під чоботи і під руки, підняли й опустили на перехрестя. Наливайко підтягнув збиту на брови корону й не встиг її підрівняти, як здоровані хекнули, і він вилетів із туману прямо під балдахін, в подушечки на верблюда. Ногатий Месія завернув на горби око, щоб тепер знати, хто на ньому сидить. Затим він завис шиєю над сотниками і козаками ще упевненіше й зверхніше: тепер на задерті козацькі борлаки з балдахіна біліли вичовгані об молочай, камінці й глину підошви Наливайкових чобіт.

— Гетьмане, не покидай...— притримуючи на потилиці смушеву шапку-чабаночку, закричав Медолиз. І як тільки він крикнув так Наливайкові — Месія плюнув Медолизу в обличчя. Білий масний гарячий млинець заліпив Степанові вуса, щоки і чуба. Засліплений, Степан Медолиз видобув пістоля й гагахнув. Куля продірявила верблюдові вухо й упала зверху на балдахін. У відповідь на постріл Месія не ворухнув навіть губою. Він лише закотив око на дірку у вусі й крізь неї подивився на того, хто на ньому возвис: той, слава Богові, сидів і мовчав, і верблюд заспокоївся. Дивлячись на дрібних під собою отих чорновусих прохачиків, Месія знов обернув голову до господаря й знічев'я пробремботів, ніби спитав: «То що, пане гетьмане-царю-імператоре, може, будем рушати?»

У Пу і євнух повернулися до козаків, князя, Дем'яна і Конашевича спинами, звели на гетьмана-царя-імператора очі й чекали його наказу. Наливайко махнув рукою. Китайські воїни загородили Месію від козаків, а двоє, що привели й тримали верблюда за голубі шовкові гнуздечки, розвернули його губами до степу й усім гуртом, з піднятими над кісками піками зажовтіли халатами до кантар, шарабанів і гарб — до свого окремого від козаків стану...

І загойдавсь на китайських подушечках під легким золотим балдахіном козацький гетьман! Попливли й стали дрібнішати його полковники й козаки, а з ними й високі гості! Стали дрібнішати і щезати під кручею унизу відтуманілий Дністер і все його в березі військо. Поплив під Наливайком і табір: вози й курені, намети і церква... А перед полковниками, сотниками, козаками й гостями на тому місці, де щойно горбатів Месія й жовтіли китайці, повилазили з ямок земляні малесенькі жабки-ропушки й заплигали, злизуючи туман, на молочаєве листя.

— Чого стоїмо? Чого дивимося? — прийшов до тями розгублений Жбур й тричі свиснув перед собою шаблями. Сотники й козаки переглянулися і вже було кинулися за китайцями, як перед ними, блискаючи хрестом, вихопився Дем'ян.

— Іроди, ви куди?!

— На капусту! Пошаткуємо їх на капусту! — І Жбур показав шаблею на подаленілих китайців.— Нас онде скільки!

Дем'ян Наливайко ступив до Жбура впритул:

— Чим, сотнику, похваляєтесь? Їхня жменька варта не те що ваших тисяч, а й усіх ваших гармат і шабель, узятих гамузом!..— Дем'ян відвернувся від Жбура й подивився на китайський стан.— Господи, благослови і помилуй дух і душу отих людей! Оціни їхню вельможність! А моїх земляків, що знають лиш силу і гнів, коли душиться віра їхніх батьків, коли на землю, що народила їх вільними, насунулось рабство, а вони осліплені лише своєю гординею,— і їх, Боже, прости, і їх, Боже, помилуй...

Очолене в небі сорокою, Наливайкове військо в'їжджало й заходило в табір. Перед собою військо гнало тих півтори тисячі розсідланих коней, які просив Наливайко для Запорізької Січі... Сірими стовпчиками на задніх лапках зустрічали біля куренів наливайківців схвильовані ховрашки. По тому, як, бряцаючи шаблями об остроги, козаки наближались до куренів, ховрашки, оглядаючись, зачали давать дропу. Тікали вони й один одному говорили:

— Нема ні від кого спасу: то кібчики, то лисиці, а тепер оці! І всі на нашу голову!..

Обидва Наливайкові полки — по двадцять сотень у кожному — стали півколом за наметами на майдані. Козацькі коні і ті, що вже належали запорожцям, переіржувались, голодні, за куренями. Та біля коней з мішками вівса і ячменю снували прийняті наливайківцями до себе конопа-

си-татари, й через те можна було сказати певно, що коні заснуть з усмішками на губах.

Військо чекало скинутого ним минулого вечора свого гетьмана. Та як було тепер наливайківцям перед полковником Шаулою, якого вони зопалу прокричали гетьманом замість Наливайка? Хоча сам Шаула, прогетьманувавши всього одну ніч, втішав їх, як міг.

— Діточки,— казав він,— ви мене іще трохи чуєте?

— Чуємо,— здушено, ховаючи невиспані очі, прогули козаки.

— З ким, хлопчики, не буває? От і з нами учора причинилось таке. А на вас я не ображаюсь. Застарий я став для образ... А добре, що панотець знагодився до нас? Добре чи ні?

— Непогано,— вже голосніше прогули козаки.

— А те, що він декому з вас позначив хрестом лоба чи ребра, то й я так би зробив... Та й хто б не зробив, коли ми, панове, такі легковажні! Тож приймімо з руки отця Дем'яна Боже благословення на поміркованість і любов, ім'я яким — наша воля.

Так сказав столітній полковник Матвій Шаула. Козаки похилили голови. Довбиші вдарили у литаври. Гримнув з гармат Димко.

Дем'ян став біля конов'язі, зняв через шию з ризи хреста й тричі перехрестив військо.

Розморені солодким сонцем, недоспані ще з Угорщини, від Газі-Гірея й Жолкевського, та й після цієї останньої — бодай не згадувать! — ночі, наливайківці ломилися у ногах: сон боров їх, як малих дитинчат, і вони, спираючись на шаблі і рушниці, а хто притулившись вусами до спини товариша, заспівали носами...

Військо хропіло, стоячи на ногах.

Тиміш Вихорець, а з ним троє його вовчооких товаришів-чатових, та сотник надвірної сотні князя Василя Острозького Павло Свічечка разом із своєю сотнею прислухались і насторожились. За лисніючими горбами, за пливучими тінями лагідних хмар, з нижнього плаву Дністра, де приниш Наливайків табір, звідти гримнули разом гармати. Гримнули, правда, один лише раз і затихли.

Свічечка вп'явся у Тимоша.

— Чув?

— Чув.

— Я бачу, ти чув, але недочув!

— Дочув,— відповів спокійно Тиміш.— Гримнуло один лише раз.

— А раптом там бій!

— Може.

— Бій! А там у таборі — князь!

— Там Наливайко! — гаркнув Тиміш.— А твого князя чорти не вхоплять!

— Ти, берладнику, знай, що кажеш!

Тиміш дістав з піхов шаблю.

— Ще одне таке мені слово, й матимеш межи роги!

— Пху! — Свічечка обернувся й плюнув коню на хвіст.

— Нема вже гармат. Гримнули — і нема. Що ти від мене очеш?

Наші коні непоєні!

— А наші? — спитав Тиміш.

— Хіба у вас коні?

— Зійди з очей!

— Твої коні вапняк гризуть! — знов загорівся Свічечка.

— Наші коні гризуть вапняк, бо він для кісток і для ніг — вапняк коням для бігу. А ще він помагає від серця. Совітую погризти й тобі. Й замовкни. Бач, розкричався! І заховай де-небудь свою сотню. Поховайтесь, аби ви мені тут на щовбі не стовбичили. Заведи коней он туди у ліщину, де й наші.

— Та хто нас бачить? Нікого ж нема!

— То для тебе нікого нема. А для кого треба, то є! От що ти бачиш по той бік яру?

Свічечка оглянувся на яр:

— Нічого. Кущики.

— Кущики?

— Ну, штурпачки, ну, ще одні кущики на крейдяному горбі.

Тиміш заклав у рота два пальці й свиснув: поміж сухим шипшиновим штурпачинням й кущиками молочаю з крейдяного горба білі від голови і до ніг — білими чобітьми, штанами, сорочками, руками, губами, чубами, списами і рушницями — вилізло двоє білих примар.

— Води хочете? — гукнув до них через яр Тиміш.

— Не хочемо! — білим сміхом засміялися чатові.

— Як схочете, то гукнете.

— Не схочемо, бо в нас іще повні таракуци!

— Тоді ховайтеся! — знов гукнув їм Тиміш.

— Ти диви! — Свічечка здивувався.— А я й не примітив... та й хто б міг примітити? — Та відразу ж знай-

шовся: — Це ти навмисне понастромляв у землю своїх людей, щоб я побачив, який ти хитрий!

— А так,— спроквола сказав Тиміш.— Це я навмисне зробив і саме для таких кмітливих, як ти. Свиснути ще раз?

— Та ні, не треба. Більше не треба,— Свічечка обернувся до сотні.— Ідьте, панове, у ту он ліщину і там заховайтесь. Знайдіть собі тінь та погризіть горішки. Тільки не допадайтесь до них, бо — зуби...— Свічечка не договорив.

— Ляж! — просипів Тиміш, і тієї ж миті він і троє його товаришів влипли в ковилу: з того боку Дністра, з гористої пущі, ступаючи, як по вогню, обережними кіньми, роззираючись на всі боки, виїхало три татарські чамбули — по дев'ять душ у кожному.

— Щезни! — вишкірив до Свічечки зуби Тиміш, бо той, мов те одоробло, синів кунтушем у сідлі і лупав на мурзаків баньками.— Тікай від мене! — вже захрипів до нього старший наливайківський чатовий, і Свічечка злетів нарешті з коня і, не відриваючи очей від ріки, схопив навмання свого жеребця замість повода за вухо й, зігнувшись, зашпортуючись носками чобіт за давні кротячі купки, побіг під ліщину до сотні.

Татари, видно, таки помітили гриву сотникового коня, бо перегнулися шиями з берега над водою й покам'яніли. Вони та невисокі їхні бахмати, мов намальовані, не ворушились хвилину-другу. Ніби склеєними очима, татари прошивали на Тимошевому березі кожен кущик і горбовину. Один з них, передній, що стояв конем у воді по коліна, протер малахаєм лоба, підняв лука, взяв з губ стрілу, відтягнув руку за спину, погойдав ліктем і вистрілив. Мабуть, він хотів пересвідчитись, чи перестрелить ріку. Стріла Дністер перебила, та не лише: вона пролетіла, невидима, понад яром і аж на горбі впала за одним із кущиків молочаю — якраз перед носом у Тимоша. Тиміш на стрілу покосився і торкнув її кінчиком вуса. Вистругана з прутика дикого персика, татарська стріла ще бриніла, а руде, з півнячого хвоста, оперення попахкувало часником. Видно, її господар любив часник. Тиміш сковтнув слину, перевернувся на правий бік і встромив її до сагайдака, де сухим ліщиновим жмутком стирчали стріли його.

Тиміш через воду бачив, як зісковзнули татари з сідел й узялись до роботи. Один чамбул,— хто ятаганом, хто шаблею, а хто сокирою,— захапався рубати молоду в надбережжі вільшину. Решта двоє чамбулів, хто вільшак не

валив і не карнав, з готовими до бою луками, що лежали на запилених гривах бахматів і стрілами поміж їхніми вухами, чіпко пасли нагостреними очима дністровські заломи і закрути, лисячі в глинах нори, і верхню та нижню бурунисту течію.

Татари нарубали вільшини, настругали з неї воринння, порозбігалися берегом на двісті, а то й на усі три сотні метрів і, роздуваючи щоки, забрели в гребінчасті швиди. Метляючи вовнячими рукавами та гепаючись гузнами об зелене в воді каміння, вони заштрикали вільшаками дністрову глибину й дно.

— Шукають броду...— прошепотів Тиміш своїм товаришам-[illegible]овим.— Зараз буде орда...

— Г[illegible] — прошепотів і Свічечка, що підповз до Тимоша із ліщини, ліг поруч і, не відриваючись від татар, вигризав з пальця шипшинового кігтистого шпичака.— Ну ж і болить! Ну ж і пече! І якраз в праву руку, де шабля!.. Залізло в самісіньку пучку!..

— Шкода...— поспівчував йому чатовий.

— Га?

— Та то я про себе: шкода, кажу я про себе, що не в язик...

— Але ж ти клятий!

— Кляті довго живуть. А я хочу довго... Сотня твоя що?

— Стоять,— і Свічечка озирнувсь на ліщину, де поміж горіховими вершками біліли кінчики шабель його надвірної сотні.

— Як тільки татари вийдуть до нас на берег, відразу ж, сотнику, налітай.

— Та коли вони вийдуть? Ти ж бачиш, як сунуть вони помаленьку!

— Нехай помаленьку... хай надихуються...

У пінястій течії за татарами-пішаками, що промацували воринами дно, просувалися з луками наготові татари кінні. Той, малахаєвий, вже знайомий Тимошеві лучник раз по раз оглядався на пущу й погиркував у спини бродівникам. Він, видно, квапив їх, підганяв, щоб вони не монялися, а шукали броду швидше. Та воринячники шукали його й без підганяння: на їхнє щастя, Дністер у цьому місці якраз був мілкий, хоч і летючий. Воринячники до лучника оглизалися, зупинялися, затуляли рукавами обличчя, бо від скаженої течії голова в них ішла обертом. Через те вони часто й падали, викрешуючи лобами об підводне каміння

іскри. Через те їхні посинілі, як часникове лушпиння, щоки і напухали люттю.

— Може, мені до сотні? — Свічечка зіпнувся на лікоть.

— Лежи і стеж... Я скажу коли...— поводячи по татарах оком, став на лікоть і Тиміш.— То що, кажеш, коні в тебе непоєні? А дарма. Коней, хоч раз на два роки, а треба поїть. Особливо ж тут, у степу.

— Тепер де їх у чорта поїти й з чого? — Свічечка показав підборіддям на татарські чамбули.

— Тепер — то так. А взагалі коней у степу треба напувати із свого рота. В степу треба воду для коней носити в своєму роті: тоді не будеш нікого питати, де їх поїти й з чого. Захотіли, приміром, як зараз у тебе, коні в степу води — роззявляй рота, і нехай з твого рота вони і п'ють!

— Тебе не переслухаєш! — образився на Тимошеві балачки Свічечка.— Дивись, дивись, вони вже перейшли за середину!

— Кажу ж: як тільки вилізуть на берег...

— У тебе часом голки нема? — прошепотів Свічечка.

Тиміш витягнув з-під ліктя шапку, дістав з рубчика обмотану до половини сірою ниткою циганську голку, взяв сотника за руку, відвів її на Дністер, щоб видно було і татар і пальця, й заходився виколупувати з малинової Свічеччиної пучечки шипшинового шпичака.

— Ну ж і заліз! Ну ж і загнався! І де ти його тільки знайшов?

— Не зна-а-ю! — запищав Свічечка.— Ой-ой!

— Не ойкай. Ти що, не бачиш — татари!.. Все, вижулубав. Ось він.— Тиміш підніс шпичачка перед очі, поміряв на нього татар і їхніх у Дністрі коней, застромив у шапку голку й сказав: — Як будеш зараз гріти татар, то не забудь спитати, в чому вони возять для себе й для коней воду.

— Я знаю, в чому! — не стримався, викрикнув Свічечка.— У бурдюках за своїми дупами!

— От-от! — підтвердив Тиміш.— Татари возять воду за дупами, а не так, як дехто, у роті!

— Я поповз до сотні! — Свічеччині вуса втяглися в ніс.

— Кажу тобі — ляж і лежи. Я скажу коли. Слухай мене.

У цю мить за татарами над темним узгір'ям пущі, поглинаючи небосхил, забухкотів важкий сивий дим. Обкиданий кіптявими клаптями злетілих ворон, дим спочатку загорбився сам, та ось зі споду його стало пролизувати

полум'я. Тиміш пильніше напружив зір і наструнив вуха: з диму і полум'я не своїм голосом зателенькав монастирський дзвін. Крізь його калатання раптом пробилося й загнане мекання кози, і подумав Тиміш, як далеко все-таки може кричати рогатий козячий голос... Та ось дзвін замовк. Видно, йому хтось перерубав горло, бо ні він, ні коза вже більш не дзвонили й не мекали.

Татари, як ті, що погойдувались на бурунах, так само й ті, що стриміли у швидах на конях, обернулися спинами до Тимошевого берега й задивились на сиве димове полум'я. Тимошів «знайомий» лучник забуркотів до них,— на піших і кінних,— що вони пороззявляли роти не на те і закинули своє діло. Та не встиг він добурчати, а його змучені, перемарудж.ені вояки додивитися і віддихнути, як з холодної пущі на їхні голови, прямісінько їм у руки, з тріскотнечею й шумовинням вилетіли монашки. У чорних, розпанаханих об сучки і гілляччя, розвіяних рясофорах монастирські дівчата западали в буруни...

Татари перелякалися і поклякли самі, та за хвилину опам'яталися і, хто з ніг, хто з коня, кинулися монашок ловити. «Ой, мамо! Ой, матусенько! Ой і рятуйте!..» — чіплялися за кипляче, слизьке у воді каміння й борсалися дівчата... Татари віддирали, висмикували їх за каптури, за ноги і шиї і нашвидкуруч примотузовували сиричевим ремінняччям спереду й ззаду сідел... Неспіймані ринулися за кружиною. Татари зняли з ліктів аркани. І ось над непритомними дівочими головами засвистіли волосяні петлі. Ближчих до себе дівчат глушили воринами, а тих, що в'юнилися за водою і захлиналися, зашморгували за шиї й волочили до себе... Дівчата вже не плакали й не волали...

— Отепер з Богом!.. Хлопцям поскидать кунтуші, бо в кунтушах незручно! — проговорив Свічечці Тиміш і взявся за лука.

Свічечка стрибонув-побіг у ліщину до сотні, а Вихорець витяг із сагайдака Малахаєву з півнячим оперенням стрілу. Націлив татарину нижче горла: той саме розвернувся до Тимоша грудьми — він зловив і тягнув у бурунах на аркані молоденьку монашку. «Боже! Боже! Ой ти ж мій Божечку!..» — б'ючись спиною об воду, голосила Наливайкова Галя.

Тиміш відпустив тятиву.

Малахай вже підтягував Галю до коневої гриви, коли раптом завмер, ніби на щось наштовхнувся. Він скосив очі під бороду на халат і здивовано вгледів, що з його серця стирчить і дихає разом із серцем власна стріла. Він завис

над її півнячим опереннням враз побілілим носом і ніби понюхав. Понюхав, чи пахне вона часником? Тоді випустив Галю й аркан у воду й завалився з коня головою сторчма, зависнувши чоботом в стремені...

Свічечка повів сотню ключем. Він потягнув її кущистим вилогом яру, і коли вимчав на кам'янистий берег, його плечисте козацтво розскочилося півколом і на розгоні вломилося у мережку воду. Зайняті своєю роботою татари помітили зблиски козацьких шабель, коли ті вже засікли їх по головах і спинах.

Тиміш і чатові, що були біля нього і що ховалися в норах над яром, били з горба по татарах з луків.

Тиміш стояв на розчепірених ногах, висмикував із сагайдака ліщинові стріли і одну по одній накладав їх на тятиву. Вже аж гаряча, з волячої жили, пругка тятива лише збринькувала. Тиміш Вихорець шмагав по татарах і не міг натішитися князевим сотником та його козаками, а особливо їхніми кіньми.

— Ну й коні! Оце так коні! Як вони вишугнули! Як налетіли! Та й Свічечка сам жеребчик добрячий! Бачте, як розмахався! Бачите, як закресав!.. Непоєний...

Свічечка, а з ним і його козаки-надвірчани закрутили своїми огирами в Дністрі таку водяну заметіль-завірюху, що вибиті копитами з дна золотаві морени і щуки миготливими дугами застрибали над їхніми шаблями і над шапками... Між голосіннями, плачами й ревінням монашок тепер вже заметалися і загорлали татари. Обтяжені полоняками, запорошені пінявою хуртечею, зіпаючи ротами, вони похлиналися кров'ю: кров цебеніла з їхніх розрубаних халатів і малахаїв, з потилиць і попереків... Свічечка впав на них, наче вовк.

З-під монастирського диму, з-за пущі, скособоченим гострим клином до дністрової колотнечі став наближатися пил. Він наближався нечутно й стрімко, не розстелявсь і не піднімався у небо, а, навпаки, припадав до пущі якомога нижче. Цей жовтий степовий пил, мов степовий жовтий тхорець, злегка петляючи, витягав на бігу над пущею носа й нечутно стеливсь-наближався.

— Орда! — закричав Свічечці із горба Тиміш, ніби сотник і справді у збуруненій рубанині міг Тимоша почути.— Виломлюйтесь і тікайте!

Почув Свічечка чи не почув, бачив чи ні, а Тиміш бачив: з пущі, з її холодного млища, вистромилися перші задихані кінські морди ординського тумену. Попереду в оточенні особистої охорони на арабському скакуні, перебираючи чотки, похмуро сидів мурза, а може, й сам хан Газі-Гірей...

Свічеччина сотня як влетіла, так само почала з Дністра і виборхуватись. Лише тепер спереду й ззаду на козацьких сідлах хилились монашки.

— Отепер можемо по конях і ми! — сказав Тиміш чатовим, закинув за плече лука, надів, подивившись, чи не випала голка, шапку, глянув, чи з ним вихорець, і побіг з горба до ліщини, де стояв його осідланий кінь.

Князя Василя Острозького морозило знову. Він вже й до намету заходив, і лягав, й поверх шуби натягував овечу кошму, і вже б, здавалося, нагрівався, та як тільки виходив з наме — ним починало тіпати. «Знов доведеться, мабуть, на цю зиму чимчикувать до Італії,— думав князь, і йому робилося тоскно.— Та й з Наливайком не побалакав...»

Князь стояв за наметом і дивився, як Дем'ян благословляв військо, як воно, чекаючи гетьмана, розімліло на сонці й, стоячи, захропло... Біля діжки білів здутий уночі вітром з лави не дописаний Наливайком аркуш паперу. Князь Василь ледве нагнувся, підібрав, хотів віднести до намету, коли в око йому впали слова: «Ясновельможний князю Василю-Костянтине Острозький! Такого ж листа, як і Вам, я пишу і його милості королеві Речі Посполитої Жигмонту Третьому...»

Далі в листі кілька речень Наливайко закреслив, що їх неможливо було розібрати, та нижче князь розібрав: «Я прошу найяснішого короля утвердити мене гетьманом Південного Степу, або ж Дикого, як у нас кажуть, Поля, тієї його частини, що між Дністром і Південним Бугом. Рік у рік снують по ньому татарські ватаги, а то й цілі орди, й женуть у полон немислене множество люду. З Божою поміччю я б стояв перед ними і боронив Річ Посполиту з півдня...»

Літери з пера Наливайка писалися одна більша, друга менша, а третя пригиналася маленька зовсім. Четверта біля неї раптом вискакувала вище від усіх попередніх, хоча й стояла в середині слова. Наливайкові літери, зауваживши князь, стрибали, як по гірських Італійських Альпах кози... Знову йшли перекреслення, а внизу записане, очевидно, не для короля й не для князя, одне лише слово: Січ, Січ, Січ... Читаючи це тричі написане Наливайковою рукою слово «Січ», князь Василь замерз начебто у саме серце. Запорізька козацька Січ, а не він, князь Острозький, чи не єдиний з усіх князів-українців, що лишилися вірними

православ'ю та українській справі, захопила, виходило, думки Наливайка. «Коли так,— думав князь,— а це вже напевно, що так, то Северин і справді втрачений для мене назавжди. Та загубить Наливайко себе. Загинуть і він, і Запорізька Січ, бо перед Польщею, татарами й турками не встоював ще ніхто...»

Під словом «Січ» синіла накреслена Наливайком карта-малюнок: на карті текли з написами Дністер, Південний Буг і Дніпро. Обведені кружальцями густо синіли Львів, Острог, Київ, Брацлав, Умань, Хортиця, Чорне море і — серед Дикого Поля внизу біля моря сам Наливайко: автопортрет, схоплений однією лінією,— в розстебнутій сорочці, в одній руці з шаблею, з гарматкою під другою, і на коні...

Наливайко вже без балдахіна та без корони, погойдуючись у сідлі, виїхав до війська на верблюді. Месія, крокуючи з китайського стану, що стримів дишлами неподалік від козацького табору, виколисував на собі пана гетьмана-царя-імператора, як і належно. Царственно ступаючи ратицями мовби й не по молочаю та ховрашкових нірках, а по містах і державах, Месія тримав свої губи на рівні сонця, і в голові у нього звучала сура з Корану, яку любив і часто повторював його колишній повелитель хорезмський, замолоду померлий емір. Та сура починалася так: «Хвала Аллахові, якому належить усе на небі і на землі...»

Від вранішнього побиття ні про що і ні за що дишлом, схудлий і помарнілий, за Месією волочив копитця віслюк. Без жодного нарікання й злості, віслючок лиш засвідчував, як шурхали обіч нього капчики набундюченого У Пу, як підштовхував колінами поперед себе своє біле шовкове черево євнух і як з піками на плечах випинали груди китайці.

Тільки-но Наливайко зупинив Месію за конов'яззю, як віслючок відразу ж заліз під верблюда, заховався під його животом у холодок і, як справжній бойовий наливайківець, захропів і собі...

Поголовному храпові війська — та й ще на ногах! — Наливайко не здивувався. Пошепки, аби не розбудити чотири тисячі душ голоти, він сказав Дем'янові:

— От тобі й ся маєш — приморило хлопців зовсім... Добре, що снігу нема й вкриватись нічим не треба...

— А так...— притулив до щоки жменю будякового пуху Дем'ян і, заточуючись на конов'язь, обхопив руками її ще не вичовгану боковину, перевився над нею з шиї хрестом і, як і військо, задеренчав носом: як у темну воду, Дем'ян упав головою в сон.

— Імператоре! — підняті з землі до Наливайка очі У Пу молодо мерехтіли.— Царю! Поки невірні халамидники сплять, нам саме раз у Китай! Розвертайся і гайда, поїхали! Гарби й кантари у нас наготові!..

— Почекайте, дідусю! От я зроблю з халамидниками одну невеличку справу, а вже тоді.

— Царю! — сказав У Пу.— Коли твоя справа є невеличка, то ти можеш дозволить собі не робити її зовсім.

— Та все-таки, дідику, я ще зроблю її. А поки що накажіть зсадити мене з верблюда, бо не знаю, як з нього злізти...

Євнух переклав. У Пу щебетнув до своїх. Четверо гостроверхих китайських воїнів піджовтіли халатами до Месії і схрестили над головами піки. Наливайко переніс ноги на один бік, підняв над табором руки, потягнувсь, аж заломило в кістках, й опустився на перехресті з небес на землю.

— Імператоре! — три волосини під губою У Пу тремтіли.— Поки все спить! І крику не буде! Поїхали у Китай!

— ...у Китай,— перекладав євнух.

Оливка, слухаючи старого, нетерпляче мотав за спиною пальцем, ніби тягнув і намотував ті три дідові з бороди волосини собі на палець... Жбур, Шийка, Шостак і Конашевич, а з ними біля намету і князь, тупилися під ноги, впівока зиркали на Месію й мовчали, аби своїми голосами, чужими для верблюда, його не дратувати, бо вже й так було видно, що ногатий назбирує за щоками слину.

Згори, з-за Дністра, потягнуло далеким димом. Смалений подих поліз по сонному війську, і козаки — сотня за сотнею — пролупали червоні очі. Голота заводила носами, занюхала, понюхала один одного, чи не горять вони, та коли побачила біля конов'язі спокійного гетьмана і старшину, покотом повалилась на землю. Наливайківці захропли знову, та вже не як коні, що дивляться сни все життя на підковах, а лягли на боки, на спини й на животи, як люди...

Зачувши дим і ніби з нього тонке калатання монастирського дзвона, Наливайко остережливо глянув на Жбура. Петро Жбур — на Северина. Заводила ніздрями й Жбурова за ним сотня.

— Не там? Не звідти? Не з монастиря? — запитав Петра Наливайко.

— Та наче й ні,— відповів йому Жбур.

Та ось дим перепах чи перемінився річковий вітер, і на тому вапняковому березі з'явилися вовки й лисиці. З

підібганими хвостами, оглядаючись позад себе на ліс, вони позіслизували у воду і попливли. Допливши до середини Дністра, звірі зачули людей і перед собою. Обернувши одне до одного писки, вони притишились і завагалися — плисти чи ні? Тоді сірими й жовтими снопиками з тривожним скімленням і кавуканням смиконули серединою річки за течією.

— Що б це могло означати — дим, і звірина тікає? — спитав гетьмана Конашевич.

— Це означає, що готуватись нам треба до нового побачення з Жолкевським чи з Газі-Гіреєм. Або ж знову і з тим, і з тим,— ловлячи носом дим і дивлячись на вовків і лисиць, відповів Конашевичу Наливайко й обернувся до Жбура.— Половина твоєї сотні нехай береться за військо й за руки-ноги нехай переносить його в холодок, в курені. Бо перепряжаться хлопці на сонці й будуть як перегорілі в печі коржі. Почманіють. А виспатись треба добре.

— І що — перетягувати нам на собі усе військо?! — показав дірку від зуба Жбур.

— Ні, Петре, через одного! — потемнів Наливайко.

— Так і мої ж, гетьмане, хлопці не спали. Вони, як і всі...— Жбур недоговорив. Його перебив гетьман:

— А де ти з сотнею був позатої ночі, вже після бою, поки ми тут очухувались, стругалися та копалися з табором, з куренями? Де ти з сотнею цілу ніч вишивав?

— У китайців...— тяжко відповів Жбур.

— Хиляли по чарочці?

— Було...— ще тяжче мугикнув Петро.

— А по тому? Де передрімували?

— Не знаю...

— Як не знаєш?

— Бо я сотню покинув, і чорт заніс мене з принцесою в монастир...

— І за це лиш одне, за це лиш одне мало тебе, Петре, прибити?

— Не мало...— опустив носа Жбур і встромив острога Куріпочці мало не в серце.

«Тепер терпи-натерпайся»,— подумав Куріпочка.

— І ти хочеш іще балакати? — розгорявсь Наливайко.

— Не хочу...

— Так от, другу половину сотні бери і печи з нею в степ. Об'їдь чатових, підвези їм харчів і понюхай ближче цей дим, що тягне. Одвідай і монастир. Що ти ігумені обіцяв?

— Гармату.

— Яку ще гармату? — спалахнув біля Жбура Шостак.— У нас їх, гетьмане, у самих кіт наплакав!

— Одвези ігумені гармату і бочку пороху,— продовжував Наливайко.— Й зав'юч коней борошном.

— Скільки борошна? Скільки мішків? — за Шостаком тепер вихопився Оливка.

— Не тобі, Семене, питати мене. Я питаю тебе — скільки?

Оливка, як Жбур, похилив голову:

— Плакало наше борошно...

— Плакало не плакало, а двадцять мішків зав'юч! — і Наливайко знов обернувся до Жбура.— І прихопи, Петре, ті кошми, що нам дали молдавани. Монашкам і тим, хто з ними ,улиться в монастирі, кошмаки знадобляться... А де, панове, подінемо наших чорних панєнок?

— У монастир їх, гетьмане! Здихаємо до гурту! — виглянув з-поза верблюда своїм коником Яків Шийка.

— А може, Якове, як ти радив раніше,— відпровадимо наших любих супутниць на Запорізьку Січ? — торкнув вусами тиху посмішку Наливайко.

— Ні, гетьмане. Я тепер передумав. Бо запорожці, як тільки побачать, що Наливайко прислав їм на Січ жінок, та ще й не яких-небудь, а як сажа чорненьких, то, їй-богу, подумають, що це над ними насмішка.

— То в монастир? — освітлений усмішкою, перепитав Наливайко.

— В келії наших галочок! Там буде їм веселіше! І до нас, як-не-як, а панєночкам буде ближче. Бо все воно, коли ближче, то ближче!

— Тоді буде так, як думає Шийка! — здавсь Якову Наливайко.— Відправляємо негритяночок в монастир!

Шийка розцвів по вуха! Від гетьманової похвали чи, може, від нежиті з його гачкуватого носа вискочила радісна булька, якої, звісно, він не чекав. Та вискочила, проклята, й осоромила перед товариством! Шийка збив її канчуком і заховався конем за Месію, аби висякати свого невірного носа.

— Перекладіть про панєнок У Пу, і хай дівчата збираються,— звернувся Наливайко до євнуха.

Євнух переклав. У Пу посмутнів й хитнув волосинами.

— Гетьмане! — знову з-поза верблюда метлянув шиєю Шийка. Підтриманий Наливайком щодо своєї розкішної думки про монастир, він і його язик засвербіли думкою вже новою.— Гетьмане! Прийшло мені в голову ще й отаке: не половинь нашої сотні. Пошли нашу сотню чатувати

Дністер і степ, а військо у курені нехай поперетягують на собі татари й китайчики, бо всі вони і виспані, і здорові, а ми не дуже!

— Добре, Якове! Ох як добре! Сам би я не додумався до такого! — похвалив Наливайко Якова вдруге.

— От бачите, гетьмане, бачте! А все через те, що є голова і в мене на в'язах!

— На шиї! — підправив Якова Жбур.

— А хоч би й на шиї! Бо на чому ж іще? А твоя голова на чому?

— Моя? — не здивувався Жбур.— Моя голова на тому, на чому розумні люди сидять! Моя — на дупі, твоя — на шиї!

— Півники! Півники! Досить вам! — синьо-молочними очима глянув на Жбура й Шийку Шаула і подивився на плинучі хмари.

— Не я, пане полковнику, першим почав, а він!

— Я? — образився Жбур.

— А хто ж, як не ти! От скажіть, гетьмане, ви: хто з нас першим кого зачепив? Я чи Петро?!

— Не ти, Якове, ні,— заспокоїв Якова Наливайко.— То нехай наше військо переносять татари й китайці?

— А так! — знову розквітнув Шийка.

— А коли хто з козаків раптом проснеться й побачить спросоння над собою татарина чи китайця, то що він зробить?

— За шаблю й відразу ж його по шиї! — не розмірковуючи, вигукнув Шийка.

— За шаблю, й по шиї. І що тоді буде? — спитав Якова Наливайко.— Різанина?

— Встромив я пальця у небо знову! — вилаяв і водночас пожалів себе Шийка.— І все через кого? Та все через того ж самого! — і тицьнув кінчуком собі в груди, притовкмачив на голові кулаком чалму й сумно від'їхав конем за Наливайкового верблюда.

— Семене! — ще посміхаючись у Шийчину спину, сказав Наливайко Оливці.— Беріть китайців і йдіть з ними до кашоварів. Нічого такого військові не варіть, а наваріть гречаної каші. Гречка у нас, сподіваюся, є.

— Трохи,— муркнув Оливка.

— Отепер я тебе запитаю: скільки?

— П'ятдесят мішків. Якраз військові на обід. Вся решта наших припасів,— пшоно, житня, пшенична і ячмінна мука, вудженина, солонина й залита смальцем баранина, волятина і свинина,— ще трішки є.

— Наваріть гречаної каші. Нехай після сну військо попоїсть гречаної зі шкварками каші. А коням за цим разом дайте вівса. Та не перегодовуйте — в міру. І ще, Семене, скажи ковалям, аби вони всю іншу роботу відклали й узялись за варихи варити кулі та клепати іще ожиги. Ніяких підків і шабель. Козаки, як прокинуться, за цю справу візьмуться самі. А ковалям варити кулі й клепати нові ожиги. І глянь, Семене, чи не відсирів у бочках з туману порох. Бо як підсирів, то підсушіть. Все. Розходьтеся і кожен робіть своє діло.

Сотники знали, що коли Наливайко починає про гречану кашу й овес, то щось має бути: або ж похід, або ж бій. Так було завжди. Перед походом чи боєм Наливайко завжди наказував годувати військо і коней найситішою і найлегшою їжею. А тепер забалакав іще про кулі й ожиги. Може, думали сотники, вирушаючи з подарунковими кіньми до запорожців, він хотів,— і щоб більше про це не думати,— залишити війську достатньо набоїв і особливо ожиг — цієї не відомої ні полякам, ані татарам козацької зброї? Чи, може, думали полковники Шостак і Шаула, Наливайкові щось порадив князь Острозький і тепер у гетьмана з'явилися нові плани, скажімо, не йти на Поділля і там не зимувати? Чи, може, думав про себе князь, Наливайко разом з полковниками і старшиною затіяли щось проти нього, бо, як йому вже здалося, Наливайко не захотів із ним говорити й через те не пустив його надвірної сотні в табір?.. А сам Наливайко думав інше: хан Газі-Гірей проломився крізь нього й Жолкевського і пішов на Дунай. Жолкевський рвонув за Гіреєм. Мабуть, польський гетьман прихопить хана, відріже від турків та пожене знову назад у Крим, і знову ж таки через Наливайка. І тоді може статися так, що вони накинуться на нього удвох: спочатку, тікаючи, насяде хан, а потім, женучи хана, ударить і Жолкевський. «Принаймні так чи інакше, але до цих двох нападів — поляків й орди — треба приготуватись. Та найголовніше, аби відпочило стомлене військо. А тим часом треба йти, не йти, а бігти бігом на Січ, до запорожців... Невже не забули П'ятки? Невже не простять?.. Та коли я прошу й принижуюсь перед польським королем, то чому б не схилитися перед своїми і не сказати: простіть і поможіть!.. Простіть і підсильте, бо все, що я розпочав і задумав, може розвіятись прахом. Підсобіть хоч би двома чи трьома полками, бо з ким-ким, а з поляками буде битва до зими неминуче. І від неї, можливо, буде залежати все — або пан, або пропав...» — думав Северин Наливайко.

Жбур лоскотнув Куріпочку нагайкою по тих ямках, над якими колись у нього сіріли вуха, розвернувся до сотні, ребром поставив перед собою руку й проголосив:

— Я поділяю вас: хто від моєї руки праворуч — тим зійти з коней і заходитися перетягувати наше поснуле на сонці військо у холодок. Решті, панове, рушати зі мною й під моєю ось отакою хоругвою,— Жбур підняв над головою нагайку,— з Богом у монастир до монашок!

Після Жбурових слів половина його козаків похнюпилась, а половина забряжчала гнуздечками голосніше й почала один одному здмухувати з вусів будяковий пух.

Заснулого, перехиленого через конов'язь брата Наливайко узяв на спину й поніс до наметy. В наметі він поклав його на кожух, підмостив в узголів'я сідло й нагнувсь роззувати: чоботи з сонних набряклих ніг не знімалися. Лиш коли Северин узявсь обома руками за підбора й носка та потягнув Дем'янові чоботища сильніше,— халяви із ніг посунули і зітхнули. На білому нестриженому кожусі, в посрібленій ризі з мідним хрестом на грудях, босий Дем'ян лежав горілиць і віддував губами: в його набіганім тілі ніжився сон. У кутку над скринею звисав на павутинці павучок. «Хтось до нас буде в гості»,— глянувши на павучка, сказав собі Наливайко, відкинув полог і вийшов з наметy. За наметом, за конов'яззю, між куренями горбились Жбурові козаки. По двоє, а то й по четверо, підхопивши під руки й ноги своїх обважнілих, хропучих товаришів, вони переносили їх у курені, вмощували під возами, а кого клали у холодок під церкву. Ліворуч від Наливайка над кущами шипшин пахло шкварками — там варився війську обід. З китайського табору, надихаючись степом, сопіли верблюди. Наливайко щільніше запнув полог і, не поспішаючи, через кручу, де згрюкували молотами ковалі, пішов до Дністра скупатися, бо дорога на Січ лежала неблизька і перед нею для душевного спокою та душевної рівноваги скупатися не завадило.

Месія, завваживши, куди подався його повелитель, гойднув горбами прямувати за ним, та раптом помітив, що на його передні і задні двопалі ратиці поналізали мурашки, бо на їхньому стовповому шляху, по якому мурашки ішли на зимівлю, застовбичив Месія... Він здивувався й струснув спочатку однією ногою, потім другою, хвицнув ногами задніми, та мурашки з ратиць не струшувались. Вони вчепилися за верблюда й не відпускали. Вони мусили його доконати. Месія ж, аби не згубити з очей царя, вирішив йти з мурашками — Наливайка зрізала круча. Хвилину

тому Месія бачив його всього, а затим вже лише по коліна, по пояс, по плечі, по голову, аж доки його голова не ввійшла в молочай і замість неї не зажовтіла запечена глина.

Опинившись без верблюжої тіні, оголившись без неї під спекою, віслючок, аби не збудитися, накинув вуха на очі, бо саме цієї миті снилось йому, що він здичавів, знову став диким, і як колись, ще до появи на світі людей, під зорями Козерога вкупі зі своїми родичами стримів у Намібівській пустелі й ловив губами із неба рідкісний в рідній пустелі дощ, бо його припікало не лише зверху. Віслючка пекло і зсередини — так він хотів води після своєї нічної трапези на опохмілля!..

Оливка, євнух і понуклий від нездійсненої Наливайкової обіцянки їхати у Китай скислий У Пу з китайськими воячками шурхотіли до кашоварів помагати їм поратися з обідом. Кругліючи поруч з Оливкою, євнух раз по раз на нього позиркував: чи то розглядав його, чи про щось волів запитати, бо те й робив, що знімав з голови Шийчину шапку, обвівав нею щоки, коли нарешті притримав джуру за лікоть.

— Пане Оливко! Я, вибачте, і не посмів би про це дізнаватися, бо це не моє діло, та мене вельми цікавить...

— І ви мене вибачте, як вас звати? — ніяковіючи, запитав літнього євнуха Семен Оливка.

— Назар. Назаром. А свого прізвища я не знаю.

— Ви давно з України?

— Не пам'ятаю. Пам'ятаю, як на наше село впали татари. Мати моя встигла накинути мені на шию лише білого калача,— він і досі пахне мені!.. І я з калачем, у матері на горгошах, з морем таких, як і ми, бранців опинився в Криму, у Кафі. У Кафі мене від мами забрали, і виріс я вже в Туреччині, у Стамбулі. В яничари мене не взяли через погане серце, а ощасливили тим, що віддали прислужувати в гаремі паші Аслана, де мене й оскопили. Бо хлопчикам і чоловікам у гаремі з мужеським реманентом бути не можна...

Євнух замовк. Мовчав і Оливка. У Пу, почувши від євнуха, що він знає іще одну мову, прощебетав:

— Цур тобі пек!

— Цур! цур! — усміхаючись, відповів старому китайцеві євнух.

Усміхнувся й Оливка.

— А де, пане Назаре, вивчили ви рідну мову, якщо росли без матері, серед чужих?

— Вивчив у гаремі паші, бо з тих наложниць, що в нього,— вісімдесят шість дівчат було з України. Тож мусив вивчити. Я взагалі скорий до мов. От навіть коли паша купив у татар арабську принцесу Хабіджу... хоча вона почорніла очима в Аслана й недовго, бо він спродав її польському послові, що гинув за нею, то все одно, за рік від принцесиної китайської охорони я навчився тьохкати й по-китайському... Та я не про те, пане Оливко. Хочу вас запитати: чому у вашому війську всі кашовари, а я їх начислив до двісті душ,— усі вони однорукі? Всі вони до одного з однією рукою? А де ж їхні другі?

— Як де? — Оливка удав, що недотямив, бо говорити про це йому не хотілось.— Бо вони однорукі.

— Так і народились? — завмер щоками Назар.

— А ви, пане Назаре, знаєте, що ми за військо, хто ми і навіщо в степу зібралися? І хто наш гетьман?

Почувши слово «гетьман», в Оливчину і євнухову розмову устряв У Пу:

— Китайський пан гетьман-цар-імператор!

— Нехай буде й так,— згодився Оливка.— Я не проти.

Євнух переклав. Після Оливчиних слів У Пу ніби розвиднілось, і він, обернувшись до воїнів, крикнув:

— Не сумувати і не впадати в розпач! Вони оддають нам свого царя!

— Слава! — підняли піки китайські воїни.

— Тепер будем варить халамидникам кашу! — піднісся духом У Пу.

— Цур тобі пек! — І вслід за У Пу гостроверхі, маючи на потилицях кісками, пошурхали капцями до кашоварів.

Оливка зупинився: за шипшиновими кущами на сильних гнідих вогнях вже буркотіло сто — по п'ятдесят на полк — десятивідерних мідних казанів. Довкруг казанів, жаровень і сковорід вешталися однорукі кашовари і хмизники, що підкладали під них і хмиз, і кізяк, і пнища. Покинули тісні пропилені шарабани і негритянки: з повними на головах дерев'яними відрами вони снували кручею з Дністра до вогнищ, зливали воду в діжки, сніговіли зубами до кашоварів і, пританцьовуючи, знову згойдувалися з кручі по воду.

— Та що ви за військо? — спитав євнух.— І хто ви, пане Оливко, сам?

— Коли вже питаєте, пане Назаре, то почну я не з одноруких... Ми — наше військо, гетьман, полковники і старшина, і князь Острозький, що нині приїхав до нас у гості,— всі ми є українці. Колись наша держава звалася

Русь, або Русь-Україна. Назва її Україна згадується в Київському літописі ще в 1187 році. Повідомляючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, літописець каже: «...був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всіма доброчинностями був сповнений. За ним уже Україна багато потужила...» Та, пане Назаре, потужила Україна не за одним лише тим переяславським князем. Потужила вона й сама за собою. І особливо після одного з її великих князів. Звали його Ярославом Мудрим. У 1052 році Ярослав Мудрий об'єднав слов'янські племена під свою жовто-синю хоругву, і кордони Руси-України сягали від Балтійського моря і до Кавказу, від Закарпаття й до Волги. Все в нас було: і багатства, і віра своя православна, й митрополит, був рівний і обов'язковий для всіх громадян звід законів під назвою «Руська правда», і школи, міста й дороги. Били ми свою золоту і срібну монети: з одного боку на ній виднілась подоба князя, а з другого боку його княжий державний герб — тризуб. Було й родичання у нас з такими країнами, як Візантія, Франція, Швеція, Польща, Англія, Німеччина, Норвегія, Данія, Угорщина: дочки наших князів заміж ішли за князів і королів, і то не лише через красу та освіченість, а й через високе лице своєї держави... Князь Ярослав Мудрий помер у 1054 році, та вже перед смертю він поділив Україну-Русь поміж своїми синами. Київ і Новгород віддав своєму найстаршому синові Ізяславу. В Чернігові посадив Святослава. Віддав батько йому й далекі землі Тьмутараканські, що мрevіли на річці Кубані аж під Кавказом. Третьому сину Всеволоду він заповів степовий Переяслав і похмурий у лісах Ростов. Ігорю дав Волинь. Смоленськ в руки поклав найменшому В'ячеславу, а внукові Ростиславу — Галичину... От наче й усе... Та якби! Все горе й біда ховалися в тім, що княжі роди були неймовірно плодючі! В кожного з наступних князів зароїлися діти, а в тих — діти свої, а в тих іще діти, небожі і небоги, і пішла Київська Русь по руках! Пішла на розподіл, на межування, на більші, менші і зовсім дрібні удільні князівства: звівся батько на сина, а син на батька, брат на брата, дядько на небожа, а небіж на діда. Стали вони один одного нищити і рубати, виковувать очі й гноїть у в'язницях і — пропала держава!.. Лишилось від неї лише скривавлене клаптя!.. А тут з монгольських степів, з Каракорума, з-за Волги, під білими шестихвостими бунчуками набіг на нас ордами Чингісхан, і, висотані власною, домашньою гризнею, колись могутні і дужі, впали ми і вже не звелися... Ще гасали по наших

землях за даниною ординські баскаки, як у 1363 році нас прихопила Литва. Тим часом Литву на собі оженила Польща, накинула їй римську віру і, вже як родичі, під хоругвою католицтва, з ксьондзами та костьолами, вдвох вони навалилися на православну Україну-Русь. Татаро-монголи заарканили наше тіло, а Польща з Литвою наступили на душу: вони стали топтати і ненавидіти нашу віру і мову. І що найстрашніше — в наші очі глянуло рабство духу. Чим захиститися? Як зберегти себе? В часи княжого розбрату наша держава Україна-Русь з болю і розпачу крикнула на увесь світ, і на її золотих уламках звило гнізда безсилля. Наші державні голови — українські князі — вже лише звалися українськими. Перегиркані між собою, вони почали звикати когось над собою мати і, аби легше прожити, підмостились під Польщу — під її віру й корону. Князі і панство відцурались нас, зрадили нас і покинули на забуття й небуття. Лишилася з нами жменька таких, як Острозький. Та й цьому князеві непереливки, бо він між двома вогнями — між нами і єзуїтами. Між нами і королем. Між нами й неволею. Триста років паслись на нас татари, вони залітають до нас із Криму ще й досі, а після татар ось уже двісті років як з української шиї звісила ноги Польща. Подітися нам ніде й нікуди! От через що років з п'ятдесят тому наше молоде чоловіцтво сіло на коней і подалося у Дике Поле, на пониззя Дніпра, за пороги, на острови, лимани і плавні, і там з князем Дмитром Вишневецьким заснувало свою військову державу — Запорізьку Січ. А ми, що жонаті та й не такі відважні, зостались при своїх дворищах і хатах. Сиділи ми так, сиділи і рік, і два, десять і двадцять, зітхали вночі, зітхали, скреготали зубами, коли пройшла чутка, що з'явився Северин Наливайко і став за нас: за нашу віру і землю, за нашу колишню волю і ще не загублену гідність. Мов щось прорвало, мов підкинуло нами: терпець урвався, і вхопили ми коси й ратища, ціпи і вила, що в кого було і, не оглядаючись, стали під Наливайкову руку... А тепер, пане Назаре, я скажу вам, чому кашовари у нас з однією рукою, чому вони однорукі. Так от. Уб'є шляхтич чи то в селі, чи в місті, уб'є українського чоловіка. І що? Та нічого! Сплатить за вбивство дванадцять копійок казні у Краків, і на тому край. Дванадцять копійок, і годі — можеш вбивати й надалі. Ні суд, ні ксьондз, ні король — ніхто за це тобі й не докорятиме! Бо українець для них не душа, не людина, а бидло. Худоба! Коли ж українець, доведений вже до краю, зачепить лише пальцем польського старосту чи найзашмульганішого горлопанистого

шляхтича,— йому відрубують руку... От через що, пане Назаре, у нас кашоварять самі однорукі... Так то кашовари. А тепер я скажу вам про сотню Жбура. Ви ж знаєте нашого сотника Жбура?

— Якого?

— Ну, Жбура. Петра. Отого роздайбіду.

— Горбоносого? З діркою між зубами?

— Його, його! Так от: вся його сотня, всі сто його козаків, німі. Вони не говорять і мовчатимуть вже довіку, бо у них вирвані язики. Знову ж таки: як тільки наш чоловік, а особливо ж гарячий хлопець, навіть і не зачепить поляка, а лиш огризнеться, скаже йому щось не так і не те, як суд і жовніри напоготові — виривають тому язика...

— До чого ж воно йде? До без'язикого народу? — спитав приголомшений євн

— З таким, як у нас, життям не схочеш і білого дня! Чи, може, схочеш? — Оливчині очі синьо похолоділи і потвердішали, стали як синій сніг.

— Пане Оливко, вибачте мені знову, але я бачу, що ви не надто високий чин у вашому війську?

— Я джура гетьмана Наливайка. Його охоронець, а заразом на моїх руках господарство.

— От через що я й хочу вас запитати: звідки ви, можна сказати, простий сипах, знаєте про давнину своєї землі?

— Як звідки знаю? — здивувався Семен.— У нас про неї все знає кожен — від волопаса до князя. У кожнім селі у нас на те і церква, і школа, й старі діди... А сам я псаломщик церкви святого Миколая, де настоятелем рідний брат нашого гетьмана отець Дем'ян. Він же й духівник князя Острозького. А ще панотець викладає у нас в академії в Острозі математику і латинь. Коли вони з князем і паном Федоровим друкували нашою мовою Біблію і я трохи їм пособляв, то наслухався від панотця Дем'яна дещо від того, що він знає сам... Так от, як Северин Наливайко взявся за шаблю й пішов у степ і до нього гунули люди, то сів мені якось раненько на підвіконня голуб. Сів і каже, ніби каже-туркоче: «Збирайся, Семене, й ти». І я зібрався. І ось я тут. Поголив голову, бо коли в битві, то чомусь сильно пітнію...

За шипшинами між казанами зчинився гамір: розлючені негритянки обливали з відер водою У Пу й усіх попідряд. Кашовари й китайські вояки позалягали за вогнищами, а бідний У Пу, як на дощі ховрашок, скулився під водолиєм, але кричати на танцівниць деренчливим криком не перестав. Мокрий, а через те ще жовтіший, У Пу заховався за діжкою,

та чорні дівчата перекинули на нього діжку з водою, пошурили цебрами за казани у воїнів і кашоварів і зі своїм криком та плачем почорніли до шарабанів.

— Чого вони хочуть? — спитав Оливка у євнуха.

— Не хочуть у монастир! Йди, кажуть вони У Пу, старий повутькало, у монастир сам, а ми від козаків нікуди не підемо, бо нам з ними добре!.. А ще вони кажуть на діда «непогамовний» — вивчили пані від козаків іще одне слово!..

З Дністра війнув вітер, відкотив євнухові полу халата й відкрив заховану під полою рушницю. Євнух відразу ж прикрив яничарочку краєм халата, та Оливка встиг помітити дуло й спитав:

— А це що у вас?

— Рушниця, пане Оливко,— закліпав над спітнілими щоками євнух Назар й ніби позбувся голосу, продихнув:— Учора з неї я вбив коня вашого гетьмана.

— Свата? — голена Оливчина голова зробилася аж наче кругліщою.

— Коли військо покинуло гетьмана і попливло на той бік Дністра, то й гетьманів кінь почав вириватися, куди попливли усі, через Дністер. Пан Наливайко, вже будучи геть один, його відпустив... І Сват, а хоч би тобі заіржав господарю на прощання — ні! Скочив у воду й навіть не оглянувся!.. Я саме стояв на кручі. Рука моя сама висмикнула з-під халата рушницю, і я вистрілив.

— Наливайко вас бачив?

— Бачив.

— І щось сказав?

— Нічого. Ні слова. Лише оглянувся через плече. Тоді додивився, як коник пішов під воду, глянув на вже на тому березі військо, нагнувся, завдав на плечі сідло і з вислючком пішов з берега в порожній табір...

— Прудкий був у гетьмана коник,— сказав Оливка.

— Пане Оливко! Зібралося в мене трохи золотих грошенят, і я хотів би відшкодувати гетьманові коня. Порадьте, як це і де можна мені зробити. Татарські бахмати, я вже дивився, йому не підходять. Мілкуваті вони для нього, хоча коні й добрі. А на верблюді православному гетьманові якось воно не з руки.

— А якого, пане Назаре, ви б хотіли коня Наливайкові? Йому ж на ньому не в гості їздити до польського короля.

— Все одно, пане Оливко. Але гетьман є гетьман. І повірте мені, я чимало в житті надивився різних облич...— Євнух примовк, перехилив голову через черево і став вдивлятись собі під ноги, ніби там, під його турецькими запиленими ічигами з піднятими догори носками, ті обличчя, про які він щойно сказав, всі вони були вже в землі.

— Надивились. То й що?

— Та нічого,— не піднімаючи голови і, видно, жалкуючи, що почав цю розмову, відповів євнух.

— Ви, пане Назаре, щось недоговорюєте,— не відставав Оливка.

— А мені й нема що договорювати...

— Кажіть, кажіть!

— Добре. Тоді я скажу: обличчя у вашого гетьмана від Бога. Є такі обличчя. Пояснити я вам цього не можу. Він саме той чоловік, який вам треба. Хоча...

— Що хоча?

— Та нічого,— ...ову хотів було замовкнути євнух.

— Говоріть!

— Не хотів би наврочити...

— Що, Наливайко тяжко закінчить? І він, і ми?

— От цього я вже не знаю... Та коня Наливайкові треба під стать. Поможете?

— Аякже! Поможу, поможу! — Думаючи про почуте від євнуха, Оливка відійшов від нього на крок, обернувся до нього спиною і спитав: — Ви й справді бачили такі обличчя, як у нашого гетьмана?

— Ні. Таких облич я не бачив,— більш не вагаючись, відповів євнух.— Я ж вам, пане Оливко, сказав, від кого воно. І це я знаю напевно.

Оливка ще так постояв й, не обертаючись, зав'язав на шнурка під горлом сорочку.

— Ходімо, пане Назаре, до кашоварів. Що там вони? Бо скоро ж проснеться голодне військо!..

Під кручею, на березі, покрадьки озираючись, чи ніхто не бачить, Наливайко роздягся. Потемнілими за літо руками він прикрив свій важкий чоловічий скарб і, женучи попереду себе розстрибаних жабенят, по м'яких зозулиних черевиках зайшов у воду. Вода мимовіль принишкла, і коли Наливайко на неї ліг й випростав на ній ноги, вона обняла його. Тримаючись за придонні камінчики, Северин злився з водою так, що Месія, пригойдавшись на берег разом з мурашками, гетьмана-царя-імператора ніде не помітив. Замість нього стояла під осокою біла його одежа, чоботи, два пістолі та шабля. Слиногубий затерп. Він сторчма підняв над рікою шию і голову й подумки заволав: «В ім'я милостивого і милосердного Аллаха, царю мій, де ти? Чи ти

не втопився?!» Дзеркальні верблюдові очі відбивали водночас його власні двопалі ратиці, Дністер і хмари. Ніхто Месії не відповів. Усе навкруги мовчало. Мовчки бігла ріка, мовчки над нею з кручі дивились покинуті нірки осінніх щуриків, в міленькому зарічку один за одним мовчки гаялися жуки-бокоплави, мовчки на урвище вийшов старий Острозький, закутався в шубу й мовчки усівсь погрітись на сонечку... Вода і глина, мурашки й хмари, бокоплави і нірки, і князь — всі вони тлумилися на видноті. Не було лиш царя!.. Месія надувся й ревкнув. Від його зненацького гуку хльоснула срібним хвостом рибина, й зеленими ґудзиками прямо на нього сійнулись з приберега жабенята. Якесь жабенятко заґавилося, рвонуло з води останнім й вистрибнуло Месії на губи. На таке двогорбий не сподівався. Від огиди його печінка підкотилась під горло, і він плюнув жабеням так, що воно, розчепіривши лапки, залетіло мало не на той берег Дністра. Воно ще тільки падало на течію, а по його душу вже вивалилось щось з глибини пащекою,— чи сом, чи яка інша біда,— і жабенятка не стало...

Наливайко перевернувся на спину, показав верблюдові з води ногу, і той, побачивши царів знак, на радощах брембнув що було сили. З кручі на нього посипалась глина, а князь Василь закутався шубою з головою... Від побаченої живої Наливайкової ноги Месія повеселішав: цар його не пропав!

З верблюдових невеселих горбів звалилась гора. Він послинив похололі після жабеняти губи й витер їх об передні коліна. Затим підігнув під живіт одна за другою усі чотири ноги й з легким серцем приліг з мурашками на м'якенькі зозулині черевички. Ліг, втихомирився, недоспано позіхнув, та очі його не полишали стерегти бистрину, де відмокав Наливайко... Месії до кольок у животі закортіло води. Таж ось вона, ось мерехтить перед ним чистенька й люба! Жебонить і хлюпоче, леготить і туркоче під самісінькими ґубами! Подайся — і цмуль її, цмуль, ґольґай, смокчи її, скільки хочеш і скільки влізе! Перед тобою не якийсь там гниленький в пустелі оазик, а перед тобою любов-ріка! «От би мені ще кілька горбів про запас! Або хоч би третій! Отоді б то я вже її попопив-попопив!..» — замріяно подумав жлуктій. Та пити воду Месія не став, бо як би він посмів до неї хоча б доторкнутись, коли саме в цей час купався у ній його повелитель? Не смів. Навіть про це не думав. Хоча воно думалося само.

Знизу, з того боку Дністра, між верболозами щось ніби заворушилося й зашелестіло. Шерехтливе, невидиме і німе,

воно розхитувало вершки шелюги й прямувало повздовж вапнякового берега. Верблюд натягнувся і кинув оком на свого царя. Цар погідно лежав на спині у швидах, тримався у воді за придонні камінчики, нічого не чув і не бачив, клопотався чимось своїм, бо його брови на переніссі збіглись.

Месія підвівся на ноги і з висоти своєї шиї і голови роздивився: на тім боці Дністра між верболозами рухались білі крила. Вони не змахували й не тріпотіли, а рухались гостро і прямовисно. Верблюд вистромив шию на всю її довготу. І він побачив: за лозами попід лісом, зодягнене в сяйливе залізо, з ангельськими крилами за плечима, гецало польське військо. За крилатими вершниками, запряжені парами жеребців, з колеса на колесо, перевалювались гармати. Всі вони поспішал кінські хвости, підв'язані червоними стрічками, тепер озв'язувались, і хвости замітали пісок. А з шелюги до води на вапнякове плесо в таких самих, як і під лісом, блискучих кірасах та круглих шоломах, з піками у руках з'явилось з десяток запилених ставних гусарів. Попереду них без піки, шолома й кіраси, а в самому лише сірому драповому кунтуші, з малиновою, замість верхнього ґудзика, брошкою, виїхав на попелястому стригунові Станіслав Жолкевський. Гусари перекинули з сідел негнучкі у сталевих розсяяних наколінниках ноги й зіскочили на вапняк. Скочив з коня й цупкий і невтомний сорокап'ятирічний Жолкевський. Коні відразу попирхали до води, а кілька гусарів розстелили на вапняку кінську попону, поставили на ній плетену з шелюги корзину, видобули з неї сулію темного молдавського вина й розгорнули у звійцеві полотна мамалиґу. Поки котрийсь із гусарів краяв мамалиґу лозиною, Жолкевський забрів поміж конячими мордами в воду і став дивитись на протилежний берег. Наливайкового війська польський гетьман не бачив, бо воно було сховане за горбами, а от дражливий запах шкварок він звідти почув, і ніздрі його стрепенулись. А ще Жолкевський упізнав на кручі опасисту вовчу шубу. Шуба сиділа й грілась на сонці. «Невже князь Острозький? Закутався з головою й няньчить свій ревматизм? Бач, приteліпався з Острога аж куди! І чого б то? Та відомо чого — до Наливайка: свій свояка бачить іздалека, хоч і побили горшки!..» Жолкевському закортіло гукнути князя, як бувало, коли не раз вони перегукувались у лісі на полюванні. Бувало, з Кракова, з галасливих засідань сейму, вони з Острозьким поверталися разом. Жолкевський мешкав у Туринці, що під боком у Львова, а князеві було якраз по дорозі — через Туринець, через Львів, і прямо-таки тобі на Горині та Вілії буде й

Острог. Ночували у Туринці, у Жолкевських. Днів зо два, а то й зо три. При Острозькому, як завжди, був його духівник отець Дем'ян та надвірна сотня на чолі з сотником. Жолкевський, вже будучи гетьманом усього польського війська, його знаменитим головнокомандуючим, за плечима якого вже було кілька вигранних битв, у тому числі і зі шведами, на князевого сотника не те що не звертав ніякої уваги, а й не помічав його. Сотник, то й сотник. Хай собі буде сотник. Хіба мало таких? У війську Жолкевського таких сотників сто, а може, й більше. Та де сто! Тисяча! Тисяча сотників, як груш на грушах! Коли вечеряли у маєтку, то цей князів улюбленець сидів за столом десь скраю аж біля дверей, якщо він взагалі там сидів, якщо взагалі він був до столу запрошений! Тепер він — н е в з а г а л і. Тепер він Северин Наливайко. Северин Наливайко — навчений військової справи, освічений, хитрий, а через те заразом і грізний український селянський гетьман. Під його рукою тепер хоч і мале, та відчайдушне, невибагливе і сміливе, вивчене ним, військо, військо, що хоче волі, А таке військо найнебезпечніше, бо над ним диха віра у свого Бога... От тобі й сотник князя Острозького!.. Мені би таких! І Жолкевський висмикнув з вуса волосину, кинув її на течію, додивись, як течія її зносить і як вона ту з його вуса посріблену волосину знесла... У бистрині Жолкевський побачив своє обличчя. І хоч як бистрина не зносила і не стирала його лиця, та воно стояло на місці, бо в бистрині він стояв сам. Та варто йому вийти із неї, як течія понесе його, змиє, як і ту посріблену волосину, зітре й забуде його разом з малиновою брошкою під підборіддям. Та поки що Жолкевський ніде не дівався, стояв і дивився в воді на себе: після позавчорашнього дня, коли він запирав від Газі-Гірея Дунай і його, Жолкевського, як і хана, обох шарпонув Наливайко,— на лиці Станіслава з'явилися дві нові зморшки. Квасолевими стручками вони закарлючились обіч носа до вусів і там у вусах згубились.

А поза тим князь у шубі дрімав на кручі, жовто-бурий Месія зливався з прибережною жовтою глиною, шкварками запахло дужче, і Наливайко, лежачи по губи в воді, потихеньку роздивлявся Жолкевського. Для Наливайка Станіслав Жолкевський був прикладом, як треба жити: як вірний і талановитий пес на цепу стереже свою хату, біга по колу навколо неї, так і Жолкевський з півночі й півдня, з заходу й сходу стеріг свою Річ Посполиту. Де які німці, шведи, турки чи росіяни — там проти них на чатах Жолкевський. Для нього не було дня. Для нього не було ночі і пори року. Військо своє він завжди тримав у сідлі... «Та для того, щоб стерегти, треба мати що́ стерегти». І гіркота затоплювала Наливайка... Роздивляючись з води польського гетьмана, Наливайко пригадував, коли він бачив його востаннє. А було у тому ж таки Туринцю, пізно увечері за вечерею, коли князь Василь уже пішов до подушки, гості похилили на стіл між пляшками глиняні голови, а їхній господар Жолкевський, обійнявшись з Наливайковим братом отцем Дем'яном, під оленячими на стіні рогами ревли на пару бас у бас: «Ой чого ж ти, дубе, на яр похилився, молодий козаче, чом ти зажурився?..»

Жолкевський вибрів з Дністра, підійшов до гусарів, підняв з попони су[illegible], надпив з неї вина й заїв мамалигою. Поки сулія бовталась по руках, хтось із гусарів, ухнявпившись у горішній Дністер, сказав:

— Пане польний гетьмане, гляньте! Що за воно? Чорне, кругле й пливе! Бобри не бобри...

З верхів'я Дністра, збиваючись течією під береги, то впірнали, то випірнали, мов чорні боброві голови, чорні чернечі каптури. Спливали вони важко й повільно, ніби роздумували, до якого їм берега приставати — до Жолкевського чи Наливайка?

Жолкевський здвигнув плечима, взяв передану йому сулію, ковтнув з неї ще і, не допиту до половини, заткнув кукурудзяним качаном. Ще раз глянув на Наливайковий бік, тягучо провів очима по горбах, де ховалося Наливайкове військо, й витер нагайкою вуса:

— Поїхали!

І знову захиталися за гусарськими білими крильми червоні вершки шелюги...

Наливайко простягнув руку: котрийсь із розбухлих чернечих каптурів, пускаючи з-під себе бульбочки, підплив йому прямо до голови. Наливайко схопився на ноги, підняв його й мимоволі порахував скільки їх, каптурів, пропливає й пливе до нього. І котрий із них Галин? Може, цей, що він зараз тримає в руках?.. Білий, незагорілий тілом, з темним загаром лише по лікті, на обличчі й на шиї, він стояв серед бульбашкових каптурів, а вони чорніли ніби живими головами, впірнаючи й випірнаючи, обпливали його...

Наливайко вийшов до одежі на берег.

— Пане гетьмане! — з кручі перехилявся Оливка.— Каша готова! Так війська ніяк не добудишся!

— Не кричи!

— Каша ж синіє! Уже посиніла!

— Нехай синіє,— і Наливайко прив'язав до пояса шаблю.

З бочкою пороху, гарматою, кошмами, мішками борошна, діжками смальцю і солонини на зав'ючених конях, а позаду іще й з двома шарабанами Петро Жбур прямував вгору проти Дністра. Насамперед він мав здибати в прибережнім степу чатових, а з ними й Тимоша, зоставити їм припасу, розпитати у них і що, і як, а потім бродом через ріку, на березі вже на тому, попідгору, дубовою пущею добиватися до монастиря, до ігумені, до Наливайкової Галі. Коли до Галі, то, виходить, і до Хабіджі... Петро зрозумів, що він, як-не-як, а за принцесою скучив. Може, не так за нею, як за її полохливими руцями, коли в нічному бурунистому Дністрі вона обнімала його притоплену шию. І хоч не від ніжності і хотіння, а від страху і відчаю вона обнімала тоді Петра — та яка тепер вже різниця? Обнімала, та й годі! У Жбурових темних очах ще й досі горіли із-під води її червоні пофарбовані нігтики... А як вона з переляку над вухом цінькала! Як лагідно прилипала у швидах до його вусів шовкова її халамидка!.. Петро призаплющив над степом очі й побачив, ніби крізь марево, вже не лише її руки, а й дриґотливі над його шапкою ніжки, коли арабочка підіймалася у корзині до ігумені на монастирський мур... «Пошию Хабіджі м'якенькі турецькі ічигики, і нехай вона у них походить...» — міркував у сідлі на Куріпочці розчулений Жбур і починав затишно усміхатися. Спроквола, ступаючи за копитом копито, зиркаючи на господаря повним спекоти оком, Куріпочка заходився усміхатися і собі. Ряба його нижня губа заялозила верхню, а верхня, у свою чергу, взялась лоскотати ніздрі — Куріпочка від лоскотів пирхнув. «Ну ж і стерво! — сказав Куріпочці Жбур.— Не встиг я іще й усміхнутися, як ти вже регочешся! Ось дам я тобі того, чого давно не давав і за чим ти давнесенько скучив,— нагайки! Отоді ти у мене вже засмієшся, так засмієшся, як тобі ніколи й не снилось! Бо ти у мене не кінь, а просто напасть якась! Не встиг я про щось приємне подумати, як ти вже гайда й собі! І коли тебе хтось зарубає чи вб'є?» Куріпочка замотав під ґедзями головою, мовляв, ніхто мене і не зарубає, і ніхто мене не уб'є! «Тоді, може, з'їдять вовки!» — «І вовки не з'їдять, бо я їм не дамся!» — заперечив Куріпочка. «Та звісно, що не з'їдять, бо кому ти, безвухе, треба?» — «А так, хазяїне! Нікому мене, окрім тебе, не треба. Хіба я не знаю?» — водив головою кінь.

Отак, балакаючи з Куріпочкою, попереду розморених від спеки своїх козаків терлюжачись з шарабанами й валкою яристим боком Дністра, Петро Жбур угледів на прузі Тимошевого вихорця. На ледь видніючому сірим горбі, киплячим, синім вогнем сповіщаючи про небезпеку, вихорець здійнявся з землі й закрутивсь під білобокою хмарою. Побачивши Жбура, він раптово став опадати, згасати, й коли опустився до зросту людини, то на своїй коливливій, гойдливій нозі через вибалки і долини побіг до нього. «Щось трапилося з Тимошем!» — подумав Жбур.

Вихорець передимів один яр і другий, над третім яром пригнувся, підняв над собою порожнє жайворонкове гніздечко, розкрутив над своєю не видимою для людей головою й понісся назустріч Жбурові його козакам і валці. Петро притримав Куріпочку. Вихорець, не зупиняючись, піддимів, кинув гніздечко коневі під морду у молочай, а Жбура обвіяв, припорошив і знов закрутивсь-попетляв назад, звідки й з'явився: за кущики і кущі, за горбики і горби, до небозводу...

— Якове,— стривожився Жбур,— ти бачив?

— Я, Петре, думаю...

— Про твоє думовиння я вже знаю давно! — не витримав Жбур.— Ти мені розтолкуй, що б це могло означати: до нас від Тимоша прибіг вихорець! А де вихорець, там і Тиміш. Поруч вони завжди. І от вихорець прибіг, а Тимоша й не чути.

— Я, Петре, думаю...

— А скис би ти! — вилаявсь Жбур.— Ось уже скільки ми тягнемося горбами — не видно жодного чатового! Ні чатових, ні Тимоша! Не могли ж мурзаки чи поляки усіх їх переловити чи перебити? А коли й переловили та перебили, все одно бодай один з них, хто-небудь хоч рачки, та втік!

— Я, Петре, думаю... А такій людині, як я, для думання треба час...

Та Жбур вже Шийку не слухав. Його притягнула важка, підозрілива курява на небосхилі, звідки прибіг вихорець. По куряві Петро міг угадати, скільки і як задалеко від нього скаче далеких коней — сотня чи тисяча? Це, правда, залежало ще й від погоди, від пори року і від самої землі. Тепер же, наприкінці сухого, сліпучого серпня 1595 року, дивлячись на цей жовтий глиняний пил, Петро Жбур прикинув: на нього, його козаків і валку копитило до п'яти сотень вершників. Зважаючи на горби та яри і в ярах потічки, оте все скаковище мусило б докуріти до них за годину.

Жбур звівся у стременах й крикнув до шарабанів і валкових:

— Розвертайтеся! Ховайтесь у те он збоку від нас провалля! З'їзд туди є,— як минали, я його запримітив! Розвертайтесь мерщій, не мніться!

Двоє Жбурових сіромах, що замість китайців правили на шарабанах за кучерів-візників, спересердя вперіщили китайських коників батогами й круто забрали праворуч, до урвища. Колишніх принцесиних коненят занесло набік, вони ударились об передні колеса, шарабани поперехняблювались, дверцята порозчинялися, і з шарабанів на будяки повивалювались негритянки. Витрушені під коней і під колеса, хапаючись за сколені, забиті коліна, майбутні монастирські послушниці тепер дали собі волю! Вони підняли на Петра смоляні свої кулачки й заволали:

— Слава, непогамовний, слава!

— Ну вибачте, вибачте! — розвернув Куріпочку Жбур.— Хто ж цього хотів? Ніхто цього не хотів! Так воно вийшло само! Може, вам дати води?

Шийка і козаки позлітали швиденько з сідел, поставали на коліна перед чорненькими лялями й заходилися з їхніх колін, литок і стегон висмикувати будякові кольки.

— Слава! — вигукували чорні лілеї й чи то від болю, чи від солодкої млості стогнали.

— А ви, шаламаї! Легейди! — свистів до візників у дірку від зуба Жбур.— Де наша вода? Дайте їм хоч напитися, бо вони зараз нам повідкручують голови!

Жбуровими візниками поперекривлювало, бо їхні верхові коні чухралися під діжками з солониною й смальцем, а вони, їхні господарі, мусили нидіти з китайськими віжками у руках та ще й підносить баботі воду!

— Годі вже, годі! Понагиналися перед ними, що, дивись, уже й не розігнетесь! — просвистів Шийці і козакам Жбур і для більшого пострахУ здибив над музикантшами й танцівницями Куріпочку та витяг із піхов обидві шаблі.— Залазьте в свої хатки, бо вже он скачуть татари!

— Цур тобі пек! — засичали завтрашні ігуменині християнки й попнулися у дверцята своїх розгойданих шарабанів.

— Петре! Петре! З нами ж гармата! Ану ж поставимо її проти того, що перед нами курить, а самі розкинемось кіньми з боків! — Шийка витер чалмою шию, і його темно-сині очі сповнилися самоповагою.— Ну як, пане сотнику, твій Шийка надумав?

За цим разом Петро не витримав і спалахнув:

— Якове! Прошу тебе, молю і благаю — піди до Дністра і втопися! Втопись! Не домучуй своїми порадами мою всетерплячу душу!

— Так це ж, Петре, я іще не кажу! — поправляв себе Шийка.— Я лише вголос починаю роздумувати. Мисли мої починають лише розгортатися!

— Іди, іди, Якове, утопись! Разом з мислями! В воду!

— Тобі не вгодиш! — образився Шийка.— Ніхто мене ніколи не слухає.— І за цим разом він погладив чалмою шию свого вороного Шийка́.

— Досить. Цить,— вже по-серйозному насупився Жбур, не зводячи ока із стечової куряви, що велетенським перекотиполем котилася прямо на них.

Заки валка і шарабани ховалися у провалля, Петро завів сотню в неподалеку шипшиновий гай і в ньому зачаївся. Жбурові козаки перед тим, як залізти в гайок, на безквітну, кам'янисту галявинку, спочатку повкладали коней на животи на землю, з поводами в руках полягали самі і отак, повзучи з кіньми під страхітливим гаспидним віттям, що роздирало кігтями навіть каміння, повтягувались у захараще. «А тепер,— думав Жбур,— перележимо у шипшині, а як доведеться, то з неї і нападемо...»

Стежити за курявою крізь чагарличчя виходило не з руки, й через те, як і під монастирським муром, Жбур виліз і став чобітьми на Куріпочку, на сідло, й вистромив із шипшинника очі. Курява ближчала й розбухала. Вже можна було розгледіти, як попід нею сіренькими горобчиками підтанцьовували нечутні коні. Та чиї — польські, Жолкевського, чи татарські, Газі-Гірея? Петро зважував так: від Наливайка він за чотири яри, і коли що, то Наливайко зможе йому підсобити. Та і гайок, що наче старий їжак, шпичачився з усіх боків, міг би прислужитись Петрові за фортецю. Сиво-зелене замшіле віття, всуціль переплетене між собою вітрами, загартоване завірюхами, дощами і спеками, не змогла б розрубати ніяка шабля. Не взяла б його й ніяка стріла чи куля. Випущену стрілу чи кулю неодмінно перепинив би той або той завбільшки з орлиний дзьоб, важкий шипшиновий кіготь. Петро помітив і те, що в цьому скарлюченому на камені страхопудді боялись мостити гнізда хто-хто, а навіть сороки. В дрімучому шипшиняку не жили й вовки, бо і вовкам було у нім страшно!

Куріпочка стояв під Петром, а Петро — на Куріпочці.

— Не дриготи! Бач, розтремтівся й розхилитався! Ти ж то не човен! Постав ширше ноги, вприся і стій! Ще трохи отак побудь, і я з тебе сплигну. Ти думаєш, що

мені на тобі чипіти мед? Мед, я тебе питаю? Коли воно все хапає й дряпа за руки і за обличчя, шпигає крізь штани і сорочку? — жалівся Куріпочці Жбур, як раптом у далекому вершникові впізнав Тимоша.

Він розпізнав його по вихорцю: старший чатовий скакав трохи попереду куряви, а збоку від нього над сухою, як кістка, землею, нісся розкуйовджений вихорець і показував Тимошеві до Жбура дорогу. Петро придивився: в сідлі, на колінах у чатового, закутана в кобеняк, з стрибаючою на грудях косою, трусилася жінка, а ззаду за нею і Тимошем в голубих кунтушах поспішало на запінених конях надвірне військо князя Острозького. Коли ж Петро придивився іще, то в очі йому впало, що князеві вояки скакали в самих натільних сорочках, а в їхніх голубих кунтушах спереду них у сідлах товклись блідолиці панєнки!

«Що за чортівнеччя? — подумав, стоячи над шипшинами Жбур.— Виходить, що ми з негритянками тягнем до них, а вони зі своїми голубими панєнками тягнуть до нас? Ніби на обмін! Глянув би хтось ізбоку, то й не повірив би!»

— Виводьмося! Вилізаймо! Це скачуть хлопці князя Острозького, дідько би їх побрав! Лише від кого вони дають дропу? Хто за ними женеться? Орда? Поляки? Поскачемо їм назустріч, а там спитаємо, бо, може, з ними трапилось щось таке, що й нам треба знати! — крикнув Петро своїм сіромахам і сплигнув з Куріпочки на кам'яну галявину.

Подряпані та обдерті, а через те жалюгідні на вид і кляті на погляд, знову ж таки разом з кіньми на животах, Жбурові козаки ледве виповзли із того шипшинового гайка-живодерні. Замість штанів і сорочок на дністровському вітрі на них залопотіло лахміття, а Яків Шийка обдерся так, що від нього зостались лише чоботи, шабля, чалма і шия. Стуляючи на собі хоч як-небудь лахміття докупи, Жбурові козаки на своїй без'язикій мові жалілися один одному, що в отакій одежі їм нікуди тепер ні виїхати, ні піти.

— З одежею розберемось, як повернемось, у таборі! А зараз гайда назустріч князевим воякам, бо щось тут не так! — І Петро приострожив Куріпочку. Його лахмітники, не витягаючи з піхов шабель, потупотіли за ним.

Для надвірного війська, для Павла Свічечки й Тимоша раптова поява невідомої спереду них кінноти захолодила подих. Князеві хлопці притишили коней, потягнули з-за спин рушниці, тоді як монашки, а з ними і Налйвайкова Галя, ще не оговтавшись від татар, з чорними на шиях

пругами, завовтузились у сідлах й затіпались. Свічеччине вояцтво заметушилося, бо стріляти з рушниці, коли перед тобою в сідлі стриба голова монашки,— то справа непевна та й небезпечна.

— Дівчат — додолу! — і Тиміш зірвав Галю з сідла. Монашки позлітали із коней. Оббігаючи їх, розвіваючи полами кунтушів, дівчата побігли назад, до ближнього яру, аби в ньому сховатися й рятуватись. По слизькій, наче лід, ковилі, між малиновими будяками, вони заковзали, заспотикались, не втримувались на ногах, падали і котилися в яр, де саме в ту мить, припадаючи малахаями до бахматів, тікала з Дністра від Жолкевського орда Газі-Гірея.

Татари повитріщали заслонені потом очі: в голубих кунтушах з неба на них посипалися босі дівчата! І хоч татари і знали, що неподалік заліг табором Наливайко і що будь-якої хвилини він може влупити по них з гармат, та від такої удачі вони відмовитись не могли. І знову з шипучим свистом над монашками закружляли аркани.

А до Свічечки й Тимоша вже доскакував Жбур:

— А ми думали, що ви орда або ляхи! Здрастуйте!

— Те саме ми подумали і про вас! — продмухував вуса Тиміш.

— Де князь? — визвірився на Жбура Свічечка.

— У нас. Гостює. Живий. У шубі,— стримано відповів Свічечці Жбур і відкинув на плечі голову.— А де ж ваші ті, що гецали з вами в сідлах? Вони що, коли ви у мандрах, за вухами вам чухають, аби не свербіло?

Князів сотник нічого Жбуру не відповів, лише зі злості відвернув губи й плюнув коневі на хвіст. Та ніби у відповідь на запитання Петра з яруги у цю хвилину різануло жіночим криком. Свічечку, Тимоша і все надвірне князеве військо той крик ударив у груди. Коні під ними поприсідали. З яру видимів вихорець і, мов підрубаний, закрутився у будяках і під будяком упав. Тиміш глянув на Свічечку, а той ввігнав око у Жбура й прошепотів:

— Татари...

— Де? — перегнувся до Свічечки Жбур і крикнув іще раз: — Де!

Та князів сотник уже розвернув на задніх копитах коня і з Тимошем та зі своєю сотнею потупотів до яру. За ними, висмикуючи з-під лахміття шаблі, гойднулися і козаки Жбура.

Та було пізно. Ханські нукери з яру вже вирвались. На простелених до обрію конях, даленіючи оберненими до козаків обличчями, жовтим воском вони вже плавилися в

степу. Спереду в сідлах у них з волосяними арканами на посинілих шиях лежали непритомні монашки... Все даленіло і затихало, лише по глині в яру стелився ще їхній здушений крик.

— Жени сюди шарабани! — крикнув Шийці Петро, бо на узгір'ї під розлапистими будяками коцюрбилось душ, може, з двадцятеро не помічених нукерами дівчат. Серед них з вимитої дощами баюри дивилась на Жбура Наливайкова Галя...

Коли козаки повідносили монашок до підрипілих шарабанів і негритянки обмили їх, поперев'язували й поцілували, Петро Жбур ще неприкаянно нипав над яром і припаленим поглядом нишпорив під будяками... Його окликнула від шарабана Галя. Він підійшов до неї і втупився в її чорний на шиї пруг від аркана.

— Арабська принцеса, ще як ми вибігли з монастиря, до Дністра не добігла, бо вона поранила ногу і зосталася в пущі.

— На дубі? — вихопилося в Петра.

— На якому дубі? — спитала Галя.

Та Жбур, більш не кажучи й слова, вже нагнув побичачому голову й, притримуючи на поясі шаблі, побіг до Куріпочки, кинув по дорозі Якову Шийці: «Дивись, щоб усе було справно!», вилетів у сідло й погнав униз до Дністра, де з того берега темними хащами холодно й грізно на нього дивилася пуща.

Тиміш провів Жбура поглядом, провів за провалля шарабани, валку й князеве військо й повернувся назад, на чати.

З куренів і з-під возів, важко кліпаючи зі сну, Наливайкове військо вилазило на світ. Недоспані, а через те насурмонені, нетяги ще позіхали, ще зводило їм і закликувало від позіхань щелепи. Вони вправляли їх один одному кулаками, присміювались, та позіхали знову. Мляво струшуючи із себе бадилини, стружки і потеруху, голота ніяк не могла дотямити: і якій це нечистій силі спало на думку їх будити? Гармати не били, в таборі було тихо, ніхто на табір не ліз, хрумали вівсом у рептухах купані-перекупані у Дністрі коні. Перед гетьмановим наметом євнух і князь Острозький грали на лаві в нарди, а біля них вмочав у синю пляшечку гусяче перо і щось писав Наливайко. Кашовари з китайцями згиналися над простеленими на молочаї полотнами, розставляли на них миски і ложки та підживлювали під казанами вогонь, щоб зварена для війська

гречана каша не задубіла геть. В окремих чавунчиках Оливка, Шостак і Конашевич з поташі, сірки й прогноєної землі варили селітру, випаровували її, щоб на стінках у казанках залишився порох. На скинутих з коней сідлах вони й сушили його. Під церквою на ослінчику Дем'ян Наливайко шив на коліні полковникові Шаулі шапку, а той, зіпершись на ратище, стояв і дивився, як Дем'ян йому шапку шиє. Полонені татари доїли лошиць. За спинами доярів, чекаючи зоставленого для них молока, тоненько іржали лошатка.

У табір, з його північного боку, один поза одним в'їжджали два шарабани. За ними в'ючилась валка і з Шийкою на чолі тягнулися козаки Жбурової сотні. Князева сотня до табору не зайшла, а зупинилася поблизу на горбі за возами.

На даху переднього шарабана, вже їдучи понад військом, стояли і грали на скрипках негритянки. Грали вони на честь свого повернення до козаків, і їхні білі, в будяковім пуху, повільні сльози стікали зі щік по смичках, так що негритянки грали наче сльозами. Їм було себе жаль, і через те їхня мелодія потягла козаків за душу, і козаки, вже відійшовши від сну, лише змахували руками.

— Так ось хто нас побудив — наші дівчата скрипками! Ну ж і ведуть, ну ж і виводять! А нехай тобі! А нехай...

На даху другого шарабана під солодкі плачі немовкнучих струн чорно-вишневими ногами, руками і спинами тягучо звивалося четверо танцівниць. Наливайківці, мов на налигачах, похитуючи вусами, попленталися за музикантшами і танцівницями до майдану.

У Пу, побачивши на дахах рідних своїх по блуканнях артисток, зрадів, як маленький. Три його срібні на бороді волосини забриніли, як павутинки. Навіть євнух Назар і той не знав, що робити — чи сердитись, чи радіти?

Наливайко витер перо білим клаптиком, на якому стояла з чорнилом пляшечка, зачепив оком прибуле князеве військо, що стало за горбом, і склав удвоє дописаний аркуш паперу.

Яків Шийка обігнав шарабани й підскочив до гетьмана.

— Що трапилось? — спитав його Наливайко.— Чому повернулись? Де Петро Жбур?

— Орда проскочила нас! — Шийка сплигнув з Шийкá, накинув на конов'язь повіддя й слідом за гетьманом впірнув у намет...

Довго в наметі вони не балакали, бо за хвилину все Наливайкове військо — полки і сотні, сотники і полковники, кашовари і гармаші, полонені татари, китайці, коні, верблюди, хмари і ховрашки, Дністер і кам'яна скіфська

баба побачили, як із намету, розкинувши важкі руки, задихаючись, з відкритим ротом вискочив Наливайко. Він перескочив конов'язь і то чорніючи, то біліючи, то сіріючи на бігу, перемайнув майдан. Настрашені Наливайковим видом, запряжені в шарабан китайські коники зупинилися, Негритянки перестали грати й танцювати. Ошелешене військо таким свого гетьмана не бачило ще ніколи і тепер лише розкліпувало очима. «Галю, я тут!» — крикнув їхній змінений на лиці гетьман і закляк перед дверцятами шарабана. Та підвести до дверцят руку, аби їх відчинити, він вже не міг. У нього не стало сил. Він спробував підняти другу, але й з тією було те саме — руку схопила судома, й рука не підводилась. Єдине, що він сказав знову, то пересілим голосом: «Я, Галю, тут...»

Опівночі, коли зійшов місяць, Наливайко і його військо знялися з табора. Знімалися тихо, без рипіння й бряжчання, без розмов і зауважень. Над табором пахло дьогтем. Змащені колеса, чоботи й постоли перебивали дух самих навіть коней. Нагодовані полоненими татарами, наливайківські і їхні колишні бахмати терлися вівсяними губами об руки і плечі і, відчуваючи знову похід, покірно здихували. Татари ж не знали, що з ними буде. Вони молили Аллаха, щоб Наливайко забрав їх з собою. Просити його самого ні вони, ні їхній головний конопас Ахмад не зважувались. Бо, полонені, вони вже знали, що Наливайкові тепер не до них: з того боку Дністра за Наливайком невсипущо стежив Жолкевський. І лиш через те, що польський головнокомандуючий був досі зв'язаний за Дністром ордою, він Наливайка не зачіпав. Тепер, коли Газі-Гірей під носом у потомленого до знемоги наливайківського війська проскочив з Дністра у степ й через Україну погнав на Очаків до себе в Крим, тепер Жолкевський дихнути козацькому гетьману, певне, не дасть. Від того, що орда протупотіла безкарно, Наливайко ходив як туча. Через те конопаси боялись до нього поткнутись, бо ще спересердя накаже зрубати голови. Врешті, все могло бути, як і те, що Наливайко забере їх з собою і вони будуть йому служити,— був би лише кусень хліба і коні. Та, на всяк випадок, татари прощалися зі своїми колишніми кіньми і обнімали їхні копита.

Тим часом перед церквою Дем'ян відправляв молебень. З лойовими і восковими в темних руках свічками, козаки молилися, і коли помолилися, в Коло став Наливайко.

— Панове! — сказав він.— Ми вирушаєм. Я маю намір повести вас туди, де ми постараємось з вами зазимувати

й прохарчуватись. А там через зиму на весну побачимо, що нам робити... Та ще, панове, перш як сісти нам у сідла і на вози, є у мене до вас прохання. Волею Бога в табір до нас прибилась з монашками моя наречена. З нею ми заручилися ще в Гусятині, та не змогли повінчатися, бо саме в той час я з вами підняв шаблі. Тому я хочу обвінчатися з Галею тепер, перед нашим походом. Будьте мені за дружків.

— Згода,— не дали більше Наливайкові говорити білі при місяці козаки.— Згода, гетьмане. Будемо у вас з Галею за дружків...

Хтось із забудькуватих довбишів довбанув на радощах у литаври, та зразу ж, згадавши про наказ голосно не говорити, схаменувся, накрив шапкою звук, і шкіра на бубоні бубнула один лише раз і змовкла.

З Наливайкового намету в оточенні монашок і негритянок, у Наливайковому, з Наливайкового плеча, святковому, замість фати, білому кунтуші, з'явилася Галя. І хоч як вона ховала під комір чорний аркановий пруг, він все ж таки виглядав і обплітав її шию. Здавалося, що козаки дивилися не на Галю, а на те чорне під білим місяцем на Галиній шиї коло... В оточенні князя Острозького, сотників і своїх двох полковників до Галі підійшов Наливайко, й поміж рядами та купками козаків вони попрямували до церкви. Військо напіввитягнуло з піхов шаблі. На церкві, на золотому п'ятківському хресті вже виступила роса, і хрест світив крізь росу. Конашевич і Шийка відкинули запинало й пропустили заручених всередину.

Хитаючи притишеним басом пломінці свічок, Дем'ян благословив молодих. Галя, шукаючи в золотистій темені Северинову руку, нахопилася ненароком на руків'я його шаблі і вже своєї руки від Наливайкової шаблі не віднімала.

Козаки чекали виходу гетьмана і його жінки. Ведучи розцяцькованого Месію, причовгав У Пу. Він поставив верблюда перед церквою і сам, як строкатий китайський півник, занімів з короною у руках під татарську молитву. Триста полонених татар-конопасів молилися на килимках під горбами й чекали своєї долі.

Ось молоді з'явилися і поклонилися на три сторони. Військо вклонилося їм. Наливайко сказав:

— Все, панове. Рушаймо. Попрощаємось з нашим князем та його надвірною охороною, аби щасливо вони добулися до Острога. А заодно попрощаємося й з нашими гостями — з монашками і негритянками: вони поїдуть з князем в

Острог. А наші татари — то як вони схочуть. Схочуть, то нехай їдуть з нами, коли ви, панове, й вони не проти.

— Не проти,— пройшло козаками.— Їсти їдять вони мало, а як за кіньми, то ходять справно.

Яків Шийка́, почувши таке від Наливайка і козаків, приострожив Шийка й чимдух поскакав до голомозих. І коли Ши́йка переказав їм слова гетьмана й війська, вони обернули свої плескаті обличчя в бік козаків і попадали ниць.

— І знову ж таки,— продовжував Наливайко,— коли наші гості китайці так само, як і татари, схочуть податися з нами, то нехай подаються. Вкупі з нашими кашоварами робота знайдеться й для них.

Євнух переклав.

— Цур тобі пек! — вигукнули китайці.

— Цур тобі пек! — вигукнув і У Пу.— Нарешті, пане гетьмане-царю-імператоре, ми підкоримо з тобою Китай і станемо в нім панувати! — І старий заніс над Наливайковою головою корону.

— Сховайте, діду, її до скриньки назад,— Наливайко глянув на зоряне небо,— бо буде, здається, дощ.

— Слава! — кричав щасливий У Пу.

Наливайко глянув на Галю, і козаки, усе його військо, хто задкуючи, а хто боком, нечутно і непомітно розтанули до своїх коней і до возів.

Галя дивилася на Северина, і в її невеличких карих очах стояло тихе прощання. Вона дивилась на Наливайка так, що ніби з прощанням вони обоє не розлучаться вже ніколи... Наливайо обійняв Галю за стан і провів її до шарабана. Біля шарабана вони зупинилися, і він Галю поцілував і раз, і вдруге, і підсадив у відчинені білі дверцята. Галя сіла, і Наливайко зачинив за нею дверцята.

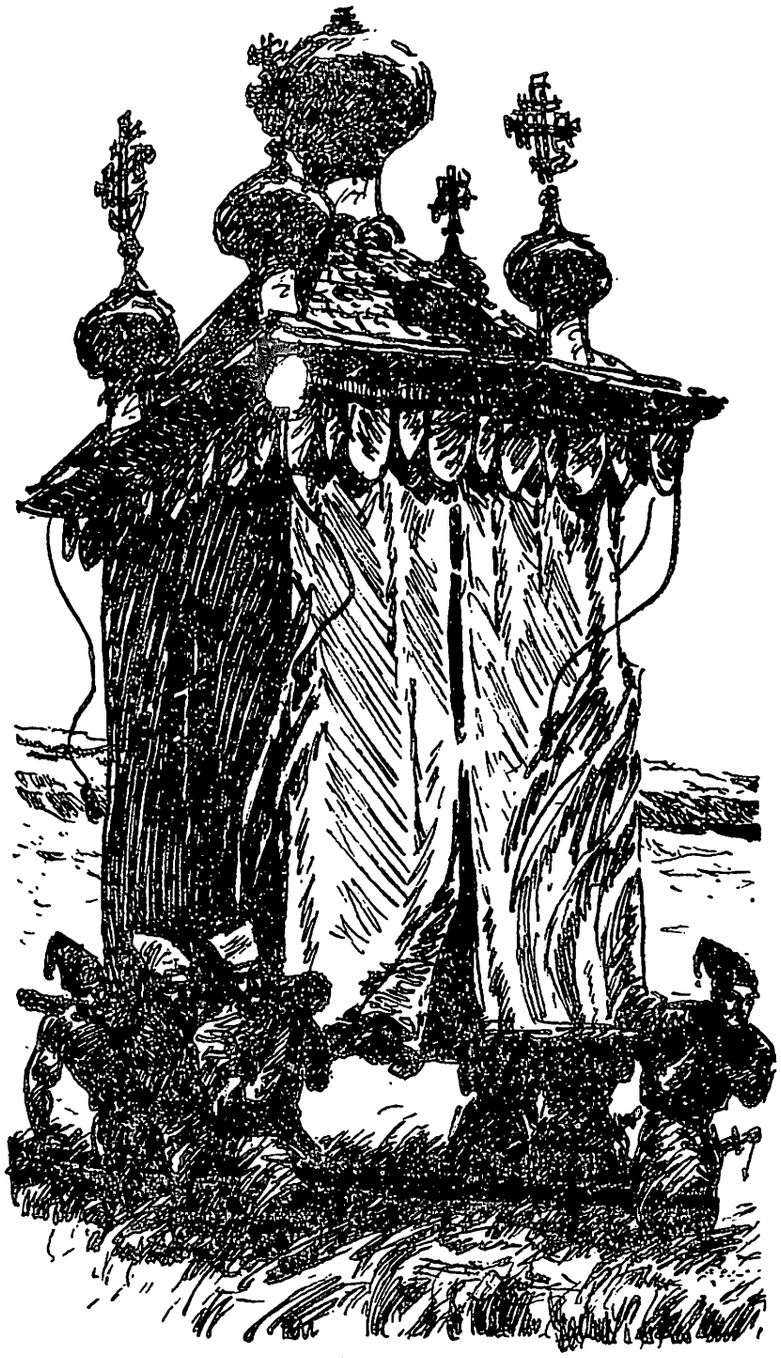
— Їдьте,— прошепотів візникові, і візник лопотнув віжками.

З шарабанів заплакали негритянки. Невідомий для них Острог видавався не ліпшим від монастиря. А краще їм, як було в козаків, ніде не було і не буде.

Наливайко підійшов до Месії. Біля верблюда в гурті китайських воїнів стояли брат, князь і Конашевич. Наливайко обійняв Дем'яна і князя, а Конашевич йому сказав:

— І я, пане гетьмане, хочу з вами. Не відмовте мені.

Китайські воїни схрестили при землі піки. Наливайко став на них чобітьми, й китайці викинули його у сідло на верблюда.

А Дем'ян, князь Острозький, Шаула і Конашевич, і ще восьмеро козаків підняли разом з хрестом церкву на руки й понесли її до розлогої, встеленої ряднами, кованої з боків мажари. Там вони церкву поклали і вкрили її кожухами.

Наливайко іще один раз оглянувся на даленіючий скрип шарабанів, на тирлище, де щойно стояв його табір, і торкнув Месію поміж вухами нагайкою. Верблюд заніс голову вище, відкопилив губу й гойднув під Наливайком горбами: він темно ступив слідом за військом, що головними дозорами під барвінковим небом впливало у зачаєний степ. Доганяючи чатових, Наливайка обігнав Конашевич, і його червоний кунтуш стрибаючою жариною ще довго горів перед Наливайком в степу за сотнями і полками, яких поглинала темінь.

А поруч з Дністром, буграми, вгору по течії потягнувсь на Острог з військом своїм і князь Острозький. Князь Василь зовсім замерз і тримав у долонях запалену свічку, аби нагріти хоч пальці. Його у долонях свічечка ще довго ішлахилиталася по дністровських німих горбах. Коли ж надвірна князева сотня і він спускалися вниз — свічечка пропадала. Коли ж підіймалися на бугор — свічечка, меншаючи, знов малиновіла крізь князеві пальці, аж доки не змиготіла і не поменшала так, що видно її не стало нікому. В степу, і в небі, і на буграх стало ураз темніше. Стало чорніше й тиші, що вже самотньо заходила в покинутий Наливайків табір. Тиша темно умощувалася під молочаєм і глодом, у слідах возових коліс, у полишених куренях, у зоставлених птахами гніздах, аж доки не увійшла у синю із синім чорнилом відкриту пляшечку, яку забув у таборі Наливайко. Темна тиша ввійшла в неповну ту синю пляшечку, і коли з неї вийшла, то стала такою ж синьою, як і Наливайкове в ній чорнило.

І тепер, будучи синя, тиша синьо й залила усе колишнє козацьке притулище: стали синіми молочаї і глід, глина й горби, засиніли сліди коліс і сумні по-осінньому гнізда — все засиніло так, що коли від засиненого Дністра, з порізаної тінями кручі на запатьоченому Куріпочці видибав Петро Жбур, то й він засинів, мов петрів батіг!.. Почорнілий з лиця Петро заїжджав у порожнє — вже тепер назавжди — козацьке пристанище. Спереду нього в сідлі в прогорілій де-не-де мантії, вся в жабуринні незмигними очима дивилася ігуменя. Перед собою, на гриві Куріпочки, вона тримала корзину. З корзини з-під буцматеньких ріжок визирав білий цапок, а біля нього, з-під рябенького вуха,— цуцик.

Примарними місячними очима ігуменя ловила в степу чиїсь не відомі їй тіні. Чи то були тіні від шугаючих зір, чи від пролітаючих між зорями людських душ, бо вона щось до них буркотіла і лаялась. Та Петро не міг розібрати, про що вона бубонить і кого вона лає. Не хотів слухати ігуменине говоріння й Куріпочка, бо він не любив, коли хтось уночі бурчить...

А позаду Петра в сідлі, обхопивши його за шию, дзьобала носиком йому в спину арабська принцеса Хабіджа. Петро понюхав обрій і степ, де ще пахло возами й кіньми.

— І куди ти нас, хлопче, привіз? — спитав він Куріпочку.— Тепер ти у мене вже попобігаєш!

І так само, сидя[illegible] поміж ігуменею і принцесою, знову вверх по Дністрі, тіл[illegible]и вже з цього боку, почвалав доганяти князя Острозького, аби здихатись ігумені і Хабіджі, бо не везти ж їх знову до Наливайка!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Присохлі до вуличок, на одне-два віконця, з плескатими глиняними покрівлями, запорошені пилом мазанки; на їхніх покрівлях, на вируділих ряденцях, покраяні на скибки, в'ялились дині; сонні зглинені ящірки з ранку до вечора вигрівалися між тими динячими скибками й самі вже динями пахли; глиняні криниці, а в них невідомо чи голубіла коли вода; глиняні, в злежалих жмутиках злинялої шерсті, пустельні, покривулені вулички, вони, як і мазанки, не знали, навіщо вони й для чого; неприпнуті, неприв'язані кози, вислючки та собаки тинялись Очаковом, скільки хотіли, куди хотіли і де заманеться, їхні облізлі, охлялі боки світили ребрами скрізь. Неприкаяні і байдужі, кози, вислючки і собаки доцвітали в фортеці ніби самі, ніби самі її й збудували. Хвостик за хвостиком, вони пленталися одне за

одним, жували прокусані осами динячі шкірки, задивлялись на самітні акації, а їх на увесь Очаків росло штук дванадцять, не більше. Та хоч би де кози, вислючки і собаки нипали й блукали, кругом наштовхувались вони на гармати і прапори. Зелені, з жовтою скибкою місяця, прапори тоскно звисали з усього: з ящіркових рудих покрівель, з фортечних глиняних башт, під якими глибоко внизу жевріло Чорне море, а з другого боку темно дивилось гирло Дніпра. Здавалося, коли треба, по морю і по Дніпру стріляли на баштах з гармат ті ж самі кози, вислючки та собаки. Так само вони фарбували, а потім шили й розвішували гуртом прапори, бо, як на перший погляд, в Очакові, окрім козячого мекання, вислюкове алалакання й собачого скімлення, нікого й не було.

Гармати і прапори чорніли та зеленіли й на другому боці Очакова, з півночі, звідки до нього підходив степ. Він залягав під Очаковом мовчки, і понад ним, як білі воли, повільно ступали літні останні хмари.

Та ось повітря над степом напружилося, зробилось прозоро-скляним, і по нім наче хтось раз від разу зачав подзеленькувати залізною паличкою. Пересохла земля, як до краю напнута на бубоні шкіра, взялась таємничо дудніти, ніби ось-ось мала тріснути. Здалеку понад степом зірвався вітер і поніс на Очаків сухі заячі бубки й пташине пір'я. Пересушені бубки затарабанили по червоних турецьких фесках очаківського гарнізону, його вивів за стіни фортеці її комендант двобунчужний паша Нуззетогли. Сипахи, притримуючи піддиблені вітром фески, позиркували на свого сераскира. Він виставив їх зустрічати з походу кримську орду і хана заскоро, й тепер вони мусили мотати головами, ухилятися від летючих заячих кім'яхів. Сердився на себе й Нуззетогли, бо вітер, женучи зі степу пташиний мотлох, понатикав йому в вуса пір'я, й тепер його вуса ворушилися над губами, як сірі перепели.

Нуззетогли дивувався: ще, здавалося, вчора хан Газі-Гірей з Криму через Очаків пішов на Дунай, а вже сьогодні скаче назад. Щось, видно, з ордою в поході трапилось.

Хана Газі-Гірея Нуззетогли ревно любив. Написані молодою ханівою рукою вірші Нуззетогли шепотів навіть уві сні — так вони вливалися в душу. Газі-Гіреєві газелі й касиди танули на устах, як шербет, і, прочитавши їх один лише раз, вже хотілося любити і воювати. Одне паша не міг зрозуміти: як великий татарський поет, хан з іменем Газі-Гірей, що й спав на коні, не витягав із стремена ноги, міг писати такі божественні вірші? З війни у війну, то

помагаючи султанові гнути Персію, то, як тепер, Габсбургів на Дунаї, а то й кидаючись у набіги з ордою сам, не вилізаючи з Молдови, Польщі, а особливо із України. Винуватець пожеж і крові, звідкіля у нім бралася тиха молитва, щоб з кінчика очеретяної тростинки, заточеної ятаганом, у відсвітах кізякового вогнища, лягать на папір золотими словами любові?.. Це до Нуззетогли ніяк не доходило! І він знав, що воно ніколи до нього й не дійде. І паша давно перестав тим перейматися, бо щоразу від ніжної думки про те, що поезії Газі-Гірея повторює увесь правовірний світ, у його немолодій голові зачинало п'янко шуміти, як після випитого цеберка просяної бузи...

З вітру, зі степу, з тремтливої биндочки, де небо і степ між собою стулялися, повільно з'явились і почали напливати кислаті волячі роги. Нерівними сизими хвилями вони розтяглися і розляглися по небозводу. Чорними блішками з боків тієї волової в мареві череди зацяпотіли на конях татари. Повітря натягнулося і забриніло до луску. Земля задудніла дужче. Подужчав і вітер, поніс не лише кім'яхи та пір'їни, а й зажбурляв з ковили бурим паліччям невідомо чиїх кісток. Сипахи підняли ятагани, щоб від кісток відбиватися, аби яка розвітрена мертва рука чи нога не влупила по лобі та не вибила ока.

Над волами, як паша й сподівався, кошлатими кожухами вивернулося до неба курище, і з нього ледь чутно захлюпав жіночий розпач. Настрій в Нуззетогли розквітнув: хан Газі-Гірей повертався не впорожні, а йшов з ясиром... За волами від невідомості й спраги ревли заслинені бугаї, корови й телиці. Збита ратицями земля заліплювала худобі ніздрі та вії. Худоба оглядалась крізь пил на своїх хазяїв, та зів'ялі господарі мовчки перебирали ногами, витирали бриля чола, а їхні полонені плечі і руки опадали й звисали вздовж сорочок. Їхнє невільне око ловило степ. Воно ще хапало його, затягувало у зіниці, перемацувало кожну в степу бадилину, та марно — запорожці як вищезли! Їх з-під неба як видуло, бо хоч би один козак показав з ковили шапку чи шаблю! А ніде тобі ні душі!.. Як не чути було й Наливайка. Ну, та вже добре — Наливайко від них далеко, він за вітрами й могилами, він має скруту з поляками. А де ж поділися низовики-комишники? Йдуть полонені під самим носом у Запорізької Січі, і вже пахне Дніпром, уже квенькають чайки, а там за Дніпром і Крим...

За чоловіками на гарбах-котигах, на полудрабках, мажарах і возах, на мішках з борошном, гречкою, на котушах воску, тулились жінки, молодиці — дехто і з малюками,—

дівчата й монашки. Очі вони вже виплакали і, щоб не вмерти, почали співати. Для татар, що не спускали тривожного ока з степу, було б краще, якби жінки квилили й голосили, бо від їхніх, що млоїли серце, пісень заплакали і татари. Снуючи поза гарбами і возами схудлими кіньми, татарські чамбули смоктали пахучі з вуликів стільники,— мед стікав їм по ліктях на гриви коней,— і плакали. Чорнобриві жінки співали, а кримчаки витирали на ямистих щоках медові, запилені сльози, ревли разом з бугаями та жалкували, що доведеться жінок продавати: кого у Персію, кого у Туреччину, Вірменію, у Багдад чи в Єгипет, аби взяти за них добру копійку. Може, хто й лишить собі яку при отарі, а хто, молодший, й ожениться та буде мати собі з українкою до дашню орду кріпкеньких діток-башибузуків...

З тисячею нукерів Газі-Гірей відірвався від тупотняви, ripіння й співу на два польоти стріли. Самого Очакова ще не було видно, як не було видно,— пронеси! пронеси! пронеси! — і запорожців, та коли виглянула з-під хмар, мов бриндуша з-під снігу, очаківська мечеть, серце ханове потепліло. Газі-Гірей скочив з коня. Позлазили з коней нукери, витягли з-під чапанів килимки, простелили їх під коліна й проказали Аллаху хвалу і славу.

Хан молився і шепотів: «Аллах, звільни мою душу від мого війська! Набридло воно мені й остогидло, що я вже не можу! На Дунай до султана я не дійшов. Мусив я повернутись, бо мене перестрів Жолкевський, а ззаду оббіг Наливайко. Рятуючись, я перескочив Дністер назад і з твоєю, мій Аллах, поміччю проскочив і Наливайка. І хоч знав я і знаю, що втечі моєї мені султан не простить, та був я, Аллах, щасливий, що тікаю додому. Аж ні: тільки проскочили ми Наливайка, як моє військо розшугнулося по Україні. Моє нужденне, змалку голодне, й через те загребуще військо розскочилося за ясиром!.. Господи, скільки ми вже тягли і корчили Україну! І вже б, здавалося, все: пропала в попелі ця земля! Та минає рік-два, як знову виростають на ній жінки, млини і худоба. І ми знову тягнемо з неї... Молюсь тобі, мій Аллах, і думаю, а коли не проститься нам даром усе, що ми робимо із цією землею, і колись, не знаю коли, а обернеться воно нашим власним розором? Може, колись,— не доведи, Аллах! — хтось отак само, як ми Україну, обдере, пожене й розжене по чужих землях і нас? І ми, розпорошені, понівечені й озлоблені духом, будемо жити поміж чужими людьми, наче той народ-сирота, і плакати та проситись до себе додому, в Крим,

а там, на нашому місці і замість нас, будуть сидіти вже інші люди... Не приведи, Милосердний, до цього!..»

Поруч з мечеттю, на даху свого нового з білого черепашника будинку, під шовковим легким напиналом, де з моря й Дніпра стрічалися протяги і прохолода, Нуззетогли частував хана. Хадим-ага, ханський доглядач за стравами на столі, безробітно стовбичив під фікусами й дурно впрівав на сонці. Паша своїми руками підносив ханові і фельджани з кавою, курагу та горішки, обвівав його віялом, коли стомлений, схрестивши на подушках ноги, Газі-Гірей сидячи задрімав. Кругле й гладеньке, мов копито молодого коня, обличчя Газі-Гірея відкинулося на плечі, посуворішало, бо щось воно у дрімоті слухало й роздивлялось. Вітер з Дніпра заходився сушити на хановій губі крапельку кави, і коли досушив її до ледь помітної брунатної цяточки, Нуззетогли махнув рукою хадим-азі, щоб той не дихав. Хадим-ага дихати перестав й здимів на верхній двір. За килимами зосталися лише з просвіченими сонцем вухами оглани — охоронці ханового тіла.

Паша визирнув з даху униз, де галайкала й сіпалась у порту переправа. З верха свого будинку Нуззетогли бачив її усю: під напруженими бровами калгів і мурз, беїв і капихалків на сотні і сотні, і сотні плямкаючих водою очеретяних плотів та дощаних сандалів заводилися важкорусі чоловіки. Вони ще оглядалися на порожній козацький степ і, зневірившись у крихкій, останній надії, відвертали від степу голови. Темними пучками чоловіки клали на груди хрести і ступали на хлюпотливі очеретяні кладки. Зверху, з-під напинала, бачив Нуззетогли, як збираються плисти нукери. Вони впихали штани, халати і малахаї в сакви,— спіднього одягу на них не було,— а вже потім чіплялися за кінські хвости і гриви. Нукери йшли плавом своїм. Бачив Нуззетогли при березі і галеру з дворядовими веслами. На галері турецькі матроси приймали дітей, що канючили в мам води, молодиць, дівчат і монашок; татари їх берегли, через степ за Дніпро не гнали, а везли у Крим Чорним морем. На лицях жінок, молодиць, дівчат і монашок вже проступала загубленість.

По шиї в воді татари та їхні коні, поруч з пливучими бугаями, волами, коровами, телицями, сандалами і плотами, що були з полоненими і вартовими, чорніючим як підхмарна ріллля, косяком рушили через Дніпро. Десять тисяч орди і коней, тридцять тисяч худоби, п'ятсот похнюплених бранців поволеньки заімлились впоперек плинучої ріки.

По обидві руки від паші з фортечних мурів і башт у

спину цьому перепливанню сумними чорними жерлами дивились очаківські гармати, кози, віслюки і собаки. Сипахи піднімали на мурах кухлі й тішилися бузою.

Паша оглянувся — за ним стояв хан. Пасльонові Газі-Гірееві очі жмурилися згори над Дніпром, над його розбурханим муравлищем, що борсалось і ревло, гребло ногами й руками, набирало в роти і вуха води й відпирхувалось за гривами і хвостами.

— Господи! — сказав хан і перевів погляд на море. Перевів і заціпенів: з моря, припадаючи до води, як темні привиди, вихопилися козацькі чайки... Хан помертвів... Його пасльонові очі зробилися білими, а губи — біліші від кості.

— Козаки! Заг ожці! І не від степу, звідки ми їх чекали, а з моря, звідки ми не чекали! Вони обхитрували мене! Вони мене підпильнували! Тепер, коли моє військо пливе, безпорадне, в Дніпрі, вони вирубають нас до голови!

— Не пропали! — вигукнув Нуззетогли і, розштовхнувши за килимами схарапуджених ханських агланів, помчав крізь вітер на башти.

А сорок козацьких чайок,— по двадцять і по тридцять запорожців у кожній,— вже мерехтіли веслами навперейми орді. За гребінцями сколошканих хвиль, ховаючись поза ними, чайки гостро заходили попід вітер, відрізали орду від типчакового берега, до якого вона греблася. І хоч козацькі човни бігли проти води — води проти них ніби й не було, бо чайки летіли неглибоко й низько. А коли над їхніми невисокими щоглами, над козаками, випурхнуло іще й по вітрилу, чайки витягнулись, як стріли, і гоном-гоном, погналися так, що Дніпро перед ними скипів, затріпотів і розступився.

Татарські вартові на сандалах і на плотах заметушились біля невільників і загорлали у хвилі до нукерів. Та нукери їх не чули. Похлинаючись пінявим худобиним лайном, борсаючись серед бугаїв, корів, телиць і волів, пливучи за гривами і хвостами коней, нукери молотили Дніпро ногами, кричали самі й не розбирали, про що охорона горлопанить до них.

А козаки вже вихопили шаблі.

Раптом декілька, менших від інших, чайок закосили вітрилами і подалися брати галеру. Галера влупила по них з гармат. Та хвостаті, димучі ядра з прямовисного галерного борту козацькі мокрі чуби й оселедці перелетіли, лише пробили двоє вітрил. На поміч сипахам-матросам зашварготіли ядра з очаківських башт. Очаківським туркам бити

по чайках заважала власна огрядна галера, під якою вже біліли зубами запорожці. На галеру полетіли гаки. Матроси ринулися рубати прив'язані до гаків мотузяні драбинки, по яких вже дерся з шаблюками козацький молодняк — молоді, з самих м'язів і сприту хлопці. Ті ж козаки, що, розчепіривши ноги, стояли в чайках, зсаджували турків з рушниць. З галери на голови запорожцям западали червоні фески, а за фесками і... дівчата. Буккаючись у збурунену воду, зведеними в корчах руками вони чіплялись за весла, за драбинки і тягли чайки на себе.

— Показились! — гамували дівчат запорожці.— Поперекидаєте!

Курінному отаманові Омеляну Горошку в його чайку,— як уві сні!— просто на руки скочила з галери його жінка Докія...

Турецькі гармати покинули довбати галеру й взялися товкти головні козацькі човни, що вже допалися до орди. Турки загамселили вправно і по-хазяйськи, бо десятеро чайок піднялося на вибухах над Дніпром, змахнуло веслами попід хмарами, перевернулось і попадало разом з козаками догори дном. Та, обв'язані з боків очеретом, чайки не потонули; випірнулі з вировища козаки посадили їх знову на плав і, перекиляючись з низьких бортів, знов заходились рубати. Турки били по запорожцях, і виходило, били і по орді, бо козаки впали на неї і не відривались. Хрип охопив Дніпро. Очаків здригавсь від гуду власних гармат. Козаки з ордою перемішались. Татари хапалися за козацькі шаблі зубами, руками, гризли й ламали їх. Дехто з нукерів збожеволів у воді і сміявся, а хто цілував перед смертю коня у губи, клав на гриву йому свою голову й, зносячись течією, чекав козацького шабельного замаху. Від луплячих дзюрків крові поміж синіми султанами вибухаючих ядер одурілі від ран бугаї брали плоти на роги й сторчма перекидали їх вкупі з невільниками та охороною. Декотрі бугаї, звинувачуючи один одного у нещасті, почали битися в хвилях межи собою. У корів зупинялося серце, і вони опускались на дно. Невільники поналипали чайкам на весла, і козаки, гребучи вже невільниками, піднімали їх над татарами й опускали, піднімали їх над конаючою ордою і опускали... Від берегів у степ тікали сайгаки. Дніпро горів у козацьких шаблях, і в татар, аби врятуватися, не було навіть і соломини...

Хан Газі-Гірей вихопив кинджал і вдарив собі у серце. Кинджал зламався. Під халатом у хана був панцир. Тоді

Газі-Гірей переступив через поруччя й полетів з даху в провалля. За ним кинувся Нуззетогли...

Обидва з переламаними ногами, вони лежали біля Дніпра під стіною фортеці у кропиві, і паша втішав розбитого хана як міг...

На двадцяти, з сорока, уцілілих безносих і кривобоких, покалічених ядрами чайках, з гирилицею трофейних сандалів і неповороткою галерою кошовий отаман Запорізького Війська Богдан Микошинський тягнув додому, до Базавлуцької Січі. Козаки ледь гребли...

А першу Запорізьку козацьку Січ зі столицею на острові Хортиця в 1554 році заснував волинський православний князь Дмитро Вишневецький, знаменитий і знаний під іменем Байди. Йому набридло ходити під Польщею та її королем, і він в один день покинув на Західній Україні свою дідизну Кременець, села і хутори, покинув подаровані йому королем міста Черкаси й Канів на Україні Східній, сів на коня, підкрутив вуса і з шаблею та гаманцем поїхав на Україну Південну — у Дике Поле, на Запороги, в Пониззя Дніпра. У Пониззі, роздивившись, що воно й як, Вишневецький зібрав біля себе річкові, степові та озерні ватаги озброєного люду. Столицею для ватаг він обрав скелястий острів Хорт, або, як ще його називали, Хортицю. У 972 році печенізький хакан Куря убив тут першого запорізького козака, київського великого князя Святослава... Приглядались один до одного козаки й Вишневецький недовго. І він, і вони зрозуміли відразу: і їх, і його повивало одне — воля і гідність. Підсвітивши багаттями дикі над Хортом зорі, Вишневецький підняв козаків на війну з кримським ханом Давлет-Гіреєм, батьком Газі-Гірея, а заодно і з його патроном — турецьким султаном Селімом за відібране ними у козаків Чорне море. Своє Чорне море козаки мали мати собі. Билися вони дев'ять літ.

По страті Вишневецького-Байди на палі в Стамбулі запорожці подивились на себе збоку: так ось вони які люди, яка сила, яке товариство! З розкиданих по Дикому Полю й Дніпру безпритульних ватаг зробилося військо. Тепер, об'єднаних Хортицею, їх стали остерігатись, а то й підлещуватись до них ті ж самі татари і турки, а також московський цар Іван Грозний та польський король Жигмонт-Август. Особливо ж козацтво відчуло себе на силі з такими своїми призвідцями, як гетьман Косинський, коли він був ще живий, коли ще не вбили його у Каневі польські жовніри, та нині сущий гетьман Григорій Лобода. Лобода,

правда, не вгодив їм і недавно подався на Київщину гетьманувати над реєстровими козаками. Як пішов від них Лобода, на Великому Колі запорожці проголосили собі кошовим Микошинського, і хоч у першім із ним поході половину їх під Очаковом перебито, та що вже вдієш? Зате турки й орда — принаймні, орда! — надовго зарубають собі козаків на носі!..

Сорок років пробули запорожці на Хортицькій Січі, а три роки тому знайшли для життя собі інше, безпечніше місце — неподалік від Хортиці вниз по Дніпрі, на його притоці, що звалася Базавлук. У гирлі цієї притоки під такою назвою й острів: острів Базавлук, що із татарської мови по-нашому означає крига, лід. На цьому острові і вкопало козацтво свої нові курені Базавлуцької Січі. Кращого місця годі було й шукати! Зі сходу, з татарської сторони, оберігав товариство Дніпро. З заходу, від Дикого Поля, під лобатим, з червоної глини, тернистим кряжем, бурчав сам Базавлук — ріка з характером, звивиста і глибока. З півночі й півдня біля нової Січі стояли прісні лимани — Бейкуш та Журавлинський. А випаси, а гаї, а діброви в лиманах на островах! А плавні! Плавні навколо такі, що коли в них не заблудиться вуж, то скаже Богу спасибі. Дякую, скаже, тобі, мій Господи, за те, що я, з жовтими вушками вуж, у цім безкінечнім плетиві, навиданні, диханні й булькотінні не заблудився й щасливо доповз додому!.. От що скаже Богові вуж.

Козаки ледь гребли. Гребли вони вже два дні. Пішов третій. Ще позавчора, відразу після Очаківської веремії, вчорашні невільники перебрали в козацтва,— аби воно відпочило,— на чайках весла, та позахекувались невдовзі, заморилися, змиленими від поту руків'ями поздирали коліна й натовкли груди. Стало видно, що до цієї роботи вони не годяться: весла у них вилізали одне на одне, заклинювались, бо який гріб, який ще тільки весло підіймав, третій ціпав своїм не по воді, а зверху по веслах інших. Врешті козаки перейняли весла назад, а невільників посадили терти на тертках сир: на кожній чайці у запорожців туливсь на задку зашпакльований наглухо погрібець, де вони, як виколюлювались на море, ховали в бочечках криничну воду, набої, порох, сіль, пшоно, кругляки овечого сиру й по білій, перестеленій м'ятою, чистій сорочці.

З тихого неба накрапав тихий дощ. Незабаром і Січ. Перед Січчю Дніпро помілкішав. Під своїм правим берегом, де плентались вгору по нім козацькі чайки, Дніпро приліг ніби на відпочинок, на тепле, знайоме лежище, аби поню-

хати буркуни — білі та жовті стебелисті буркуни, що пахли над ним усе Боже літо. Дніпрові якраз в цьому місці притишені води пропахувалися медвяними буркунами до дна. Намедені, звідси вони знову розганялись до моря. Чорне солоне море, прийнявши їх, не могло тими солодкими дніпровими водами натішитися, бо їх, солодких, любило пити не лише воно, море, а й морська його риба.

Назустріч флотилії виповзли острівки. Вони закупчились осокорами й повільно пішли біля чайок, сандалів і дебелої з жінками галери. Повздовж острівків по ніздрі у воді остуджувались олені. Їхні темні при синій воді очі незворушно стояли поміж білих лілей і не кліпали: олені проводжали своїх козаків-сусідів до їхнього дому, на Січ. За оленячими притопленими у воді рябими гузенцями з потемнілої лепехи рохкали невидимі дикі свині — цямкали корінцями кнури і льохи, а поросятка покувікували...

Та ось перед чайками дурманячим духом задихали плавні: дрімучі, затягнені ряскою та кугою, плюскотливі від качви, лебедів і водяних курочок, зроду некошені очерети стояли, як зі списами військо. Церемонні, шляхетні чаплі біліли на очеретяних гніздах в ситнягових пролизах. Жовтими лагідними дзьобами чаплі ніжно скубли своє рожеве підкрилля, здували дзьобами з підкрилля пух і задумливо стежили, як він коливається над ситнягами й тане...

Козаки мружилися на воду, оглядались понад невільниками назад, на далекий вже в хмарах і в морі Очаків...

Другий рік попідряд низовикам не таланило: і тої зими, при живому ще гетьманові Косинському, коли в снігах, у сніговому яру побив їх під П'яткою Наливайко, і тепер, при Мякошинському, коли потрощило гарматами під Очаковом. Таких невезінь запорожці й не пам'ятали. Траплялися біди при гетьмані Вишневецькому-Байді, а ще перед ним, при гетьмані Богданку Ружинському, коли запорожці взяли Трапезунд і Синоп та спалили пристань у Константинополі; і при Івані Підкові, якого запросив до себе, як друга, в Польщу король Баторій і зніс йому голову, але таких невезінь, як тепер під Очаковом, ніхто з них і не пригадував! Не випадало таких поголовно невдач і при Самійлі Зборовському аж до Косинського, Лободи й Микошинського. Та Микошинський у тому не винен. Мало що з ким було й могло бути? Низовики-чорноморці свого кошового через те й не винили. Вони лиш зблимували очима на хижу дніпрову воду, і їхні руки на веслах лежали сумні. Ніби відчуваючи перед козаками якусь і свою провину, горбилися на днищах чайок невеселі невільники: вони по-

згиналися нижче, повнурювали голови межи колін і терли сир. А хто, так само не підіймаючи голови, набивав тютюном запорожцям їхні люлечки-носогрійки.

На свою з відбитим вітрилом скособочену чайку Богдан Микошинський скликав курінних отаманів: як бути з жіноцтвом? Бо навіть однією ногою пускати жінку на Січ не велів запорізький звичай. А Січ наближалася. І вечір, і Січ, і накрапало... Завтра, коли козаки відпровадять жінок з галери до сіл і хат, на домашню за Дніпром Україну,— то буде взавтра. А де притулити їх з дітлашнею на ніч сьогодні?

З таким запитанням кошовий подивився на курінних отаманів і раптом згадав, що сьогодні мина йому якраз сорок років, і йому с ю прикро, що він вже такий старий... Микошинський дістав із кисета уламок люстерка, аби глянути, який він, Богдан, на цю свою роковину є? Та в щербатім уламку його обличчя не помістилось, тріснуте посередині люстерко показало лише одне Богданове сіре, з загнутими дівочими віями око, одну запалу, вгнуту щоку, половину сухого носа й одного вуса. Друге ж його око, другу щоку й другого вуса люстерко лишило ніби по той бік сорока Богданових літ, лишило їх біля Марусі... На хуторі над Сулою під Мгаром виглядала Микошинського його тридцятилітня жінка: шестеро дітей, сто десятин землі, лук і лісу, корови, коні, птиця, пасіка, олійня і млин, хата, клуні та стайні, Марусині і його, Богданові, старі батьки — все на її руках. Коли ж Микошинський ненадовго навідувавсь узимку із Січі додому, то наступного літа чи осені у них з Марусею з'являлась іще дитинка. Оце і всі його домашні відвідини. Не встигала жінка й зогледітись, як приходив той день, коли її чоловік збирався. Вона виходила на подвір'я, виводила Богданові з конюшні коня, старі батьки кашляли, діти налипали з хати на шибки... Тримаючись за стремено, Маруся проводжала Богдана за хутір. В степу за могилою Микошинський нахилявся з сідла, цілував жінку в солоні очі і губи, казав «незабаром буду» й прямував знову на Січ. І так з року в рік, ось уже десять років...

— То що, панове, будемо думать? — ховаючи люстерко до кисета, спитав кошовий.

Курінні отамани мовчки сиділи: в їхніх очах ще вибухали турецькі ядра і ті розтрощені ядрами чайки, що розлітались разом з козаками над водою на цурки...

— Я, панове, коли дозволите, то скажу так,— трохи перегодя відповів кошовому Омелян Горошко.— Що заве-

дено на Січі, заведено те не нами і не нами буде воно й порушено. Не пускати жінок на Січ, то й не пускати. І годі. Про що тут іще говорити? Нема про що. Через те я й міркую: ви, панове, з чайками і сандалами їдьте собі на Січ, а я на цю ніч пристану галерою з жінками й малечею до котрогось з островів. Он їх, незайманих, скільки! Та й Докія моя сказала, що на галері вони ночувати не хочуть. Отож висаджу їх на острів.

— Сиро на островах! І дітей комарі з'їдять,— сказав Микошинський.— Тоді вже краще припинайтесь до берега, там хоч сухіше. І ви, пане Омеляне, з сотнею товариства, що гребуть на галері, наших жінок і початуєте. А вранці за ними приїдем возами. Приставайте до берега.

— Це, пане кошовий, що ви кажете, все воно так. Але ж береги над Дніпром з нашого боку стрімкі, як чорти! Страшно до них підходити, бо з них дивляться такі допотопні іще вовки і сичать гадюки, що й Богу не по собі! Спробуй до них пристань! А коли й виберемо де над водою який бережечок, то як на ньому наші жінки розмістяться, бо їх з малечею не менше як із сто душ?

— А між Сандалкою і Верхньою Лапкою? — спитав Микошинський.— Де звірячий водопій? Там ніби й не круто.

— Хіба там. Бо інакше ніде,— сказав Омелян.— Така тіснота кругом...

Курінні отамани розпливлись каюками кожен до себе, а Горошко покривулив весельцем до насупленої галери, що чипіла у хвості покалічених чайок.

— То, Омеляне, будемо ночувати на березі в осоці, як гуси? — зустріла Омеляна Докія.— Чи, може, на острові, як олені?

— Докіє, Докіє, не кричи... Чого ти кричиш? — гамував її Омелян.— От пристанемо зараз до берега, а там і сухенько, і затишно. А взавтра вранці приїдемо за вами кіньми, з теплими кожухами й кобеняками, бо, глянь, уже осінь.

— Не жаль вам нікого — ні нас, ні дітей,— не гамувалась Докія.— Не жаль ні вдома, ні тут! Чи, може, не так я кажу, не так?

— Хіба ж я, Докіє, винен, що в нас на Січі козацькі закони? — виправдовувався Омелян.— Та чи ж я коли забував тебе? Чи не бував, коли міг, у Гусятині? Чи то я, чи інший хто з козаків забував коли свої сім'ї?

— За всі оці дні, поки ми пливемо, ти лише один раз, один-однісінький раз мене про Галю спитав... А вона вже заручена з Наливайком!

— Про те, Докіє, я знаю давно!

— Звідки? Від кого?

— Та від самого Наливайка і знаю.

— Як? — і невеличкі карі очі Докії побільшали.

— Та з-під П'ятки і знаю,— задер на галерне вітрило голову й тяжко сказав Омелян.— Бачилися ми з Наливайком під П'яткою...

— Все одно в тебе одне на умі — Січ,— і Докія заплакала.

Жінки, молодиці, дівчата й монашки, що стояли біля Докії й сиділи на палубі з дітлахами, почали помагати Докії слізьми.

Козаки на галері опустили на весла очі.

— Отака ваша ко[illegible]цька до нас любов і повага, що нам ніде і голови прихил[illegible]и,— і вона відвернулася від Омеляна.

— Годі! — не стримався Омелян.— Тут хочеш, аби вам усім було краще, а ти насідаєш!

— Приставай, Омеляне, до берега, і ми підемо степом додому самі. Не хочемо ми ні ваших возів, ні теплого одягу. Доберемось додому якось без вас. Добре, хоч нас татарам не віддали, відбили! Дякуємо за волю, за гостинність, а дорогу назад ми вже знайдемо як-небудь без вас. Дайте нам лише на дорогу ваші шаблі й рушниці!..

— Ой, Докіє, Докіє, і що ти собі тільки думаєш! — схопився за голову Омелян.

Прогребли Чортомлицьке Дніприще й гирло річки Підпільної, протягнулися біля Сандалки, минули і Верхню Лапку. Галера відстала, завернула до берега Верхньої Лапки, а чайки й сандали втягнулися в Базавлук. Комарня під вечір наче сказилася й добиралася до кісток.

Січова сторожа вже, видно, угледіла вертаючих з моря, бо за волоттям очеретів, де м'яко крізь дощик стелилося сонце і золотим, як віконечко, хрестиком прорізалась козацька Покровська церква, зателенькали дзвони. Козаки на чайках встали і перехрестились. Покинули терти сир і набивати люльки — перехрестились вчорашні невільники.

Дзвони як раптово заговорили, так само раптово й стихли. На знак повернення козаків-чорноморців уже мусили б ударити з валів гармати, та гармати не били. Чорноморці на веслах переглянулись: що б то могло означати? Курінні отамани, а з ними і Микошинський, кожен пильнуючи зі свого човна, насторожилися. Над Січчю стояв яструб. Що там яструб над Січчю назирив, чорноморці з води не бачили,

та укляк він у небі, наче в нього вмурований. Козаки, не змовляючись, з останніх вже сил налягли на кочета, чайки востаннє жалібно заскрипіли, й перші троє із них вистромились носами поміж очеретів до січової пристані... Обличчям Богдана Микошинського пішли здивовані тіні, а дівочі очі його розширились: на пристані не було нікого!.. Попідводились з-за весел здивовані та навіть трохи й злякані козаки, бо ніхто їх на Січі не зустрічав!.. На березі не виднілося ні душі, ні ноги, не лунало ні голосу! Не було ні тих курінних отаманів і козаків, що зосталися Січ вартувати, ні полковника Кремпського, що лишився за Микошинського, ні всього того люду, що завжди вовтузився між куренями. Не помічалося ні ковалів, ні зброярів, теслів, рибалок і конопасів, гармашів, чинбарів, смолярів, кухарів, ні старих козаків-січовиків, ні козаків-молодиків, ні козаків-школярів з шаблями за поясами і з гусячими перами поза вухами, навіть січового священика Луки не було!..

На порожню, пустельну, вперше ними побачену Запорізьку Січ роззявили рота татарські невільники й один на одного заоглядались.

Богдан Микошинський і чорноморці, заточуючись від Очаківської рубанини, веслування, безсоння і втоми, видибали з чайок на сушу і, розтираючи замлілі ноги, почали роздивлятися: куди вони припливли? Ніби не Січ, а покинутий роєм вулик... Лиш під горбком чаділо смолою кілька залишених казанів та біля них днищами догори біліло троє нових несмолених чайок. За осокорами на горбку, на перецвілих кульбабах стелилися недошиті й полишені шевцями лляні вітрила. По них походжала ворона. Її били, шугаючи з неба, ластівки. Ворона не хотячи відкаркувалась, та злітати з вітрил не думала, бо ходить по вітрильних полотнищах вороні подобалося.

— Ідіть, добродії, он туди на горбок, на вітрилах приляжете, нічого такого не думайте, бо ми тепер вдома,— сказав збитим з пантелику невільникам Богдан Микошинський і побіг доганяти своїх чорноморців, що зайшли у порожні провулки.

Вони в провулки втягнулися і поставали: і тут було тихо, хоч маком сій!.. Накинуті на гілля горіхів і груш, а то й розстелені зверху на куренях, провітрювались від молі чорні та білі кожухи. Настромлені на кілки перелазів, чорніли та сивіли смушкові шапки. На недометених вуличках стирчали вербовими держаками, похилені на тини, дерезові мітли.

Провітрювалась і церква. В її розчинених навстіж дверях

дихала навішена вгорі на цвяшки і прикладена на землі камінцями прозора серпанкова завіса. Крізь неї з хлопчиком на руках дивилася Божа Матір. Дивилась вона на прикутого за ногу ланцюгом до гармати самотнього козака. Посеред прометеного майдану навпроти церкви він спав, а поруч із ним сірів оберемок свіженьких різок. Вони означали, що цей нетяга-козак потаємно привів на Січ жінку. Він заховав її в плавнях і думав, сердега, що ніякий дідько їх у плавнях не знайде і про них не знатиме, а козаку з нею буде, як краще й не може! Та не змикитив нетяга, що до любові доведеться щоночі ходить, бо їй уночі в оточенні очеретів і води стане холодно й лячно! І він, бідага, ходив. Ходив-ходив, аж доки не доходився: очеретяне кохання його відкрилось! І ось тепер маєш: прикута до гармати нога й купа різок біля ніг лив! Тепер, хто майданом брестиме, той мусить по гузну різкою і всмалити... Козак, випивши кухоль води, що поставив його коло вуса товариш, розімлів від паркого повітря і, чи не вперше без білого, любого личка, обнімаючи оберемок вербових різок, заснув...

З північного боку Січі почувся гомін і постріли. Богдан Микошинський та його козаки гнітюче заводили очима й витягнули шаблі. Пригинаючись за куренями, оббігаючи церкву і школу, проминувши кузні й зброярні, вони зарясніли потилицями туди. Саме в цю пору на повну силу цвів петрів батіг. По його синьому килиму, через невелике своє кладовище, без гуку і слова чорноморці хвиля за хвилею підкотилися вже до самого людського вировища, як раптом поспинялись і випросталися. Їхні погляди вперлися в спини своїх залишених на Січі товаришів, які по той бік хрестів на березі Базавлуку садили з рушниць та горлали «слава!». Першим остовпів Микошинський: у киплячому, збудженому вкрай запорізькому юрмищі стояв Наливайко! «Не може бути! Бо де? тут? у нас? на Січі — Наливайко?!» І Микошинський, не вірячи своїм очам, крутонув головою до чорноморців, а ті, не ймучи віри й собі, оглянулися позад себе на когось іще, аби спитати, як бути і що робити? Та поза ними не було нікого: позад Микошинського і чорноморців синіми квітами цвів лише петрів батіг, а над квітами на трирічному кладовищі розводили руками хрести.

Темний, у білому, спадаючому до чобіт кунтуші, лисячим руків'ям нагайки Наливайко пригладжував чорного чуба. За ним, поруч перекинутого через Базавлук очеретяного містка, у всі очі на запорожців дивилася спішена Жбурова сотня та сам Петро Жбур, Шийка, Оливка і Конашевич. А з того берега за містком підстриженими гривами

їжачилось півтори тисячі коней, що їх пригнав Наливайко низовикам в подарунок. «Так от кого дзвонами зустрічали! — обпекло й не дало дихати Микошинському.— Он кому дзвонами задзвонили!..» Та остаточно повірив кошовий Богдан Микошинський, що Наливайко тут, на Січі, коли полковник Кремпський став його обнімати, а священик Лука підняв над ними долоні... Жилавий, наче в'яз, чисто, як завжди, поголений, в празниковому з перламутровими ґудзиками новому жупані, Кремпський пригортав Наливайка до себе за плечі однією рукою, а другою проводив над запорожцями й Жбуровою голотою, мов прихиляв до себе і низовиків, і прибулих до них повстанців.

— Усе, панове, про що говорив Северин Наливайко, все воно так має бути, бо ми ніякі не вороги!

— Не вороги! — прогриміло над кладовищем, і в цю хвилину за головами січового юрмовища Наливайко з полковником помітили згірклі, зупинені лиця Микошинського та його чорноморців. Полковник Кремпський відразу ж відчув, як повітря між ними і Наливайком затерпло. Повітрю між ними зробилося тісно, так само, як стає тісно вкладеній у піхви шаблі. Торкнувши оком вмить згострілого Наливайка, високим, ніби підстьобнутим голосом полковник продовжував:

— Не вороги, бо ми однієї крові і віри!

— І крові, і віри! — спурхнуло з вусів у запорожців і в наливайківців та піднялося в небо до яструба.

«І віри...» — дихнула з дверей завісою церква, а ластівки, що літали навколо неї, тонкими крильцями перехрестили її. І її саму, і її золотого хреста.

— А за подарунок, гетьмане, тобі й твоєму війську від низового товариства спасибі,— Кремпський глянув через місток, звідти з тернового кряжу попирхувало могутнє гуртище коней. Присадкуваті татарські бахмати принюхувалися до нового пристанища, до Запорізької Січі, й намагались вгадати, що їх чекає тут. Збоку, де окремо від них стригли вухами нерозсідлані коні Жбурової сотні, на глиняному щовбі, ставши іще ногатішим, розкішнішим та пишнішим, височів Наливайків Месія. Його, як бухарські дині, горби золотіли з щовба над водою. Верблюд не спускав з Наливайка своїх піщаних очей, і коні, а надто такі, як Куріпочка, були йому по коліна...

Запорожці і наливайківці обнімались... Хто б міг подумати, що вони, ці помережані шрамами і рубцями, биті й не биті, підсмалені вогнищами й просвічені зорями хлопці й чоловіки, могли так ніжно чоломкатись?.. Тонкосльозі

діди-козарлюги, витираючи оселедцями мокрі щоки, підкочуючи на ходу холоші, рвонули до зарічка, де сушились на таволзі їхні волоки. Діди поспішали, аби наловити Наливайкові та його козакам на вечерю свіжої риби. На згадку і злагоду низовики мінялися з наливайківцями сорочками: берегом Базавлуку на плечах запорожців засіріла одежина голоти, а на голоті спалахнули червоні, білі й фіалкові шовкові сорочки запорожців.

У Микошинського й чорноморців заграли на вилицях жовна. Саник стояв поруч набухлого лютню кошового, дивився то на нього, то на свого двоюрідного брата Северина Наливайка й не знав, як бути: чи бігти до брата і привітати його, чи залишатися біля кошового. Та по виразу Микошинського Саник здогадувався, що треба лишатись на місці, бо зараз щось мале статься.

— Прошу лише одного: простити мені, коли зможете, П'ятку...— дивлячись на Микошинського і чорноморців, ледь чутно вимовив Наливайко.— Прошу лише цього одного. А коли ні, то ось вам моя голова...

Кошовий Богдан Микошинський важко глипнув на своїх козаків, що знали минулу зиму, криваву П'ятку та польську шаблю цього відступника Наливайка. З закипілими враз очима, прогорнувши грудьми запорізьке збіговисько, вони з кошовим вийшли до Наливайка. Шаблі в їхніх руках бриніли. Наливайко перестав говорити. Борлак на горлі завмер. Лиш темно-горіхові очі дивилися на Микошинського і запорожців спокійно і рівно.

Полковник Кремпський і ввесь січовий люд, як тільки глянули на кошового і на приплилих з моря своїх товаришів, то зрозуміли, що з ними в поході трапилася біда, бо їхні обличчя були такі, що краще до них не підходь! А тут їм до всього іще додавсь Наливайко! Наливайко для запорожців — то рана, яка болить і знизу, і зверху. Така рана завжди найболючіша, і горить вона довго. Відступників не прощають ніде, а Наливайко хоче, щоби його простили: прийшов на Запоріжжя і хоче миритися! Ніби козацьку кров, якою заюшив сніги під П'яткою, можна зітерти кіньми, що він зараз привів з повинною!

Наливайко ступив до Микошинського й чорноморців, став на коліна і нахилив голову. Синя квітка петрового батога опинилась йому під вусом, а поза квіткою, заросла пирієм й тими ж стеблами петрового батога, перед очима лежала дубова домовина. Чи січові трунарі про неї забули, чи, може, щось інше трапилось, та хай там що, а домовина в траві перед Наливайком лежала. На її дубовому дні зе-

леніла заплісняві́ла дощова вода, і два водяних жуки билися на ній лапками, бо не могли ту гнилу воду ніяк поділити.

— Не прощаємо,— видихнув Микошинський, і йому не вистачило повітря.

— Геть! — сказали низовики-запорожці, ті, які щойно прийшли з Очакова.

Наливайко здригнувся, ніби упав із коня на камінь. На його спині, на білому кунтуші, як плями темної крові, виступили плями поту. Шийка, Оливка, Жбур і Жбурова сотня, що вся мерехтіла у веселих з козацьких плечей сорочках, вперше побачивши свого гетьмана на коліні й почувши про нього, а отже й про себе, такі від запорожців слова, згорбилися й погасли.

Побілілими пальцями полковник Кремпський почав розстібати жупан. А потім його застібати.

— Геть,— повторив Микошинський.

Наливайко піднявся з коліна, заплющив очі, так трохи постояв і, як був із заплющеними очима, переступив чоботом квітку, ступив у домовину і в неї ліг.

Не встиг запорізький люд, Жбурова сотня та й сам кошовий отямитись, як з десятеро козаків-чорноморців вихопилися з-поза його спини, підняли Наливайка разом з домовиною на прямі руки і з розгону кинули в Базавлук. Домовина пролетіла над головами наливайківців і, як вибух, ударилася об воду. Наливайка у ній підкинуло, ніби він хотів з домовини вискочити, та, вже непритомний, знову у неї впав. Труна притопилась, притрималась, зачерпнула краєм води, вирівнялася, й головою в Дніпро, а ногами до Запорізької Січі, Наливайко понісся по бистрині...

Жбур висмикнув обидві свої шаблі. За ним Шийка, Оливка і Конашевич. Вишурхнула лезами з піхов Жбурова сотня. Микошинському й чорноморцям добувати шабель не знадобилось — вони вже напеклися в їхніх руках! Семен Оливка скочив на Микошинського. Саник бахнув з пістоля Оливці в груди, і той, чи поранений, чи убитий, звалився під хреста на могилу. Чорноморці пішли на відступників.

А з берега, витягнувши над Базавлуком шию, і на запорожців, і на наливайківців плював Месія. Коні навколо нього низько іржали. Месія плюнув іще раз і на Саника і стрибнув у Базавлук за домовиною, за Наливайком. Та небора́ка не знав, що ріка — не пісок, не пустеля, бо він лише брембнув губами, і над його поглиненими горбами завалувала вода.

Перебігши хитки́й місто́к, Жбур, Конашевич і Шийка вискочили на своїх коней і погнали берегом за течією доганяти труну. Підіймаючи кіньми качок і чапель, вони згубилися в очеретах.

Яструб поворухнув крилами. Йому остобісіло на все це під собою дивитися. Він намірявся перелетіти до старих козаків на зарічок, аби там, коли поталанить, підвечеряти якою рибиною. Та яструб не полетів, бо священик Лука зірвав з шиї хреста й замиготів перед шаблями чорноморців. Козаки-чорноморці перед хрестом шаблі опустили, а четверо наливайківців підхопили з могили Оливку і тріскучим містком побігли на той берег Базавлуку. За ними, скидаючи з себе подаровані запорожцями сорочки й кидаючи їх з містка в воду, не оглядаючись, гола до пояса, побрела й Жбурова сотня.

— Панове! — розгублений Кремпський пішов за нею.

Кілька наливайківців зупинилося.

— М-м-м! — сказали вони.

— Що?! — не зрозумів їх полковник.

— М-м-м! — повторили вони.

Кремпський оглянувсь на Луку.

— А! А! А! — щось, видно, іще хотіли сказати повстанці, відкрили роти і з отим своїм «а!» подалися містком доганяти своїх.

— Вони без'язикі! У них вирвані язики! — прошепотів священик Лука і впав на коліна.

Полковник Кремпський, як вчаджений, затрусив головою.

А Жбурова сотня, вся його сотня душ, сіли на терновому кряжі в сідла, розвернулись від Запорізької Січі в степ і під жовтим вітряним небом — без свого сотника й Наливайка — розтали в передосінньому надвечір'ї. Вони поїхали мовчки шукати в степу свій непостійний, рухливий дім, бо де тепер усе їхнє військо? Того не знав ніхто.

Запорожці обминали один одного очима. Вони вклали шаблі у піхви й, не піднімаючи від чобіт голів, поміж хрестами, по темніючих квітах петрового багора потягнули за Микошинським до куренів. Січові курені, а з ними й церква, майдан і вулички від вогкого надвечір'я поволі остуджувались і кололи. З плавнів стогнав водяний бугай, а яструб подався на зарічок. Він вже подумав, аби спуститися на дві хмари нижче, та не спустився, не захотів, бо в зарічку, де старі козаки старалися для Наливайка на юшку, там їх лупцювали соми.

А вийшло так: роздягнувшись під таволгою, біліючи в надвечір'ї бувалими своїми кістками, один за одним, як чорногузи, трьома волоками, по двоє на кожен, старі ко-

мишники забрели в малинову воду. Відбрели вони від берега недалеко, якраз по плечі, по борлаки, бо саме там і починались сом'ячі ями. Саме там діди й розвернулись, розтягнули волоки по шнурку і, Господи, благослови, чмокаючи в воді вусами, поволеньки, не поспішаючи, обережно промацуючи ногами дно, щоб не наштрикнутися на якийсь гострий патик чи корінь, потягли сітки назад, до сюркотливого в цвіркунах берега.

Базавлуцькі соми спочатку заніжилися у сітях, думаючи, що це їх погойдує, полоскочує течією, перевернулись на спини догори животами, затерлися боками об гладеньких, шовкових своїх сомих, щоправда, разом із тим і дивуючись: чому це раптом і в такій кількості сомихи понапливали до них? Адже їхня з сомихами любовна пора відійшла ще в квітні, а до нового квітня, до нової любові було іще через зиму. Та все одно, соми тішилися б і тішилися якби, раптом не дошолопали, що їх тягнуть, волочать на берег! Сомів охопила паніка. Вони, а з ними і їхні баришні кинулися до ям! Та вже було пізно: їх затягувало у пастку — за кожним волоком волочилась з грузилом по дну матня, і от вони в матню і потрапили!

— Кахи-кахи-ках! — прокашлювались вдоволені дідугани, бо відчували, з яким уловом вони крекчуть до берега і яка наливайківцям буде юшка!

Тим часом соми й сомихи зашарпалися, забилися в матнях, вирячили дрібненькі, як дріб, свої оченята, а коли розгледіли крізь перебовтану в намулі воду зігнуті дугами спини дідів, то з переляку і відчаю кинулися їх молотити хвостами. Вода закипіла. Дідугани, чорніючи один до одного замість колишніх білих зубів пеньками, з того сом'ячого повстання попервах лише розсміялися, та коли попелясті сомиська поставали у воді на голови й заходилися хлиськати їх по плечах і по спинах і набивати їм на лобах сині й вишневі ґулі, сміятися перестали і вхопилися за шаблі. Та шабель у них у воді не було. Шаблі лежали під таволгою на одежі! А соми розмахалися! Сизі хвостиська вивалювалися з сивого бурунища й косили дідів із ніг. Рятуючись від загибелі, рибалки покинули до чорта переплутані волоки і,— а бодай тобі! а бодай! — чимдуж попекли на берег!..

З сірої каламуті, мокрі від страху, сомихи дивилися, як їхні соми-козаки гнали козаків-запорожців і як ті хто рачки, на чотирьох, а хто ще тримавсь, то на обох ногах, давали дропу на сушу!.. Соми ж, трішки передихнувши, обійняли хвостами подруг за гнучкі їхні талії і подались

після бою знов на ями, на прохолодну глибінь, де пахло раками й буркунами...

Яструб покинув зарічок і вже по знайомій, протоптаній у небі стежці, взяв дорогу додому. Він літував в Очакові, на одній із фортечних башт, де виглядали його з гнізда двоє дітей і жінка. Та летіти до них і летіти: через надвечір'я і вечір, а потім через присмерк і смерк, півночі, а то й через повну ніч, бо ястуб, коли була охота і настрій, приполювував ще й уночі, а коли, вже під самим Очаковом, то любив і постояти понад Дніпром під зорею в небі до ранку. Та за цим разом він ще трішки пристояв над Запоріжжям, подивився, як січовими вуличками запорожці розводили по куренях на вечерю і на ніч татарських невільників, а козаки-конопаси переганяли уплав через Базавлук подарованих залива йком коней. Обминаючи краєм Січ, конопаси гнали коней у плавні на острови, на луки, де коні мали зазимувати, бо трави там зеленіли і під снігом... Ще яструб дослухав з дзвіниці дзвона, що дзвонив на вечірню, глянув, як помолився прикутий за ногу посеред майдану козак, і аж тоді, пропахчений духом шкварок та підсмаженої цибулі, що разом з димом підіймалися від куренів, потихеньку наліг на крила. Він знову перелетів Базавлук, але вже не тут над Січчю, а там, де Базавлук впадав у Дніпро, й Дніпром-Дніпром, над Верхньою Лапкою, а потім і над Сандалкою пішов над плавнями Низом. Яструб чув, як вмощувалися на ніч в очеретах, покакикуючи, качки, як у шелюгах сокотіли до своїх півників водяні курочки, а з островів глибоко здихували олені... Пролітаючи над Верхньою Лапкою, яструб помітив темну турецьку галеру, що загублено чапала вгору проти Дніпра до Базавлуку. На галері під щоглою стояв чоловік. То був Омелян Горошко. Інколи він відмахував шапкою з лиця комарів. Його вечорове обличчя було обернене в пропливаючий за галерою степ і когось у ньому видивлялося та чекало. Поміж Горошком і степом на дніпровому урвищі з'явилося троє вершників. Вони щось розпачливо йому крикнули, та він на галері їх не почув чи не схотів почути, і вершники почорніли кіньми у Низ.

Яструб перемайнув і галеру, і вершників, звернув від Дніпра праворуч, і помахав на Очаків степом — летіти степом було тепліше. Над посрібленою, розвітреною ковилою з мідного небокраю одна за одною почали виростати погірдні тернові хмари. Останні літні зірниці спалахували в тих фіолетових хмарах і не віщували нічого доброго. За котримсь з налитих млою ярів яструб надибав людей. Від

несподіванки він підкинувся вгору: в полохливому світлі зірниць, підсвічені з землі ковилою, мовчки та безшелесно, як сірі примари, назустріч ночі поспішали жінки. Одні на плечах несли сонних дітей, інші, по двоє-троє і купками, з шаблями і рушницями в темних руках, мерехтіли у вітрі попереду й ззаду того рухливого жіночого гурту. На спинах озброєних горбатіли клумаки. Хвилястим пірнаючим летом над жіночими головами взялась невідомо звідки зграйка безмовних щигликів. Щиглики злякалися над жінками й гострими грудочками попадали в бур'яни. Десь вони там у бур'янах зачаїлися, що їх тепер не побачив би і не знайшов би ніхто, навіть вітер. Як щиглики дихали і як тріпотіли їхні дрібненькі, немов бур'янове насіння, сердечка, чули тепер хіба що вони самі.

Поміж зринаючими зі степу насурмоненими могилами жінки вели свою квапливу ходу, аж доки не зайшли за одну із могил і не зникли. Яструб спустився нижче і, торкаючи крилами ще неглибоку темінь, запрямував над біжучою, мов похмура вода, ковилою. Степ видихав літо. Він уже дихав осінню. Важкі голови будяків як востаннє вклонилися літу, так з того поклону своїх відцвілих голів більше не підіймали.

Вдосвіта, ще ледь сіріло, на рівний, відкритий дах білого з ракушняка будинку очаківського коменданта Нуззетогли піднявся капітан очаківської охорони — капуджі-баша. Він роззувся на верхньому ще дворі, ополоснув у тазу ноги й ракушняковими східцями важко придихав. Тут, на даху, де під червоними фікусами бовваніли ханові охоронці-аглани, а поза ними перешіптувалися лікарі, тут, під шовковим на стояках напиналом, з підв'язаними до перекладин переламаними ногами лежали Нуззетогли і хан Газі-Гірей. Забинтовані їхні ноги біліли над морем і над Дніпром. Чорне море й Дніпро голубіли далеко внизу під фортецею, і час від часу на хана і на пашу чи з моря, а чи з Дніпра потягувало прозорою прохолодою. Будь-кому іншому, хто пробрався сюди без дозволу, аглани зсадили б голову без розмов, та, побачивши другу після паші особу, розступилися й пропустили. Схожі на погаслі свічки, лікарі зігнули перед капуджі спини.

У блідому досвітньому світлі хан Газі-Гірей лежав на тахті горілиць і смикав білими п'ятами: ханові снився Дністер, степ і горби. Бродом через Дністер, а потім і глиняними ярами Газі-Гірей вислизав з ордою від Налывайка.

Ханові снилось, що він тікав чомусь босим, з цілими ще ногами, і молотив коня п'ятами по боках... І хоч обличчя Газі-Гірея видавалося на подушці спокійним, та його підвішені в небі над морем ноги бігли, наче по хвилях...

Нуззетогли, помітивши капуджі, зіперся на лікоть, прокліпався, співчутливим поглядом обвів посовілих за ніч агланів і крізь теплі від сну перепелячі вуса прошепотів:

— Ти раніше з'явитись не міг?

Не доходячи до паші, капуджі-баша вклонився і, не підіймаючи голови, завмер.

— Високий, я надто збуджений і через те дозволив собі прийти так рано і підійти на півкроку до тебе ближче, аніж мені це дозволено.

— Я, капуджі-ба[illegible], по правді, цього й не помітив, що ти підійшов заблиз[illegible], але твоє зауваження щодо самого себе я не лише приймаю, а, навпаки, я хочу, аби ти наблизився до мене на відстань подиху і все, що ти хочеш, розказав мені тихо на вухо, бо сонцеликий хан саме в цю мить з чаші Аллаха п'є свій цілющий сон.

Прикриваючи фескою покусані комарами спухирені губи, капуджі, втопаючи в килимі по кісточки, підійшов, нахилився над тахтою Нуззетогли й, косячись на сплячого хана, залоскотав вусами вухо паші.

— Трапилася надзвичайна подія: наші сипахи схопили трьох козаків, а з ними і домовину!

— Що ти лізеш мені удосвіта з домовиною! — обурився Нуззетогли, розвернув голову і своїми вусами відштовхнув вуса баші.

— Даруй, Високий! Не лізу! Я лиш кажу, що ця домовина незвичайна! А козаки...

— Яка домовина? Які козаки? Козаки напали на нас? — ще до пуття не прокинувшись, Нуззетогли не міг доторопати, про що капуджі йому меле.

Капуджі сів на килим, бо його тілу схилятися над пашею було таки важкувато.

— Слава Аллаху, козаки на нас не напали! Але ці троє тут, унизу, під фортецею. Та й зловили вони свою домовину і витягнули її з Дніпра вже біля нас, під Очаковом. Так вони кажуть. Лежить домовина на сідлах їхніх коней, проторочених один до одного. Козаки самі набились до нас у полон, бо їм конче потрібен лікар — у труні помирає четвертий.

— Помирає, то й хай собі на здоров'я вмирає! Ще козакам лікаря подавай! Ніби нам з ханом самим лікарів не треба! — Нуззетогли глянув на Газі-Гірея, завважив,

що говорить голоснувато, і заговорив тихіше: — Дай козакам який-небудь куток-прихалапок, нехай там увихаються, доки я не стану на ноги!

— Високий! — не вгамовувався капуджі.— Троє з тих козаків кажуть, що вони наливайківці! А той, у труні, четвертий,— їхній гетьман Северин Наливайко!

— Хто? Наливайко? — розплющив пасльонові очі Газі-Гірей, та коли зрозумів, що Наливайко лише йому сниться, знову заплющив і заснув, як перед тим. Він лячно знемігсь, аби додивитись, чи втік від Наливайка, чи ні. І до яких пір він, Газі-Гірей, буде від нього тікати? «Досить вже, досить! Де мої нукери, де орда?!» Та Наливайко діставав його знову, наздоганяв, насідав Газі-Гірею конем на його босі п'яти...

З білими віялами до хана наблизилось двоє пропахчених тютюном лікарів-курдів. Вони заходились його обвівати. За поручнями до котроїсь із фортечних башт з качкою в пазурах прошумів круглими крилами яструб. Нуззетогли відкинувся потилицею на подушки, і коли його вуса втихомирилися та вляглися, він, роздумуючи, сказав:

— І чого козаки самі так відразу призналися нам, що вони наливайківці, а в труні їхній гетьман?

— Бо, Високий і Великодушний, аби вони не призналися нам, хто вони є, то в них не було б надії на порятунок гетьмана! А лице в Наливайка ніби і не лице. Я бачив сам. Він непритомний і збитий.

— А ми з ханом не збиті? Ти лише подивися на нас, поглянь на наші обличчя! — розсердився зачеплений паша.

Капуджі змовчав.

Справді, обличчя паші і хана могли б виглядати й краще: сизі й рожеві порізи перехрещувались на їхніх лобах, щоках та на шиях, як на турецьких халатах квіти. Хан і паша, падаючи з даху в провалля, билися об фортечну стіну не лише спинами й животами, а шугали крізь бузину, жимолость і кропиву усім своїм пишним видом.

— Аббас! — покликав Нуззетогли головного лікаря.— Передай, прошу тебе, хадим-азі, нехай принесе мені чого-небудь солоненького!

Фарбовані червоною хною брови і борода Аббаса відхилилися від провалля, що туманіло за поручнями будинку, і він підійшов до паші.

— Високий, тисячу літ життя, малосоленої чирусу-скумбрії хочеш?

— Не хочу. Нехай хадим-ага принесе мені земляних солоних горішків.

— І більш нічого, Високий?

— Як-то? — не зрозумів Аббаса Нуззетогли.

— Я, Безстрашний, про те не забув. Я лиш питаю. Запитую,— і обминаючи скам'янілих агланів, лікар позадкував під фікусами до сходинок, на говіркий верхній двір.

— А коли все це козацькі вигадки і Наливайко в труні не Наливайко? І козаки задумали щось і хитрують? — викотив синє око на капуджі паша.

— А коли, Хоробрий, не задумали і не хитрують? А з ними скоїлася біда?

— Тоді найімовірніше, що Наливайка розбив на Дністрі Жолкевський. Бо, крім Жолкевського, хто його міг вломити? Рятуючись, Наливайко тікав від поляків на Запорізьку Січ. До запорожців. Бо ку ж йому ще, як не до своїх рідних? Та по дорозі на Січ з Наливайком трапилась якась несподіванка, і він випадково потрапив до нас в Очаків! Таке може бути чи ні, капуджі-баша?

— Таке бути може, але чому в домовині? І хто його в неї поклав? Жаль, що не я! Бо тоді,— зашепотів капуджі й глянув на сплячого Газі-Гірея,— я мав би від хана такий ханський бакшиш, що відразу завів би собі гарем!

— Гарем? В Очакові? З кого? З очаківських кіз?

— Ме! — бридливо мекнув баша.

— Стривай! — Нуззетогли відштовхнувся потилицею від подушок.— Коли й справді в наших щасливих руках сам Наливайко, то польський король дасть нам за нього золоту бочку золота!

— Отоді вже розбагатіємо і заживемо! Проведемо в фортецю з Дніпра водогін, насадимо персиків і будемо персики поливати!...— ожила й спалахнула стара очаківська мрія очаківського капуджі.

— А коли,— знову завагався паша,— в домовині не Наливайко?

— Високий! — капуджі-баша відтулив від спухирених губ оббілену сонцем феску, і голос його окріп.— Він! Чує моя душа! Бо навіть з того, що я побачив, то видно відразу, що в домовині вмирає людина значна і, сказати б, навіть не такого ума, як у мене! Це видно з першого погляду!

— Коли так, капуджі, то вітаю тебе з персиками і гаремом!

На дерев'яних, оббитих м'якою повстю низьких коліщатках хадим-ага підкотив до паші столика. Нуззетогли узяв з тацї бочкасте з просяною бузою цеберко, за два передихи ликнув його до дна, вкинув під вуса горішків і

звернувсь до Аббаса — за вутлими плечима аги Аббас червонів бровами і бородою.

— Аббасе, любий! Прошу тебе, сходи з капуджі й оглянь Наливайка. А ти, капуджі, все розпитай у козаків спочатку: звідкіля Наливайко в Очакові взявся, де він був перед тим і як він дожився, що роз'їжджає тепер не на коні, а в домовині. Про все, про все розпитай. По-якому з козаками ти говорив? Товмач із тобою був?

— Ні, мій Завзятий! — відповів перелюбник майбутнього сералю.— Зі мною товмача не було, бо один з козаків непогано розводиться по-турецьки.

— Та воно і на краще, бо козацькі слова не будете переціджувати крізь нашого товмача. Бо наш товмач натлумачить! Або ні! — раптом сказав паша.— Принесіть Наливайка до нас з ханом на дах! Ми з ханом на нього глянемо. Лише не здумайте у труні. Бо я вас знаю! Бо ви такі, що можете принести його в домовині і в домовині поставити нам з ханом на очі! Знаю вас добре!..

Капуджі з Аббасом пішов, а буза так затішилася в давно їй знайомому тілі паші, що їй не треба було шукати у нім потаємних куточків. Буза ті куточки роками знала напам'ять і тому, не блудячи, оволоділа пашою відразу.

Газі-Гірей збудився. Він прокинувся від дивного співу. Та дивна пісня стояла від нього ліворуч, де зеленіла тахта паші. Так воно і було: кожна волосина вусів Нуззетогли тьохкала і витьохкувала. Розквітнувши на подушках, його дорідне обличчя вже пахло не солоненьким арахісом, а просом сорго. Обличчя дихало знаменитою на ввесь Очаків просяною бузою, яку він сам і запарював, сам давав їй виграти, сам її і назвав «Буза-Нуззет-Буза» і сам її, правда, пив.

Хан посміхнувся і відвернув голову від паші на другу половину подушки, де за поручиями і за проваллям темніли Дніпро і море. Та цим світанковим часом Газі-Гірей моря й Дніпра не побачив, бо між ними і ним біля поручнів з'явилась чиясь третя тахта, якої всі оці дні на даху не було. Над новоз'явленою тахтою ліктями до Газі-Гірея схилялись Аббас і курди. Знизу, з верхнього двору, проковзуючи поміж агланами, з мазями і примочками, снували помічники лікарів. «Кого ж іще третього до нас принесли?» — подумав здивований хан, бо тут, де лежав він і паша, мав право лягти один лише чоловік — турецький султан. «А може, це він і є? Бо раптом султан скопив на Дунаї нежить, а тахти на Дунаї для нього у Габсбургів не знайшлося і він приплив через море полежати під напиналом

в Очакові біля мене — поближче до Запорізької Січі?.. Я жартую, а хто ж все-таки на тій тахті може бути?.. Та що я морочу собі ще здосвіта голову! Хто отой третій — скажуть!..» І Газі-Гірей поставив голову рівно і сховав очі під сон. Та сон не давався йому. Газі-Гірей довгенько лежав з повними млі очима і вже подумував, що не засне, як раптом невідомо звідкіль сон прилетів на вії, всрухнувсь, і відкрилося за цим разом Газі-Гірею не втікання від Наливайка, а аркуш паперу і на ньому слова! Газі-Гірей здригнувся. Слова ще не снились йому ніколи. Він підвів з тахти голову і став їх одне за одним читати. Він намагався вчитати їх цілими і по складах, та слова ті не читались, хоч і були написані рідними ще від колиски арабськими літерами. Коли ж Газі-Гірей пр' ивився до них пильніше, то раптом побачив, що ці чуті ному із пелюшок слова складаються зовсім не з літер, а із сухого стручччя акацій. І, розсмикані вітром, біжать вони не на папері, а по кігтистому акацієвому гіллі! І в тих мертвих стручках-словах тарабанить насіння, і те насіння щось хоче йому розказати! Хоче розповісти й розповідає! Хан слухає, припада до стручків вухами, треться об них щоками і лобом, та нічого не розуміє! Ніяк він не вчує, про що вони йому сповіщають. А сповіщають! А він не втямить! Ось через що його, ще квітучого, тридцятилітнього чоловіка, вже почало в'ялити, старити і нагинати!.. Газі-Гірей у відчаї. Він опирається і не хоче! Та все одно невблаганно вже з чимось прощається, його облягають спомини, в серці товпляться й примирають жінки, що любили й обнімали його і яких обнімав і любив він; саклі і кишла, палаци і намети, дороги і коні, дощі і пожежі, країни і племена — всього набачився він, та всюди одне і те саме: заздрощі, зради, наклепи, підсиджування, брехні, злоба і ненависть... Проклятий, пропащий світ! Немає у що і кому повірить! Все від початку і до кінця — лицемірство! Боже! Боже! Дивишся ти не на нас! Створив і забув. Забув, а тепер тобі гидко на нас дивитись... Газі-Гірей заплакав. Безутішна його голова солоно вгрузла в подушку. Німувало слово, німувало серце, німувала душа. Говорили сльози.

Та ось, ніби з темені птиця, хтось понад ханом ожив, і його власним, Газі-Гіреєвим, голосом той Невідомо-Невидимий став шепотіти, що ті слова означають, про що вони сповіщають, і хан, як дитина, почав за тим Невідомо-Невидимим їх повторювати...

Аббас і лікарі-курди відірвалися від Наливайка і озирнулись на хана: із його сонних уст вони почули слова

нового вірша. А коли хан дошепотів його до кінця і подряпини та синці на обличчі перестали ворушитись, а губи затихли — подих його зробився рівним і вільним. Лише з очей срібними нитями не спинялись текти поза вуха сльози... Курди хапнулися їх витирати, та Аббас підняв пальця й сказав:

— Тс-с-с! Не витирайте. Не треба. Не заважайте йому.

З мінарету, скликаючи до намазу очаківських правовірних, як жайворонок, підняв у небо голос невидимий муедзин. Лікарі як стояли навкруг Наливайка, так біля його тахти опустились на килим, поскладали долоні й освітились молитвою. Газі-Гірей збудився. Він ледве вибився зі сну. Невидющими ще очима він постояв якусь хвилю перед собою, вгамувався, а вже лише потім повів ними навколо: біля поручнів, там, де починалось добре знайоме йому проалля, на зеленій тахті нерухомо лежав одного з ним віку, чорнявий, з литою шиєю чоловік. Білий козацький кунтуш й темно-вишневі чоботи видовжували його і так вигинисте тіло. Білими ангелами на колінах перед ним молилися лікарі. «Де я вже бачив обличчя цього чоловіка? — спитав себе хан.— Точнісіньке, як в Наливайка, і побите, наче моє...»

Тим часом під срібне і довге, як павутина, волання муедзина розплющив очі і Наливайко. Він опритомнів, відчув, що живий, що губи сушить повітря, та де він тепер — не збагнув. Під ним жебоніла тиха молитва, а глибоко, немислимо глибоко унизу під чорними крапелинами птахів покоїлася велика ріка. З рікою спливалося море, а в ньому малиновими спинами грали чи острови, чи хмари. Наливайко, зостаючись непорушно на місці, над ними летів, бо через мить під ним і над ним засвітилися зорі; зорі плавилися і тремтіли, витягувались і розпухали, переливалися одна в одну, обгинали вогнем, не розриваючись, сходилися і розходилися, і було видно, що вони когось собою заслонювали, когось від когось оберігали, бо за ними щось дихало. Там було щось живе! Одна ж лапата зоря, ближча до Наливайка, що стояла збоку над ним окремо, м'яка та біла, як різдвяне село, раптом пішла-пішла між іншими зорями боком, і з неї вилетів Бог! Він вилетів до Наливайка спиною, й через те Наливайко його не розгледів. Бог кудись поспішав, бо щось, видно, у Всесвіті заболіло, трапилось, і він полетів туди. За ним поміж зорями, де він пролетів, лишилась лише золота дорога вогню, і вогонь той полускував, ніби стручок акації. «Ось я й на небі,— прошепотів Наливайко.— Мене вбито, і я на небі...» Він повернув голову

трішки від себе ліворуч. Ліворуч, за кілька кроків, з підв'язаними забинтованими ногами лежав й дивився на нього молодий, ввесь у порізах чоловік... «Де я вже бачив його обличчя? — спитав себе Наливайко.— Точнісінько, як в хана Газі-Гірея...» За тим чоловіком також з підвішеними ногами і також на тахті лежав ще один з перепелячими вусами й безбожно хропів. «Де ж все-таки я? — знову ворухнувсь Наливайко.— Піді мною ріка і море, понаді мною зорі і Бог, і поруч — храп?»

Молитва скінчилася.

— Капуджі-баша! — покликав Газі-Гірей.

Капітан очаківської охорони з тишею на спухирених губах і червоним безсонням в очах піддибав до хана.

— Скажи мені, хто це?

— Гетьман Север Наливайко, великий хане!

Газі-Гірей зірвався і сів. Підв'язані його ноги опинилися у нього над головою. До хана кинулися курди й Аббас. Сполоханими руками вони ледь розігнули його і випростали на тахті, бо Газі-Гірей не розгинався.

— Хто? — хрипко перепитав хан.— Де я? У нього в полоні?

— Не ти, наш Сонцеподібний, а Наливайко,— схилив голову капуджі.— Сьогодні вдосвіта він прибув до нас у домовині. А з ним троє його козаків. Високий паша наказав мені принести Наливайка сюди, мій Незрівнянний! І ми принесли. Тепер лікарі приводять його до тями і, здається, вже, слава Аллаху, гетьман потрохи оклигує.

— У домовині?

— Ні, Всемогутній! З домовини ми його підняли. Ти не хвилюйся.

— А як Наливайко в Очакові опинився? Адже він піднявся на Польщу, б'ється з Жолкевським так само, як бився й зі мною! Звідки він тут біля мене?

— Не знаю, Непереможний! Козаки нам сказали, що все може розповісти лише Наливайко сам, коли вичуняє і коли схоче.

— То гетьман не сам? Він з козаками? — й Газі-Гірей знову зірвався і сів.

Аббас і курди хилитнулись до нього, та хан підняв руку і зупинив їх.

— З ним лише троє! — проговорив капуджі.— На верхньому дворі ми вже помістили їх у кімнатці. До слова, Неперевершений, один з козаків непогано говорить і по-турецьки.

— Прикличте його до мене! — звелів Газі-Гірей, і ка-

пуджі, по дорозі пристеливши Нуззетогли ковдрою, що сповзла тому нижче колін, і не глянувши на агланів, потупотів ракушняковими східцями з-під напинала на верхній двір.

Газі-Гірей попросив лікарів розступитися. Лікарі розступилися. Не ворушачись, не дихаючи, не живучи, перед ханом лежав Наливайко. Він, видно, знову провалився у забуття, і лікарі, знаючи це, давали йому під носа щось нюхати. В голові Газі-Гірея зірвався вітер й затупотіли коні.

— Перенесіть Наливайка до мене ближче,— звелів Газі-Гірей.

Лікарі підняли тахту. Темно-бліде лице Наливайка, його білий кунтуш й темно-вишневі чоботи над проваллям гойднулися, і він опустився на тахті поруч з тахтою Газі-Гірея. Мов тятиви луків, натягнулись під фікусами аглани, і їхні руки стиснули ятагани: на відстані подиху біля хана лежав його ворог!..

Газі-Гірей розглядав Наливайкового лоба, його маленькі вуха, з тремтливими ніздрями ніс, темнаві губи і чорні над ними, середньої довжини вуса. Хан ясно тепер пригадав і побачив, як там, над Дністром, коли він, Газі-Гірей, накинувся на Жолкевського і той захитався і почав відступати, Северин Наливайко облетів Газі-Гірея своєю голотою ззаду і відчикрижив у татар три тисячі запасних бойових коней. Там, у тому бою, вони й побачилися: Наливайко зарубав під ханом коня, а Газі-Гірей пробив стрілою йому при горлі комір сорочки. Газі-Гірей запам'ятав навіть піт, що сніговою крупою білів на горлі у Наливайка. З того часу, мабуть, ніколи так близько смерть не дивилася ні в пасльонові Газі-Гіреєві очі, ні в темно-горіхові Наливайкові...

Тепер вони тихо лежали поруч — він, кримський хан, і український гетьман. З підвішеними ногами — один, і непритомний — другий. «Не вистачає лиш третього — польського головнокомандуючого Станіслава Жолкевського,— подумав Газі-Гірей.— Тоді б ми, спочиваючи втрьох, були б у повному зборі!..»

Теліпаючи шиєю ззаду над фескою капуджі, білими ракушняковими східцями з верхнього двору на дах вистромився Яків Шийка. Аглани, що відразу ж впізнали козака по його вільній ході, набичилися. Яків глянув на них байдуже. Він скинув чоботи і поставив їх по-хазяйськи під фікусом. Потім зняв, як звелів капуджі, з пояса шаблю і поклав її на халяви. Протер шию холодною зранку чалмою і примостив чалму поверх шаблі на чоботи.

— Тепер куди мені, капуджі?

Почувши, що козак говорить по-їхньому, охоронці ханового тіла подивились на Шийку вже обережніше. Яків це все відчув, і його шия почала витягатися вище.

— Сюди,— відповів йому капітан, зняв з лисини феску й показав фескою на стояки, поміж якими під напиналом у блідій вранішній глибині широчіли три зелених тахти.

Минаючи лікарів, Яків зупинився, де зупинивсь капуджі,— біля хана. Газі-Гірей пройшов Шийку очима від шкарпеток до шиї й спитав:

— Як ти себе почуваєш?

— Ніврoку, великий хане,— вклонивсь йому Яків.

— Я покликав тебе, аби мати за перекладача. Значний ти козак чи простий?

— Простий, великий хане.

— Звідки знаєш т[illegible]цьку мову?

— Три роки був у турків в полоні.

— Ти знаєш, хто лежить поруч зі мною?

— Поруч з тобою, великий хане, лежить мій великий гетьман Северин Наливайко.

Наливайко, ніби крізь воду, впізнав Шийчин голос. Очі його розплющились. Газі-Гірей це помітив і через Якова заговорив:

— Доброго ранку, гетьмане. Будем знайомитись: я Газі-Гірей. Вибачайте, що не встаю вам назустріч, бо, як і ви, не можу.

Яків переклав.

Наливайкові брови збіглися, і він чи то з недовірою, чи не тямлячи, де воно й що відбувається, потемнів поглядом до Газі-Гірея. Газі-Гірей, аби зручніше було лежати, підмостив руку під бока.

— Вибачте, пане гетьмане, що зразу питаю, але що з вами трапилось?

— Даруйте, хане, й мені, а з вами? — Наливайко глянув на задерті ханові ноги.

— Хто б міг подумати, що з нами таке могло статися! — гірко продихав хан.

— Ніхто й ніколи,— Наливайко й собі насилу перевернувся набік, і також просунув руку під бока.— А ми думали як?

— Ми думали, що ніхто й ніколи! — теплий голос Газі-Гірея торкнув Наливайків голос, і Наливайко ніби продовжив хана:

— Та що би з нами не скоїлось, воно вже є...

— І я так само кажу... Хадим-ага! Де ти?

— Ось я, Великий хане! — лікарі з агланами розсту-

пилися знову й відкрили під фікусами хадим-агу: з чаєм і медом на столику перед собою той стояв наготові.

— Чи не пора нам з гетьманом щось і підснідати? — усміхнувсь Наливайкові хан.

...Вони проговорили ввесь ранок, і день, і вечір. Починаючи від прапрадідів і дідів і до своїх колисок. Говорили вони та мовчали й тоді, коли море й Дніпро об'єднував золотими рогами місяць. Яків Шийка, перекладаючи їхні розмови, так заморився, що вже й не радів своїй отакій роботі. А коли, вже запівніч, Газі-Гірей почав Наливайкові шепотіти вірші, Яків затерп. Нуззетогли, слухаючи поезії хана, від щастя змигував. Лікарі після кожної Газі-Гіреєвої газелі й касиди притуляли руки до вуст: «Бісміллахі рахман рахім!..» «В ім'я Аллаха, всемилостивого і милосердного!..»

А Петро Жбур накурився в кімнатці з сипахами маку, насмоктався його з кількох попідряд кальянів і одурів. А туркам абищо! Чи вони до макового куріння вже позвикали, чи менше його в себе втягнули, бо їм нічого, а Петро з голоду та незвички забаранів. Розкидаючи по кімнатці руками, він запропонував сипахам боротись. Турки відмовилися. Тоді Жбур із подарованого ще паном Ясельським під зав'язку набитого гаманця дістав золотого тумана і сказав: хто з ним побореться й переможе чи ні, тому він все одно тумана дає! Турки злякалися. Петро образився, сховав монету назад і запитав, де тут у них корчма. Сипахи не зрозуміли. «Ґоль-ґоль-ґоль!» — він задер голову, показав, як ллють у горло горілочку, й запитливо витріщився на турків. До турків дійшло. «Дюкан! Дюкан!» — заметушились вони й потягли Петра за рукави кунтуша.

Компанія вивалила за поріг, і перед Жбуром знов зажовтіли, як житні черстві коржі, мазанки й мазанки, де на плескатих низьких дахах сірими кублами ріс чи, може, уже й не ріс, а досихав сірий курай.

— Дюкан! — І турки викинули перед собою рушниці.

Не зволікаючи, Петро попереду з димучим у витягнутій руці мідним кальяном, а сипахи з боків і позаду, збиваючи пил і спеку, тісною вуличкою потупотіли до випиваннячка. Жбурова голова виносилася над кублами кураїв. Отак баско крокуючи і ще разочок затягнувшись з кальяну, він уже по-домашньому поплескував мазанки по дахах, а турків по фесках. Таким панібратством сипахи не гребували, бо раз по раз забігаючи наперед, заглядали на Петрів пояс, де поміж двома шаблями тужавів з туманами гаманець... Збираючи ліктями і плечима з мазанок глину, Жбур ішов-ішов, а тоді несподівано вкляк. Пливучі очі його пішли угору. Сипахи оточили його, чого, мовляв, зупинився, чому не йдеш? Ходім-ходім з нами! Та він зупинився, бо забачив, чого не бачили турки: над Очаковом, у запорошеним глиняним небі над ним з'явилась дочка арабського халіфа принцеса Хабіджа! Завинена в жовту свою халамидку, Хабіджа з'явилася не сама. Їх було дві. Принцес жовтіло однакових двоє, й обидві здригували з-під хмарки Петрові золотими сандалійками, ніби його сварили. Жбур на хвилину знітився, що й справді не те він робить і не туди іде! З повними дурману очима він став від принцес задкувати, й коли оглянувся, куди задкує і відступає, помітив, що за ним й за сипахами голою вуличкою тюпав Куріпочка. І теж не один! Замість одного Куріпочок тюпало двоє!

— Не може бути! — крикнув Петро.— «В Цареграді на риночку, там п'є Байда мед-горілочку!» — загорлав він обом своїм Хабіджам, Куріпочкам і туркам.

Рогаті кози, стрибаючи поміж кураями з даху на дах, супроводжували Петра та його розхвильовану гирилицю сипахів. Кози теліпали з мазанок сережками й вевекали, ніби йшли на весілля: в їхнім очаківським запиленім існуванні козацький голос Петра воскресив їм забутий вже голос незалежного козячого духу!

Турки потягли Петра за рукав на бічну облуплену вуличку, що полого сиротіла униз, як іти до казарми. На цій заспаній вуличці, як безводні бархани, один біля одного лежали невідомо від чого зморені вислючки. Вони, як завжди, дрімали. Петро, переступаючи через їхні залежані боки, співав вислючкам натщесерце: «Та не день, не два, не одну нічку!..» Висловухі під тінями його чобіт схиляли голови нижче. Петро наступав їм на вуха. Кози, побачивши, як він толочить вислюкам вуха, заходились від радощів на дахах підскакувати. Сипахи дивувалися: чому цей козак ще не впав? Хоча б уже й через те, що обидві його шаблі заплітали непевні ноги до помрячіння в очах! Та пропухкавши вуличкою до її половини і помітивши, як з віконця корчми гойднулося ряденце, сипахи запишались своїм козаком, що той не падав!.. Куріпочка вгинав від сорому голову, та йшов, бо як не йти? Собаки не гавкали. Зачувши голос Петра, вони порозбігалися.

— Дюкан! Дюкан! — загородили Жбурові дорогу сипахи й показали йому на зашмигану ліплянку, що кособочилася за потрісканою гарбою. З дірки-прилавка, як борсук із нори, витираючи ганчіркою носа, визирав лавочник.

Він був з одним носом. Чому з одним? Бо після того, як Петро допався до маку, всі турки стали здаватись йому на два, а то і на три носи. Від того й Хабіджа над Очаковом дриґала ніжкою не одна, а дві. Так само, як двоє тюпало і Куріпочок! А от лавочник — з носом одним, бо в нього поміж щоками зависав такий темно-фіолетовий баклажан, що в Петрових очах навіть після макового куріння подвоїтися не міг!

— Та де ж? — оглянувся Петро.

— Дюкан! — затицяли пальцями турки на баклажановий ніс, що завмер в дірці-прилавку над усміхненими від появи гостей губами.

І тут Петро згадав про Куріпочку. Між охлялими стінами мазанок Куріпочка переминався з копита на копито і ніби пасся. Та що він міг собі знайти? Під його мордою пеклася глина і пил і шастали ящірки. Винуватий вигляд Куріпочки трішки протверезив Петра. «Дюко! — сказав він лавочнику.— Ти що продаєш? Дині й вино? Дині й вино. Винось усі дині, які в тебе є, на вулицю, бо їх любить мій кінь! А вино нехай п'ють мої хлопці! А тобі за це — ось!» — Жбур дістав з гаманця тумана й поклав його лавочнику під носа. Дюканщик як угледів перед собою золотого тумана, то втягнув його в рота і мало не проковтнув: він почав його гризти, і так і сяк роздивлятися, і знову пробувати на зуба, й коли пересвідчився, що туман насправді золотий, затремтів і сховався в норі. Десь він там шарудів і копирсався, та через хвилину-другу, згорблений вдвоє, мішок за мішком став виносити й висипати Петрові під чоботи дині. Дині розкочувалися, котилися біля Куріпочки вниз до казарми, сипахи їх доганяли, ловили і під козяче вевекання повертались до Жбура. Петро вже стояв у динях по гаманець. Одноносий викотив бочку вина. Сипахи вибили з неї чопа, заходилися наливати вино у фески й здоровити Жбура, як рідного! Петро сів перед своїм баштаном на ослінчика, що підклав йому під кунтуша Одноносий, курнув іще із кальяна, витягнув шаблю й зайнявся краянням динь на скибки. Про Куріпочку він забув. Куріпочка бачив, що господар про нього забув, бо до того, облизуючись, потягнулися і кози, і віслючки. Петро частував їх з руки. Коли ж яка козяча душа намагалася поцупити диняну скибочку непомітно, Петро давав козі шаблею по рогах. Через те і кози, і віслючки, і сипахи вишикувалися до Петра в одну сіро-буру чергу...

Куріпочка динь не любив. Ні їх, ні їхнього запаху. Він

ліг на пил, притулився до мазанки гривою і став роздивлятися на стіні тріщинки...

Коли капуджі забирав Якова Шийку до хана на дах, він сказав Конашевичу через Якова, що Наливайко ожив. Петро Конашевич став у куток на коліна і довго молився. Він просив Бога за Наливайка, щоб Господь його не лишив, щоб Він його не покинув. Бо у Стамбулі, куди, здогадувавсь Конашевич, турки повезуть їх з Очакова, там, у Стамбулі, султан Наливайка стратить. І султан гаятися не буде, бо він вже, певне, відчув, що в Наливайкові сидить ще один Вишневецький-Байда, з яким його батько султан Селім мав дев'ять років мороки. Те, що Наливайко підняв шаблю на Польщу, для Оттоманської Порти-Туреччини було хоча й несподівано, та приємна. Для неї це було вигідно. Але за одне лише те, що Наливайко шарпонув кримського хана Газі-Гірея, не пропустив того на Дунай у підмогу йому, султанові, Наливайка в Стамбулі чекала паля... Петро Конашевич молився і за Наливайкове військо, що зосталося тепер без гетьмана в Брацлаві. Він молив Бога, аби наливайківці дали собі раду, коли раптом на них нападе до зими Жолкевський. А ще молився Конашевич за Запорізьку Січ. Щоб і її Бог не забув та заодно розсудив запорожців і Наливайка. І не так, як це зробили самі запорожці, що Наливайко поплив Дніпром у домовині. При згадці про Січ, про запорожців серце у Конашевича підходило жаром, і він шепотів у кутку на колінах у турецькій кімнатці: «Боже, якщо я лишусь живим, не давай нічого мені, а дай мені лише змогу прийти коли-небудь на Січ і там зостатися...» Петро Конашевич говорив з Богом і відчував, що душа його не в Академії в Острозі і навіть не серед наливайківців, а саме на Запоріжжі, з запорізькими козаками. Чому вона саме там — Конашевич пояснити не міг, і він просив Бога, аби той йому підказав, чому саме він, Петро Конашевич, хоче саме туди, до запорожців. Що його так грізно тягне до них — вітрило молодості чи доля? Чи, може, й те, що з Запорізької Січі, як знівідкуди, видно далеко на всю Україну... А поки що його, Жбура і Шийку турки в Стамбулі посадять — а це ще буде везіння і щастя! — за весла на галери... А Наливайка?! «Та хай там що,— роздумував Конашевич,— а треба готуватися до Туреччини...»

До кімнатки, сіпаючи роздвоєною заячою губою, зазирнув язиджі — прудкенький на ноги й веселий на очі ханський писар. Побачивши на колінах у кутку козака, він

чемно у дверях затих, поки козак помолиться, і коли той підвівсь, язиджі підскочив до нього й, показуючи на свою шию, став розтягувати її, як гуму в повітрі, а заразом тикати пальцем на пояс та каламар. Петро Конашевич збагнув, що писар шукав Якова Шийку, хотів від нього щось записати. І Конашевич, не знаючи, як це сталося, відповів язиджі по-грецьки. Заяча писарева губа від здивування підстрибнула. Говорити чужими мовами ханського писаря зобов'язувала посада, а тут козак говорить по-грецьки!.. Вони розбалакалися, і все кінчилося тим, що Конашевич і язиджі вийшли з кімнатки, обминули салердаги — зброєносців хана, що ввесь час зазирали в вікна, перейшли засипаний білим піском верхній двір, крадькома зайшли за мечеть і полізли у дерезу. Домовилися вони так: Петро зняв і віддав язиджі свого червоного, підбитого червоним атласом кунтуша, а той взявся вчити за це його турецької мови. Писар відразу ж поверх свого халата накупив Петрового кунтуша, дістав із сумки кілька аркушів з ханськими вензелями паперу й перо. Через грецьку вони переходили на турецьку і навпаки, а вже тоді Конашевич вимовляв та записував турецькі слова по-українському. Так вони в дерезі прочипіли аж до вечора. Після вечірнього намазу язиджі збігав на ханську кухню, приніс в кошику підвечірок і, вже при зорях попиваючи червоне хіоське вино і заїдаючи пиріжками з айвою, пробубоніли до ранку. Після вранішнього намазу язиджі придрімав, а коли Конашевич гречно збудив його, щоб не гаяти часу і вчитися знову, той, глянувши на Петрові з срібними острогами чоботи, зажадав від Петра за науку й чобіт. Конашевич роззувся. Тепер він світив у дерезі навпроти мечеті п'ятами, а пан язиджі хорошився в його кунтуші й острогах. Та, голий і босий, Конашевич не переймався: турецька заяча губа стрибала, навчаючи, далі.

Конашевич готувався до Туреччини, на галери...

На золотистому, плетеному з лози кріслі Яків Шийка стирчав на даху поміж ханом та Наливайком. І вони перед ним лежали, а він над ними сидів! Яків ширяв не просто над ким-небудь, а над самими ханом і гетьманом! Що вони один одному говорили, те Яків перекладав, і вони його слухали. І не перебивали. Кожне слово його ловили. Вперше в житті Якова благоволили! І не лише хан та паша, а й лікарі. І навіть аглани!

На столику з коліщатками особисто для Якова хадим-ага прикочував свіжий пенір — маслянистий овечий сир. Або

уяршем — кисле коров'яче молоко. Воно, як на смак, кисло підбулькувало, та Шийка його з піали перехиляв, бо воно, як ніщо, гамувало спрагу. На знак виняткової поваги головний лікар Аббас червоною хною пофарбував Якову вуса. І сам розчесав. Курди Якова поголили. Хотіли, нібито жартома, поголити ще й голову, та Яків, теж нібито жартома, відмовився, мовляв, з чубатою головою йому взимку тепліше. Коли ж через Якова хан питався у Наливайка, що б Наливайко волів з Газі-Гіреєм з'їсти і випити, Яків непоспіхом закладав червоні вуса за вуха й відповідав: те-то й те-то, знаючи наперед, що гетьман до їжі неперебірливий і що принесуть, тим і задовольниться. Через те Яків, буцімто для Наливайка, замовляв, що хотів з'їсти сам. Придивившись і призвичаївшись, Шийка тут, на даху, обжився. Вдавався навіть до витівок часом, не перекладаючи хана українською, Шийка відповідав по-турецьки і Наливайкові, і тоді всі вони вчотирьох — хан, паша, Наливайко і сам Яків,— а з ними й лікарі усміхалися на такі тлумачеві забави. Для агланів Якова шия була сигналом: коли вона похилялась на бильце крісла, то для них означало, що хан, паша й Наливайко заснули і можна розслабитися. Коли ж Якова шия стриміла під напиналом кілком і Яків підморгував їм, що, мовляв, хлопці, усе стоїте, на ногах усе й на ногах, жаль мені вас, але стережіть, вартуйте,— аглани не розслаблялися.

А от уночі, десь під ранок, коли зверху крізь напинало просочувалась роса, коли сон брав своє і Наливайко, і хан, а з ними й паша з бузою засинали по-справжньому, Шийка розкошував! Він плів лікарям таке, що у тих завмирали вуха. Розповідав Шийка, приміром, про те, що, бувало, коли Наливайко відлучавсь з Острога до нареченої у Гусятин, то він, Яків Шийка, простий козак з надвірної сотні князя Острозького, маючи за плечима лише сільську школу, здавав в Академії за Наливайка усі екзамени — і геометрію, і астрономію, і ще з півсотні наук, яких в Академії вчили студеїв шість років; що в усіх битвах Наливайко носив Шийку мало не на руках, бо Яків знав наперед, чим та або та битва може скінчитися, а щоб кепсько вона не скінчилася, то треба робити так і отак. І Наливайко, слухаючи Якова, так і робив і перемагав. «Це в мене воно від природи, воно в мене вроджене, а може, я й сам не знаю від чого»,— розтолковував лікарям Яків. Аббас і курди зачаровано кивали головами і вірили кожному його слову, бо Яків кожною своєю клітинкою вірив у свої вигадки сам. «Ось як ми з Наливайком зробимо Україну вільною, На-

ливайко призначить мене великим візиром,— продовжував Шийка.— І я на чолі посольства, прибувши в Бахчисарай до хана, обов'язково зайду і до вас трохи погомоніти!..»

«Бісміллахі рахман рахім!» — шепотіли зворушені лікарі, і Яків, вставши із крісла, казав їм: «Не дякуйте. Нема за що!..»

Шкодував Яків лише за одним: не було у цей час біля нього Жбура. Бачив би Жбур, як до Шийки поштиво ставляться чужі люди!..

Петро Жбур тим часом прочумався і збудився. Лежав він на динях, і який тепер день, пригадати не міг. Йому все дотепер була ніч, і лише зараз трохи розвиднілось. Під ним і над ним пахли дині. За динями, куняючи в пилюзі, кивали хвостиками кози і вислючки, а в глибині пологої вулички, під затіненою до половини стіною, виваляний у глині, бовванів на спекоті Куріпочка. Він сухо дихав, ніздрі палахкотіли, а грива обвисла, мов ковила. Поки господар лежма лежав, Куріпочка вже і ходив, і стояв, і знову нипав між мазанками, і пропадав, гибів від спраги. Шкіра на ньому побабчилась, а кишки в животі позлипались. Все потуманіло йому, і коли він побачив зіпнутого на ноги Жбура, то засумнівався: він чи не він погойдується над козячими рогами, вислюковими вухами й вибирає із вусів динячі зерна! Куріпочка поворухнув обрубками, стрепенувся обгорілими мощами, присів на задні, викинув перед себе ноги передні, в голові зашуміло, й побіг до господаря! Та Куріпочці лише здалося, що він побіг. Насправді він стояв під стіною й боявся підняти ногу. Бо Куріпочка знав, що як тільки він відірве від землі ногу, то впаде. Через те він лише заіржав Петрові, що, ось, мовляв, я. Ось я, твій кінь, стою під мазанкою, і все в мене гаразд, лише так хочу води, як не хотів навіть після Угорщини! Заіржати Куріпочка заіржав, та голосу в нього не вийшло, а вийшло щось на зразок здох-здох, і Петро його не почув. Петро похитувався над динями й не міг допетрати, де він...

Сипахи десь пощезали. Не було й Одноносого. На його дірці-прилавку сонно подихувало ряденце, а кози і вислючки простягали рукавичками до Жбура солодкі писки й облизувались. Петро сумно глянув на них і запримітив мідно-зеленого, як гадюка, кальяна. Кальян стирчав поміж динями і дивився Петрові в рота. Петро підгилив його чоботом. Кальян, вигинаючись, перелетів через гарбу й упав неподалік у криницю. За Жбуровою спиною лежала на боці знайома бочка, в якій донедавна бовталося вино. Тепер

у ній гули оси. Оси зробили з бочки собі корчму, допивали рештки після сипахів і співали так, що Петро аж скривився. Він затулив пальцями вуха, бо ще йому не вистачало осячого співу!.. В засохлій винній калюжі валявся чіп. Петро схопив його і забив у бочку разом з веселими осами. Оси спочатку не зрозуміли, що сталося, хто погасив їм світло, й позатихали. Та коли винна пітьма стала іще темніша і їм забракло чим дихати, вони закричали «рятуйте!». Бочка загула, як ураган! А Жбур з усієї, що лишилася, сили турнув її чоботом, і вона загриміла вуличкою униз прямісінько на Куріпочку. Куріпочка зблід. Утекти від бочки він уже не встигав, та й не було в нього на це ніякого духу. А бочка неслася! Вона розбухала в його очах й стала подібна на фортечну очаківську башту!.. Куріпочка влип у стіну, вплющився в н наскільки дозволяли сідло і ребра, і... підняв ноги! Підняв їх, лишився стояти на одній тільки задній нозі, четвертій, зажмурився й став чекати... Бочка прогуркотіла поруч з копитом, війнула хвоста й, б'ючись боками об мазанки, затарабанила до казарми. Чіп з неї випав, і оси, хто лишився живий, почали вистрілювати з неї, мов кулі, й тікати з Очакова через Чорне море в Туреччину...

Жбур мацав себе руками — голова на ньому сиділа без шапки, а з пояса хтось відчепив шаблі! Петро захарчав як зарубаний: шапка й шаблі пропали! Він глянув на приплющені, дохлі мазанки, на жовте й зів'яле диняве небо: на мазанках, як перед тим, не ворушився курай, а в небі Хабіджа розчинилась! Не було кому Петра й насварити! Лишилася на зап'ясті нагайка та на поясі гаманець. Дякувати Богові, що Петро пролежав на животі, а гаманець пролежав під ним! А то з гаманцем вийшло б те саме, що й з шапкою та шаблями! Ну добре: шапку хтось потихеньку міг з сонної голови зняти. А хто міг поцупити з пояса шаблі, що він не почув?! «Та хто ж, як не сипахи! Ну й сипашники! Ну й сипашня!» — подумав Петро і вишневими, іще баранячими очима угледів між кураєм на корчмі зігнутого Одноносого. Той жовтів шароварами над вуличкою, перевертав на даху недов'ялені динячі скибки й розганяв отими ж скибками ящірок.

— Гей! — задер вуса Петро.

Дюканщик вивернув з-за плеча свого темно-фіолетового баклажана й завмер.

— Скільки я спав і який зараз день? — ніби просіяним на густе сито голосом просипів синюшний хазяїн Куріпочки.

Дюканщик не розшолопав. Облізлі вуха його відірвались

від щік, мов їх розвели долонями. Тоді Жбур склав руки човником і підклав під щоку. Одноносий дотумкав. Він показав два пальці й половину зігнутого третього.

— Два з половиною дні! — скрикнув Петро й побіг до Куріпочки. Та кінь Петра не впізнав. Куріпочка марив. Перед ним плюскотіла срібна вода, він тягнувся до неї, шия його тріщала. Та як тільки він доторкався до води вогневими губами, вона від нього відхлинювала, аби знову грати перед очима і не даватися пити. Петро схопив повід і, раз по раз оглядаючись на потойбічний коневий вид,— ніби й Куріпочка, як і він перед тим, накурився з кальяна! — поволік коня до корчми. Біля корчми, зазираючи Куріпочці в нестямлені очі, він розбив об гарбу диню й перецвілим від макового куріння голосом заторочив:

— На тобі диньку, на! Ти ж диньки любиш!.. Он кізоньки, он вівлючки! Вони не можуть без них дихнути!.. На, на, пожуй скибочку, посмокчи! Змочи собі в роті, конику мій, куріпочко моя безталанна! Забув я про тебе, геть я тебе забув, йолоп я!

«Не хочу я дині...— пошепки ледве подумав Куріпочка.— Я вже глини наївся. За ці двоє з половиною днів три мазанки я вже обгриз». І він знепритомнів. Упав на всі чотири свої коліна й простягнув у пилюгу шию.

Петро кинувся до криниці, що жовтіла облупленими боками відразу ж біля корчми. Та замість води у криниці сірів курай, потріскував, ніби горів. Петро метнувся до другої — благо, що криниць в Очакові було понакопано на кожному кроці. І в тій ворушився курай! І в третій — курай по цямриння!

— А побий тебе сила Божа! — вилаявся Жбур.— Відра води нема де коневі набрати!

Він перебіг вуличкою назад, перестрибнув козу й двох вівлюків і, не дихаючи над Куріпочкою, простогнав на дах Одноносому:

— Дай коневі води, бо пропадає! Зажохся!

Одноносий знову, видно, не розшолопав, бо гойднув поміж щоками носярою і туди, і сюди. Петро дістав з гаманця срібного дирхема. Одноносий скумекав миттєво. На жовтих своїх шароварах він опустився з даху у двір і викотив із корчми бочку води. Відбивши чопа, Петро підсадив її на живіт і почав обливати Куріпочку з голови і до ніг — на гриву, на западистий бік, на закочені очі. Коли ж у бочці залишилось на дні і Куріпочка став підпливати, Петро розійняв йому зуби й почав цідити у горло. Кози і вівлючки, кліпаючи на Петрову нагайку, по-

тягнулися до підтопленого Куріпочки, стали кружка й узялися цмулити замісену з пилом воду, ніби ніколи її не бачили. Жбур взявся за відкинуті у калюжі передні Куріпоччині копита й перетягнув його на сухе, до гарби.

— Коти, дюко, іще одну!

Дюканщик вихекав другу бочку, розвернув носа до козака і його коня й поліз назад у корчму. За хвилину він виніс зелену подушечку, вибив її об коліно й підсунув під непритомну Куріпоччину голову. «Ох,— продихнув Куріпочка й нібито аж усміхнувся, бо на турецьких подушечках спочивати йому іще не доводилось.— Ох...»

— Не здох! Не здох! — поспішив утішити його Жбур і дістав з гаманця дирхема.

Дюканщик і цю мон / сховав у шаровари, присів біля Куріпоччиних обрубків . заходився пробирати пальцями йому гриву, щоб волосінь не налізала на очі.

— Бери ось так бочку набік, як я, й помаленьку лий замість мене, бо я побіг по шаблі і шапку! — сказав Одноносому Жбур і, викидаючи перед собою в куряву ноги та ввібравши осиротілу голову в плечі, поцибав вуличкою до казарми.

Казарма була порожня. Невідомо навіщо зірвані сипахами із завіс казармені двері валялися під стіною. Посічені, ніби шротом, двері полускували — їх доточував шашіль. Крізь овечі міхури, що правили сипахам за вікна, на жовті ракушнякові лежанки в'язалося якесь прокисле зеленкувате світло. Так само, як двері, полускувало і світло, бо вся казарма біліла в гарбузовім лушпинні. Лушпиння біліло на ракушнякових столах, у глиняних, з овечим лоєм, важких мисочках, звідки, як чорні п'явки, перегиналися на столики ґноти-недогарки. В лушпинні серед казарми лежала бочка, та, яку турнув під корчмою Петро,— вона прикотилась сюди і тут на лушпинні стала. На залізних трьох шворнях над бочкою височів тулумбас — напнута овечою шкірою мідна широка чаша, на якій лежало переламане калатало і над якою з-під круглого мідного бунчука звисав білий кінський хвіст. Спересердя, що не застав сипахів, Петро знову копнув чоботом бочку. Бочка ударилася в стіну, а від стіни відскочила на тулумбас. Тулумбас похитнувся, поворухнув хвостом і тяжко загув. Петро вибіг на сонце: з північного боку Очакова, від будинку паші, загула ціла тулумбасяча зграя. «Що за тривога? — подумав він, бо нутряні тулумбасячі голоси сповіщали Очаків, що в ньому щось має відбутися або уже відбувалося.— Не інакше, як щось з Наливайком! А тут ні шабель, ні коня, ні шапки!»

І Жбур погнався до корчми. Грім тулумбасів мазанками вже трусив. У ящірок з переляку відпадали хвости. Віслючки позбивалися мордами й тремтіли гузнами в небо. Кози повилазили на акації. Мов листя з акації, з корчми на Куріпочку осипалася глина. Злякався й дюканщик. Його фіолетовий ніс набрав іще один фіолет — за цим разом багряний. З бочкою на животі Одноносий схилявсь над Куріпочкою, що єдиний на цілий Очаків мертво лежав на боці і його палахтливу ніздрю лоскотав струмінець води.

— Нема! — крикнув Петро й показав нагаєм фіолетовому дюканщику на свою голову та на пояс. Дюка нетвердими руками поставив бочку на розвора гарби, позадкував і зник у корчмі. Поки Петро стояв перед Куріпочкою на колінах, прикладав йому вухо до губів, чи дихає, Одноносий виліз із ліплянки: в його мокрих руках грали два ятагани й нова, видно, щойно із сундука, з китичкою, червона феска. Не роздумуючи, Петро дістав з гаманця три золотих тумани. Та Одноносий узяв лиш одного тумана, поцілував Жбурові чобота й сам почепив Петрові на пояс новісінькі ятагани та насадив йому на голову феску.

Сипахи-тулумбасники востаннє ударили в тулумбаси і перестали: з мечеті, з її примарного мінарету, скликаючи правовірних на обідній намаз, витягнув голос невидимий муедзин.

На баштах, на жовтих фортечних стінах Очакова, на засипаному білим піском подвір'ї Нуззетогли для проводів Наливайка за волею хана вишикувався його дипломатичний, військовий та господарчий корпус, а з ним і сипахи паші. Всі вони обернулись обличчям на схід й опустилися на килимки. Аталики, нурeддіни, мурзи, беї, калги, капихалки, диван-ефенді, кілардж-баші, балдж-баші, алі-баші, капуджі-баші, размінбеї, орбеї, хадим-аги, салердар-аги, язиджі, нукери і сипахи — всі вони піднесли Аллаху хвалу і славу.

Посеред подвір'я, тримаючи за повіддя коней,— буланого свого Рябка та молодого білогривого Резі, що подарував Газі-Гірей Наливайкові,— босий, без кунтуша, в самій натільній сорочці, з каламарем за поясом і гусячим за вухом пером, піднесеними язиджі, чекав гетьмана Петро Конашевич. Коли почався намаз, Конашевич, не випускаючи з рук поводів, став у пісок на коліна й собі. Перехрестившись, він подякував Богові й хану за Наливайка, за себе, Жбура і Шийку — всі вони четверо їдуть додому живі! Конашевичів буланий Рябко недовірливим оком водив

по ногах Резі, по його білогривій вигинистій шиї, по гнідих, як запечена глина, грудях і зверхньо посміхався. Та в його посмішці все одно відчувалася заздрість, а заодно,— треба Рябкові віддати належне! — мимовільне захоплення схованою під шкірою у Резі могутньою швидкістю й страшною силою. Ще оглядавсь Рябко, та то вже байдуже, на чотирьох інших позад себе турецьких коней, що попарно були запряжені у два вози. Один голубий і широкий, встелений мало не до коліс перськими килимами, призначався для Наливайка, коли той стомиться в сідлі, а під повстяною високою халабудою другий зелений віз був із харчами.

Таких облич, особливо в беїв і мурз, Конашевич іще не бачив! Їхні обличчя одне одному говорили: «Як може великий хан, та ще з такою пишністю, відпускати на волю цього гетьмана-бузу[illegible]а? Замість того, аби відправити його в Стамбул до султана або ж відрубати йому голову іще в Очакові й піднести її султанові в шкіряному мішку, хан дарує йому коня й огортує тегеранськими килимами!..» — «Бодай, хане, приснилось тобі свиняче сало!» — почув Конашевич від крайнього до нього мурзи, що стояв за Рябком і роздивлявся свої ні з того ні з сього раптом розквітлі, ніби весною, нігті. «Сам ти свиняче сало і чортів вилупок! — подумки відповів мурзі Конашевич.— Хан відпускає Наливайка на волю тому, що Наливайко за волю б'ється!..» І, як Резі, Конашевич погірдно піднімав голову, ніби й сам він був Наливайком, і не гетьманом сіроми-голоти, а великим гетьманом Запорізького Війська і України (це станеться через 19 літ).

Під напиналом Нуззетогли відправляли намаз лікарі, аглани і капітан-капуджі. Лише хан і Нуззетогли, дивлячись на свої білі підв'язані ноги, молились на спинах. Муедзин доспівав, і всі підвелися. Наливайко підійшов до Газі-Гірея. Газі-Гірей зіперся на лікті. Ханові й Наливайкові очі зустрілися.

— Я, гетьмане, навіть не знаю, як вам й сказати: до зустрічі чи прощайте,— усміхнувся Газі-Гірей.

— Скажіть, хане, прощайте. Я думатиму, аби нам більше не зустрічатися, бо як зустрінемось — битися будем знову.

— Тоді прощайте...

— Прощайте...

Шийка переклав.

Раптом ханові і Наливайкові руки пішли назустріч... Наливайко нагнувся над ханом, і вони обнялися!

— Благословить вас, хане, Аллах...

— І вас, Наливайку, Бог,— прошепотів Газі-Гірей.

Паша побілів. Він, а з ним і капуджі, коли побачили, що Газі-Гірей з Наливайком не лише приязно попрощались, а й обнялися,— паша й капуджі перестали жити! Перед ними душа до душі припало не лише двоє чоловіків, а дві непримиренні віри — Бог обійнявся з Аллахом! Небо одне припало до іншого!.. Нуззетогли, ковтаючи на подушці сльози, терпнучи, відчував, як він починає великого хана, великого татарського хана-поета ненавидіти...

Наливайко обернувся до лікарів. Його темно-горіхові очі пішли до кожного з них окремо, і він, підійшовши до них, кожному окремо вклонився. Курди на таку увагу й подяку не сподівалися, й на їхніх очах, як і в Аббаса, вийшли і стали сльози.

Наливайко підійшов до Нуззетогли й капуджі-баші. Охоплене чи з моря, а чи з Дніпра налетілим раптовим вітром, зелене легке напинало залопотіло, аж залящало, над їхніми головами, ніби хотіло зірватися з стояків та полетіти в провалля.

— Даруйте, високий паша, і ви, капуджі, що завдав стільки клопоту,— сказав їм обом Наливайко.

Шийка переклав.

Капуджі стенув плечима, а перепелячі вуса Нуззетогли змахнули крилами, підняли його голову над тахтою, та не втримали й знову опустили її, важку, на тахту. Нуззетогли простягнув до столика руку й підняв цеберко з бузою.

— Десять тисяч разів шкодую, що я не в змозі провести за поріг свого дому вашу Гетьманську Дорогоцінність сам!

Нуззетогли надпив із цеберка першим і передав його Наливайкові. Наливайко випив бузу до дна, поставив цеберко на столика й пішов до східців, що опускались на верхній двір.

— А домовина? Як, гетьмане, з нею? Заберете, Безсмертний, домовину з собою чи ні? — схопився вже довіку, мабуть, без гарему, запухирілий від комарні капуджі.

Та цього Шийка Наливайкові не переклав.

Хан, паша й лікарі проводжали поглядами Наливайкову спину. Обідне сонце в просвіти крізь напинало било по його спині промінням, ніби рубало її шаблями... Вже як минали фікуси, де Яків похапцем встромив ноги у чоботи й на прощання трохи підняв до агланів з шиї чалму, його наздогнав Аббас і вклав у руку мішечок.

— З червоною хною! Для твоїх, щоб росли на здоров'я, вусів!

Яків зігнув шию, та не розрахував і замість щоки поцілував Аббаса в червону бороду.

В супроводі крутоплечих, з оголеними ятаганами, крутошиїх агланів Наливайко вийшов на розцвічений фесками і чалмами двір. Тулумбаси забили гучніше. Попереду Наливайка ступало двоє салердар-аги: один ніс попереду себе срібне сідло, а другий тримав на витягнутих руках позолочену шаблю. Конашевич, ступаючим босоніж по розтолоченому піску, підвів гетьманові Резі. Один салердар-ага миттю коня осідлав, а другий передав Наливайкові шаблю. Тулумбаси зашаленіли. До них підпряглися бамбукові труби, і муедзин, що виглядав у віконечко з мінарету, швиденько заткнув собі пальцями вуха й сховався.

Наливайко взяв повід нового свого коня й ніби несамохіть зустрівся поглядом з важкими очима татарських беїв і мурз, що пасли молоду Наливайкову силу: високий його — на дві голови вищий в гриви коня — зріст, поставу, ходу, а найголовніше — р , що впали в очі усім. Коли Наливайко прийняв подаровану ханом шаблю, то вищий татарський і турецький військовий цвіт — всі тут присутні турки й татари не могли не помітити Наливайкових рук: пальці у Наливайка були прямі, тонкі і гнучкі, як на картинах у стародавніх китайців, а самі кисті довгі, широкі й також тонкі, ніби народжені для боріння і шаблі. Беї і мурзи вже не дивилися ні на Резі, ні на срібне сідло, ні навіть на самого Наливайка — вони бачили тільки його руки. Дивлячись саме на них, ханські воєначальники захмукали й підібрали під вуса губи... Наливайко привітно кивнув очаківському гарнізону, взявся за луку сідла, передихнув, підтягся й вискочив у сідло сам. Білогривий Резі козирнув вухами, покосився на нового, в синцях господаря, запам'ятав його і, оминаючи мечеть, рушив з верхнього двору. Труби хропли, а тулумбаси репали... І тут Наливайко зі свого Резі, а Шийка зі свого Шийка і Конашевич з Рябка побачили, як глиняною вуличкою в компанії кіз і віслючків, зі шлеєю через плече, запряжений у гарбу, в червоній з китичкою фесці, при двох на поясі ятаганах сунув до них Петро Жбур. А на гарбі, обкладений з боків динями, вистромивши через полудрабки свої копита, лежав на спині й ледве дихав Куріпочка — Петро його віз із собою.

На четвертий день під вечір, поволі минаючи сумні підхмарні могили, сумною по небокрай ковилою, Докія, а з нею жінки, молодиці, дівчата й монашки, передаючи одна одній з плечей на плечі дітей, знайшли нарешті собі затишний прихисток-відпочинок: обліплену заячою капустою і лишаями, а зверху поросту терновинням та глодом

печеру. Високій, розлогій печері при березі степової ріки Докія з жінками та дітьми лише пораділи. Та й з неба почало налягати дощем. Дітлашня попадала спати. Звалилося і жіноцтво. Докія позабирала в дівчат рушниці, прихилила їх до кам'яної стіни, перенесла під неї і клумаки з харчами і, поки ще видно, розгляділася. В печері було тихо, як в церкві. Кам'яне ніжне повітря пахло сухим чебрецем. Докія провела перед собою руками, обійняла повітря і ним умилася. Вмилася й сама собі засміялась, бо хто ж повітрям вмивається?.. «От осяду з жінками і дітьми тут, у печері, й будемо жити. А ви,— подумала, посміхаючись, Докія про запорожців і про Омеляна,— будете ще проситись до нас у гості! Та чи ми вас до себе ще пустимо! Пустимо так, як ви нас пустили до себе, на Запорізьку Січ!.. А там побачимо, кому буде гірше — чи нам без вас, чи вам без жінок? Подивимось, хто до кого прибіжить першим?..» Так вона подумки говорила і посміхалась, аж коли відчула на своїх щоках Омелянові губи. Омелян любив цілувати Докію в щоки... Кров у ній заспівала, наче колись уперше, давно, і очі сповнилися до Омеляна печерним світлом — аби він бачив! Та він не бачив. Курінний отаман Запорізької Січі Омелян Горошко саме в ту мить гострив шаблю й поглядав на Дніпро. А Дніпро з-поза скель поглядав на нього. Омелянові було не до жінки. Як це Докія знала! Знала, і через те кров у її осінньому тілі затукотіла жаркіше, й вона притулила остудити щоку до кам'яної стіни. З річки в печеру влетіла чайка, обвіяла Докію крилом і вилетіла. Лишилися в кам'яному повітрі лиш білі спалахи від її крил.

Жінки й молодиці вві сні постогнували, а дівчата й монашки скрикували. Малеча ж, як жолуді, лежала без руху. «Треба їм підстелити, аби не так було твердо на голому камені... Піду накошу в березі лепехи, та уперед розпалю вогнище, щоб їм спалось тепліше». І ніби Докії у відповідь, перед нею, як заходити у печеру, під стіною праворуч, зацвічене де-не-де жовтими братчиками, зачорніло від давнього чийогось вогнища попелище. А біля нього, у кам'яному заглибленні, наче в коморі, освітлені прощальним вечірнім світлом, з потрухлявілими сокирищами лежало кілька кам'яних сокир, крем'яні ножі, скребла і кістяні, для полювання на рибу, тризуби. Все це знаряддя було розкладене так дбайливо й ретельно, що, подумалося Докії, не за німою і вже неживою пітьмою тисячоліть жили ці первісні люди, а ніби вчора пішли з печери на Запорізьку Січ у козаки або ж подалися до Наливайка в повстанці...

Докія зібралася йти по паливо, як раптом відчула, що на неї хтось дивиться. Вона оглянулась, підняла голову догори — ніде нікого. Правда, високо угорі на стелі, на кам'яних її виступах, дрімали сови. Та совам було байдуже, хто під ними тут ходить,— первісні люди, Докія, чи хто,— й ні на кого вони не дивилися. Та все ж таки хтось її поглядом пас! Докія підійшла до стіни, взяла на всяк випадок рушницю і — відсахнулася! По стіні, простягнувши з відчаю хоботи, бігли мамонти, а за ними, в накинутих на одне плече розвітрених шкурах, з довбнями у відкинутих за плечі руках, босі й довгоногі, гналися носаті чоловіки! І першим із них біг її Омелян! Він на Докію й дивився! Та навіть і не дивився, а лиш косив оком!..

Докії зробилося моторошно, і вона із печери вибігла. Вибігла, і відразу ж з одною, як вишня, краплею упав їй на губи дощ. Лепеха в берегах під вітром завовчилась, а саму річку хапкою мітлою почав замітати вітер. Вовчив вітер над могилами й хмари, і з-поза них порскали блискавки, хоч грому і не було. Від Докії і лепехи вітер перевітрився на той берег ріки, припав до степу з розгону й погнав його між могилами в блискотіння — ковила засивіла сивіше.

Заки негода не розходилася, завихреним краєм печери, звірячим протоптом Докія подерлася по сушняк. Під терновинням стояла тиша. Під ним тиша лише погойдувалась, бо вона під тернищем зроду була така, що вітер її продути не міг, а намагався лише розхитати. Докія витягла з піхов шаблю, та перед тим, як приступити до пруття, обережно, аби не сколоти пальці, вільною рукою стала виймати з-поміж прутиччя вже покинуті гнізда — пригодяться для вогнища на розпалку. Вона наскладала їх цілу копичку, коли вітер оббіг терновище ззаду, підкрався, завовчив на ній Омелянового кобеняка, кинув на чагарі, що вона вшухнулася у них, ледь встигла затулити обличчя руками... Докію мотало б і тіпало б між вітром і чагарями хто зна ще скільки, якби вона, вже без живого на тілі місця, не скотилась тим самим звірячим протоптом вниз до печери й не заховалась під її кам'яним козирком. Гніздечка, що вона їх насмикала з терновика й наскладала біля ноги, вже летіли під хмарами навздогін тим, хто все літо у них і сидів, і мовчав, і співав, і знову мовчав,— навздогін своїм птахам.

«Будемо сьогодні без вогню і без світла»,— Докія нечутно зайшла в печеру й опустила, аби не бачити стін, очі додолу. В пурханні блискавок висвічувалась кам'яна

постіль, де покотом лежали і не ворушилися дітлашня і жіноцтво, вихоплювались їхні заплетені вінками коси і чубчики. Скраю, як перед виходом з печери, в ногах жінок і дітей, підклавши рушницю під голову, Докія прилягла й собі. Понад нею зі стелі в пітьмі зеленіли совині очі. Докія хотіла заплющити очі, та вони не заплющувалися! В мерехті блискавок знов на стіні затупотіли мамонти, а за ними з довбнею погнався й Омелян! Лише тепер мамонти рятувалися не безмовно, а двиготіли по стінах, бо в них і справді розкочувавсь грім! Та й Омелян зі своїми печерними товаришами летів за ними з гримучим гуком!..

Довго Докія спала чи ні, та як збудилася, то почула: з миготіння не блискавок, а зірниць щось важко з ночі кричало. Дощ перестав — не плюскотіло. Вітер ущух — лепехою не шумувало. Докія взяла рушницю, одним оком виглянула, хто там голосить: звір чи людина? Бо коли звірі і люди кричать, то їхні крики схожі, як рідні.

З того боку ріки, зі степу, чулось поскімлювання. То скавуліли ярки — молоді й несміливі, ще не вибігані вовки. Старі ж вовчугани в цю пору мовчать і до людей не підходять, бо хіба їм замало степу — дрохв і гусей, оленят, сайгаків, козенят, туренят, лошат, диких коней-тарпанів? Докія знала, що серед вовків є й такі вельможні вовчиці, що влітку п'ють самі лише яйця: гусячі і качині, лебедячі і чаплині. Сіроманці їх прогризають, а димчасті сіроманчихи, обгорнувши їх перед носами лапами, п'ють. А на таку дрібноту, як яйця куріпоччині, перепелячі чи жайворонячі, вовчихи не звертають уваги. Під осінь усі вовки переходять на птичий та звірячий молодняк. А вже лише потім, взимку, в морози,— на оленів, кабанів, турів і лосів. Усього в степу є і є, лише не лінуйся! Бувало, що вепри, тарпани, кози, олені, журавлі, лебеді й дрохви і навіть тури самі запрошували вовчий народ, аби той час від часу навідувався до них підібрати якого немічного чи каліку. Коли ж ніхто не здихав, не складав назавжди крила, не простягав ноги, а сидів у яєчку чи товк мамине вим'я цупкенькими губками, то вже ніхто: степ і вітри, спека й сніги нікому нічого не перешкоджали й не забороняли — біжи, пасись, скуби, літай, повзи, щебечи, облизуй, лягай, вискакуй, чамрій, пітьмій, гарчи, хропи, шепочи, кряч, кувікай, стогни, сичи, клекочи, підпадьомкуй, висвистуй і туркочи, носи у дзьобові на гніздо стеблину чи пух, рий нору — живи та радуйся скільки хочеш! Благоденствуй та продовжуйся в благоденстві, яке створив і дав Господь на

радість собі й тобі, невмирущому сущому старому та молодому!

До води ішов тур. В досвітньому сірому світлі він грізно манячив над лепехою, подавав дрімливому світові ревучий голос, підганяв своє тіло хвостом і, настовбурчивши гриву на причаєну воду, бичився та сердився на неї, ніби вода було винна у тім, що він її з ночі хоче!

Докія притислася спиною до заячої капусти, звела рушницю і вистрілила. Тур зупинився і здивувався. Здивований, він замовк і постояв, тоді, ображений, осів на траву й уперся рогами в зорі.

Білувала його Докія з досвіта й до обіду. Білувала і крем'яним ножем, і шаблею, й скреблом, аж доки не заморилася, бо нікому помогти: з печери ніхто не вилазив — жіноцтво не прокидалося, а діти, хоч би хто і проснувся, та яка з них, з дрібно поміч? Отож поснувавши від ріки до печери з десяток разів, Докія перенесла тура в кам'яний закапелок, присолила до вечора, до вогню, й знову подерлася по паліччя. Та за цим разом не до тернів, а вище, до глоду, бо глід не такий шпигучий. Тепер вона стала обачніша: вирубала шаблею сокирище, примотузила до нього кам'яну з печери сокиру, бо в чагарях сокира від шаблі зручніша та замашніша,— вона і менша, і важча. Докія вже було й замахнулася на суху гіллячину, коли її руку зупинило кінське іржання.

Із занесеною сокирою вона оглянулась — звідкіля те іржання йшло?

За глодовим віттям під нею, внизу, річковою долиною, наближаючись до печери, прямувала невеличка озброєна валка. Два вози і гарба чи турків, чи козаків. Чи турків, чи козаків було четверо. Перший із них, цибатий, у червоній турецькій фесці та в синьому козацькому кунтуші, з двома на поясі ятаганами, простував пішки. Він вів запряжених у переднього воза коней і часом оглядався через плече: на розкішних трояндових килимах, що звисали краями мало не до коліс, лежав його пан чи товариш. Поранений або хворий, той грів під пахвами руки й не ворушився. За ним, за його відкиненою на килими непорушною головою, прив'язаний поводом над колесом ззаду, під коштовним срібним сідлом, ступав білогривий кінь. За тим осідланим впорожні конем під напнутою білою повстяною халабудою погойдувавсь другий віз. Ним, також парою добрих коней та одним вільним, припряженим збоку, правив рудий хлопчина.

Може, хлопчиною він Докії здавався через те, що руда

голова його була без нічого, а на тілі-худоті теліпалися лише сорочка й штани. Хлопець тільки те й робив, що на своїх босих ногах лупив канчуком прилипчастих ґедзів. За рудоголовим, за його халабудним возом, підігнана до нього впритул, прив'язана реміняччям, без дишла і коней, на гандрабатих колесах скрипіла турецька гарба. На гарбі, обкладений з боків динями, зверху на них, напівлежачки сидів кінь. За гарбою, за тим на динях конем, у білій, наче качан капусти, чалмі й так само в синьому козацькому кунтуші, на чорнім шиястім коні подрімував у сідлі чет-вертий козак чи турок — не розбереш. Валка наближалася до печери.

Докія з шаблею та сокирою у руках у глодищі зачаїлась. «Ану ж бо проїдуть,— сподівалась вона.— Ану ж не зупиняться! А як не проїдуть? А як зупиняться?»

Валка порівнялась з печерою.

І хоч як Докія примирала й не дихала, та глодове листя, що перед тим німувало, раптом у неї перед устами затріпотіло, залящало на скелі і на долину! Листок об листок ударив, як перед небезпекою б'ють козаки в литаври!..

Той, що лежав на килимах, підняв у білому рукаві руку — й вози поставали. І зупинились вони якраз біля печерного входу, майже під кам'яним козирком, що задирався над печерою і ніби казав повалчанам: «Здрастуйте! Я вас вітаю!»

Зальодовілим поглядом Докія стежила за тими чотирма турками чи козаками, бо що воно буде? Що вони зараз робитимуть? «Не приведи Господи, як із печери хто висуне носа й вони побачать! Та чи тепер хто і виткнеться, бо не могли ж, навіть сонні, жінки не почути чужого? — втішала себе Докія.— Вони вже, певне, похапали дітей, побігли в темінь печери переховатися. Адже ховатися і від татар було їм не впервину!..»

Біда прийшла від коня, що сидів на гарбі на динях. Всі решта четверо запряжених у вози коней, а з ними троє і верхових як стали біля печери, там, де їх зупинили, то так і стояли. Вони змахували, перемахувалися хвостами, мовчки хотіли води й мовчки хотіли їсти. Ця ж диняча гидоморда підняла раптом охлялу шию, повела в бік печери безвухою головою і заіржала. Подала свій іржавий голос, мовляв, будьмо всі обережні, бо в печері хтось є! «А є, негіднику, є! Полонянки татарські, іроде в кінській подобі!.. Прийшла наша погибель!.. Не проминула!» Докія в розпачі притисла шаблю й сокиру до серця.

І що? Зачувши іржання Безвухої Гидоморди, цибатий,

рудий і той, що в чалмі, покинули коней своїх і негайно підійшли до гарби. «Ох ти ж моя Куріпочко безталанна!» — з жалісливою турботою і повагою сказав Безвухому Гидоморді цибатий. «Глянь, ти ще й ніжне якесь, що тебе куріпочкою називають!» — вже не подумала, прошепотіла Докія. А цибатий, рудий і той, що в чалмі, відв'язали гарбу від воза, розвернули її передком до ріки й узялися Безвухого Гидоморду-Куріпочку зсаджувати з пахучих,— Докія чула їх аж біля себе! — золотавих динь. Схиливши в пошані голови, повалчани знімали Гидоморду з гарби, ніби турецького султана. Цибатий зігнувся перед гарбою, а його двоє товаришів стали тягнути Безвухого за передні копита тому на спину. З гарби западали й покотилися до ріки дині. Звисаючи передніми ногами з плечей цибатого й теліпаючи мордою над і о червоною фескою, опираючись задніми копитами вже а землю, Гидоморда опинився ніздрями навпроти печери і заіржав, ірод, знову! Він заіржав ще будучи на спині цибатого, а коли той опустив Гидоморду й передні копита в траву і ледве звільнився з-під його западистого живота, іржанув ще. Цибатий хутко нагнувся, зірвав при чоботі жовту кульбабу, підніс йому під обидві ніздрі й почав благати:

— Понюхай кульбабку! Не відвертайся! З'їж її, зжуй! Вона солоденька, а заразом і гіркенька!

Безвухий Гидоморда-Куріпочка послухався. Він кульбабу понюхав, підчепив її знизу губою і зажував. Вдячні йому за це, повалчани стали рвати навколо гарби розквітлі цієї лиш ночі свіжі й останні літні кульбаби. Вони складали з кульбаб букети й підносили їх Гидоморді під очі, аби роздивився, що годують вони його не чим-небудь, а тим, що люблять самі навіть бджоли, а бджоли гівна не люблять! Той, що був у чалмі, зняв її з голови, нарвав і підніс Гидоморді повну чалму квіток. Гидоморда нюхав букети неохоче, та поглинав охоче. «А може, воно й не кінь, а почвара яка і цю почвару вони кульбабами задобрюють?» — перехрестилась Докія й собі зірвала із глоду ягідку і, терпку та зелену, з'їла.

Тим часом рудий і той, що в чалмі, подибали до возових своїх коней, випрягли їх, прихопили з ними і верхових і погнали до води напувати. А цибатий дістав з халабуди бурдюк, відіткнув з нього кукурудзяного качана, ковтнув з бурдюка темно-червоного вина, облив ним з незвички підборіддя й сорочку, підійшов до Безвухого і влив у горло йому. Безвухий Гидоморда-Куріпочка, запивши кульбаби вином, після того, як натер за дорогу на динях боки, ліг

на прохолодну траву й блаженно заплющив вишневі очі. Цибатий лишив йому бурдюка біля безвухої, вже заснулої морди, а сам дістав з халабуди дві сакви, вовнячу, згорнену в сувій, білу кошму та іще два бурдюки. Усе це одне на друге він прилаштував на кошмі попереду себе й, блискаючи на ріку і Докію ятаганами, пускаючи ними зайчиків, пошпортав під козирок до печери. Йдучи між рікою та скелями, він нишпорив по них очима — чи виглядав кого, чи задля перестороги? Його темний горбатий ніс так і ходив над кошмою по степу і по горбах, по скелях, по терновинню й по глоду, де принишкла Докія. Докія обкуталася гілками, аби від цибатого затулитися, бо побачить! Бо він,— видно по нім! — що вгледить усе!

Цибатий дійшов до печери, зняв бурдюки і сакви, а кошму розстелив під козирком у холодку. Про щось розмірковуючи, він над кошмою постояв, подумав, перевів на печеру очі, ніби щось і колись у печері забув. «Тепер він у неї залізе! Ось тепер ми пропали й справді!» І Докія, аби не крикнуть йому, щоби він в печеру не ліз, затулила гілкою рота. Цибатий враз насторожився: він, видно, відчув бажання невидимої Докії, бо пильно глянув саме на глід, і саме на той, де вона зачаїлась. Та лізти в печеру він не поліз, махнув на неї рукою, став навколішки на кошму, зняв з чорної голови феску, поклав її на камінчик збоку й порозв'язував сакви. З однієї цибатий дістав звіець білого полотна і розстелив його теж, тільки зверху вже на кошмі. Затим із цієї ж сакви витяг шмат вудженої конини, кругляк овечого сиру, лаваша й кавуна. З другої сакви дістав торбинку білої, як мука, кримської солі, мідні ножі, мисочки та глиняні кухлики. Розставивши й розіклавши все це на полотняному звійцеві, з одного і другого бурдюка цибатий налив у чотири кухлики меду і молока, розколотив ятаганом, тоді повернув голову до переднього воза, де на трояндових килимах не ворушився його товариш.

— Пане гетьмане, обід на столі!

«Пане гетьмане...— мимовіль повторила за ним Докія.— Як-як, так і сказав — пане гетьмане? То, виходить, ніякі вони не турки! Так вони ж й перед тим говорили по-нашому, а я з переляку і не дотумкала!..»

Той, кого цибатий окликнув гетьманом, поволі звівся у возі, одним чоботом став з передка на дишло, другий чобіт заніс над штельвагою, та похитнувся і мало не впав. Цибатий метнувся до нього, звів його на траву, і тепер... тепер, коли вони вдвох розвернулись обличчями, Докія впізнала їх і захолола зовсім — перед нею внизу під пе-

черою стояв Северин Наливайко, а поруч нього його товариш, що його запам'ятала Докія, коли той на заручинах Наливайка і Галі танцював у хаті «Куріпочку»! Тепер Докія розпізнала усіх чотирьох, бо всі вони на Різдво були в їхній хаті! Та тільки чому Наливайко увесь у саднах, іде-заточується, і звідки він їде? Чому Петро Жбур дибає в турецькій фесці й при двох на поясі ятаганах? А рудий острозький спудей Конашевич, що тоді на Різдво палахкотів у червонім своїм кунтуші, тепер в самій лиш натільній сорочці підскакує, босий, на будяках? Та, головніше, чому Наливайко без війська? Де воно? Де твоє, Северине, військо? Боже, Боже, невже твоє військо й тебе розбито?!.

В Докіїній голові гойднулася чорна гойдалка, і, чіпляючись за прижовкле гілля, вона осіла на глину і знепритомніла...

Жбур допоміг Нал йкові дійти до кошми. На кошмі Наливайко відліг на спину, полежав з розплющеними очима, а тоді їх заплющив. Кривим татарським ножем Жбур заходився краяти вудженину.

Наливайко лежав, і на його обличчя від кам'яного пе-чорного козирка насувалася тінь — сонце сідало. Тінь при-темнила чоло, насунулася на брови, напливла на щоки і ніс, на вуса, дійшла до губ і на них зупинилася, бо Наливайкові губи ще довго були золотими. Та ось потемніли й вони, потьмянів на горлі борлак, а з ним і вишитий навколо шиї рубчик сорочки.

Над печерою з глоду вихопився вітерець. Він раптово підняв з-під гілля хмарку сухого глодового листя й почав ним крутити над козирком. Крутив-крутив, а потім так само ураз покинув і подався до ріки вовчити лепеху. Не-величке, мов чубчики жайворонків-посмітюшок, глодове листя розсіялося над Наливайком. Наливайко відчув, що йому на обличчя щось лагідно сіло, й напіврозплющив очі. Напіврозплющив і напівглянув на Жбура.

— Петре, вріж мені кавуна, бо я чогось нічого не хочу.

— Молока з медом вип'єш?

— Молока з медом улий... Слухай, Петре, мене уважно. Аби нікому із нас не гаяти часу, збирайся і взавтра вранці їдь та шукай в степу свою сотню. Десь вона тут поміж Інгулами ходить. Ходить і шукає нас.

— Коли сотня іще жива...— і Жбур глянув на небо.— Коли запорожці її не вирубали...

— Думаю, Петре, ні. Полковник Кремпський і отець Лука не дали б їм вже так розгулятися. Так само, як і Богдан Микошинський. Бо хіба не досить низовикам одного

мене в домовині? Досить сповна. Запорожці взяли своє, а я від них взяв своє. Та не будемо про це говорити. Одним словом, робимо так: вдосвіта ви удвох із Шийкою поманд руєте не вперед, а назад берегами Інгулів, як до Дніпра, в сторону Січі. А ми з Конашевичем як зможемо, так і покотимо через Чорний Ташлик на Синюху і Ятрань, вгору Південним Бугом на Гайворон, Брацлав, Немирів і Гнівань. Коли знайдете сотню, то доганяйте мене цією дорогою. А як не знайдете, то нею ж доганяйте все одно. Наше військо, певно, стоїть, де ми його й лишили,— у Брацлаві. Коли ж його в Брацлаві вже нема, то спитайте людей, де воно може бути. Що твій Куріпочка? Зможе іти він чи ні?

— Куріпочка мій оклигує! Вже й вина попопив. Я його щойно почастував. Дудлить, проклятий, як турецький сипах! — І Жбур оглянувсь на гарбу, де біля неї в кульбабах, високо дихаючи боками, похропував його лежебока.

— Бо коли що, то бери мого Резі,— ліг на бік Наливайко.

Так вони, слово до слова, не кваплячись, говорили, тоді як Петро Конашевич, обійнявши під підборіддям коліна, сидів на пологому березі над водою. Коні вже напилися, вибрели з течії, поставали поруч з Петром і разом із ним, не мигаючи, вставилися й собі на закручене плесо плинучої ріки. Лоскітлива й м'яка, ніби лляна, вода лялася за лепехою, а ловкі зеленуваті клени та головні шугали між лобастенькими й лобатими валунами. Самі ж валуни то з'являлися над водою, то зникали під нею знову: легка й податлива хвиля лагідно мила валунам голови. З їхніх голів стелилися за течією потемнілі від часу і плину водорості. Ці кам'яні валунячі голови й вистелені за течією водорості нагадали Конашевичу голені голови запорожців та їхні летючі за вітром над потилицями чуби-оселедці. Серце Петра защтовхалося. А тут ще йому понад вухом заіржав, щось пригадавши, Рябко. Петро Конашевич здригнувся, тоді неспіхом встав, узяв коневу голову в руки і глянув йому в очі. «Все! Їду на Січ! На Запоріжжя! — прошепотів він собі.— Приймуть мене запорожці! Бо я хочу до них — це одне. Скінчив Академію в Острозі — друге. Вивчив і знаю зброю і римське право. Вивчив і знаю землі, міста, країни та їхній державний устрій. Вивчив і знаю чужі звичаї і релігії. Знаю латину. Знаю польську і грецьку. Надолужу турецьку. Буду я в запорожців за товмача, а пізніше, як виберуть, то й за писаря. А ще пізніше, як буде усе непогано виходити, можу стати і кошовим отаманом. Тоді перше, що я зроблю: негайно помирю низовиків з Наливайком та

підможу з ними йому, бо інакше цей католицький і мусульманський світ знищить нас і поглине...»

— Де ви там, гей! — загукав від печери Жбур.— Ходіть-но!

По зозулиних черевичках, приємно відчуваючи, як вони лоскочуть його босі ноги, Конашевич попрямував до печери, де, зіпершись на лікті, лежали в розмові Наливайко і Жбур. Коні попаски подалися за ним. Яків Шийка вивів з води скупаного свого Шийка́ і, перевівши його по цей бік лепехи, зупинив та став розтягувати перед ним свої пофарбовані червоною хною вуса.

— Оце хна так хна! Ніякий чорт її не змива! А ще мішечок в запасі! А що,— звернувся він до коня,— як я пофарбую тобі нею гриву? Отоді вже удвох будемо горіти на цілий степ!

Шийко́, якнайуважніше слухаючи господаря, раптом скочив убік. Та не р того, що Яків здумав червоною хною фарбувати йому гриву, а рвонувся від того, що в нього з-під морди вискочив зелений з крильцями коник-богомол. Від переляку коня злякався і Шийка, й тремтливими поглядами вони провели недалекий зелений політ богомола над лепехою.

— Ходімо, хай йому чорт! Де не стань — кругом хтось е! — сказав Шийка коню й повів його до возів, обминаючи місце, де присів у лепесі богомол...

У Петра Конашевича старший за нього на вісім років, тридцятилітній Северин Наливайко і давно колись, і тепер викликав дивне й сумне захоплення, як тим вершником на коні, що під місяцем уночі перебирається по підталому вже льоду на той берег весняної ріки: ось-ось той лід проламається, ось іще — ось, і змахне вершник руками і, навіть не крикнувши, піде разом з конем на чорне бездонне дно... Безоглядно відданий вірі, Наливайко не боявся нічого й нікого. Але чому нічого й нікого він так безоглядно не боїться? Ніщо його не страшить. Звідкіля це у нім? Чи лише від віри, чи треба таким родитись? «Боже, не обмини увагою цього чоловіка! Нічого йому не треба, крім Твого милосердя й Твого вказуючого і віщого перста до волі тим людям, що зібралися навколо нього в Ім'я Твоє, Боже!..» — Конашевич мимовіль задивився на Наливайка, що вже сидів на кошмі й тримав перед собою скибку кавуна.

Не дочекавшись Шийки, Конашевич підійшов до Наливайка. Видно, у Конашевича був не такий, як завжди, вигляд, не так, як завжди, він на Наливайка дивився, бо темно-горіхові Наливайкові очі стали як на морозі терен —

вони зробилися чорно-сині, і з них на Конашевича дихнуло інеєм.

— Що? — спитав Конашевича Наливайко.

— Пане гетьмане, відпустіть мене на Січ,— сказав Конашевич і глянув на свої босі ноги, де поміж пальцями, як ішов, позастрявали й цвіли кульбаби.

Наливайком хитнуло, він знову ліг спиною на кошму й заплющив очі.

— Переночуй з нами хоч би ще ніч...

Жбур зиркнув на Конашевича, прикусив білого від молока вуса і не сказав нічого. Накинувши кунтуша наопашки, підійшов Яків Шийка. Він зняв свою мокру, а від того стемнілу білу чалму, поклав її на камінчик поруч з червоною фескою Жбура, подивився, які вони гарні поруч, простелив кунтуша скраю кошми між Наливайком і Жбуром й обличчям до Конашевича після купання приліг.

— Ти, Якове, що, в чалмі й купався? — підсунув до Шийки ближче нарізану вудженину Жбур.

— Чалму вітер з берега у воду здув! Я саме стояв у воді по шию, коли бачу, що воно за течією пливе? Чайка не чайка! Коли дивлюсь-придивляюсь, пригнувсь до води по очі — аж то біліє на бистрині моя чалма! Пливе, краями похитує! І вже намокла, хоча воно й шовк. І вже, бачу, тоне. Вітер над нею стоїть і дивиться, яка чалма є, коли вона повна води. Я бігом за нею. Пливу-пливу, а Шийко́ саме на березі пасся. Коли ж як глянув, що я віддаляюсь від нього за течією, то, звісно, подумав, що я повертаюся назад в Очаків до Нуззетогли, на дах, у своє біле крісло слухати вірші хана Газі-Гірея. І Шийко́ мій за мною! Біжить він берегом і плаче, що я його покидаю в степу на зиму між могилами перед вовками!.. І так мені стало шкода коня, що я бігом за чалму і прямо з ріки до нього!

Шийка замовк. По Наливайкові, по Конашевичу та й по Жбуру Шийка побачив, що їм усім трьом не до його теревень. Щось, було видно по них, між ними трапилося. Та все одно, як у таких випадках завжди, Яків образився: йому не вірять, його не чують, його не хочуть! Він відсунув від себе мисочку з вуджениною, послинив пальця, вмочив його в сіль і почав її з пальця мовчки злизувати. Від гарби заіржав Куріпочка. Та голови не підняв. Куріпочка заіржав уві сні.

— Поки ти, Якове, говорив, чалма твоя висохла, вже вона геть суха,— сказав, аби щось сказати, Жбур.

А Наливайко спитав:

— А що, Якове, вода іще тепла?

Це запитання Шийкою стрепенуло, і він запалився новим натхненням:

— Не те, пане гетьмане, слово! Не тепла — гаряча! Ніби тече ріка прямо з печі — так її наостанок літо нагріло! — похвалив воду Шийка, заодно не забув і про свого коня.— А мій Шийко́ злякався зеленого коника-богомола!

— Коника-богомола? Шийко́? Твого Шийка́ злякаєш! Так я тобі і повірю! — Жбур відірвав шматок лаваша і став їсти його без нічого — без кавуна і сиру.— Що ж то за коник такий? Мабуть, здоровенний?

— Ні, навпаки, не дуже. Тільки дуже скакучий! Перескочив мене, лепеху і річку! А Шийко́ мій злякався, бо думав, що в Дикому Полі скачуть самі лиш татари, турки і...— і Шийка прикусив зика.

— Чому ж ти замов Договорюй, хто третій: татари, турки і... і запорожці!

— Знов я не те зморозив..— знітився Яків Шийка.

Правду кажучи, йому не хотілося запорожців перед Наливайком і називати. Ні перед Наливайком, ні перед Жбуром і Конашевичем, ні перед собою. Бо відразу ж в очах з'являлася домовина, а в ній Наливайко.

— Ти запорожців якраз і не назвав! — оборонив його Конашевич.

— Так думав назвати...— і Шийка скис, ліг на живіт і задивився в темну печеру.— Скільки раз собі говорив — не роздумовуй занадто, Якове, не роздумовуй! Ні! Роздумовую і, як завжди, потрапляю пальцем у небо!..

І знову всі помовкли. Наливайко лежав на спині, Шийка на животі, Конашевич на боці, а Жбур сидів, по-турецьки схрестивши ноги. Коні, передчуваючи вечір, збрідалися на ніч до гурту. Біля гарби і з гарби пахли дині. Там же й виднівсь Куріпочка, і коні пішли до нього. Біля Куріпочки вони стали кружка, обнялися тихими шиями й сумними очима задивилися в те, хто перед чим стояв: Шийчин Шийко́ стояв очима в ріку й через те дивився на долину. Рябко — на скелі і глід. Куріпочка ж, як лежачий, дивився на кульбабу, що розцвіла в нього під ніздрею прямісінько на очах. А ще одним оком Куріпочка косився на бурдюк з турецьким вином, пригадував його винний темно-червоний смак і занюхував золотою кульбабою...

Раптом з печери зашелестіло. Наливайко, Жбур, Шийка і Конашевич миттєво, як птахи, кинули голови на той негучний та все-таки чутний шерех: з печери просто на них до кошми вибіг чорнявий, років п'яти-шести, давно не

стрижений хлопчик. Він міг би бути голою дитиною первісних батьків кам'яного віку, якби не полотняні штанці. Хлопчик вибіг і, сонний, з заплющеними очима, скинув з плечика шлейку. Штанці впали на босі ніжки, і він, не прокидаючись, почав дзюрити прямісінько на Жбурову феску. Припекло йому, видно, в печері, і вискочив він надвір. Жбур відкрив було рота крикнути, аби хлопчик не поливав його феску, та Наливайко приклав пальця до вусів, аби Петро не злякав уві сні дитину, бо може стати заїкою.

Видно, випив хлопчик води багатенько, бо він дзюрив і дзюрив. Від Петрової фески його срібний струмінчик перейшов мимовіль на Шийчину чалму і став її, щойно висохлу від купання, наповнювати. Шийка теліпнув шиєю, в шиї щось хряснуло, і хлопчинка, не перестаючи струмкотіти, відкрив зі сну очі. Очі були в нього на все лице. Він їх розплющив і побачив перед собою чотирьох на землі незнайомих дядьків. Малий на хвилинку завмер, та перше, що він зробив,— підхопив і підтягнув на собі штанці та перекинув через плечико шлейку.

— Не бійся нас! — самими губами ворухнув Наливайко.— Бачиш, як ми сидимо та їмо кавуна? А ти кавунчика хочеш?

Той перевів очі на розкраяний Жбуром червономорозяний рябий кавун, що на білому звійцеві, на білій кошмі здавався іще жаркішим. Наливайко, не кваплячись, узяв крайню від себе скибку, вибив з неї об кухлика чорні кавунячі зерна й простягнув її хлопчику. Той знітився, відвернув до печери голівку, та ручки простягнув уперед. Наливайко поклав йому скибку в руки. Малий повернувся від печери, й коли побачив холодний кавунячий жар, то, як і Наливайко, не кваплячись, підніс гостинець до рота. Та їсти одразу не став, а сторожко заглипав на чорновусих дядьків.

— Їж, їж, не бійся! Ось дивися на мене, як я! Ох же й кавунчік! Ну ж і солодкий! Та ще й холодненький! — і Наливайко прицмокнув язиком.

Жбур, Конашевич і Шийка взяли по скибці й собі і від задоволення захитали головами від плеча до плеча. Рожевий кавунячий сік стікав малому по замурзаному животику до пупка, а від пупка попід шлеєчку на штанці. Він це помітив лише тоді, коли скибку догриз до зеленої шкірки, витер нею животика, поклав її біля ноги на травичку і, заморившись, важко передихнув.

— Виростеш — будеш сторожем на баштані! — напророчив йому Наливайко.— Будеш?

Малий хитнув головою.

— А за це тобі ще,— і Наливайко простягнув йому шматок лабаша з сиром.

За цим разом хлопчик до печери голівку не відвернув, сир узяв в одну ручку, лаваш у другу, та знову їсти відразу не став, а доніс лиш до рота й очима, що були більші від його личка, заводив по незнайомих вояках.

— Як тебе звати? — Наливайко сів так, як і Жбур, по-турецьки.— Поки згадаєш, я скажу тобі, як зовуть нас. Оцього дядька, що ближче до тебе, звати Петром. І цього дядька Петром, а оцього — Яковом, а мене — Северином.

— А вони не дядьки! Вони хлопці! Дядько між ними лиш ви один! — визначив осмілілий малий.

Наливайко підкинув чуба і засміявся, як не сміявся давно. Спалахнули зуби в і Жбур, і Шийка, і Конашевич! Шийко з Рябком повели голови до своїх хазяїв і неголосним вечірнім іржанням оповістили своїх коней-товаришів, що господарі їхні сміються. Несподівано басом реготнув і малий — три його верхні й чотири нижні вологі зубки заблискотіли. Видно, що від народження він підростав не дитиною-мовчуном, а хлопцем легким і веселим.

— То як тебе звати? Скажеш, дам тобі молока. Ти молоко з медом любиш?

Малий задивився, як Наливайко цідить у кухлик із бурдюка медок-солодок, і немов про себе проговорив:

— Звати мене Васьком, а мама прозиває Васильком...

— А де ж твоя, Василику, мама? — бурдюк у руках Наливайка завмер.

— В печері.

— А що, вона у печері живе? — Наливайко глянув на Жбура, Шийку і Конашевича.

— Спить. І вона, і жінки, і дівчата, й монашки. І такі козаки, як я.

— То ти вже козак? — усміхнувсь Наливайко.

Малий не встиг відповісти, бо зверху, від глоду, на кам'яний козирок застрибало камінчиками, і вслід за ними, прийшовши до тями, з шаблею та кам'яною сокирою у руках по заячій капусті з'їхала чобітьми Докія.

Вилетів яструб з Очакова вдосвіта. З фортечної башти, з гнізда, над притихлим очаківським глиняним гарнізоном, над безпросипними козами, вівлючками, ящірками, мазанками і корчмою він відразу ж майнув уверх по Дніпрі на Запорізьку Січ. Яструб на Січі родився, і аби не літав, то йшов би до неї пішки! Він народився якраз навпроти острова

Хортиця на Дурній Скелі, й коли до неї стримів, то пера на нім співали! Білі брови його не біліли ще так ніколи, а жовті холодні очі палахкотіли! Ширялось яструбу легко: діти повиростали, кружляли з мамою самостійно й собі на життя добували самі. Тепер, без домашніх обмежень і клопотів можна побути на волі й самому, посидіти на кам'яному гніздищі, де колись проклюнув дзьобиком зеленкувату шкаралупу яйця і вперше побачив Хортицю та свою Дурну Скелю.

На рибну вечерю яструб встигав. Від Очакова до рибалочок-козаків махати Дніпром півдня. А він вилетів, як сіріло. Поспішати птах не любив, тому й тепер, не кваплячись, звернув від ріки на степ розім'яти спросоння крила — пополювати на ховрашків. Ось-ось ховрашки мали сховатися в нірки на зиму, а тоді не добудеш їх ні кігтями, ані дзьобом, аби навіть і дуже хотів! Полювати на ховрашків треба тепер, коли вони по теплу бовванять стовпчиками на буграх та могилах і один одному для чогось свистять. Вигулькують вони з ночі, зі сну, із нірок, коли сонце підіб'ється височенько. Отоді вже тільки дивись та слухай, з якого боку свистить!..

Сонце зійшло, перевилось блакитним туманом, та як захрясло у плавнях, в очеретах, то вище й не піднімалось. Невідомо чому сьогодні сонце підніматися не воліло, йому було байдуже, чи, може, хто змерз уночі, чи хто потемки у степу від холоду кашляв... Через те, що сонце з очеретів не вилазило, яструба зморило на сон. Та подрімати на землю його не тягнуло, бо там іще дриготливо і темно, а в небі не росяно і не темно. Саме в цей час, коли в небі немає ні місяця, ані сонця, в ньому осяяно, наче в душі. В ньому те лише світло, яке посилає на землю Бог. В такі нетривалі хвилини ніхто на землі й не здогадується, чому так солодко й страшно любиться. Солодко, бо солодко, а страшно, бо недовговічно. Від любові світ прокидається. Та яструбові заманулося ще подрімати. Він поклав на повітря завмерлі крила, й повітряна течія, ледь коливаючи ним, понесла його, сонного, куди йому треба,— на Запорізьку Січ. Покуняти в небі приємно завжди, аби тільки не крапав дощ. А дощем за цим разом не пахло. Яструб спливав над могилами і ярами, над байрачними нетрями, балками й озеречками, а коли розплющив очі, то запримітив, що повітря занесло його не туди. Під ним порожнів ковиле-во-зачаєний степ, а від правого крила далекою срібною павутинкою губився Дніпро... В голову вже пригрівало, хоча унизу, від землі, ще підхолоджувало в живіт, але не так,

як удосвіта. В небі, як колись у гнізді, сріблилася тиша, й тільки з дніпрової павутинки щось грізно гучало. То гули дніпрові пороги... Хоч би де яструб був — за Чорним морем у вирії чи, як тепер, у рідному небі, звідки могили здаються овечками, а Дніпро павутинкою, заблудитися він не міг. Голос дніпрових порогів ішов до нього завжди, і він завжди на нього летів — на Запорізьку Січ, до Базавлука, на Хортицю, на Дурну свою Скелю, де козаки-комишники варять юшку та підкидають йому риб'ячі голови на вечерю.

У сизуватій глибочиці під собою на скіфській могилі яструб помітив трьох ховрашків. Він швиденько прочумався, зробив одне коло, друге й опустивсь на півнеба до степу. Та коли роздивився, то зрозумів, що то здалося йому спросоння: на могилі сіріли не ховрашки, а сиділи на конях троє турків чи козаків. У одному із них червоніла турецька феска, на другому бі[illegible] чалма, а руда голова у третього світилася без нічого. З тим, у кого світилася голова без нічого, двоє товаришів, видно, прощалися, бо вони обняли його й розчоломкали, і той самотою з'їхав з могили конем в сторону як до Дніпра, до Запорізької Січі. Ті ж двоє вершників, що лишилися, переїжджали з могили на могилу, зупинялись на кожній і роздивлялися на всі боки — когось у степу шукали чи виглядали.

З півночі з'явилися перші осінні розвідувальні пасльоновобокі хмари. Їх було дві. Одна, що підпливла до яструба ближче, притрусила сніговою крупою волів і чумаків — чумачки саме вертались з Криму Солоним шляхом додому. Друга хмарина, що темніла від яструба верст за двісті на південь, примочила дощиком необачних буджацьких татар-пастухів — ті пасли овець над морем.

Яструб знав — сьогодні почнеться день великого перельоту дрібного птаства й тому треба скоріше тікати на Січ, аби на Січі переховатися, бо у такі перелітні дні навіть таким великим птахам, як яструби чи орли, ліпше в степу не лишатися — птича дрібнота своїм летовищем зіб'є з повітря кожного, хто трапиться їй на дорозі, змете і повалить, так що тільки задереш ноги й ногами вкриєшся! В такі небезпечні хвилини одні яструби, орли і канюки нишкли в очеретах у плавнях, інші тікали на небо і там, високо в небі, перечікували, поки вщухне та птича буря. Птичі крики й пищання лунали такі, що навіть вовки, підібгавши хвости, затуляли лапами вуха, а тури й олені глухли. Яструб завернув до дніпрової павутинки, коли з чужої під ним ріки, з-під її річкового туману, зарипіли вози. Він насторожився: хто б це міг бути? Пірнати в туман

яструбові не хотілось, бо змерз у небі вже й так, летіти ж на Січ, не роздивившись, хто це скрипить, йому, допитливому, не випадало. Тому, освітлений збоку сонцем, він спроквола пішов над туманом, водночас вмокаючи в нього дзьоба, аби зволожити зі сну горло й бодай разок к'якнути, бо зранку сьогодні ще ні до кого не говорив.

За рікою туман почав тоншати, він став тонким, мов качине перо, і яструб помітив, як від ріки, запряжена кіньми, зібрана з двох возів та однієї гарби, не поспішаючи, з'явилася валка. Не чумацькі потужні мажі чи кибитки ногаїв, а два розсохнуті, негодящі для грізного степу турецькі вози й гарба, приторочена ремінняччям до заднього воза під халабудою. Обіч валки по стегна у ковилі, з рушницями в притемнілих, тугих руках прошурхували молодиці, дівчата й монашки. На гарбі ласувала динями малеча. На передньому возі, звисаючи ногами з країв, на перських трояндових килимах одна одній розчісували коси жінки. Яструб згадав, що він уже бачив оцих жінок, і він к'якнув до них, як до знайомих. Попереду ж валки на білому гривані, в білому кунтуші, на срібнім сідлі, з позолоченим кінчиком шаблі, фіолетовим у саднах обличчям оглядався на валку теж нібито не чужий. Де його зустрічав — яструб пригадати не міг. Та все-таки десь він вершника бачив, бо пташині очі не лише проймають усе від небозводу до небозводу, від хмари до ховрашкової нірки, а помічене один раз пам'ятають через роки — так сотворив яструба Бог.

І яструб згадав цього вершника: він бачив його в домовині, коли той, непритомний, бився у ній головою на хвилях, спливаючи низом Дніпра. А ще перед тим, пригадував яструб, оцей чорночубий, поставний гетьман, як вигукували його ім'я запорожці, на чолі своїх козаків приїхав на Січ і привіз низовикам коней. Тепер, одинокий, без війська і коней, на чолі купки малечі, що розбиває об полудрабки дині, на чолі жінок, молодиць, дівчат і монашок, маючи під своєю гетьманською рукою два розтріскані возики і гарбу, він повертається з Січі невідомо куди...

Яструб к'якнув йому, привітався, коли, обгортаючи небо і степ, з осіннього вітру, з півночі, щось залящало, затрусило повітрям і з висвистом запищало. Воно зринуло, як степова пожежа. Воно загорілось, як порох, і, як протяги, загуло. То не гналися коні. То не ревли пороги. То розпочався великий переліт дрібного птаства. Яструб кинувсь на небо. Та щезнути в небі він уже не встиг: накотистий птичий смерч збив його з крил й шпурнув під гарбу — головою

під колесо. Благо, що гарба і вози поставали. Молодиці, дівчата й монашки попадали в ковилу. Жінки, що тулились на возі, накрилися килимом. Діти позалазили в дині. Вершник з конем забилися під могилу у реп'яхи... Вітер і птахи ішли ордою! Вони тисли повітря, а повітря тисло на небо і землю так, що небо й земля зірвалися з місця і з кураєм, бадилинням й рікою, разом з піднятими і вже летючими в вітрі лисицями та зайцями покотилися в безконеччя! Невідомо звідкіль взялася жовта імла. Вона насунулась-заступила і поглинула всіх: і голубих сиворакш, і зелених дрімлюг, і вохристих кобилочок, чорних шпаків і жовен, оливкових пастушків й куцокрилих погоничів, серпокрильців-стрижів, одудів, стрепетів і деркачів, вівчариків, мухоловок і коноплянок, мальованців-щиглів і в'юрків, просяночок, вівсяночок, синьошийок і горихвісток, водяних курочок, очеретянок і кро[illegible]'янок, вільшанок-малинівок, припутнів й попелюхів, зе[illegible]няків, гаїчок, зозуль, чечіток, воловиx очок і ластівок... Зляканими крильцями птахи прогрібали глиняну ту імлу, як могли. Їх охопив розпач. Власні крики рвали їм серце. В деяких воно не витримувало, і вони засівали собою степ. Яструб, лежачи під гарбою, бив об землю своїми крилами, мов помагав дрібноті прориватись крізь простір... Коли ж нарешті почув, що в небі і на землі стало порожньо й тихо, він зрозумів, що птахи вирвалися з імли й пошуміли на південь далі. Великий переліт дрібного птаства у цьому місці над степом затих. Небо й земля зупинилися. Лисиці й зайці опустились на землю й, проклинаючи таке життя, чкурнули до своїх нір і ямок. На гарбі в золотавих динях заворушилась малеча. На возі з-під килима виглянули жінки. Молодиці, дівчата й монашки, обтрушуючи з каптурів, кофт і спідниць бадилини, піднімали з землі рушниці й хрестилися. Обтріпався крилами під гарбою і яструб. Крила в нього боліли, ніби й він пробивався з птицями понад степом. Яструб захотів ковтнути туману, бо в дзьобі йому пересохло. Та де той туман, як його змели-розметали птиці! Вони так розкрутили повітрям, що навіть з голів похилених будяків повитрушувалось на землю насіння! А ковила як побігла і як упала на обрій, то так на обрії і лежала...

А жінки? А малеча? Ще не прийшовши до тями від мерехтіння птичого тьмища, вони злякалися знову: з могили, де переховувався з конем Наливайко, з жовтої мулкої імли на них викотився й, перевалюючись з боку на бік, полускуючи, посунув, заввишки з копицю сіна, рудий-рудезний реп'ях. Він накочувався на степ, і все, що під себе

в степу підминав, все те на нього і налипало. Всього вже потроху начіплялось на нім: і заячі бубки, і вовча шерсть, і волоття кінського цавлю, й стебельця дикої моркви, гусячий пух, курай і навіть напівзігнила козацька шапка, що її загубив якийсь невідомий козак років із десять тому. Тепер шапка сиділа на реп'яхові, і він, прямуючи просто на валку, ще й тяжко, з передихами іржав. Побачивши реп'яха й почувши його іржання, у валкових, запряжених у вози коней зблідли навіть копита й вуха. Жінки поніміли. Звуженими зіницями вони зашукали в степу допомоги, та в кого її серед степу знайдеш? А іржаче страховисько наближалось! Воно, як придивилась до нього Докія, складалося з безлічі налиплих один на одного малих реп'яхів. Та нічого собі малих, коли кожен із них, викоханий могутньою землею, жовтів завбільшки з кулак!

Реп'ях наростав перед валкою, робився круглішим та більшим і вже не іржав, а гикав, ніби схотів води! «Оце він і є, кінець світу!» — прошепотіла Докія, а жінки, мигцем глянувши на гарбу, де малеча по очі вже позалазила в дині, попритулялись на возі одна до одної і знову накрилися килимом. Молодиці, дівчата й монашки мимовіль підняли до плечей рушниці. Котрась з молодиць, сама не знаючи, як це у неї вийшло, вистрілила по тому іржанню-гиканню й нишком пригнулась за колесом. Від пострілу реп'ях зупинився, полускуючи, замовк, та за хвилину оговтався й заговорив до жінок людськими словами:

— Не вбивайте мене, дівчата, бо я ще, може, стану вам у пригоді!

Від того, що реп'ях заговорив по-людському, в жінок відібрало мову зовсім, а в дівчат і монашок, що сховалися під возами і за возами, рушниці в руках застрибали, ніби рушницями затіпала лихоманка. Одна лиш Докія по голосу реп'яха відразу ж впізнала Северина. Відкинувши над собою й жінками килим, вона випросталася на возі.

— Пане гетьмане, це ви чи не ви? Скажіть, що це ви, бо ми вже від страху усі перемерли!

Докію реп'ях недочув. Аби дочути її, він підкотився до воза ближче, і з його волохатої товщі вистромились волохаті, з розчепіреними пальцями руки. Жінки як глянули, то ойкнули і помліли.

— Господи, спаси і помилуй! Самі лише руки, а людини нема! — мало не зомліла й Докія.

А реп'яхові тим часом руки заходилися перелапувати своє драпакове тіло. Вони перебирали реп'яшину за реп'яшиною, щось під ними шукали і не могли знайти. Та

ось і знайшли — намацали зіпрілу козацьку шапку. Потримали її в пальцях, пом'яли й піднесли до невидимого носа понюхати. А як понюхали, то пошпурили нею подалі від себе в степ. Затим надибали заячі бубки. Пом'яли і їх, потеребили в пучках, згребли у жменю й викинули за шапкою. Дійшла черга й до вовчої шерсті, до мишачих кубел, до гнізд посмітюшок, одне слово, до всього, що встигло на нього поналипати.

Докія на все те дивилась-дивилась, їй стало жаль, що руки даремно мучаться, й вона запитала:

— Пане гетьмане, що ви шукаєте?

— Ґудзики! — голос Наливайка із реп'яха чувся, наче із погреба.

— Чиї ґудзики? Де?

— Добираюсь до гудзиків на кунтуші, аби скинуть його разом із цією халепою!

— І що?

— Не знайду їх ніяк, бо темно! Сліпаю, ніби поночі! Ви мене чуєте?

— Чую, чую! Чую і те, що іржете!

— Це, тітко Докіє, іржe мій піді мною кінь! Хоч я вже не знаю, чи він. Здається мені, що іржу вже і я — хто його знає! — і Наливайко над головою Докії заіржав і засміявся: заіржав по-конячому, а засміявся по-людськи.

Відходячи серцем, засміялася і Докія.

— О, тепер чую, що це вже ви, а не кінь! Ваш голос я ні з чиїм не сплутаю!

— Навіть з конячим?

— Навіть з конячим!..— зашарілась Докія.— Дівчата! Дівчата! Біжіть-но бігом, та будемо гетьмана визволяти!

Ховаючись під гарбою, яструб виглянув з-поза колеса і перед тим, як злинути в небо, вирішив трохи іще під гарбою постояти. Він глянув на сонце: чи встигав він на Січ, на вечерю. На Січ, на юшку яструб встигав, бо сонце мостилось ще тільки посеред неба, та, як і вранці, нікуди йти не хотіло. Сонце з небес, а яструб із-під гарби стежили за реп'яхом, валкою та повалчанами, й одне згори, а другий знизу чекали, що ж воно буде.

На поклик Докії молодиці, дівчата й монашки підвели за возами очі. З-поміж динь на гарбі витягнула шийки малеча. І саме тієї миті Наливайкового коня-реп'яха Резі щось, мабуть, вкусило під хвостом чи де в іншому ніжному місці, бо він став навколо себе крутитися. Спочатку поволі, а потім швидше і швидше! За хвилину Резі розкрутився так, що в Докіїній голові запаморочилося і вона обіперлась

на воза... Раптом Резі підскочив, перекрутився в повітрі ще раз і з лускотінням упав на землю. Від струсу об землю Наливайко з нього звалився. Докія почула, як затріщав на стібках Наливайків кунтуш, розлізся по швах, опав по-вздовж тіла, і Наливайко з'явився перед жіноцтвом у білій, тонкій, шовковій, подарованій ханом сорочці! Молодиці, дівчата й монашки зажмурилися: таку сліпучо-білу сорочку в своєму житті вони бачили вперше...

Докія сплеснула руками.

— Господи, пане гетьмане, тепер я вже бачу, що ви в сорочці родились!

— Нічого не пам'ятаю! — Наливайко затрусив головою.

— А я, пане гетьмане, пам'ятаю чистісінько все, коли воно почалося звідти,— і Докія піднесла руки до неба.— А почалося воно, як на кожну погибель, раптово: почули ми ґвалти птиць. Не встигла я зміркувати, звідкіля й куди їх несе, як побачила той проклятущий вітер. Вітер летів по-переду птиць і гнав попід хмарами ордища реп'яхів. Їх було стільки, що за хвилину вже й хмари були в реп'яхах, як худоба.

— Перепало нам трохи з Резі,— і Наливайко обійшов свого невидимого коня.

Нещасний Резі вже подумав, що доведеться йому, замурованому реп'яхами, отак і вікувати і що відтепер йому годі й думати про веселих лошичок!.. Безталанний Резі згадав хана Газі-Гірея. Як той пестив його! Як однією рукою обнімав його хан за шию! Як другою рукою хан підносив йому до незагнузданих губ ніжний, як саме ханове ім'я, незрівнянний ні з чим кишмиш! А ввічливі конюхи! Як вони мили Резі пахучим пінявим милом і двічі на день купали в ранковому та вечірньому морі!.. Прощайте і хан, і мило, і море!.. Подарував ти, хане, мене цьому дивному чоловікові, і я тепер через нього стою в реп'яхах і стоятиму в них довіку!..

Яструб виглянув з-під гарби. Перед тим, як полинути в небо, він вирішив к'якнути-попрощатися з приємними йому жінками, дівчатами і монашками, бо коли їх тепер побачиш? Вирішив він к'якнути на прощання і їхньому жіночо-дитячому головнокомандуючому. Яструб для голосу вже й розтулив дзьоба, як раптом йому на голову гепнулась диня. Він клюкнув дзьобом між лапами, бо від тієї золотавої дині в його жовтих очах стрибонули золоті іскри: то жвава малеча по динях з гарби покотилася до гетьманового коня.

Резі здригнувся, бо тепер, окрім реп'яхів, його обліпив ще й дитячий щебіт. Малі пустуни полізли по ньому, наче

мурашки, а їхні меткі рученята щось почали із ним витворяти. В Резі з'явилась надія, бо коли біля тебе діти, то ще можна жити. Так воно й сталося: один з-поперед другого, ніби завиграшки, дітлахи прийнялись оббирати із нього його волохате нещастя. Резі відчував, як з кожною миттю він стає легшим і йому стає легше дихати. А коли хлопченята розліпили йому ще й очі і він у гурті жінок побачив і свого нового господаря, і як тихим іржанням зраділи йому валкові, запряжені у вози коні, то він стрепенувся й відчув на собі бойове сідло! Сідло, стремена й гнуздечку! М'язи його почав наливати вогонь, і він вже готовий був бігти! Він покосився на господаря, що той скаже йому. Та сказав Резі не господар. На собі у сідлі Резі відчув уже господаря іншого: з очима на все лице, з вологими зубками, не дістаючи ніжками до стремен, на нім вже вмостився хлопчик. Він молотнув п'ятами Резі по боках, вчепився йому за гриву й, дивлячись на малечу, що стояла під ним по шийки у ковилі, задеренчав баском:

— Я Наливайко! Я гетьман Северин Наливайко! Но, мій конику, но!

Резі, тепер вже косуючи на них обох, на хлопчика й на того, що в білій сорочці, засумнівався і розгубився, бо хто із них Наливайко справжній? Чи цей малий з шлеєчкою через плече, чи той, кремезний, що стоїть у ковилі з золотим кінчиком шаблі? І з ким тепер степом бігти? Кого з них в сідлі на собі нести?

З репнутої навпіл дині замість туману яструб напився динячого соку і, вже не гаючись, випурхнув з-під гарби в небо, зробив над возами, малечею, жінками та Наливайком коло й пахучими від золотавих динь крилами, як завжди, не поспішаючи, попрямував на Запорізьку Січ, на Базавлук, на Хортицю, на Дурну свою Скелю.

З півночі напливли вже не хмари-вивідувачі, а хмари-осінки правдиві. Йшло серед них і кілька зимових, бо одна із них затрималася над риплячою валкою і завірюшила снігом. І хоча та зимова хмарина хуртечила і недовго, дині на гарбі побіліли, а Наливайко з гриви Резі зачерпнув жменю снігу, аби прикласти його до обличчя, бо садніло воно ще й досі. Він вже доносив сніг до чола, коли раптом побачив, що з його снігової долоні на нього глянула Галя. Як і тоді перед заручинами, Галя стояла в сніговому розкопі і з нього дивилася на Наливайка. Галині коси, намисто і кофта, як і тоді на Різдво, горіли в червоногрудих заблуканих снігурах, і вона про щось Наливайкові говорила. Та говорила так тихо, що Наливайко не міг свою жінку роз-

чути. Тоді він приклав снігову Галю до вуст і перестав дихати. Наливайко не дихав, поки Галя на його вустах не розтала...

Відлетівши від валки на два яри, яструбові перехопило подих: з глибини степу, зі сходу, з'явилося кінне військо. Військо було невелике, рухалося непоспішливо, та йшло воно в напрямку валки, хоч валки не бачило. Раз по раз від нього відскакувало по двоє-троє вояків. Вояки, не злізаючи з сідел, забиралися на могили і їхні очі розлітались навсебіч — когось вони боялися чи доганяли. Не помітивши тих, кого треба, дозорці з'їжджали з могил і поспішали до інших. Піднімалися кіньми й на ті і знову перебирали очима сумну ковилу. Так від могили до могили військо й пересувалося. І що було дивно — воно мовчало. Ніхто нікого не окликав, ніхто нікому не скаржився і не совітував. Вояки рухалися, ніби не знали мови, ніби у них не було язиків. Звично, орди чи армії коли й не галасують у поході, то хоч гомонять. А тут мовчали і коні. Та ще дивніше, помітив яструб, що ці вояки були до пояса голі. Всі до одного. Хто-хто, а яструб набачився з неба військ усіляких: від сипахів Єгипту, де щороку він зимував, до сипахів і галер султана. Армії персів й арабів, грузинів і вірменів воювали під його крилами і очима. Але вони всі, хай як сонце їх припікало, а воно їх пекло завжди, хоч у що-небудь вбиралися. Ці ж роззиралися в сідлах голі до пояса. Чи не мали у що вдягнутися, чи хто їх в степу обдер, бо як же отак голяка тюпати проти зими? А тут ще на їхню голову, знайома по валці, з'явилась зимова хмара. Хмара, видно, ніяких людей не любила, бо засніжила їх, голоплечих, так, що їхні розгарячілі спини взялися туманом, і степом тепер скакало не військо, а тупотів туман. Виднілися на могилах самі лиш дозорці. Вони стирчали поруч із скіфськими бабами і разом з ними вдивлялися в небокрай. Раптом двоє дозорців — один у червоній фесці, а другий у білій чалмі, єдині, що були на все військо у кунтушах,— видно, помітили те, що їм було треба, бо обидва просто злетіли з могили до свого війська-туману і повели його через два яри просто на валку, на повалчан. Вояки вискочили на сонце й тепер ніби всі одягнулися в мокре золото, у золоті кольчуги. Повалчани, помітивши їхній скач, оточили себе возиками й гарбою. Малечу повкидали на днища, а самі взялись за рушниці. З шаблею й пістолем у руках перед возами став на коні гетьман.

Яструб притишив крила, розвернувся й завис. Серце його ударило в бубни: вкотре вже він знову побачить кров!..

У дзьобі йому пересохло знову, і він напився туману, що піднявся до нього з того голого війська. Туман пахнув кіньми й людьми, тими вояками, що вже доскакували до валки, та, не доскочивши до неї на постріл, посплигували із сідел і повели коней в поводі. Вони повели коней в поводі і закричали. Та навіть не закричали, а загучали горлом, як клекочуть орли! Людським голосом закричало лиш двоє: той, що був у червоній фесці, і той, що в білій чалмі. І прокричали вони три лише слова: слава! слава! слава!..

З возів вистромила здивовані шийки малеча, а за возами, опустивши рушниці, підняло очі жіноцтво.

Допитливий яструб все ж таки додивився, як те голоплече воїнство посадило поперед себе в сідла на коней жінок і малечу і всі вони разом з гетьманом рушили степом на захід, туди, де котилося сонце. А яструб, пропахчений вже не шкварками, як Січі, а степовими пахучими диннями, духмяними крильми подавсь-подавсь до дніпрової павутинки, аби не спізнитися до козаків на юшку.

Лише як звечоріло, Жолкевський Брацлав здобув. Він його доконав, і, поки не перетовк ядрами на потеруху, Наливайкове військо на чолі з полковником Сашком Шостаком з Брацлава вискочило. Та не саме: поки біля південних воріт Шостак відбивавсь від гусарів, місцеві жінки похапали дітей, хто яку зброю — чоловіки, і всі вони разом з квапливим козацьким обозом через північні ворота замку загорнулися в полі темінню. Жолкевський не доганяв — поляків і козаків замирила до ранку ніч. Вкриті соломою й очеретом брацлавські білі хати віхтилися вогнем. Підпалені на базарі крамниці з ватою, дьогтем та шкірами чорно чаділи і не давали дихати навіть воронам. Відтепер у малім, як горнятко, Брацлаві заварилися та закипіли гусарські, драгунські та жовнірські голоси.

Аби легше й свіжіше дихалось, свого намета Жолкевський поставив просто на замковій північній стіні, на майданчику біля башти. Поруч з Жолкевським отаборилися й правителі Брацлава — староста Юрій Струс та воєвода князь Януш Збаражський. А неподалеку від них, також на стіні, єзуїти напнули чорний, з двома білими на боках хрестами повстяний курінь своєму пастору Александру дон Комулео. В нього, у щілину між куренем і запиналом, блищала свічечка — він щось писав.

Збаражський і Струс з невеликою залогою шляхти, сидячи в Брацлаві, в який два місяці тому зайшли наливайківці, проти них не пішли, бо вони козаків боялися.

Та, як підлеглі Речі Посполитій, у душі поляків чекали. Тепер, зсутулені від переживань, староста й воєвода вечеряли в наметі Жолкевського. Жолкевський запросив і патера, але той відповів, що в нього болить живіт і що він їсти нічого не хоче, а хоче спати. Тим часом Комулео спати не ліг, і з його чорного в білих хрестах куреня жовтою гілочкою тремтіло зверху на сірій стіні світло від свічки — єзуїт щось писав.

Ще як Жолкевський два тижні тому підійшов і вперся гарматами в Брацлав, то з брацлавських стін і Струс, і Збаражський помітили вже тоді, що раптом якогось дня серед війська польського польного гетьмана з'явився загін чернечого ордену Товариства Ісуса — чорні, аж вороні, сутани з білими комірцями. Помітивши їх, Струс і Збаражський покликали на стіну Наливайкового полковника Сашка Шостака й показали йому на сутани. Шостак не сказав ні слова, лише віспяні ямки на його обличчі поглибшали. Зате в стані Жолкевського патер дон Комулео польському головнокомандуючому сказав: «За непокору нашому ордену, як і за те, що брацлавщани впустили до себе повсталих схизматів, візьмете Брацлав,— четвертуєте всіх! Усіх до одного, кого зловите. Навіть їхніх котів і собак!..» Станіслав Жолкевський здогадувався, чом так говорить із ним дон Комулео: за спиною єзуїта виднілась корона короля Жигмонта. Жигмонт був уже їхнім: інаковіруючих тільки огнем і мечем!

Мов чорні, з піднятими головами зміюки, єзуїти в першу ж хвилину, як тільки прийшли, засичали на Брацлав: «Огнем і мéчем! Óгнем і мéчем!»

Жолкевському дон Комулео був неприємний. Було видно відразу, що Комулео підозрює в невірності ордену не лише звичайних своїх однодумців, а підозрює в невірності навіть самого себе і сам на себе в думках пише доноси. Коли Комулео говорив чи писав, кінчик його язика вискакував з рота й згинавсь-розгинавсь між губами, мов жало гадюки. Кінчик його язика ходив між губами навіть тоді, коли Комулео мовчав. Очі ж його завжди чаїлися за окулярами без ненависті і любові. Відтоді, як дон Комулео з'явився у війську, погляд його тьмяних очей Жолкевський відчував й уві сні. Погляд пастора Комулео ходив за Жолкевським, як вовк, і позбутись його було неможливо — єзуїта прислав до нього король. «Хоч би тебе убило!» — грішним ділом не раз думав про нього Жолкевський, та того ніщо не брало. Коли, ще в ті дні, Жолкевський кілька разів приступав до Брацлава приступом, то з хрестом у непохибних

руках попереду жовнірів ішов під кулями наливайківців не хто інший, як Комулео! І ніякої ніколи подряпинки! Лише після бою він довго протирав краєм сутани чорні рогові окуляри й лапав очима Жолкевського знову.

Жолкевський, Струс і Збаражський вийшли з намету на майданчик до башти, ковзнули оком по курінцю Комулео і стали утрьох наслухати. Брацлав погас, від нього тягнуло чадом. Жовніри, хто де і як, повкладалися на ніч в самому містечку, а гусари й драгуни захропли за південними воротами замку, на терпкому, настояному на осінніх лісах повітрі. Темними ходячими штурпаками на замкових стінах не спали лише вартові. Над Брацлавом горів місяць. Хтось його так накував з того небесного боку, що він світив і стогнав. В його білім розливі з мурованої диким каменем замкової стіни Жолкевському, старості й воєводі було видно в олі понад рікою навіть блискучі колеса возів, що ними оточили себе повстанці. Далеко від Брацлава вони не пішли, бо їх прихопила ніч. А йти проти ночі з гарматами, кіньми, обозом і особливо з усім брацлавським людом — справа непевна і небезпечна: ану ж уранці наздожене їх у дорозі кіннота Жолкевського?

В місячнім білім вогні над наливайківським табором лежала така густа, тиха тиша, що встроми в неї списа — і він не впаде. Лише зрідка у таборі сплакувала дитина, а так більше ніхто не кашляв, не шепотів, не кликав. За возами і на возах повстанці лежали мертво — набиралися сил на завтра. Від правої сторони табору тисся безлистий ліс, а ліворуч від нього вилискував бистрий Буг.

Жолкевський метикував: звідки на табір зручніше напасти і так, аби вранішнє сонце сліпило наливайківцям очі?

Від Струса і Збаражського Жолкевський довідався, що в Брацлаві Наливайка нема. Тут він лишив тільки військо, а сам з півтора тисячами коней подався на Січ миритися з запорізькими козаками. Та хто тепер знав, що Наливайко будь-якої хвилини разом із запорожцями не вдарить Жолкевському з тилу чи збоку — яка різниця? Жолкевський обчислив дорогу Наливайка на Січ і звідти назад і коли з запорожцями він може з'явитися біля Брацлава. За розрахунками Жолкевського певно виходило, що Наливайко тут мав би бути за днів десять-дванадцять. Тому треба не гаятись і поспішати: взавтра розбити Наливайкового полковника Сашка Шостака й приготуватись, на всяк випадок, до зустрічі з запорізькими козаками: ану ж вони з Наливайком підспінуть раніше!.. І ще важливе одне повідомили Жолкевському Струс і Збаражський: коли Наливайкове

військо зайшло у Брацлав, то десь через тиждень між обома наливайківськими полковниками Шостаком і Шаулою виникла суперечка. Шостак волів чекати Наливайка у Брацлаві, а столітній Шаула заправив своє: Наливайка не ждати, а йти, поки тепло, Поділлям і гнати поляків за Буг! Чого Шостак Шаулі тільки не говорив: і що суне зима, і що на п'ятах у них Жолкевський — старий не слухав і не послухався! Та й Шаулині хлопці-голота, ввесь його полк, у надії розійтись до морозів по селах, а шарпаючи шляхту, підбагатіти, підігрівали Шаулу, твердили йому про його правоту, і він, ще перед тим, як Жолкевський став перед Брацлавом, забрав половину війська,— свій полк, дві тисячі душ,— узяв із собою і конопасів-татар та й поміряв кудись на Малин чи на Житомир...

— Скільки у вас вояків? — спитав Жолкевський воєводу князя Збаражського.

— Ані одного! Як тільки на Брацлав лягли наливаї, то моя вся залога розбіглася. І де шукати її тепер, я не знаю.

— Ваші розбіглися, ваші,— Жолкевський подивився на Струса,— з наливаями подалися, що ж вам, безлюдним, тепер робити? Ким будете захищатися і з ким думаєте хазяйнувати? З патером дон Комулео? — потишивши голос, Жолкевський оглянувся на курінець.

Свічечка в курені вже не горіла. Та з нього витікали слова молитви. Патер дон Комулео молився в темені, й від його голосу, як здалося Жолкевському, пахло мишами.

— Будем, панове, відпочивати, бо завтра день важкий! — сказав Жолкевський зніченим Струсові й Збаражському і вже ступив до піднятої запони свого намету, коли внизу, під стіною, почувся лемент.

Воєвода і староста зітхнули від важкої для них розмови з Жолкевським і перегнулися з насипу вниз. У місячнім мерехтінні на споді голубої вулички щось пирхало й шарпотіло. Затріщали переламані піки, тріпотнула роздерта одежа.

— Що там? — спитав Жолкевський.

— Ландскнехти когось зловили, а ті не даються,— і Збаражський протер смушевим коміром очі.

— Кого зловили? Хто не дається? — Жолкевський ожив, і його малинова брошка під підборіддям блиснула проти місяця теж як жива.

— Вас іст да бай осіх?[1] — крикнув Збаражський вниз.

[1] Що там у вас? *(Нім.)*

— Іркендайне ройбер. Абер весен?[1] — відповів капітан німецьких ландскнехтів.

— Хто-хто? — позіхнув Жолкевський та, знаючи, що ночі йому вже не буде, звелів: — Провадьте сюди їх до мене!

Жолкевський сміявся і дивувався: замість полонених наливайківців ландскнехти привели йому з кісками на потилицях і допотопними піками у руках якихось людей незрозуміло якої нації і народу. Жолкевський аж розгубився: турки не турки, не татари, не араби й не перси,— то хто ж вони є і як вони опинилися в Наливайка? Хоч їхня мова йому подобалася — вони говорили мов навпаки, ніби задом наперед. А сухенький дідок з трьома срібними волосинами на підборідді розвеселив польського головнокомандуючого вкрай: дідок, аби показати, що він знавець мов, що, крім своєї, він знає ще й іншу, бив себе кулачком у вутлі груди й, часто заняючись Жолкевському в броньований пояс, запевняв:

— Я — У Пу, я — У Пу, цур тобі пек, непогамовний! Слава!

Жолкевський обернувся до капітана ландскнехтів: де він їх з кісками в Брацлаві виколупав? Та капітан лише витріщив на польського гетьмана очі.

— Іх габе кайн ферштендіс фюр дас полькіме![2]

Раптом щоки Жолкевського побіліли, як місяць: за куренем Комулео на попелястих шиях вилізли гембаті голови. Вони висунулись і завмерли. В їхніх дзеркальних очах відразу ж відбився з малиновою брошкою під підборіддям Жолкевський, короткошиїй Збаражський і вугластий Струс, бороди й берети ландскнехтів, стіна і намети на ній, башта, і поле, і ліс, і ріка, і табір повстанців. Дзеркальні очі зібрали все це докупи й тримали, не мигаючи, у собі. Та варто було тим очам змигнути, як Жолкевський з брошкою під підборіддям, Збаражський, Струс і ландскнехти, стіна і намети на ній, башта, і поле, і ліс, і табір повстанців відразу б пропали, щезли б з часу і світу, наче ніколи їх не було! Та ті вологі дзеркальні очі поки що не змигували, бо змигувать їм не хотілося. Їм хотілося ще подивитися і потримати в собі усе, що вони тепер бачили...

— А це що за гості? — тільки й спромігся запитати Жолкевський.

[1] Якісь розбійники. Але які — невідомо *(нім.)*.

[2] По-польськи я ні бе, ні ме! *(Нім.)*

— Це, пане польний гетьмане, верблюди оцих із кісками громадян. Верблюди піднялися по насипу їх шукати,— пояснив збентежений Струс.

— Хто піднявся?! Кого шукати?! — не зрозумів Жолкевський.

— Верблюди, пане польний гетьмане,— не знаючи більше, про що говорити, лепетав Струс.— А їхні господарі — то ось вони перед вами, вони китайці. Вони були в Наливайка кашоварами-кухарями.

— Не досить з мене п'яниць-ландскнехтів, то привели ще й китайців! Гоніте назад їх до Наливайка, нехай він з ними проти мене воює! А ви, панове,— скипів до Збаражського і Струса Жолкевський,— дайте мені до світанку спокій!

— Слава, непогамовний! — урочисто крикнув У Пу і поклонився Жолкевському знову.

Та відпочити польному гетьману не довелося. Саме цієї миті по насипу на стіну вискочив вершник. Він зіскочив з коня, оглянув присутніх, підійшов до Жолкевського, дзенькнув шпорами й витягнув з рукава листа.

— Пане польний гетьмане, маю честь. Я до вас від коронного гетьмана пана Замойського. Мене звати Збігнєв Ясельський.

Жолкевський узяв листа й відразу ж впірнув у намет.

— Гет, во варен зі![1] — наказав ландскнехтам Збаражський. Те ж саме по-німецьки й по-польськи він сказав і китайцям і вражено сторопів, коли перед Ясельським дідок У Пу й китайські вояки опустилися на коліна...

Жолкевський ліг на ліжник і підніс листа до очей... Бувають же в зовсім різних людей однакові голоси! Такі однакові голоси були в Замойського і Жолкевського: нібито говорила одна людина! Тому, прочитавши листа, Жолкевський говорив собі подумки голосом коронного гетьмана Яна Замойського — другої після короля особи: «...покидай Наливайка й негайно біжи, мій друже, з військом туди, де був: за Дністер у Молдову. Турки і німці вже добивають, здається, один одного на Дунаї. Фортуна посміхається німцям. У такому разі цісар Рудольф і ерцгерцог Максиміліан, я певен і в цьому не сумніваюсь, захочуть відстібнути у нас Молдову. Коли ж пофортунить султанові Амурату, то й він захоче Молдови, аби укріпитись у нас під боком і помахувать нам перед носом зеленим прапором

[1] Ідіть, де були! *(Нім.)*

пророка Мухаммеда». «Буду негайно йти»,— голосом коронного гетьмана Яна Замойського сказав собі Станіслав Жолкевський.— Буду йти за Дністер, але перед тим, завтра, доб'ю схизматів. Їх лишилася половина, та й Наливайка з ними нема — нема їхньої голови». А ще Замойський Жолкевському говорив: «Наливайко прислав королю листа, де він сповіщає, що козаки між Бугом й Дністром на півдні України хочуть заснувати окрему республіку на чолі з Наливайком як князем». Після цих слів Жолкевський на ліжнику сів. Посидів, зірвався, вийшов з намету й, вдивляючись із замкової стіни в опівнічний наливайківський табір, прошепотів: «Республіки захотілось?! Я тобі, Наливайку, дам республіку, і таку, що згадуватимеш у ста поколіннях!..»

А біля башти, стьобаючи нагайкою і небо, і поле, і табір, Збігнєв Ясельський наче підпалений допитувався в У Пу:

— Арабська принцеса! Я, діду, купив її у Стамбулі разом з її китайською охороною — з вами! Де вона може бути — моя арабська принцеса Хабіджа?

У Пу мовчав. Печально і винувато його наче прорізані осокою очі кліпали на Ясельського.

Та як тільки У Пу почув ім'я своєї володарки, тонесенько схлипнув, забув про гетьмана-царя-імператора Наливайка й припав до чобіт свого давнього пана — Ясельського. Та Ясельський підхопив старого з колін і, ще лютіше б'ючи нагайкою поле, і ліс, і ріку, і табір, запаленівся до безтяму:

— Нема в мене Хабіджі! В мене її забрав сотник Жбур! Сотник наливайківського війська Петро Жбур, як назвався він тоді над Дністром у нас на вечері! Ви, діду У Пу, сотника Жбура знаєте?

У Пу змокрів і закивав волосинами.

— То Хабіджа, Хабіджа — вона з ним? З ним вона, я питаю тебе, чи ні?

— Слава...— заплакав У Пу.

— Старий нетямущий пеньок! — І Збігнєв Ясельський обернув своє спаленіле обличчя до Збаражського і Струса.

Збаражський підійшов до Ясельського і взяв його під лікоть:

— Пане посланнику, я вас прошу до себе в намет з приємністю відпочити. А вранці, я запевняю вас, ви з нашим військом вже будете — як переможець — у стані схизматів, і коли ваша принцеса там, то після такої розлуки вона з

невимовною насолодою впаде у ваші обійми! Прошу вас до мого намету: є вино і курятина.

— Дякую, воєводо. Я не голодний. Я лише ляжу біля дверей, щоб мені було легше дихати,— і Збігнєв Ясельський почав скидати свій синій кунтуш.

Жолкевський знову приліг на холодний, ніби припорошений снігом, ліжник і важко приплющив очі — за наметом, у розкорчованім ядрами Брацлаві заспівали перші півні. «Треба мені хоч трохи заснути, бо скоро день і за годину-дві підійматиму військо...»

Півні не вгавали. За відкинутим запиналом намету, тільки тепер навскоси, бив божевільний місяць. Він розсвітився так, що білим світлом своїм вибілив півнячі голоси, і вони горіли в чорному Брацлаві, як білі вогні.

Жолкевський встав з ліжника, щоб опустити запинало намету, бо відчував, що від такого місяця він не засне навіть на годину. Жолкевський вже й потягнувся до запинала рукою, коли помітив, як з намету Збаражського, облитий місячним полум'ям, з чобітьми у руках, босий, вийшов посланник Яна Замойського Збігнєв Ясельський. Його фіолетово-біле обличчя було не мертвим, та разом з тим і не живим. Підняті над головою з чобітьми трохи зігнуті руки нагадували в Ясельському самотнього птаха, що вирішив серед ночі до когось летіти і зараз, цієї миті, злетить. Варто було йому ступити один лише крок і відштовхнутися від стіни. І він це зробив: ступив один крок і там, де фортечна стіна кінчалася й починалося чорне провалля, заніс над провалищем ногу, аби другою ногою від стіни відштовхнутися. Чоботи в його блакитних руках гойднулися... Жолкевський зажмурив очі... З башти пугукнув сич. З лісу, від табору наливайківців, йому відізвався далекий другий, і обоє нараз помовкли. Більше вони не пугукали... Жолкевський розплющив очі: Ясельський стояв на стіні на одній нозі. Друга нога, як і перед тим, була занесена над проваллям. Губи його ворушились, видно, щось шепотіли, а білі очі дивилися прямо перед собою в затоплене місячним сяйвом німотне поле. Від поля Ясельський повернув голову до Жолкевського, і Жолкевський побачив, що той не дивиться, що очі в нього заплющені, а на халявах чобіт, які він так і тримав над головою, пурпуровими розчерками відбивались падучі зорі. Раптом Ясельський обрався, ніби хто його піддивився, підпильнував. Його губи і брови скривилися, і він, дивлячись на Жолкевського заплющеними очима, прийняв від провалля ногу й самісіньким краєм стіни, попри курінь патера, пішов від Жолкевського

геть. Півні розспівалися голосніше — тепер їхні співи, як спалахи дул бойових рушниць, охопили весь Брацлав. Десь за базаром брембнув верблюд. Десь перед базаром вдарив спросоння об землю копитом кінь, сам себе розбудив, злякався і заіржав. Всього цього Ясельський не чув. Піднявши обличчя до місяця, він ішов по стіні. Вартові перед ним розступалися, присідали або лягали. Ні слова, ні пошепту не чулося з їхніх вуст, бо вартові знали, що йде сновида.

«Хабіджа, Хабіджа! — самими губами ледь чутно озивався Ясельський.— Покинула ти мене... Подивись, що зробила зі мною любов! Як спопелила вона мене, що моє серце уже не серце, а купка попелу... Змилуйся наді мною, знайдися...»

Мов місячне світло, примарний Ясельський, ніби на павутинці, спустився по часипу вниз на мощену каменем брацлавську вуличку звернув до північних воріт. Високі й темні, залізні ворота були зачинені. Вартові ж під ворітьми помітили: камінною вуличкою з чобітьми в руках над непокритою головою до них прямував босий, блідий сновида. Вартові повлипали в замкові стіни й поблідли самі. Та хтось із них отямився, щось прогугнявив, і вони, ніби коники із трави, скочили до воріт і нашвидкуруч їх розчинили — відкрили воротами холодне небо і сизе поле. Сновида ж мов зачарований наближався. Дивлячись прямо поперед себе білими заплющеними очима, він ішов і нечутно плакав. Вартові про себе зазначили, що поки він підходив ще освітлений місяцем, то сльози під місяцем на щоках, над волотяними вусами в нього стояли срібні. Та як тільки він опинився в тіні воріт — сльози його почорніли... Не звертаючи на сторожу уваги, ніби її й не було, Ясельський вийшов з воріт і подаленів у заснуле поле. «Хабіджа,— шепотіли його, як біла глина, уста,— скажи мені чи хоч кимось перекажи, де мені тебе шукати. Чи ти не бачиш, який я від горя став?.. Господи, невже я так тяжко перед ким завинив? Молю тебе, Боже, молитимуся довіку, хоч ти не карай мене так, як карає мене любов...»

Жолкевський перехрестився. Він стояв під баштою на стіні біля свого намету і, прикусивши вус, тривожно спостерігав, що воно буде, бо сновида Ясельський ішов через поле просто на табір повстанців. Його босі ноги ступали по затужавілій землі, мов по шнурку.

Тепер Ясельського з боку табору, від возів, помітили наливайківські вартові. Тиміш Вихорець спочатку Ясельського і не вгледів, бо в білій сорочці у білому полі під білим місяцем сновида робився невидимим. Та несподівано

в нього з-під ніг випурхнув синій Тимошевий вихорець, що, як завжди, ночував поблизу Тимоша, а за цим разом — між Брацлавом і табором під бадилиною в полі. Чи то Ясельський наступив на сонного вихорця, чи вихорець не спав і сам побачив Ясельського, так чи інакше, але він подав Тимошеві знак: синім пломінчиком вихорець здійнявся над полем і побіг-попетляв до табору, до Тимоша. Він до нього присинів, ще раз гойднувся і заховався, скрутився під возом, на якому дрімав полковник Шостак, а біля нього на чатах, очима до Брацлава, стояв на колінах Тиміш. Вартові козаки, що бовваніли вздовж табору за возами і на возах, витягнули на сновиду у поле шиї.

— Лягайте, хто де стоїть,— прошепотів крайнім від себе наструненим чатовим позеленілий Тиміш.— Не сполохаймо...

— Не сполохаймо...— прошепотіло від воза до воза.

Нерозсідлані козацькі коні сновиду, видно, відчули, бо підняли темні голови й сторожко захропли.

Місяць стояв на небі і вів сновиду на табір.

— Пане полковнику, прокидайтесь! До нас — сновида!..— поторгав плече Сашка Шостака неживою рукою Тиміш.

— Мамо! — покликав Шостак, бо йому саме снилося, що він лежить не на возі в нічному козацькому таборі понад Бугом, а що він ще малятко й лежить на спинці з простягненими ручками й задертими ніжками у колисці і над ним стоїть усміхнена мати...

— Мамо! — і полковник Шостак проснувся.

З лісу пугукнув сич. Йому обізвався далекий з Брацлава, від Жолкевського, другий. Пропугукали один одному понад табором, полем і сновидою і, як почали, так раптово й помовкли.

Ясельський білів прямо на віз, де принишкли Шостак з Тимошем. На хвилину Тимошеві привиділось, що з Ясельського било світло. Світловий пучок виривався з серця сновиди на вози і колеса, на посивілі від інею чавунні дула гармат, на сонні лиця козацтва та брацлавщан. Світло з серця Ясельського блукало по табору. Та не лише по ньому. Воно вихоплювало з темені Буг і там, над водою, заломлювалося догори, золотим потоком підіймалося в небо й, огинаючи місяць, в небі згоряло... Підхоплений жахом, Тиміш скочив з воза на землю, пригнувся і, гублячи із сагайдака стріли, побіг на середину табору ховатись під коней.

Ясельський підходив до Шостака. Сашка Шостака як

скосило. Він беркицьнувсь у возі і затулився шапкою. Сашко причаївся, нічого не чув, лише відчував, як його — від чобіт до чуба — хтось накривав холодною тишею. Не ворушачись, він лежав, хапко дихав у шапку, і навіть коли вже повну її надихав, то все одно ще лежав і прислухався. Та марно. За возом ніби ніхто й не стояв, не білів, не дивився. Так Сашко полежав іще, а полежавши ще, заспокоївся, і став відтуляти шапку від ока. І коли відтулив, то побачив — над ним височів сновида. Сновида стояв на возі, дивився на Сашка місячними очима і плакав. Та його сльози, не добігаючи по щоках до волотяних вусів, випаровувалися — таке гаряче було в нього обличчя!

— Мамо! — знову прошепотів Сашко, а Тиміш Вихорець з-під коня бачив, як сновида, невагомо ступаючи з воза на віз, почав обходити табір. Він ішов над заснулими козаками, дітьми, над їхніми в іней ковдрами і кожухами і ні над ким не зупинявся, не нахилявся. Один лише раз він зупинився й завмер над обличчям якоїсь дівчини, схожої на циганку: вона спала на возі обличчям до місяця, і її вустонька сниниді, видно, щось нагадали, бо він довше, аніж на інших жінок і дівчат, дивився на неї заплющеними очима. «Хабіджа...» — усміхнувся він до дівчини, та пішов від неї... Білий, тонкий, високий, з воза на віз, сновида обійшов увесь табір: над жодним обличчям він більше не зупинявся.

Тиміш Вихорець, лежачи посеред табору під конем, стежив, як сновида дійшов до порожнього Шостакового воза,— Сашко, видно, кудись утік або ж лежав у возі камінчиком,— ступив однією ногою на дишло, другою — на землю, на паморозь, і з піднятими над головою чобітьми, босий, тим самим шляхом, що йшов і сюди, подаленів до Брацлава... Знову пугукнув з Брацлава сич, і знову йому обізвався з лісу за табором другий...

З-під башти Жолкевський бачив, як Ясельський увійшов у ворота і, проминувши покляклу сторожу, піднявся по насипу, зайшов до намету Збаражського, поставив чоботи під запинало, ліг на кошму й, гріючи губи місячним світлом, все шепотів: «Хабіджа... Хабіджа... Хабіджа...»

Місяць зайшов. Світало. Ще не світало, але мало ось-ось. Жолкевський помолився і наказав ад'ютанту скликати полковників.

Драгунів Жолкевський вирішив поставити збоку, від правої своєї руки: як сонечко тільки зійде, засліпить повстанцям очі, вони нападуть на табір від лісу. На драгунів з-поза возів вигребеться козацька кіннота. Нехай вискакує.

Від часу, коли від повстанців відійшов зі своїм полком Шаула, у них, у Шостака, лишилося кінноти хіба що на сльози... Ландскнехти і пікінери почапають по прямій — скільки тут бігти? Тут нема чого й бігти — за півгодини і в таборі! За драгунами, ландскнехтами та пікінерами потрибають легкі гармати. Гусарів і жовнірів Жолкевський вирішив не пускати. Гусарів — з любові, а жовнірів — від жалю. Служили в жовнірах, як на те, люди літні. То ж нехай хто із них лишній день поживе.

Розвиднялось поволі. В небо найшли кудлаті з півночі хмари, і з них замерехтіло сніжком. Від веселого снігосію стало світліше. Наливайківський табір не ворушився. Крім поодиноких на возах вартових, у ньому не виднілось нікого. «Чи вони іще сплять? — подумав Жолкевський.— Перепилися і пухнуть?» Та Жолкевський знав, що голота не спить і чарочки не пригублювала. Тоді воно що? Може, в таборі їх нема? Лишили про око де-не-де на возах чатових, а самі з брацлавщанами здиміли з табору невідомо куди? Та про це б Жолкевський неодмінно довідався, бо його розвідка кружеляла навколо козацького кишла з вечора й цілу ніч. Та й наливайківські коні темніли скопищем посередині табору за возами, а біля них — ні душі! Лише порожні сідла на конях прибілювало сніжком!

— Не розумію! — сказав Жолкевський полковникам.— Що за нечиста сила!

— А ви, пане польний гетьмане, починайте! Ви починайте, і вони віднайдуться! — посинілими пальцями патер дон Комулео застібав сутану на залізні гачечки.

— Я, ваше преподобіє, знаю, коли мені й що! Коли починати і коли закінчувати! — не стримався, пробілів бровою Жолкевський.

— Гляньте! Гляньте! — в один голос заговорили Струс і Збаражський.— Пане польний гетьмане, подивіться на табір!

Жолкевський відірвав прикипілі, засніжені очі від Комулео й повів малиновою брошкою на чорно-білий наливайківський табір. Він глянув на табір, і його голова відкинулася, як від вогню. Відхитнулися і полковники. Жало-язик в Комулео завмер. Вартові на стіні переглянулися.

Двісті козацьких возів підіймались у повітря. Сірі возові колеса відштовхнулися від присніженої землі, на хвилину затримались і знову пішли понад полем, понад кіньми в зимове небо. Вози підіймалися тихо і рівно, а вже як гойднулися, то гойднулися, наче колиски. Колиски! Бо в них і справді, ловлячи руками й губами сніжини, стояли діти!

Першим знайшовся Комулео:

— Вози — не самі! Під возами ідуть козаки! Їх несуть козаки! Вони їх сплавляють до Бугу!..

Жолкевський нагріб з намету пригорщу снігу, вмився, а заразом і протер снігом очі. Тепер він вже бачив ясно: на возах куталися жінки, куталися під сніжинами діти, кругліли, видно, із солониною темні діжки, бочки з порохом та гармати. А під возами, підставивши під них спини і плечі, по восьмеро і по десятеро, заточуючись, ішли наливайківці. Всередині табору, як з-під землі, повилітали в сідла на коней вершники, витягли з піхов шаблі й рушили разом з возами. В будь-який час козацькі вози могли розімкнутися і в будь-яку мить, в будь-який бік кіннота могла вискочити з табору в поле для бою.

Почорнілий від сутани і люті, патер дон Комулео мовчав. Комулео боявся, що ко[illegible] він знову порадить щось Жолкевському, той може с[illegible]піти й принизити його перед полковниками: як і кожен ідейний вождь, у душі єзуїт був боягузом.

Торкнувши колесами воду, вози занурилися у бистрину. Табір зайшов у Буг. Темна вода під вусами в козаків забурчала, вони якнайвище задирали носи, аби не напитися носом, бо як насьорбаєшся води, та ще й носом, то захлинешся, втопишся... Чи, може, поки не пізно, повернути назад, на берег? А що на березі? Задубілими, посинілими стати під очі Жолкевському?

У возах плавали брацлавщани. Пограбілими пальцями вони чіплялися за мішки і гармати. На спинах у них,— і дідів, і прадідів, і жінок,— сиділи, рятуючись, діти. Дитячі маківочки посипало вже не сніжком, а снігом. Посередині табору маячіли гриви і голови — то пливли коні. Все глибше і глибше табір занурювався у воду. Дехто із козаків, хто був на зріст невисокий, уже почав захлинатися, і наливайківці як дійшли, похитуючись, до половини ріки, то там і зупинилися. Глибше брести було страшно.

Полковник Сашко Шостак, що чорнів оселедцем між хвилями під переднім з двома гарматами возом, переживав, як ніхто: Сашко іще звечора сам промацав, проміряв, прощупав дно і ногами, і дишлом — вода сягала по груди, значить, з табором на плечах можна було через неї брести. А на ранок води несподівано прибуло, і тепер доводилось або ж потопати, або ж погибати задурно під ядрами й палашами Жолкевського. Хапаючи ротом воду, а ніздрями сніг, сподіваючись уже лиш на Бога, Шостак ступив зопалу іще крок, за ним ступив другий і раптом відчув, що дно

під ногами почало потроху рости, твердіти, підніматися вгору. Вода раптом спала Сашкові по кінчики вусів! Полковник оглянувся назад, на табір, якого вже ніби і не було — він сховався увесь під водою, і лише голови козаків, голови брацлавців, голівки їхніх дітей та голови коней на вировищі показували, що табір іще живий, що він, бідолаха, є. Сашко тим головам хотів було щось крикнути, та вуса вже змерзлися, вмерзли і закували губи, так що він і не крикнув.

Патером дон Комулео засіпало.

— Схизмати вигрібаються на той берег! Пане польний гетьмане, не проґавте! Поки вони в воді — з гармат по них, з гармат!

Крізь перший мороз і першу зимову легку і веселу віхолу Жолкевський, дивлячись на побілілий посередині Бугу наливайківський табір, сказав:

— Таких я не б'ю!..

Він зійшов з брацлавської стіни, сів на коня і велів повертати військо назад,— в Молдову, за Дністер.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Того року горобина вродила рясно, зима прийшла рано, перемерзле вовче виття над снігами кришилось, як шкло. Наливайко, рятуючи своє переполовинене військо від голоду і Жолкевського, пішов снігами на Білорусь. Як відламався від нього Шаула, то з двох тисяч душ, що зосталися при Наливайкові, тисяча попрощалася з ним до весни й роз'їхалася-розійшлась по домівках. Друга тисяча безпритульних нетяг тяглася з тисячею сухоребрих коней, а з ними двісті возів, покладених замість коліс на полоззя, одинадцять гармат і сорок дев'ятидульних мідних ожиг-кулеметів, які зробили самі ж Наливайкові ковалі.

Лишилися з Наливайком Шостак, Петро Жбур з відмолоділим Куріпочкою, поранений у груди на Січі Семен Оливка та Яків Шийка. Та ще прибився до них з Острога

молодий богослов Адам-Микола Мартинко, що після того, як Наливайко полк Сашка Шостака поділив на два, козаки обрали Мартинка своїм полковником — так він припав їм до душі. Насамперед тим, що він, як і Наливайко, був неперевершеним пушкарем. А ще Адам-Микола Мартинко возив із собою і знав напам'ять Біблію, надруковану в Острозі. До того Адам-Микола знав одинадцять мов. А козаки поважали тих, хто знає далекі мови. Бо такий чоловік, думали сіромахи, навпростець розмовляє з чужими народами, хоч тих народів і не видно... А ще лишилися з Наливайком двадцятеро китайців з У Пу, євнух Назар та дев'ять верблюдів. Оце і все його, Наливайкове, з чотирьох тисяч військо перед тим, як іти на козацький хліб у Білорусь.

Тим часом війна германських імператорів Рудольфа та Максиміліана з турецьким султаном Амуратом заплуталася й притихла. Жолкевський, як веліли йому король і Замойський, стояв на чатах у Молдові й терпеливо чекав, коли вогонь на Дунаї погасне, а він тоді знову оберне обличчя до Наливайка. Жолкевський вже знав, що злуки з запорізькими козаками у Наливайка не вийшло, і він з цієї нагоди запалив у своєму наметі ще одну свічку. Та передчував Жолкевський і те, що тепер, опинившись перед Польщею знов наодинці, Наливайко і горда його, ревнива й ранима в своїй православній вірі голота буде битися, як ще не билась. Про це Жолкевський мав пам'ятати. І він про це пам'ятав. Між іншим, він пам'ятав, не забував і про іншого чоловіка. І тим чоловіком був теперішній гетьман реєстрових козаків в Україні, колишній кошовий отаман Запорізької Січі Григорій Лобода. До цієї пори Григорій Лобода до Наливайкової справи не приставав. Він сидів на київському Поліссі в родовому селі Сошники. В свої сорок п'ять літ, козак з діда-прадіда, Лобода почепив шаблю в хаті над ліжком відпочивати, узяв молоду жінку, господарював, багатів, давав із колишньої своєї, добутої у походах, військової здобичі гроші й коштовності на церкви і монастирі, і потихеньку ненавидів Польщу. Бо хоча Лобода та його чотири тисячі реєстрових козаків були привілейовані, на відміну від козаків Запорізької Січі, мали ґрунти, луки, ліси, води, мали сукно і злоті з казни польського короля, та навіть сліпий і той би побачив, як Польща з ксьондзами і єзуїтами підминала Україну під себе. Дивлячись на оце на все, м'який, розважливий, добрий Лобода кипів удень і вночі. Кипів, скаженів, розпалювався, та шаблю над

ліжком як почепив, так зі стіни й не знімав і помогти Наливайкові не помагав.

Григорія Лободу Станіслав Жолкевський ставив високо, як себе. Хоробрість хоробрістю, але військовий талант, голова в Лободи — таких пошукати! Ходити на такі турецькі фортеці, як Акерман, Очаків, Тягиня, Оргіїв, Джурджу, навіть він, сам Жолкевський, маючи під рукою регулярну державну армію, і то мусив би ще подумати. А Лобода ходив. Будучи кошовим Запорізької Січі, на чайках, водою, він водив козаків на турецькі твердині — палив, колошматив, а деякі й брав! Хто, як не він, Лобода, після взяття Акермана задля приязності й поваги послав германському цісареві Рудольфу яничарські значки і взятого у полон пашу?

От про кого, про Лободу, думав Жолкевський. Думав і потерпав: ану ж як раз м той вийде з-під Польщі, з-під короля й зі своїми першокласно озброєними, добірними українськими хлопцями реєстровцями-козаками стане пліч-о-пліч із Наливайком? Тоді, пане польський польний гетьмане Станіславе Жолкевський, разом зі своїми жовнірами, драгунами й гусарами,— тримайтеся!.. А ще: канцлер, коронний гетьман Замойський Жолкевського сповіщав, що на Поділлі й Поліссі, дивлячись на Наливайка, з'явилися нові селянські ватаги. Замойський називав навіть імена їхніх призвідців: Голий, Панчоха, Танський, Заремба, Федір Полоус, Поплавський, Мітла, князь Олександр Вороницький, Олександр Гуменецький, Олександр Гулевич, овруцький сотник Олександр Слуцький, Андрій Ганський, Матюша, Ростопча... «Та все це дрібнота,— думав Жолкевський.— Головне — Наливайко». Та перед тим, як знову вирушити на нього, в Жолкевського у Молдові були справи: він мав зігнати з престолу господаря Розвана й посадити на трон Єремію Могилу. Цією роботою він і зайнявся і сподівався, що вона в нього займе часу небагато — день-два, не більше. Хоча в такім ділі ніколи зарікатись не треба, бо сподівання на скинення когось із престолу за день або два може обернутись на місяці: за Розваном стояли турки. І поки турки були пов'язані війною з Габсбургами на Дунаї, Розвана погнати з трону було самий раз. А Єремія Могила хоча й православний, та сидітиме на молдавському престолі з руками, ногами і головою польською, тільки вдаючи з себе вільного і незалежного.

Та все-таки головне — Наливайко.

А Наливайко перед тим, як заховатися в Білорусі, по дорозі напав на Луцьк. Здобувши фортецю, він зрозумів,

що з тисячею своїх зайдиголів лишатися надовго в гніздищі єпископа-уніата Кирила Терлецького, а від нього неподалік сусідити з іще затятішим фанатиком Рима володимир-волинським владикою Іпатієм Потієм ризиковано. В будь-який час вони могли б таємно відкрити луцькі ворота, скажімо, тому ж Станіславу Жолкевському чи зятеві князя Острозького литовському гетьману Радзивіллу-Сирітці. Тоді біда. Що проти них поставиш? Тисячу змаруджених козаків?

Луцький бургомістр та його магістратський уряд, а з ними й староста міста Олександр Семашко як тільки подумали, що Северин Наливайко схоче зостатися в них на зимові лежі і що сюди, у добробутний Луцьк, можуть нагрянути строї Жолкевського або Радзивілла, вирішили будь-що Наливайка позбутися. Та поки що, скупі, вони вичікували. Аж лише тоді, на третій день Наливайкового стояння, коли Наливайко, аби не злидарювати, шугонув шляхту й костьоли,— магістрат, староста, біскупи, а з ними і караїми, вірмени, греки, хорвати, німці, одне слово, усе європейське та азійське торгівство, прийшли шануватися: за їхніми спинами бекали, ревли і рохкали подарунки — вівці, бички, воли і білі, як снігові намети, розкохані та роздобрілі так, що були не в змозі самостійно підвестися, вимиті вдома літеплом, рожевовухі свині. Поза ними, в шкіряних фартухах, попеременно хукаючи в закоценілі руки, з ножами і швайками темніли напоготові забійники й колії. Аби уласкавити Наливайка, державники Луцька прикотили йому сто бочок гречаного меду, принесли тисячу лантухів гречаного борошна, упряж, полотна, верети, рядна, а також п'ять тисяч валянок та білих дублених кожухів, щоб наливайківці в них і ходили, і підстеляли в санях під боки, й укривалися з головою, бо в зимових лісах, чи де вони будуть, носи, як сніги, можуть і побіліти. А православні лучани поставили перед Наливайком шкіряний, під зав'язку, мішок золотих польських злотих. Все це Наливайкові подарували. А от луцькі фортечні гармати і гаківниці, свинець і порох він подарував собі сам — одне зняв зі стін, друге забрав з погребів і все повантажив на сани.

Через ніч Наливайко з Луцька пішов на північ. Вдосвіта через поголубілий льодовий Стир, під шовковою сіянкою-сніжком, що весело грав над конячими вухами і санками, над шапками і кожухами виспаних козаків, довгою, покрученою вервечкою військо рушило в сторону Білорусі. Та ледве воно переїхало Стир, як у спину йому, ніби змовились, спочатку зашепотіли, а через мить заговорили, а ще через мить заголосили костьольні радісні дзвони. За цим разом

вони і справді забили радісно, бо позбулися козаків. Розбуджені на липах біля костьолів ворони сполохано загравчали й, не знаючи, що робити — чи плакати, чи журитись, полетіли за Наливайковим військом. За Стиром, перед лісами, вони наздогнали його, і під сіянкою-сніжечком почорніли над саньми й кіньми. Та мандрували вони недовго. Як тільки за Стиром Наливайкове військо втягнулося в замерзлі болота й ліси, ворони опам'яталися, що не туди й не за тими летять, перелаялись у небі, шукаючи винного, хто перший проснувся і хто перший злетів і повів, розвернулись назад і поцурпелили до Луцька досипати на молодих, та вже кріпких костьольних липах.

До останнього дня, до того поголубілого досвітку, єпископи Терлецький і Потій, як і всі лучани, не знали і не могли ні в кого довідатися, куди Наливайко із Луцька піде. Всі, певна річ, припускали, що він, налякавши поляків тут і взявши з них контрибуцію, поверне голоблі знову назад, на привітне до нього Поділля або ж на не скатоличену ще до краю, неповоротку від багатства Київщину. Про те, що він зненацька заверне в бік Білорусі, в голодні сніги і вьоски,— ніхто й не подумав.

І Наливайко не знав, що тільки його козаки простелили в снігах ніжний слід від полоззя саней за мовчазний задубілий Стир, як від Терлецького і Потія відразу ж погнали гінців у Молдову до Жолкевського, у Вільно — до Радзивілла, а так само — до слуцького старости Ієроніма Ходкевича, щоб гінці сповістили їх трьох, що від Луцька Северин Наливайко подався на білоруський Слуцьк. До того ж, з Луцька на Слуцьк дорога лише одна, і Наливайко пошурхав нею...

Довгі роки бездітний, завжди сумний Ієронім Ходкевич не міг нарадуватись — жінка збиралася народити! Ще два місяці тому Ходкевич відвіз її в Вільно під нагляд лікарів Криштофа Радзивілла, бо в Слуцьку, як здавалось йому, лікарі були не такі. Дитятко ось-ось мало прийти на світ, і через те, незважаючи на звістку за звісткою, що до нього має навідатися Наливайко, Ходкевич себе не спинив, спорядив для дружини і первістка застелені хутрами сани й рвонув на Вільно. Поза тим, перед південною брамою міста, де з Луцька на Слуцьк тьмяно білів один-єдиний шлях, там, на тому шляху, у лузі, Ходкевич замаскував триста своїх гайдуків. За присніженими гайдуками, на стінах замку, чекаючи Наливайка, чорніли гармати. Аби не дошкулила морознеча, Ходкевичеві гайдучки зверху жупанів напнули

ведмежі та вовчі шуби, взяли хліба й до хліба, і відтепер, аби не Наливайко, вони, підклавши під щоки рушниці, могли би ніжитися в теплих снігах до весни. З прихованих білих ям пахло наливочкою, салом і часником, а від гайдукового одягу містечковій собачій громаді крутило в носах ведмежим та вовчим духом.

Передвечірня зимова тиша облягала і Слуцьк, і луги поза ним, і ліси. Все, що дихало і жило, вкладалося на ніч. Над черепичними при костьолі дахами рябим даленіючим боком померехтіла сорока й мовчечки за черепицями сіла.

Далекі ліси заслонила вишнево-зелена мла, і з тієї лісової імли, запряжені в тихі сани, нечутно, наче їх і не було, з'явилися кінські голови. Враз натягнені віжки підкинули їх догори — голови зупинилися і завмерли. Один лише білий задиханий дим валив з їхніх пухнастих в інеї ніздрів. За кінськими крупами по двоє-троє, а де й по четверо, закутані кожухами, поміж бочками, лантухами й гарматами, звісивши з саней у валянках ноги, обмерзлими вусами сріблилися Наливайкові козаки.

Це справді були вони, а в примерклому лісі в засідку на Наливайка міг залягти і Радзивілл, і могилівська кіннота Буйвіди, і гайдуцтво Ходкевича. Радзивілл, Буйвіда і Ходкевич знали, що Наливайко вже впав у Білорусь і що дрімати він їм не дасть. Розуміли вони і те, що з таким урізаним військом зимувати на Україні він побоявся через Жолкевського. В Білорусь Наливайко зайшов, аби передихати в ній до весни, а там знову зібрати військо докупи і знову вихопити шаблі. Щоб цього не сталося, великий литовський гетьман, могилівський полковник та слуцький староста мусили вже тепер, у снігах, об'єднатися і гнати, погнати Наливайка, як звіра, на Україну назад у степи, вигнати його на зачаєного польського польного гетьмана Станіслава Жолкевського, а тоді, навалившись, добити його й на тому цій українській пісні покласти край...

Тепер за спиною в Наливайка стояв Жолкевський, а спереду і з боків — Радзивілл, Буйвіда й Ходкевич... Тепер над його головою гриміло з усіх чотирьох боків...

Северин Наливайко з полковниками Шостаком та Мартинком, сотником Жбуром і Семеном Оливкою полишили на галявині військо і виїхали з лісу в підлісок. Вони оглядалися на засинілі боки кучугур, бухикали в кожухи, проїхали трохи іще й зупинили коней над вершками заметеної лози. За лозою внизу вгадувалася ріка, бо там ніщо не росло. За рікою сивіли луги. Там, у лугах, колись

бовваніли в осінніх туманах копиці сіна, потім їх позвозили в замок, і тепер на їхніх місцях, одна за другою зменшуючись вдалечині, жовтіли самі сумні круговини. За тими прижовклими круговинами по білому безгомінню двома чорненькими цятками щось наче йшло чи стояло. Час від часу воно зникало, видно, провалювалось у сніг, та з'являлося знову і чорніло вже більшеньким. Воно наближалось. За тим, що чорніло, знову глухли луги, і вже аж там, аж там поза ними, за димчастими стінами замку сидів звечорілий Слуцьк.

Ще будучи на Волині, Наливайко послав у Слуцьк на ярмарок Якова Шийку та Медолиза — розвідати, скільки у місті зимує людей, скільки у нім гайдуків і гармат і як там із сіном і харчами. Шийка і Медолиз покривилися, витерли кулаками від вітру й морозу засльозені очі, накидали в сани лляного г дива, кинули під верету мішок з припасом й парою коней,— Ши́йка Шийко́м, а Медолиз своєю Голубкою,— нехотячи, поїхали...

Тепер, як домовились, саме на цю годину їх на узліссї Наливайко й чекав.

— Петре, може, тобі видніше: те, що перед нами чорніє,— іде воно чи стоїть? — спитав Наливайко Жбура.

— Як на мої очі, то наче йде. Ряботить...

— Ану ж, як Шийка і Медолиз! — Наливайко зняв рукавицю і заходився надихувати в неї тепло.

— Ні, по-моєму, не вони,— і в свою рукавицю захукав Жбур.— У наших кумів були коні, а ці бредуть самотою. Не інакше як двоє безкінних сябрів тягнуть сани у луг по сіно.

— Але ж де ти, Петре, бачиш у лузі сіно? — запарував з вусів Оливка.

— А на круговинах? Нагребуть, як схочуть, граблями! Теж мені сіно! Та моєму Куріпочці сани сіна якраз на місяць! — розщедрився для Куріпочки Жбур.

— Так чого ж проти ночі? Невже сябрам дня не було? — димів далі Оливка.

— Може, гукнемо до них, нехай скажуть? — усміхнувсь Наливайко і подивився на Жбурового Куріпочку: той косив оком на свіжий, лапа за лапою вовчий слід.

Куріпочка стояв зі своїм господарем і придивлявся, як поруч з ними колишній ханський Резі стоїть зі своїм господарем Наливайком. Куріпоччина губа одвисла: Резі під гетьманом спав, аж похропував! «Не конем тобі бути, а кажаном на бантині в стайні!» — подумав Куріпочка. Подумав і перестав помічати Наливайкового коня зовсім. Він

став позиркувати-поглядати, що робить його Петро. Петро, як і Наливайко, Шостак, Мартинко й Оливка, когось із снігів виглядав та слухав. Звісивши з Куріпочки в валянках ноги, Жбур наче молився: він зняв з голови шапку й поставив вуха і очі на далечінь. Вуха його від морозу порипували.

Ліворуч від Куріпочки на незнайомому коні чорною, мов корч, головою чорнів полковник Мартинко. Мартинко слухав сніги так само без шапки, опустивши очі на гриву свого коня, і думав Куріпочка: «Який цей полковник гарний, ну, чисто тобі, як Жбур!..»

Полковник Шостак слухав сніги, приклавши долоні до вух, і думав Куріпочка: «Полковник Шостак четверовухий, а я безвухий, самі обрубки».

Семен Оливка слухав сніги свистом із пробитих грудей, і думав Куріпочка: «Добре хоч свистом, бо на Січі тебе запорожці могли б убити».

Наливайко відкинув голову на білий комір білого кожуха, Наливайків борлак гострів у небо, і подумав Куріпочка: «Гетьман слухає сніг борлаком».

Раптом над снігом запах кавун! Від того запаху Куріпочка задихнувся, Резі прокліпався, а Наливайко з товаришами обернулись на ліс, до війська: на галявині двісті козацьких саней вже поставали кружка, з кіньми всередину, і наливайківці, вмостившись на веретах і ряднах, краяли шаблями рябі кавуни. Прислужували китайці: на чотирьох окремих під напиналами санях вони об'їжджали табір по колу й на кожних двох козаків давали по кавуну. Ялини всіялись білками — білки оточили козацький табір, і їхні носики розцвіли. Вигризені скибки козаки кидали верблюдам і коням, а кавунячі зерна спльовували на сніг. Правлячи з ялин хвостами, білки кружеляли на зерна, і все навколо захрумало та залущало. Тепер кавунами ласували всі: козаки, коні, верблюди й щасливі білочки.

З білками на головах і на плечах, загрібаючи кожухами сніг, з-під обважнілих ялин, з жаріючим в руках кавуном урочисто вибрів У Пу, а за ним євнух Назар.

— Слава, непогамовний! — привітався У Пу і вклонився Наливайкові в стремена.

— Слава! — привітався і Наливайко, нахилився з сідла, взяв уже з оббитими зернами скибку й звернувся до євнуха: — Пане Назаре, звідки у нас кавуни?

— Це, пане гетьмане, таємниця. Але спитайте в У Пу.— І євнух Назар, перекладаючи, затьохкав до старого китайця: — Гетьман запитує, звідки у нас кавуни?

У Пу, мов на холоді місяць, ясно і чисто дивився на Наливайка, а коли почув його запитання, так само ясно і радісно гетьманові й відтьохкав.

Євнух переклав:

— Кавуни, пане гетьмане, з молдавських сараїв у Луцьку. В торговця, молдаванина-чаєлюба, У Пу виміняв їх за фаянсову піалу.

— Так-таки за одну піалу — четверо саней кавунів? — прискалився Оливка.— Щось-бо мені не віриться!

Євнух, вислухавши Оливку, заговорив до У Пу. І переклав він китайцеві так, що в того три його волосини на підборідді зробилися біліші від снігу. Очі його підстрибнули, і він, як з вогню, вихопив з Наливайкової руки напівз'їдену скибку й, похлинаючись, почав її похапцем їсти сам, а тонкий його голос враз набубнявів сльозами:

— Як ви, царю, могли подумати, що я кавуном здумав вас отруїти! Як ви, навіть мислях, могли таке припустити! Тепер, щоб ви бачили, я його сам... я його сам!..

У Пу скибку вже догризав. З ялин на щоки йому сіялася пороша. Наливайко підняв було руку погладити старого по шапці і заспокоїти, коли раптом У Пу посинів, захилитався і впав на вершечки лози. Білки з його плечей і голови вилетіли на ялину. На гіллі вони там і повисли, як шишки, і їхні сторчкуваті хвости стирчали тепер, мов сизі димки з димарів на морозі. Наливайко скочив з Резі, нагнувсь над У Пу, розстібнув йому кожуха, під кожухом халата і став його груди розтирати порошею. Та не минуло й хвилини, як, прийшовши до тями, У Пу щось пригадав, розплющив очі, підвів на зомореній шиї макову голову, діткнувся срібними волосинами до чорних Наливайкових вусів і прошепотів:

— Мій пане гетьмане-царю-імператоре! Гайда нарешті в Китай, бо на цій холодній землі ніхто нікому не довіряє! Не віриш і ти мені...

У Пу зіп'явся на ноги, згорбився, худими руками підняв зі снігу повстяну білу шапку й почовгав валянками у ліс. Білки з ялини знов скружеляли йому на плечі й голову, і він разом з ними, наступаючи на поли не з його плеча кожуха, зашпортуючись та падаючи, подибав до війська. Євнух Назар свої скибки поставив на кучугуру, взяв китайця під руку й повів у табір.

Кавунові скибки на кучугурі так свіжо горіли, що Оливка і Жбур занесли над кіньми ноги, аби взяти собі по одненькій, коли Наливайко, не відриваючись від волошкових перед собою снігів, заговорив:

— Вони! Присунули-добрели наші прояви!

— Ми, пане гетьмане, ми! — півнячими голосами задеркотіли Шийка і Медолиз. Там, унизу, де вгадувалася ріка, вони покинули з прядивом сани й, подаючи один одному руки, чіпляючись за вершки верболозу, видряпалися по заметі до Наливайка, Шостака, Мартинка, Жбура й Оливки.

— Коні! Де ваші коні, що плуганите сани самі? — перше, про що запитав Шийку і Медолиза нашорошений Жбур.

— Нема наших коней! Нема вже, Петре, мого Шийка́!

— І моєї Голубки,— дивлячись на Жбурового Куріпочку, пожалівся Степан Медолиз.

— Як-то нема? — випалив Жбур.— Вовки їх роздерли чи яка ще біда?

— Ні, не вовки. Цигани.

— Про вовків і циган потім! — перебив їх обох Наливайко.— Кажіть, що бачили в Слуцьку?

— Пане гетьмане, дайте нам хоча б по шматочку хліба, бо погибаємо. Вже ось три дні, як ріски в роті не мали!

— Кавуна хочете? — і Наливайко підняв з-під пороші дві кавунові скибки. Шийка і Медолиз схрумали їх мало не зі шкірками. А Медолиз сказав:

— Солодший від меду цей сніговий кавун!

— Якби ще до нього й кусманчик сала! А до сальця ще би...— Шийка під поглядом Наливайка замовк, відвернувся і став бухикати за плече, а коли пробухикався, то забасив: — Пане гетьмане! В Слуцьку дві брами. Північна брама й південна. Північна для нас підходить — вона стара і гнила. Дерев'яна. Торкни її двома-трьома ядрами — і ми, пане гетьмане, в місті! А от перед південною брамою в лузі, якраз на шляху, Ходкевич запорпав у сніг свою гайдучню. Для нашого перестріну. В замку на стінах дванадцять гармат і вісімдесят гаківниць. Народу, без ярмаркових, тисяч зо дві, зо три. Люди бідні і злі. А злі через те, що бідні. Ще дотемна всі зачиняються по хатах віконницями. Ночувати нашому брату в санях, у прядиві...

— Все? — запитав Наливайко.

— Ні, гетьмане, ще не все. Ми тебе з Медолизом просимо: не посилай нас більше нікуди вивідувачами. Вивідування — воно не для нас. Ми з кумом цього не любимо. Чи я, Степаче, кажу не так?

— А в Слуцьку в жінок очі сині. Так і виглядають з білих снігів,— невідомо до кого звернувся Медолиз і огля-

нувсь на вишневу зорю, що вже зійшла над темно-фіалковими сніговими лугами.

Наливайко пішов у себе, і видно було по ньому, що він щось вирішував. Притислі тишею ялини осіли на сніг й, окрім тиші, не чули нічого. Обняті тишею, помовкли коні і козаки. Один лиш Куріпочка своїми обрубками чув, як у його Петра від морозу порипували вуха.

— Пане полковнику,— Наливайко обернувсь до Мартинка,— ви зі своїм полком оточите гайдуків. Оточіть їх і стійте. Не набігайте на них. Нехай у норах і сидять. А який поткнеться з нори, то аж тоді бийте з рушниць. А ми тим часом з Сашком,— Наливайко глянув на вмерзлого в сідло Шостака,— спробуємо, як радить Яків, напасти на місто з півночі... Виходимо з лісу вдосвіта. І дайте, Семене, коням не кавунів, а вівса. А хлопцям — гречаної каші.

— Холодної? Вона ж пане гетьмане, у казанах, як наварили її ще в Луцьку, же задубіла — не вколупаєш! — похопився Оливка.

— То, може, вогнища розкладемо? — різко спитав Наливайко.— Аби по вогнях видно було усім — і литвинам, і полякам, що ми вже є тут?

Оливка без слова підібрав поводи, розвернув коня до ялин і погрібся до війська. Шийка, похвалений Наливайком, витягнув шию врівні з гривою Резі і з щербатого зуба застрибав камінчиками-словами:

— Пане гетьмане! Шийка уже придумав, як без вогню розігріти на холоді кашу! Давайте виставимо її на сани, а козаки нехай обдихують казани! Стануть наші хлопці біля казанів кружка, і кожен нехай дихає й дихає на мідні боки! От каша й нагріється без вогню! Ще й запарує! А може, ще й закипить!.. Ну як, пане гетьмане, я придумав?

— Придумав ти, Якове, добре, та перед тим, як козаки задихають на казани, скажи, де ваші з Степаном коні?

— І хто ваших коней — Шийка́ і Голубку — диха-обдихує в цю хвилину тепер? — підпрягся до Наливайка Жбур.

Червоні Шийчині вуса спалахнули іще червоніше. Він зірвав з голови шапку, зірвав з голови чалму, що в нього була під шапкою, й засвітився до Жбура посрібленим чубом:

— Ти бачиш, яким я став, коли вкрали мого Шийка́? Як мене обдихало сивиною — ти бачиш? А кажеш...— Шийка знов одягнув чалму, а шапкою став протирати від інею вуса.— Я, пане гетьмане, все розповім вам, що з нами трапилось у Слуцьку, лиш Петро хай не слухає, раз він такий!..

— А я й не збираюсь! — вже образився й Жбур.

— Ото й не слухай! Хотів би я подивитись, коли б цигани вкрали у тебе Куріпочку!

— Та мій Куріпочка втік би до мене і з того світу! — запишався Петро.

— Ти думаєш, мій Шийко́ не втече? От побачиш! Ось як удосвіта ми підійдем до замку, то мій Шийко́ від циган накиває копитами і сам відчинить нам удосвіта слуцьку браму!

— Чим? — примружився Жбур.

— А хоч би й ногою! — не розгубився Шийка.— Або головою. У мого Шийка́ що голова, що ноги — як в мене руки! От який у мене кінь!

— Був! Був, та загув!

Шийкою перемняло, і очі його закліпали:

— Пане гетьмане, скажіть Петрові, щоб не дрочився, бо я розказувати не буду!

— Як не хоч, то й не треба! Ніби я тебе ніколи не чув. Чув! — нахилився з сідла до Шийки Петро.

— Тоді чому зачіпаєшся? — відхилився від Жбура Шийка.

— Я зачіпаюся? Ну, добре, я зачіпаюся. А ти?

— А я — ні. Ти перший почав.

— Я?

— Ти!

— Тоді я поїхав! — і вкрай ображений Жбур від'їхав Куріпочкою за ялини до війська. Та недалеко. За першою ж ялиною він притримав повіддя, аби послухати, що ж все-таки з Шийкою та Медолизом скоїлося у Слуцьку, бо як воно так: обидва хлопаки непитущі, а притерлюжилися без коней!

Задоволеним поглядом Шийка провів Куріпочку в хвіст, подивився, ніби у дзеркало, в промите зорями небо, поправив перед небом на голові чалму, затим одягнув ще й шапку, тим же задоволеним поглядом причастив Наливайка, Шостака та Мартинка й почав розповідати, як про найзначиміше в цю мить у світі:

— Саме була неділя. Приїхали ми у Слуцьк. Коли тобі глянь, а там того прядива на базарі — гори! Прядиво на возах, прядиво на полудрабках, на чортопхайках і, як у нас, на розвальнях! І хомути. Хомути на землі, на деревах, на тих сябрах, що їх продають, і на тих, хто їх купує. Навіть на дітях, на їхніх шийках, маленькі хомутики, аби дітки вже вчилися запрягати маленьких лошаток! Подивилися ми із Степаном, що на базарі прядива й хомутів

більше, аніж людей і коней, та й собі думаємо: що нам робити? Ми ж то з Степаном приїхали не за хомутами?

— Про циган, про циган, Якове, не забудь. Не забудь, бо забудеш,— нагадав Шийці Степан.

— Про циган я не забуду, бо їх було на базарі як реп'яхів! І всі ворожать, усі гадають вони, аж підскакують! А що з бідних сябрів за те ворожіння візьмеш? Та нічого! Хіба що прядивом та хомутами, та ще хіба вициганиш яку низку грибів... А тут якраз нагодилися з кумом і ми. Циганки як угледіли нас, то так, як були з хомутами на шиях і срібними сергами у вухах, запахкали люльками і в квітчастих спідницях бігом до нас! А попереду них з хомутиками на шийках, з голісінькими пузенцями котяться-перекидаються циганчата! Не встигли ми із Степаном й оговтатись, як циганчаточка вже на нас! Повилазили нам на плечі, галдикають і л очуть, вуса мені обсмикують, нишпорять по кишенях!.. Злякалися ми із Степаном і давай хто куди, бо обдеруть і роздягнуть! Степан, бачу, почорнів кожухом за корчму, а я жупаном — до замкової стіни! Нарипую валянками під стіною, а сам тим часом рахую на ній гармати, гармати та гаківниці! Оббіг по колу я Слуцьк, набігав дванадцять гармат і вісімдесят гаківниць і, обгавканий собачнею, знову прибіг на базар. Аж бачу, як з другого боку дохекує мій Степан і теж — дванадцять гармат! Підбігаємо ми до саней — аж ні циган, ні мого Шийка́, ні Степанової Голубки. Здиміли наші цигани, і наші коники з упряжжю, й мішок із харчами, й верета... Самі лише з прядивом сани...

— А чому ж ви, як тягнули на собі із Слуцька сани,— обізвався з-поза ялини Жбур,— то хоч би прядиво з них поскидали? Все-таки легше було б!

— А й справді, Якове,— сказав Медолиз,— чому ми його не скинули ще на базарі?

— Забули. Бо якби не забули, то через луги у ліс не тягнули б,— похитав вусами Шийка...

Через північну браму Наливайко вдосвіта вскочив у Слуцьк.

Темні слуцькі хати позалягали в снігах, як сни, що відснилися ще у літі. Рубленими причілковими стінами хати тулились одна до одної, а в них тамували подихи люди та переведена із сараїв в тепло від морозів худоба: люди намагались не дихати зі страху перед Наливайком, а корівки — облизуючи теплими язиками недавно народжених вогких своїх теляток...

Гайдуки убили полковника Мартинка. Наливайкові сповістили про це вже як розвиднілося, на базарі, де він зупинився табором. Почувши цю звістку, Наливайко зліз із Резі, переліг на сани і, поки його козаки знімали із стін гармати та гаківниці та поралися біля вогнищ, пролежав з призаплющеними очима півдня.

За блідо-рожеву мушлю, в якій, як прикласти до вуха, шуміло море, У Пу виміняв у Семена Оливки кілька десятків кожухів. Китайці розстелили їх на базарі і п'ять-шість зшивали в один — шили вбрання для верблюдів, аби горбаті не мерзли. Двоє двопалих уже стовбурчилися в новій одежі — їхні горби, шиї і ноги волохатіли на базарі над козаками, наче кошлаті хмари. Лише піщані очі, що лупали з хмар, та роздвоєні верхні губи говорили про них, що вони ще поки верблюди. Між ними, як сирота, блукав вислючок і дриґотів у них під боками. У Пу висловухого пожалів й одягнув і його в кожушка, а щоби той кожушок з вислючка не спадав, У Пу зав'язав рукави йому під животом. Тепер вислючок тинявся поміж козаками й верблюдами з власним теплом, ні біля кого не грівся і зверхньо дивився на вогнища.

Шийка знайшов Шийка́, а Медолиз — Голубку. Їх, уже підкованих наново, привели в табір самі цигани і самі почали упрошувати, аби Наливайко взяв їх із собою, бо вони і їхній барон такі ж вільні люди, як і він, український гетьман, та його козаки. Циганам було відмовлено. Тоді цигани образилися й сказали, що не випустять Наливайка з Слуцька, доки не поворожать усьому його війську. За другим разом їм відмовлено не було, і решту півдня, а потім у зблисках багать й увесь вечір і ніч до ранку козаки стояли з простягненими долонями, а циганки їм шепотіли, що усі вони, козаки, будуть живі та здорові, неповбивані і щасливі...

Наливайко наказав лишити циганам десять бочок меду, по шапці й по кожуху. На прощання циганський народ козацтву затанцював, і Наливайко через Олеговичі та Бобруйськ знову рушив на північ, на Могильов — місто велике, місто багате, що там можна буде, як вдасться, й зазимувати.

Та не вдалося. Перед Могильовом, на Іллінській горі, з чотирнадцятитисячним військом його чатували великий гетьман Литви Радзивілл та могильовський полковник Буйвіда. Наливайко вже знав, що вони на нього стоять, і він зі своєю тисячею козаків напав на них першим. Накинувся він на них уночі. Під завірюху. Хуга була така,

що заходилось серце. В перші дев'ять саней із дев'ятидульними ожигами на задках Наливайко запряг дев'ятеро верблюдів. В решті ста дев'яноста санях у закручену негодою темінь мружились перед нападом коні і козаки. Козаки поскидали із себе усе, що досі на них було, й лишилися в самих сорочках. У стволах козацьких рушниць вигравала на сопілках хурделиця, а леза голих шабель гострив, як точило, вітер...

Радзивілл та Буйвіда спохопилися лише тоді, коли їхнє осліплене скуйовдженим мороком військо заголосило — його вже рубали невидимі білі примари. А двогорбі, ногаті, у кожухах, волохаті чудища стрибали в мороці, і з них били вогонь і кулі. Жовніри верещали, чудища брембали гильовських міщан, і вони, захлинаючись відчаєм, тікаючи з дітьми в ліси, закидали мотлохом криниці і підпалили і сто.

Підвіяний хуртовиною, огненний Могильов, лякаючи Бога, погоготів у невидне небо...

З Могильова, натопивши коням із снігу води, Наливайко відчув ледь вловиме бажання своїх козаків і розвернув сани на південь, ближче до України. Де лісом, а де полями він рушив на Бихів, щоб стати у нім на зимові лежі. Жбура, Шийку і Медолиза Наливайко вислав у Бихів на розвідку ще загодя, а сам із військом поплив снігами за ними. Небо погасло зовсім. Замість нього й під ним, засіяні заячими слідами, дубіли замети. Густий, як смалець, мороз смалив козакам брови і вуса й на білі ґудзи зав'язував під вусами подих. На третій в дорозі день, загойдані саньми, козаки перемовкли. Спершу, ще як від'їхали тільки від Могильова, вони перебалакувалися, та згодом, коли холоднеча замуровала губи, їм не схотілося ні їсти, ні говорити. Вони мляво лежали на санях один до одного спинами, дивилися, як протікає за полоззями білота, і їм починало ввижатися, що в оцих снігах вони уже не чорняві хлопці, а заснулі на призьбах білі діди.

Не дрімав лиш Тиміш, бо збоку від саней, не покидаючи його ні вдень ні вночі, нікому не видний, курів по заметах синій-синесенький вихорець. Він синів, як завжди, і, як завжди, грів Тимошеву самотню душу. Інколи вихорець відбігав від саней, від війська вперед, робився ніби фіалочка, когось нібито виглядав, та потім знову повертавсь до господаря і знов миготів біля нього. «Оксано...» — шепотів Тиміш та бачив, як вихорець на мить зупинявся і сніг,

освітлений ним, також починав синіти... Тиміш зривав з голови шапку й ховав у неї своє темне обличчя...

Двісті Наливайкових саней, перегойдуючись з одного замету на інший, чорним шнурком розтягнулися на білизні. З білих лісів, супроводжуючи таку силу-силенну коней, ковтаючи солодку слину, ласо вили вовки.

Наливайко від'їхав трохи з замету набік, притримав острогами Резі і став пропускати перед собою одних за одними запряжених коней. Посріблені змерзлим інеєм, коні парко і легко тягли встелені ряднами і кожухами сани, а в них неворухких козаків. Ніхто з козаків не те що не обзивався, а навіть не кашляв. У декого з носа вже повисли тонкі льодові бурульочки, і ніхто їх ні пальцем, ні пужалном не збивав. Військо сповив чадний морозяний сон.

Пропустивши перед собою кілька німих, безголосих саней, Наливайко сказав Шостаку й Оливці:

— Будіть їх усіх! Позамерзають! Будіть, і нехай біжать!

Оливка й Шостак розвернули коней і по затверділій, дубовій ріні заметів поскакали навстріч ковзливому плину саней. Згинаючись понад ними із сідел, вони закричали:

— Підіймайтесь, панове! Вставайте! Злазьте бігом з саней та з ними біжіть, бо позамерзаєте, що вас і вовки не вгризуть!

Козацтво і вухом не повело, не ворухнуло під носом навіть бурулькою. Хоч ні! — дехто з нетяг, аби не чути Оливки і Шостака, натягнув кожуха на вуха. Оливка перевів з-за плеча на руку рушницю. Та його постріл почули хіба що коні і в лісі вовки. Шостак перекрутився конем біля Димка: на двадцятьох оббитих з країв залізом, розкидистих розвальнях Димко з гармашами біля гармат цурпелилися посередині обозу і сніговою окришиною розтирали один одному білі щоки.

— Ану ж, Димцю, підніми товариство гарматою!

Димко дістав з череса сколоте збоку кресало, викресав з нього іскру, трут задимів, гармата мотнула дулом. Саме цієї миті Наливайко грівся біля Резі, тупцював біля нього у валянках, коли над шапкою прошваркотіло ядро. Воно впало під лісом, і пороша, що піднялася від вибуху, на землю і не осіла — вона замерзла в повітрі... Від гарматного пострілу лише кількоро козаків в'яло розплющили очі, кисло глянули крізь Оливку і Шостака, мовби їх над козаками й не існувало, промимрили щось і знову склепили повіки.

Віспяні ямки на лиці Шостака почервоніли.

— Ну і чортові душі! Не хочуть!

— Нема на них Жолкевського або Радзивілла! Отоді б

знали, як замерзати! — Оливка напружився, що б, окрім гарматного пострілу, придумати ще, аби звести козацтво на ноги. Та нічого такого придумати він не придумав, лиш в голову війська прокричав Наливайкові:

— Гетьмане, пропадаємо! Ніхто не слухає!

Та Наливайко й не оглянувся, бо його оточили У Пу, китайці і євнух. У Пу розкидався руками, євнух перекладав, а китайське вояцтво піднімало над головами свої нерозлучні піки, штрикало ними в мороз, ніби показувало Наливайкові і його війську найкоротшу дорогу на небо.

Шостак скочив з сідла, перескочив у сани Димка і сам власноручно затовк в дуло гармати ядро. Затим він узяв у Димка кресало й трута і перед тим, як вибити іскру, наказав десятьом гармашам, що їхали з гарматами в санях позаду, приготуватися з ним, і через хвилину махнув рукою. Гармати гримнули разом. З кінської упряжі залущав, відколюючись, змерзлий ін'ей. Посеред поля знялася одинока ворона,— як вона там вз..ася й чому? — й, немилосердно каркаючи, полетіла до лісу, на Бихів. Від раптового грому гармат китайці біля Наливайка мимоволі попрісідали, лиш козаки... лиш козаки мовчки перевернулися в санях з боку на бік, і ніхто Оливці та Шостаку не показав з кожуха навіть ока. Розтручуючи кіньми китайців, Шостак з Оливкою підскочили до Наливайка.

— Гетьмане! Гармати їх не беруть! Що робити? — Розчервонілі віспяні ямки на обличчі полковника Сашка Шостака поблідли і стали схожими на вощину.— Я, гетьмане, не знаходжусь, як їх підняти!

— А може,— Оливка подивився на У Пу,— попросимо панів китайців роздрухати наше козацтво — познімати його з саней і прямо в снігу вкопати на ноги! Як ви, діду, на це?

Євнух переклав.

— Непогамовний! — сказав Наливайкові, а заразом відповів Оливці У Пу.— Ми би все це зробили, та боїмося. Бо шаблі в козаків хоч і недовгі, та замашні.

— Не бійтеся! — напосідав Оливка.— Наші хлопці, ви ж самі бачите, від морозу які? Вони не те що рушницю чи шаблю, вони себе підняти не можуть!

— Слава, цур тобі пек, непогамовний! — проскімлив У Пу Наливайкові.—Ти хочеш цього? Ти наказуєш? Чує моя душа, що не бачити нам з тобою Китаю, як сьогодні заходу сонця...

— Де наші довбиші і литаври? — раптом запитав Наливайко Оливку.

— Литаври? Які литаври? — не втямив Семен.

Над заметами, над вечоріючими снігами, над похнюпленими під вечір кіньми, над невидним у санях військом литаври спочатку заговорили неголосно і непевно. Чи то палиці перемерзли, чи перемерзла напнута на мідних чашах волова шкіра, чи, може, в довбишів ще як слід не розходилися руки. Литаврові голоси спочатку зашелестіли, як очерет, і, як очерет, нагнулися над лежачими козачими шапками і кожухами, над схованими під ними обличчями. Коні від того шелесту запряли вухами, їхні ніздрі заграли, очі стали кругліші, а Наливайко з Оливкою і Шостаком відчули, що козаки від литаврового шелестіння принишкли в санях і почали прислухатися. Та ненадовго. Бо ось той шелест дошелестів, ніби пішов у сніг, коні полегшено передихнули, Наливайків Резі навіть впівголоса заіржав, та через мить з переляку його підкинуло дибки: литаври ударили, як гармати! Але то були не гармати! То були живі голоси перестороги і небезпеки! Ошелешені китайці відхлинули від проминаючих перед їхніми очима саней, бо, метляючи кожухами, гублячи під ноги шапки, з рушницями, шаблями, косами, бойовими лопатами і ціпами козаки позлітали з саней на ноги й заоглядалися навкруги! А литаври гриміли! Здавалося, з тієї волової шкіри, по якій молотили паліччям довбиші, заревли давно померлі воли, а в навколишніх лісах вовки виструнчились у бойові шеренги!

Жбур, Шийка і Медолиз, що якраз повертались з розвідки і зупинилися на кучугурі врівень з ялинами, все те від лісу бачили й чули: била рушниця, били гармати, били литаври, бив мороз, і, зігріваючись на ходу, б'ючи руками себе по боках, білим-розбіленим полем обіч саней і коней бігло задубле військо. Попереду нього, поруч з Резі, з поводом в одній і з шапкою у другій руці біг Наливайко.

Шийка і Медолиз в один голос сказали:

— Біжить попереду Наливайко, за ним біжить військо, а поза ними чеберяють китайці...

Жбур бачив таке: в білому просторі, в холодному білому часі, у неспинному русі до любові і волі, задихані й мокрі, бігли люди і коні...

В зальодовілому, як обмерзла криниця, Бихові Наливайкове військо прорипіло валянками тижнів зо три, обкашляло білорусам вулиці і хати, розхвилювало дівчат, а дівчатка на вирості, підлітки, як побачили козаків, то стали

витягуватися на очах, щоки і плечі у них покругліли, погляди стали глибші й вологіші,— хоч віддавай заміж уже зараз, у цю хвилину!.. В хаті священика Маковія, де прийняли Наливайка з дорогою душею, дівчат було четверо, і, защебечений їхніми весняними голосами, а особливо найменшою з дочок — Янусею, він виїжджав з чатовими за Бихів, простоював по півночі, пильнував з гармашами біля гармат, бо знав — упосліджений ним зять князя Острозького, самолюбивий до корчів у голові Радзивілл, тепер йому жити не дасть ніде. Наливайко очікував Радзивілла у Бихові вже ось-ось, незабаром. Северин Наливайко здогадувався, що посоромлений ним на Іллінській горі, гордий литовський гетьман у ці дні нашвидкуруч списувався з Жолкевським, виробляв з польним гетьманом спільні думки і дії, та нетерпляче, з криком, чекав, коли його поскубане військо вб'ється в ноги.

А козаки в Бихові не сиділи: повідкидали від церкви сніги, протрусили стареньким людям комини й димарі від сажі, тесали і гнули сябрам на човни березові дошки, плели кошики і корзини, в'язали віники, товкли в ступах просо, стригли овець, а Жбурова сотня в полівниках тіпала льон... В теплі й при добрих харчах оклигали коні — вперше за ці місяці вони зажили по-людськи... У Пу зі своїми китайчиками за ці неповні три тижні навчили їсти бамбуковими паличками не лише бихівчан і їхню малечу, а й отця Маковія! Отець Маковій, сидячи за столом навпроти У Пу, весело миготів паличками над макітеркою, тоді як Оливка до вуха йому прикладав блідо-рожеву мушлю й питав:

— Ваше преподобіє, чуєте, що вам у вусі шумить?

— Чую,— відказував отець Маковій.— Шумить мені в вухо ліс.

— Не ліс, паночтче, а море! Шумить вам у вухо не наше, китайське, море!

— Може, кому й море, а може, кому і ліс! — розмірковував про себе священик.

— От хай дівчата нам скажуть! — Оливка відсунув від себе штофик з наливкою, перегнувсь через стіл і став приставляти мушлю до вушок Маковієвим дочкам.

Дівчата послухали і сказали:

— Мені вітер!

— Мені дощ!

— А мені, як тату!

Лише Януся не сказала нічого. Вона взяла мушлю з руки Оливки й передала її Наливайкові, що підпер кулаками

вилиці й дивився на свічку, яка між ним і Янусею підтавала у свічнику.

На Варвари і Сави ще було тихо, та зранку, як присиніло, на Миколая, литовський гетьман дав про себе знати: з півночі біля Бихова з'явився з снігів полковник Буйвіда. Та не зважився — не напав, а покрутивсь-покрутивсь, переконався, що Наливайко приліг на зиму саме у Бихові, й поніс цю звістку до Радзивілла.

Сумирний, лагідний Бихів зашепотів про литовське військо, і Наливайко, аби не підставляти містечко під ядра, аби люди у нім без горя дозимували, наступного дня перед світом знов запріг коней на південь: цим разом на Речицю, хоч і далеку в лісах від Бихова, та зовсім близеньку від України. Козаки як почули, що йдуть на Речицю, то навіть покинули вечорниці і пририпіли морозиком в хати, де ночували, збиратися у дорогу.

Вдосвіта бихівчани відкрили кругом ворота, й козацькі сани виїхали з дворів. Отець Маковій проводжав Наливайка сім'єю. Вже на подвір'ї, перед воротами, він поцілував Наливайка в чоло, перехрестив його і його невелике військо.

Не було лиш Янусі. Вона стояла у церкві перед іконою на колінах і молилася за людину, яку вона полюбила, як тільки побачила в хаті ще на порозі,— вона молилася за Наливайка...

Між Биховом і Речицею, якраз посередині і якраз у тому місці, де грудневі сніги стояли вище за небо, лежав завіяний Рогачів. З Бихова до Рогачева наливайківці добирались два дні, і в обидва ті дні на відстані перельоту ядра за їхніми спинами стирчав Буйвіда. Він та його — душ із сорок — загін стежили-пасли, кралися за козаками, влипали кіньми в замети, ніби ніхто їх не бачив. Може, й справді ніхто, та козаки бачили... Як проминали якесь примовкле село чи хутір, могильовський полковник слав від себе гінця в Могильов до Радзивілла, що Наливайко тут, що Наливайко ось, що Наливайко скаче на його очах і козацьке військо доковзує до Рогачева.

Перестерігся і Наливайко: на десятьох задніх санях він примостив по ожизі, й тепер кожна ожига дев'ятьма мідними дулами стежила-пасла шляхту, а з нею її призвідця — полковника Буйвіду.

У кого, в кого, а в Петра Жбура терпець урвався. Він не витримав, зняв рукавиці, витяг із-за пояса ятагани й погнав зі своєю сотнею на литовця. Та обережний поплічник Криштофа Радзивілла — Петро ще навіть і не рвонувся за ним, а розвернув лиш Куріпочку й сотню! — вже дав

дропака по заметах на небо і в ньому разом із загоном щез у снігах, бо сніги в тому місці під Рогачевом стояли вищі за небо. «Та нехай цей Буйвіда сказиться! Дурно коней за ним морити! — сказав козакам Петро.— Було би за ким!..» На такі мудрі слова вдячний Куріпочка під Петром не пішов, а, ніби шовковий, простелився! Свої копита він почав ставити так, щоби господар, як схоче, міг би на нім, не підгецуючи, покуняти. І Петро Жбур Куріпочці вгодив: похилив над його гривою голову в заіненій шапці і придрімав... Раптом з копита дибаючого попереду Наливайкового Резі в Куріпоччину ніздрю влетіла крижана скалка. Вона застряла у ніздрі і так у ній заколола, що Куріпочка вже було пирхнув, та аби Петра не збудити, те своє пирхання затамував у собі й не дихав. А коли вже не дихати і не пирхати зробилось несила, Куріпочка вдався до хитрощів: він пришвидшив ходу, порівнявся з Резі, притулився своєю загнузданою щокою до його загнузданої щоки й наче не він, не Куріпочка, а Наливайків Резі, пирхнув-гарикнув, ніби стрельнув із гаківниці. Такого підступництва від Жбурового коня Резі не чекав! Він брязнув гнуздечкою і влупив своїм білим хвостом по обвислім хвості Куріпочки! Та Куріпочка лиш засміявся — його жовті, як гарбузове насіння, зуби жовтаво зблиснули, як би вони в нього і справді були золоті!.. Засміявся Куріпочка передчасно — спросоння Петро від його пирхання скрикнув, Куріпочка стисся й приготувався отримати нагайкою на горіхи.

Та Петро з Наливайком вже оглядались на Якова Шийку, що своєю нагайкою тицяв собі за плече, де на заметах під лісом знову стирчав Буйвіда. Він посміливішав і принадився до Наливайка вже не на один, а на половину перельоту ядра.

— Гетьмане! — обурювавсь Шийка.— Доки будемо рвати око? Доки вони за нами будуть ще теліпатися?

— Нехай-нехай! — відповідав за Наливайка Жбур.— Скоро вони в мене дотеліпаються! Я до них доберуся! От лише не придумаю як...

Наливайко підкликав Сашка Шостака:

— Бери, Сашку, військо й нікуди з ним не звертай. У Рогачів не заходьте, тягніть прямотою на Речицю. А я непомітно на кількох санях вирвуся наперед, заверну у Рогачів і там заляжу. Ви ж собі йдіть, як йдете, заманюйте полковника за собою і не оглядайтесь. А щоби він не напав на мої в Рогачів сліди, то ми прив'яжемо ззаду до саней по сосенці — сліди свої соснами заметемо...

Був би в Буйвіди в ту мить під рукою хоча б його полк, його, Буйвідина, в бобровій шапці з білим пером голова не крутилася б так між розтягненим по білому полю чорніючим Наливайком та Криштофом Радзивіллом, що не йшов і не йшов, барився, не доганяв козаків ні жовнірами, ні гайдуками. Була би в Буйвіди власна потуга, то його з лебединим пером голова туди-сюди не ходила б, полковник відразу пішов би на Наливайка в напад. Він бачив: щасливішої нагоди шарпонути козацького гетьмана годі й чекати! Он як потомлено й сонно повзуть, наче равлики, сірі козацькі сани! Самі ж козаки з батіжками в руках чипіють в санях, мов поганяють самих себе! А запарені їхні коні? Перед мордами їхніх коників висять не рептухи із вівсом, а клубочаться білі захекані хмари...

Щоправда, й Буйвідина шляхта,— загін, сорок душ,— підупала. По виході Наливайка з Бихова Буйвіда заскочив у крайні хати й нашвидкуруч запасся харчами. Харчами невідь-якими, та як напохваті, непоганими: дали сябри йому ріпи і солонини. Звичайно, Буйвідині вояки ту солонину умняли гуртом того ж дня ще до вечора, а вже сьогодні діставали з тороків ріпу — гризли її самі й, перегинаючись з сідел над гривами, давали погризти коням. Хрумкіт стояв над снігами такий, що в заснулім на зиму лісі деякі з сосен, обтрушуючись, розбуджувались-просинались...

П'ятеро посланців погнав Буйвіда у Могильов до Радзивілла і — як у воду! Буйвіда ніби вистрілював посланцями у вовчо-заячу сніговінь, і надія його підтавала: від Радзивілла ні звуку. Чи він занедужав, чи зволікало-боялось з примороженими вухами військо, чи, може, литовський гетьман сподівався від короля королівських гусарів? Та яке може бути хворання, зволікання чи сподівання, коли Наливайко не змигнувши оком опиниться в Рєчиці! В Рєчиці він кучугурами замурується так, що до нього не проповзе під снігами навіть миша-полівка! В Рєчиці козаки передихають, а затим, як роздихаються, то буде біда! Та ще як гукне Наливайко собі з України козацької помочі, то отоді вже, любий литовський гетьмане-недопако, моли Бога про власне спасіння!..

День осідав. За соснами зальодовіли берези. Ліворуч за тими березами прочервонів горобинами Рогачів. Він лише показався димами із димарів, знічев'я погавкав на себе, затим погарчав на далеких чужих в дорозі людей і перегодя замовк, заплющив у будах свої сторожкі, ненабачені, чемні собачі очі.

День крижанів, гостро брався морозом, козацькі сани

зійшли в долину і ковзом-поковзом потьохкали полоззями по тій білій самотині. В Рогачів козаки не зайшли, на вечерю у нім не стали, а потягнулися проти ночі у занімілу сріблисту безвість. «І я у безвість»,— вже без надії на Радзивіллове військо думав Буйвіда, а в бік Могильова більше й не оглядався. Втома в'язала кров, полковник в сідлі огруз. Сніги під очима поважчали. Круглі камінні щоки, бліде кам'яне підборіддя, двометровий Буйвідин зріст придавили під ним коня. Черкаючи під собою снігову задубілу рінь, чорний кінський живіт викрешував з неї сині холодні квіти. «Чи не звернути у Рогачів і там хоч нагрітися? А козаки? З такою силою та ще й проти ночі я нічого їм не зроблю. Хіба нарвуся на засідку та розпрощаюся з тим, що маю...» — говорив собі Буйвіда, помагав своїй сонливій голові не падати, та, зрештою, зупинив коня. Сині квіти під кінським пругким животом погасли, і коню, і полковнику, і снігам стало те іше. Сорок загудзенілих Буйвідиних шляхтичів, як тільки помітили, що їхній полковник спинився, почали помаленьку до нього стягатися. Питати-запитувати полковника їм ні про що не хотілося, бо вони в сідлах сиділи й самі скарлючені, як знаки запитання. В білій рипучій тиші шляхтичі до Буйвіди вже під'їжджали, коли, випереджаючи їх, ззаду, з боку Могильова, на розпашілім коні випірнув вершник — в білім кожусі, без шапки, чорнявий, молодий, дужий хлоп. Не інакше як від Радзивілла! Нарешті!.. Ріпа, що її саме полковник гриз, ввігнав у неї зуби, репнула під зубами, наче різдвяний лід! Побачивши Радзивіллового гінця, терплячі Буйвідині зимолюди хто як міг ожили й посинілими голосами закричали «віват!». «Віват!» — відповів гетьманський гонець, доскакав до полковника і присадив перед ним коня. Буйвіда від хвилювання обгріб хлопа за плечі, перегнув до себе з сідла, притис до жупана й перемерзло прошепотів:

— Моє шанування посланцеві від Радзивілла!

— Я не від Радзивілла! — відшепотів полковнику посланець.— Я сам від себе. Я Северин Наливайко. За вашими, полковнику, спинами — мої козаки. Злазьте з коней, знімайте зброю і йдіть, звідки прийшли! Одно слово, не підіймайте хвоста і робіть те, що я кажу!

«Віват!» — не втихомирювалися шляхтичі, обступали обійнятих полковника і посланця, останнього ж почали аж ніби обнюхувати, чи не пахне він милою чарочкою й домашнім теплом. Декотрі з молодих вояк, оглянувшись на запряжені бистрими кіньми сани, що ззаду наближались до них, взялися на радощах один з одним чоломкатися...

Помертвілий Буйвіда як обійняв Наливайка, так від нього й не міг відірватися. Він його не лише від себе не відпускав, а навіть сильніш притискав до залізних своїх калатливих грудей, як рідного. Лише тонкий в переніссі, а нижче до вусів з широкими ніздрями ніс поволеньки опускався. В полковникову голову тарахнула кров, і його підборіддя на Наливайковому плечі почервоніло, ніби враз обпеклося.

Підпалюючи підковами сніг, козацькі коні і їхні з розпеченими полоззями сани обкружляли литовців спереду і з боків. Сніг зашкварчав, і козаки з підведеними в холодних руках рушницями та оточена шляхта взялися туманом.

Насилу Буйвіда від Наливайка відпав. Погаслим на попіл поглядом він подивився на нього ще раз і тихо заплющив оторочені білим інеєм очі. Потім він їх так само тихо розплющив, тим самим поглядом подивився на Наливайка ще раз, поволі дістав пістоля, перехрестився, перехрестив пістолем гриву коня і вистрілив йому в вухо. Кінь стрепенувся і разом з Буйвідою повалився на кучугуру. Буйвіда витяг з-під його бока свою придавлену ногу, дістав з піхов шаблю, зламав її об коліно і кинув під копита Наливайковому Резі. Тоді він зняв шапку, жупана, штани і чоботи. Він роздягся й роззувсь і, босий та голий, під голими зорями босоніж поринів заметами в сторону Могильова.

За полковником, дохрумкуючи ріпу, в неживому місячному мрячінні, без коней і зброї потягнулися його вояки.

В Речиці Наливайко пробув недовго. І хоча, на відміну від слуцьких та рогачівських ґаздинь, речицькі господині подавали на стіл не самі лише щі та щі, а й затовчені салом борщі, і, повечерявши, кожен козак спав не в санях у прядиві, як Шийка із Медолизом у Слуцьку, а похроплював, розкинувшись, на печі,— довелося наливайківцям зніматися й знову сідлати та запрягати коней.

У Речиці Наливайка знайшли відразу троє гінців. І добились вони до нього не від кого-небудь, а від Матвія Шаули, від Григорія Лободи і з Острога від брата Дем'яна.

Наливайків полковник Матвій Шаула слав Наливайку привіт, а заодно сповіщав, що він живий і здоровий, чого бажає і Наливайкові; що живі та здорові і його, Шаулині, козаки, чого бажають вони і козакам-наливаям; що він, Шаула, нещодавно прийшов з козацького хліба із Мозиря і зупинився на новому козацькому хлібі-солі біля містечка Чорнобиля; що навколо по Прип'яті і Дніпру на селах стоять плачі, бо жовніри та ксьондзи з королівського поту-

рання православні церкви навхрест забивають, священиків безчестять і проганяють, Бога нашого зневажають. «Усі ми предстанемо колись перед Богом, а я, як на мої літа, схилюсь перед Ним найперший. Що я Йому скажу? Як ми Його боронили?» — запитував Наливайка Шаула.

Наливайко ходив по хаті. Під стіною на лаві, спинами до замерзлих шибок, сиділи сотники. Ближче до покуті за дубовим столом, не підіймаючи темних голів, на свої руки дивилися полковник Шостак і Петро Жбур. На ослоні біля дверей, освітлені з печі, в чисто обметених валянках, зігрівалися й мало не лізли вусами в піч посланці від Лободи і Дем'яна. Третій, що прийшов від Шаули й допіру балакав, підпирав плечима одвірок. Шаулин гонець договорив і замовк. Хатня тиша запахла сосновими скіпками смоляніше. Пахучі соснові пломінчики ясніше розгорілись на сотникових обличчях, і обличчя запахли лісом. В печі тягуче заскімлило, і ті дв послів, що нахилились з ослона в піч відтавати, відхили. від неї лиця.

— Я не спитав, як вас зовуть? — звернувсь Наливайко до Шаулиного гінця.

— Мене, пане гетьмане, звати Микитою. І все, що я говорив, я казав з пам'яті. Листа від пана Шаули я взяти до вас побоявся — ану ж бо поляки мене підловлять! Та з пам'яті я, будьте певні, кажу все достоту, бо вона в мене така, що все тримає... А ще вам велів передати полковник Шаула, як тільки весна, то він вас знайде, аби об'єднатися знову. І ще він сказав, поки ми є, то нас, нашу віру і нашого Бога темрява не сховає...

Гетьман реєстрових козаків Григорій Лобода через свого гінця велів Наливайкові передати: він, Лобода, вже не вдома тепер, у Сошниках, а вигрібся зі своїми реєстровими козаками на Овруч й потроху дає жовнірам джосу; єзуїти оскаженіли — сичать православним в очі; польний гетьман Жолкевський, зимуючи у Молдові, з Молдови погрожує і кричить, що ми, Наливайку, з тобою розбійники й зрадники України...

— Не розумію! — посніжілими враз губами прошепотів Наливайко.— Ми, українці,— зрадники України?! Тоді виходить, що кожен поляк, в тім числі і Жолкевський, є запроданець Польщі? Та про себе вони так не скажуть. І не подумають! Бо як же це так, коли поляки, і лише вони, можуть бути і є поборниками й синами своєї Ойчизни. А українці, що піднялися за Україну,— розбійники і бандити!

Наливайко ступив у куток, звідки на нього і козаків, освітлений з печі, з піднятою для благословення рукою,

стояв і дивився Миколай Чудотворець. Ікона була нова, і Миколині очі вогко поблискували, ніби він щойно вмився.

— Боже! — сказав йому Наливайко.— Усі, хто не є, набиваються нам в учителі, лізуть, лізуть, лізуть і повчають, у що нам вірити та як нам жити! І беруть з нас, беруть і тягнуть, і все їм мало і мало! І ми ще й винні, що мало й не так їх любимо!.. Доконали вже до краю. Та знову мало — віддай ще й віру, віддай ще й душу!.. Ні! Так не буде. Досить. Бо ось! — Наливайко вихопив і підняв над собою шаблю.

Сотники на лаві під вікнами заворушилися, з них пішов жар, бо за їхніми спинами взяті морозом шибки почали туманіти. Слухаючи Наливайка, Сашко Шостак перейнявся ним так, що зрозумів: Наливайком говорить він сам і як лоскітно й терпко у нім випростується його беззахисна Україна. «От чому,— думав Шостак,— жити нам треба довго...»

Гонець від брата Дем'яна, син титаря церкви святого Миколи Василь Титаренко, придубів у дорозі на кістку, бо коли підійшло говорити йому і він відклеївся від вогню, від печі, то лише запухкав губами. Титаренко стояв і мовчав. Він ніби наївся німиці. Наливайко вмить насторожився. «Може, що з Галею?» — чомусь раптом подумав він і, напівоглянувшись через плече, примерз поглядом до Василя. Не здобувшись на слово, Дем'янів гонець поліз під жупан, за пазуху, витяг листа й простягнув його Наливайкові. «Отак би й давно! — подумав про Титаренка Жбур.— А то як подати листа, треба іще й патякнути!»

Наливайко узяв листа й, коли, темніючи, дочитав, віддав Шостаку і Жбуру. Сотники піднялися з лави і підійшли до столу. Шостак через стіл передав листа крайньому з них від свічки. Лист пішов шелестіти по сотниках. Наливайко сказав:

— Завтра знімаємось і йдемо додому. А козакам скажіть: маю листа від брата Дем'яна із Острога — луцький єпископ Кирило Терлецький та володимирський Іпатій Потій подалися у Рим до папи для схрещення нашої православної віри із вірою католицькою. Чому вони, зігнувшись у попереках, у Рим подалися? Хто їх послав? Люди? Бог? Ми? У Бога рівні усі! Чи наша віра коли себе ставила над іншими вірами? Навіщо її треба схрещувати? Католики є і будуть. Тож нехай будемо й ми! Навіщо вони прийшли в Україну з мечем і привели єзуїтів? Хто їх просив з їхньою мовою, палями й колесуванням?! Знаю, панове, одне: пожирання одним народом іншого до благодаті не

приведе. Воно призведе до крові. Чи тепер, чи коли. Коли змушені битися віри — переможців не буде. Будуть лише переможені: і ті, хто сильніші, і ті, хто начебто й слабші... Ми будемо захищати себе — свою віру, і мову, і свій народ. А шаблі, слава Богу, в руках ми тримати уміємо!..

«Додому, додому!» — як весняна теплінь, задихало по козаках. Наливайко навіть не думав, що вони так можуть зрадіти! Що вони так вже скучили!

З вечора і до півночі, а з ночі і до світанку, оспівані півнячими голосами, наливайківці лаштувались в дорогу: підстригалися і голились, щось підлатували і латали, підганяли на конях збрую, споряджали зброю свою, а дехто із козаків, вже наче й зібравшись, раптом зупинявся посеред хати й зосереджено думав, чи чого не забув зробити.

— Ви ж, хлопці, дивіться, аби нічого в нас не забули! — оберталися від печей заклопотані рєчицькі господині і знову гриміли коцюбами та р[illegible]ами, де на останній обід з козаками варилося, смажилося та пеклося.

Тлумилися й дядьки-господарі: дубовими ключками вони микали сіно, підіймали його над головами на вилах й несли до саней — підстелити козакам під боки лугового сінця, аби їм у дорозі пахло й було не твердо.

Та найретельніше дядьки поралися біля коней. Верблюдів вони з недовірою обминали, а от біля коней — і гріли їх, і поїли їх, скромадили скреблами так, що Наливайко дивився-дивився, вирішив і лишив їм тих сорок штук, що відібрав у Буйвіди.

Вранці, коли від морозу небо піднялося вище і Наливайко зібрав перед дорогою сотників, у двері постукав Шийка. Ніяковіючи, він привітався, зняв з голови шапку й чалму, та, вгледівши купу старшин, потягнув свою шию й по-свіжому нафарбовані червоною хною вуса назад у сіни.

— Що тобі, Якове? — одягаючи кожуха, спитав Наливайко.

Шийка зніяковів іще більше й махнув з обох рук і шапкою і чалмою.

— Та я, пане гетьмане, потім...

— Потім не буде коли, бо ми вже всі на ногах! Кажи, я по твоїх очах бачу, ти з чимось прийшов!

— Кажи й причини за собою двері. Не вирипуй і не вивітрюй хати! — докинув Якову Жбур.

— А що тут смішного?! — раптом накинувся Шийка на Жбура й на старшину.— По-моєму, тут нічого смішного нема!

— А хто, Якове, тут сміється? — здивувавсь Наливайко і глянув на сотників: — Ти, Якове, щось не те кажеш.

Шийка знітився до краю.

— Вибачте, гетьмане, і ви, панове. Це в мене слова перегнали думку. Це я ще не встиг подумати, як сказав... Гетьмане! От послухайте мене ще один раз. Один оцей лише раз і більше не треба! Ми вертаємо додому й веземо з медом діжки. Я кажу, гетьмане, так: давайте відкриємо ті діжки, перекинемо наших двісті саней полоззями догори й намастимо полоззя медом, щоб нам солодше було повертатися в Україну!

Сотники поніміли, бо воно й справді: чи тут сміятися, чи роззявляти від такої пропозиції рота?

— Пане гетьмане! — витріщився Оливка.— Ви про таке коли-небудь чули?

Тверді і швидкі, як завжди перед походом, Наливайкові очі зупинилися за цим разом на Шийці довше, постояли так на нім, щось ніби для себе відкрили та зрозуміли. Не глянувши на Оливку й на сотників, Наливайко ступив до Якова.

— Ні, такого я ще не чув і не бачив! — і він обома руками обійняв Шийчину очеретяну шию...

Двісті козацьких саней лежали у Річиці долічерева на снігу, і козаки натирали їхні полоззя медом. Вкрай здивовані річинці спочатку подумали, що козаки відкрили діжки з якимось їм невідомим дьогтем, та коли за хвилину-другу в їхніх зимових носах запахло медом,— конюшиною і липовим цвітом! — вони переконалися, що такі люди, як козаки,— люди безсмертні!..

А козаки вже поставили сани як слід, лише тепер на медові полоззя, дістали з тороків і одягли кращі свої, відкладені про запас,— бо, може, уб'ють, то на смерть,— сорочки, затим позакутувались кожухами, підняли на прощання до річинців смушеві шапки і через Глиняну Слободу, Петриковичі, Дорошевичі, Турів, Житковичі, Микашевичі, Синкевичі, Пінськ, Морозовичі, через річки й річечки Ведрич, Іпу, Теремлю, Птич, Бобрик, Лань, Цну, ще один Бобрик, Ясельду, Піну, Прип'ять і Стир вийшли на Горинь.

З Білорусі до Острога Наливайко прийшов якраз на Господнє Богоявління — на Водохреще, на водосвятські морози. Як тільки козацькі сани випливли з лісу і за червоними шелюгами синім льодом відкрилася Горинь, а на чисто-білому березі заголубів Острог, коні зупинилися самі. Те, що відкрилося коням і козакам, коні і козаки ще не

бачили і не чули: над Горинню й Острогом у щасливім сонячнім небі святковим гудом стояли дзвони. Їхнє мале й велике, м'яке золотаве дзвоніння облягало ліси, і горби, і те на Горині місце, де відбувалося Водохреще. Як спускатися з берега до ріки, біля прорубаної ополонки підносився і світився на сонці льодовий хрест. До нього квітчастими хвилями сходили острожани: жінки і дівчата, прадіди і діди, хлопці й чоловіки. Діти несли голубів. Заломлюючи шапки, підіймаючи над ними рушниці, на закосичених вогнистими стрічками конях вигарцьовували парубки.

Попереду водохресного ходу, під білими та фіалковими хоругвами, легко дихаючи морозом, одягнені в сині сукмани, темновусі і чорночубі, надимали глибокі груди спудеї-півчі. Голос до голосу, басами і тенорами вони вели «Голос Господній...».

У срібносніжній ри раз по разу прикладаючи до лоба хреста, за плечистими ...вчими йшов Дем'ян. За Дем'яном, за кожухами й темно-синіми свитами чоловіків, у блакитних та білих свитах й жупанах, де з комірних вирізів вишнево кругліло намисто й сяяли дукачі, в червоних сап'янових чобітках і черевичках рясніли жінки і дівчата. З відрами, глечиками й куманцями всі вони йшли по святу воду. Декотрі жінки і дівчата несли посвятити по три зв'язані білою хусткою, незапалені свічки...

Галя з Докією йшли самі задні, бо Галя не знала, куди себе подіти. В невідомому їй до сих пір неясному передчутті вона йшла й зупинялася, поглядала в сніги за Горинь, руки бігли під шию розстібати кожух, подих збивався, а серце терпло. Що серце терпне, досі Галя про те лише чула, сьогодні ж знала: воно причаїться і сидить, поволеньки завмирає, замре... і більше його не чути...

— Мамо, ви йдіть, а я повернуся, бо мені щось не так... я краще сяду й посиджу в хаті...— І свій білий, розшитий зеленим сап'яном кожух вона застебнула на верхній ґудзик.

— Чи ти, доню, здорова, чи тебе не морозить? — так само невідомо від чого хвилюючись, запитала Докія.

— Ні, мамо, ні...— Галя обернулася й краєм дороги назустріч дзвонам пішла додому в Острог, де в замку князя Острозького, біля Татарських воріт, вони з матір'ю жили в хаті Дем'яна.

А тієї хвилини на тім шелюговім березі, де попід лісом над Горинню став Наливайко, з тридцятеро його козаків,

що родом були з Острога, не втрималися й позіскакували із саней. Провалюючись в лісовому снігу по шиї, вуса і очі, вони погреблися на горинський лід, аби побігти по нім, полетіти на той водохресний берег, де з чистим ім'ям Христа все малиновіло і голубіло, де в кожного козака була люба дівчина, родичі та батьки... Козаки вже доборсувались у кучугурах до Горині, коли над їхніми головами пролунав тугий Наливайків голос:

— Ану всі назад! Поперелякуєте людей!

— Ви чуєте чи вам позакладало?!— розлютився Оливка.

Оливка, як острожанин сам, не менше від козаків хотів опинитися на тім березі, ступати в цю мить поруч з Дем'яном, у шані й повазі йти між людьми, а то і собі, як псаломщику, підпрягтися басом до півчих, затягнути з ними «Голос Господній». Та мусив стояти тут, біля Наливайка, чекати, як вирішить і скаже той.

Щó крикнули їм Наливайко з Оливкою, козаки-острожани почули й через те зупинились. Від борсання в кучугурах їхні шапки парували, а за вухами на потилицях танув сніг. Та з нього вони не вилазили, до саней не повертались і, як темніли по шиї під шелюгами при льодовому березі, так по шиї в снігу й стояли, бо, дивлячись звідси, їм було видніше свято!

А ще за хвилину Наливайко, Оливка, Жбур і Шостак і все на санях козацтво вже оглядалися позад себе: за їхніми спинами, вгорі над саньми й кіньми, звісивши у валянках ноги, з ялин співали китайці.

— І який чорт їх туди заніс? — вигукнув Жбур.

Та заніс. У своїх гостроверхих, як шишки, шапках китайські вояки вже повмощувалися високо на темно-срібнім гіллі, а внизу під ялинами, встромлені в кучугури, стирчали лише їхні піки. На крайній від Жбура ялині жовтів у кожушку У Пу — видерся навіть він! Аби спостерігати свято на Горині не крізь захаращені шелюги, а роздивитись його як слід, китайські вояки повилазили на дерева. Зачаровані легким і веселим, барвистим видовищем, співом та дзвонами, що, злившись в одне, широко і далеко огорнули землю, небо і їхні відірвані від рідних домівок душі, вони, певне, згадали про велике якесь — тепер вже далеке — свято своє, перенеслися на ясні зорі і тихі води свої, заплакали і заспівали!

«Цінь-цінь!» — поруч з китайцями в лад їхній пісні засвистіли в ялинах синички. Петро Жбур похолов: цінь-цінь — так цінькала Хабіджа! Його, Петрова, ним полонена арабська принцеса! Та, у якої вологі, як чорні квіточки,

очі!.. У Жбуровім серці ворухнулися дзвони: вона ж має бути тут, в Острозі! Якщо її знов хтось не вкрав та не перепродав, то вона в цю хвилину там, де й усі острожани — з глечиком над ополонкою під льодовим хрестом!.. Петро від хвилювання нагнувся, зачерпнув пригоршню снігу, з'їв, глянув на Наливайка і зрозумів: Наливайко думає про Галю...

Дем'ян дійшов і зупинився перед ополонкою, став, почекав, поки люди трохи вгамуються. Бо людей було і було! Навколо, і ближче, і далі Дем'яна, мов дорогоцінне каміння, тихо сіяли людські миролюбні очі, всі вони були звернені на його піднесену руку, в якій так само тихо сіяв срібний хрест. З ним Дем'ян і повернувся на чотири сторони до людей і схилився над ополонкою знову. Півчі замовкли. Дем'ян перевів подих. Його рука повільно пішла донизу. Все, що навколо дихало, — перестало. Затамували подих не лише старе і мале, півчі і сам Дем'ян, а навіть, здалося, дзвони. Тиша настала така, що навіть на небі переглянулися ангели: чом на землі так раптом все стало тихо? Тихо на землі не буває!

Дем'ян опустив у воду хреста...

І тут задихало все! Прадіди і діди, дзвони і ополонка, іще привабливіше розквітли дівчата, іще повніше налилися ніжністю молодиці, перехрестили одна одну жінки, діти пустили з рук голубів, парубки застріляли. «Во Йордані крещающуюся Тобі, Господи!» — підняли голоси розспівані півчі. Замукали, заіржали, забекали — отверзли уста воли, корови, коні й овечки, що їх дехто з господарів привів на горинський берег окропити святою водою.

У глечики, відра, корчаги, пляшки люди брали із ополонки воду, причащалися, скроплювали себе і тих, хто був довкола; з мисок, поклавши на дно калину, вмивались дівчата; вмивали обличчя — хлопець дівчині, а дівчина хлопцеві — ті, що були заручені; ті, що прийшли з свічками, засвічували їх і в святій ополонці гасили; хто натирав святою водою свої болячки; хто пив її від недуги; чоловіки підіймали у небо голови, чи світить сонце, бо коли на Водохреще світить сонце, то хліба вродять чисті. А як дерева в цей день у інеї, то пшениця буде як гай!.. Сонце світило! Дерева сріблились в інеї! Та найбільше раділи бабусі, бо з тієї хвилини, як Дем'ян умочив у воду хреста, всі великі й малі чорти, всіляка нечиста сила повистрибувала з ріки і повтікала світ за очі!

Припорошені інеєм у гіллі на ялинах, китайці з У Пу помітили: на тім березі, на горбку, над розлитим внизу палахкотливим льодовим святом зупинилися невеличкі, запряжені білим конем, сани. За ними, за їхньою білою халабудою, повихлюючи колесами, один за одним під'їхали два шарабани... У Пу почав придивлятися. Він дивився-придивлявся, аж поки сам собі не сказав: вони! Її, принцесині, шарабани! Розгойдані на степових далечінях, з обчухраними, ніби обгризеними, боками, це були саме вони!.. Очі в У Пу напружились, наче у них тоненькими голочками заштрикали будячки! В горлі йому передерло, і він лизнув перед носом засніжену шишку.

Біля шарабанів та білої халабуди відразу набралося люду, а найперше жінки та малеча — з глечиками й пляшками, відрами й куманцями. Одні поставали біля дверцят, хто звіддалеки добігав, а парубки біля них загарцювали по колу.

З шарабанів довго ніхто не виходив. «Чи вони приїхали без нікого? Або ж,— подумав У Пу,— у них позаклинювало дверцята». Від нетерплячки старий простягнув через Горинь руку, щоби їх відчинити й бодай одним оком заглянути, хто в шарабанах є.

Ті невеличкі, ті білі на тому березі сани помітив і Жбур, зиркнув на них через плече і заходився на Куріпочці підтягувати підпругу. «Цінь-цінь!» — знову ожив і забринів у Петрових вухах голос напівзабутої ним Хабіджі.

— Цінь! — сказав Жбурові і Куріпочка.

— Що? — перепитав його Жбур.— І ти уже по-арабськи?

— Цінь,— підтвердив Куріпочка й мотнув головою. Він хотів було іще дещо докинути по-арабськи Петрові, та замість нього Петро докинув йому:

— Цить. Бо як скажу тобі по-арабськи гарапником я, то ти не знатимеш, на яку ногу стати! Ач, розбалакався!

Так сказав Куріпочці Жбур і зиркнув на той берег тепер уже не через плече, а оглянувся на повні очі: дверцята у шарабанах порозчинялися, і з них, мов високі чорні лілеї, в білих, червоним шнурком вишитих свитах з'явилися негритянки. Четверо перших з першого шарабана заграли на скрипках, а четверо з другого заплели над кучерявими, як у ягняток, голівками руки й, погойдуючи смоляними шиями, затанцювали. Малеча кинулась їх посівати, а жінки кропити водою. Негритянки прижмурилися, засніговіли зубами і повели усіх за собою до білих саней. Біля саней танцівниці

і музиканткі, а з ними жінки та малеча стали півколом. Жінки заспівали:

Щасти, Боже, із Йорданом,
Із Господом Христом Богом
На здоров'я, на літ много!

Із саней вийшла принцеса. Вона була в білому, спадаючому до снігу вовняному бурнусі і в малинових оксамитових черевичках. На її голові і плечах червоними трояндами цвіла з чорним плетивом чорна хустка. З того самого гаманця, що колись їй поклав на коліна Петро, коли вона у корзині підіймалася на монастирський мур, Хабіджа дістала кілька золотих турецьких туманів і, обвівши рукою люд, віддала їх Докії.

З низу, з ріки, від льодового хреста, назустріч принцесі розрум'янені півчі самі та басами взяли «Крещающуюся Тобі, Господи!», Хабіджа підійшла й зупинилася перед Дем'яном. Дем'ян підніс над нею хреста.

«Вона охрестилася!» — прошепотів, стоячи на гарматі, євнух Назар, а Яків Шийка, не довго думаючи, сказав:

— Тепер, пане Назаре, черга за вами!

Зажурений євнух похилився головою на груди, а Шийка, коли зрозумів, що бовкнув не те, що знову втрапив пальцем у небо, прикусив язика. Та й Наливайко глянув на Шийку, і глянув так, що Якову говорити більше не захотілося — він заховався за гриву свого Шийка і навіть не виглядав.

Наливайко підійшов до Петра. Ввесь на тім березі, на Водохрещі, Жбур стряснув головою.

— От як воно, Петре, буває — охрестилась твоя арабка! — сказав Наливайко і обернувся до сотників.— А дехто із наших пастирів погнався в Рим по нову для нас віру... Нема ні стиду, ні гідності!..

Лиш володарка вийшла із саней, У Пу розпізнав її по бурнусу, скрипальках і танцівницях, і його кинуло в дрож. Бігти до неї чи лишатися з Наливайком? Колись у халіфаті У Пу з вояками, як принцеса і сподівалася, їй непідкупно служили. Вона їм добре платила і годувала, не била, не тягала за кіски... Аж недоля їх розвела. Принцесу занесло невідомо куди, а У Пу зустрів Наливайка і йому присягнув. Відтоді, коли вони познайомилися, а особливо коли на Дністрі Наливайка покинуло військо чи коли Наливайко поїхав з кіньми на Січ, У Пу його і жалів, і хвилювався, боявся за нього тією любов'ю, яка вже любить востаннє... Тепер У Пу опинився між двома берегами. На одному його принцеса, а на другому його Наливайко. Те, що його по-

велителька цілувала хреста й перехрестилася руцею, старого китайця не обходило. Як не обходило й те, що священик окропив Хабіджу не рідною їй водою. Але що їхня володарка стоїть у цю мить на тім березі зовсім беззахисна, а вони, її стражі, її зіниці і вуха, безпека і недоторканність, у той самий час на другому березі чипіють на ялинах — кому би про це розказати і хто би у це повірив?!

У Пу зірвався з гілля. Розкриливши поли своїх кожухів, за ним приземлилися вояки. Висмикнувши встромлені в кучугури піки, оббігаючи сани і козаків, сотників і Наливайка, вони, начебто невагомі, пролетіли над снігом під шелюгами на синій горинський лід. На козаків і Наливайка гостроверхі навіть не оглянулися.

— Невірний У Пу! — засміявсь Наливайко.— Присягав на вірність мені, кликав у Китай, а побачив свою богдиханшу — за ним лише закуріло!

— Бо вона, пане гетьмане, його перша любов, а ви — друга! — тихим затишним поглядом подивився на Наливайка євнух Назар.

— А хоч би один поковзнувся та впав! — стежачи за китайцями, знову ожив Яків Шийка.— Ні, один таки гепнувся!..

Піднесені і святкові, острожани стривожилися: на них з того берега, з лісу бігли вояки. Присадкуваті, невідомо чиї, в гострих шапках і з широкими, наче лопати, піками, вони ще ніби й гарчали — так сильно рипіли на них кожухи!.. Жінки похапали дітей; зойкнули молодиці й дівчата; чоловіки добули шаблі; парубки вискочили наперед, зімкнулися кіньми спинами до ополонки й приготували рушниці; з-під синіх своїх довгополих сукманів подістають пістолі спудеї-півчі; підсліпкуваті прадіди і діди попристав-ляли до вух долоні: що? га? де?

Від гупоту ніг набігаючих лід застріляв. У тій льодовій перекотистій стрілянині гостроверхі перебігли середину Горині, коли передній із них, дідок, угледівши підведені рушниці паруботи, почав гальмувати. Але у валянках не гальмувалося, бо дідок розігнався, і тепер його несло прямо на дула рушниць. Зупинитися він не міг. Тоді з переляку він застромив піку між валянками й на неї присів. Глянувши на старого, посідало на піки і його вояцтво. Та, як на біду, зброя під дідом тріснула й переламалася. Старий упав долічерева і поїхав на животі. Замітаючи лід підборіддям, трьома на нім срібними волосинами, приречено наближаючись до пістолів, шабель та рушниць, він загорлав: «Слава!!!». «Слава!» — сидячи верхи на піках, наче з гарячки підхопили його вояки.

Попереджаючи гостроверхих, парубки і спудеї вистрілили над їхніми головами. І саме у цю хвилину з того боку ріки, від лісу, від шелюгів, заговорили гармати. Їхні пругкі, мов кінське іржання, розкотисті голоси злилися у небі з п'янкими дзвонами, і дзвони й гармати вивели козаків на Горинь.

По двоє, парами, двісті козацьких саней вийшли на лід. Козаки стояли у них на колінах і молились. З того берега, від льодового хреста, острожани їх уже впізнали, побачили, стрепенулись і, хто як був, з відрами, глеками й куманцями в руках, завмерли. З ними замовкли півчі. Зачаровані діти біля батьків звелися навшпиньки.

З поводом у руці побіч Резі по льоду йшов попереду Наливайко. За ним із своїми кіньми — полковник Шостак, Оливка, і Жбур, і с ики. Та лише ступили вони за половину ріки, як мусили посторонитися, бо козаки, помолившись, не втерпіли. Вони позлітали з саней, заблищали очима, загомоніли і повалили, побігли до острожан... Що тут зчинилося! Горинь прогнулася, лід пішов хвилями, задуднів, острожани хитнулися до козаків, а ті, розкинувши руки,— до них, до рідних! Сльози й обійми, поцілунки, гукання, шукання, запитання, рідні руки, слова і душі!.. Сонце світило; іній сіяв; діти і прадіди, чоловіки і жінки кропили козацтво святою водою; козаки її пили і нею вмивалися; дівочі щоки й калина в мисках горіли; батьки пригортали синів-козаків, а сини-козаки постарілих батьків; Дем'ян і Докія припали до Наливайка; гармати грали; рушниці били; кланялися бабусі; спудеї тягли «Во Йордані», а за льодовим хрестом під хоругвами обнімала Петра Хабіджа...

А що ж сам Куріпочка? На прозорім, як небо, блакитнім льоду він стояв побік Петра і принцеси, дивись на свої голубі від льоду копита і дивувався: під його копитами, попід льодом зеленими гривами ходили іще одні коні. Куріпочка бачив, що для Наливайкового Резі то були просто водорості, але для нього — коні. Від попідльодових, таких, водорості, але для нього — коні. Від попідльодових, таких, як і він, Куріпочок, Куріпочці стало приємно, і він, аби їм признатися, що він їхній родич, тихесенько заіржав...

— Боже! Боже! — самотньо дивлячись з саней, з-під кожуха, прошепотів євнух Назар.— От яке воно щастя!..

Галя глянула у вікно: у вікні йшов Наливайко. Він скочив з коня на вулиці біля воріт і з шапкою у руці, під

сухими зимовими грушами, поміж відкиданими від стежки снігами поспішав до хати.

— Ой!..— звідкілясь ніби здалеку прошепотіла до себе Галя й, не чуючи ніг, не чуючи рук, пішла відчиняти хатні й сінешні двері. Та Галі лише здалося, що вона їх пішла відчиняти — вона хитнулася ближче до шибки, і шибка із Наливайком притулилася до її вуст...

Наливайко біг на її устах, і за його плечима вона не бачила ні козаків, ні коней, ні шабель, ні гармат, за ним не гналися ані поляки, ані татари — до неї з шапкою у руці, торкаючи чубом грушеве морозяне віття, в розстебненому кожусі і, наче босий, біг її чоловік — ще майже хлопець!.. Запахли по хаті сухі васильки, а хатні й сінешні двері розчинилися легко, як, бува, відкривається поміж хмарами небо.

— Галю! Я ось! Я прийшов! Здрастуй! — І Наливайко прикутав її до себе...

...Чи ще буває так добре, коли в хаті нема нікого, коли в хаті удвох, темно куткам, дверям та вікнам, лише біля мисника на вішаку, як іти до порога, скрапує з темноти золотий кінчик шаблі...

Докія переночувала у когось, видно, із сусідів, Дем'ян — у замку, й увесь отой вечір і ніч й теперішній ранок Дем'янова хата і тиша у ній належали обом лише їм — Северинові й Галі... Вони лежали пригорнені сном, і Наливайко обнімав Галю двічі відразу: один раз тут ось, у хаті, на ліжку, а другий — серед поля в снігах уві сні... Обнімана двічі водночас, скупана у любові, Галя чула й не чула, як знадвору постукало і голос княжого маршалка запитав, чи можна зайти. Голос його спинався ніби навшпиньки. «Не можна!» — крикнула з хати тиша, та маршалок її недочув, постукав у двері вдруге й сказав, що пана Северина Наливайка просить до себе князь...

Князь Василь-Костянтин Острозький саме перед Водохрещем повернувся з Італії, з Абано, де, як завжди серед зими, відпочивав на водах. Та і тепер Італія його не нагріла: князь як мерз, так і мерз, а вуса і борода та вовча шуба на нім посивіли іще більше... На замковій вежі, в горішній, мурованій сивим каменем кімнаті, спиною до каміна й очима в вікно-бійницю, князь стояв на колінах під рукою Дем'яна і сповідався. Тепла Дем'янова рука лежала в нього на тім'ї, і князь про щось шепотів, не чуючи й сам про що. Він дивився в бійницю, туди, за Горинь, в замети, за

шелюги, де два роки тому зворохобився його, князя Острозького, сотник Северин Наливайко: розігнав польське військо, рубонув шаблею по голові сина Януша й разом з надвірною сотнею пропав у снігах, здавалось, навіки...

Тепер він ось мав зайти. Срібним голосом за дверима тирликнув дзвоник.

— ...і Господу-Богу нашому...— дошепотів Острозький.

— Амінь.— Дем'ян попідруки звів князя на ноги.

У дверях, розсунувши розділену навпіл темно-зелену завісу, з'явився маршалок.

— Ваша величність, гетьман Северин Наливайко!

Острозький війнув бородою.

— Просіть!

Дем'ян відступив до вікна, що різалося на Горинь, а маршалок зник. У кімнату ввійшов Наливайко... Побачивши його в цю хвилину, князь відхитнувся плечима назад до вогню, до каміна й .ивів більше: в Наливайкові він побачив молодого себе!.. В білому, до вишневих чобіт, кунтуші князь білів перед собою сам: випростаний і кріпкий, з усіма під вусом зубами, з синіми під очима від нічної любові пругами, і погляд у нього стояв... Князь закашлявся і зігнувся, зігнутий, кашляючи, постояв, а коли підняв голову, то ніби одягнув на себе сиву бороду й вуса знову. Він знову лишився перед собою таким, як був: старим і недужим, і перед ним стояв не він молодий, а молодий Наливайко.

«І все-таки Северин, а не ти,— пролетіло в князевій голові.— Тепер ти вже бачиш, що дипломатією не захистишся, а оборонишся, мабуть, тільки шаблею. А шабля в руках, слава Богу, у нього, і слава Богу, що є в нас рука, яка шаблю держить... Поможи йому, цему хлопцеві, бо все-таки він, а не ти — остання надія...»

Тримаючи рівно погляд, він підійшов до Наливайка. Високі, вони обидва дивилися один на одного рівно, і нікому із них не доводилося очей ні опускати, ні піднімати. Князь Острозький сказав:

— Гетьмане, даю вам тисячу коней, і тікайте.

— Коли? — примружився Наливайко.

— Що — коли? — перепитав його князь.

— Тікати чи коней?

— І те, і те.

— Щезати відразу?

— Біда.

— Хто?

— З півдня — Жолкевський. З заходу — син мій, Януш.

Король, єзуїти і він себе сам на вашу загибель благословили. З півночі — Радзивілл і Ходкевич. Зі сходу, гетьмане, вам у спину лаштують свої команди Кирик Ружинський і Струс.

— Чималенько назбиралося їх! — посміхнувся Наливайко, склав руки на грудях й опустив голову.— Доведеться тікати. Лише куди? В пустелю? Так і пустелі ж на Україні нема...

— Северине, спробуй іще помиритися з Січчю,— заговорив від бійниці-вікна Дем'ян.— Пошли...

— Ні! — перебив його Наливайко.— Я вже там був. Запорожці в Дніпрі мене вже скупали. Вдруге купатися у Дніпрі я не хочу.

— Северине, послухай мене! Прошу тебе на колінах: іди з військом на Січ! Скажи запорожцям, що так і так... що може загинути все, що ти розпочав!

— Вони не повірять мені. Вони не забули П'ятки. Вони не простили її мені і не простять. Хто-хто, а я вже їх трохи знаю: для них їхня гордість — усе, хоч би й запався світ!

— Я, Северине, бачу, що в цьому і ти недалеко від них утік...

— Поки що, Дем'яне, доводиться тікати мені від поляків у себе вдома, на Україні...

— Северине,— прихилив Наливайка до себе князь,— ходімте краще та пообідаємо...

Крученими камінними східцями вони спустилися з вежі униз і пішли до круглої зали. Проходячи галереєю під поглядами зі стіни, із портретів княжого роду, Наливайко глянув на Галицького. А той на нього. З глибини трьохсотп'ятдесяти літ, у королівській короні на голові і з ханською пайзцою на шиї, з перерубаним носом, Данило Галицький дивився на Наливайка тихо. Наливайко пристояв. Князь і Дем'ян оглянулися, пристояли і собі, а за хвилину, минаючи слуг, вони усі втрьох увійшли до круглої зали.

З круглих вікон у залі золотими полотнами на паркеті стелилося сонце, і на тих золотих полотнах спинами до святкового столу стояли друзі князя Острозького — його Академія.

Наливайко вклонився. Князь обвів рукою присутніх.

— Я, пане гетьмане, думаю, що вам нікого представляти не треба. Ви, як і ми, всі один одного добре знаємо, а через те сердечно лиш привітаємося й обнімемося, як брати.

Першим до Наливайка підійшов ректор Острозької Академії Кирило Лукаріс. Він обійняв Наливайка й сказав:

— Прийміть, пане гетьмане, глибоке моє співчуття...

Сказав, відійшов і став попліч з князем і Дем'яном.

— Гетьмане, глибоко вам співчуваю...— так само, як і Лукаріс, прошепотів Мелетій Смотрицький.

«Співчуваю... глибоко співчуваю...» — вслід за Лукарісом і Смотрицьким говорили й Никифор, і Лятош, і Полеурус.

«Чому це раптом усі мені співчувають?» — подумалось Наливайкові. Він подивився на Дем'яна і звернувся до всіх:

— Панове, я, здається, не все розумію. Ви мені співчуваєте, ніби мене вже нема. Ніби ви вже, панове, на моїм похороні. Але ж я іще є! І помирати я не збираюсь. Ні я, ні моє військо!

Всі розгублено переглянулись. З подивом і так само розгублено глянув на академіків і Дем'яна князь.

— Северине,— сказав Дем'ян,— у цю неділю в Гусятині гусятинський пан-папежник Калиновський убив нашого батька...

Наливайком хитнуло, і золоті з вікон полотна темно почервоніли.

— Тепер, панове, поспівчуваю і я: і королю, і всім папежникам,— тихо сказав Наливайко, і його очі взялися морозом...

Ввечері того ж самого дня, на Івана Хрестителя, Наливайко підняв Жбурову сотню й погнав на Гусятин. З Гусятина він кинувся на маєтки Потія і Терлецького. Сажа й дими лягли на волинські сніги...

Станіслав Жолкевський квапився як вві сні. Він відчував, що як тільки Северин Наливайко зі своєю тисячею козаків об'єднається з Шаулою і Лободою, а там іще раптом підможуть і запорожці, тоді хто кого — він їх чи вони його — невідомо. Навіть коли Наливайко з Шаулою і Лободою і не з'єднається, а вискочить у Дике Поле без них, то й тоді невідомо що буде, бо в Дикому Полі його не дістанеш і не знайдеш!.. Тому, не чекаючи Януша Острозького, Ходкевича і Радзивілла і поки не наступили весняні тумани і не розгасла земля, Жолкевський, пірнаючи кіньми в снігах, з Молдови пішов на Крем'янець, а з Крем'янця на Острог. Та з Острога Наливайко вже вийшов. Жолкевський кинувсь за ним. Через Лабунь і Чорнаву, Марциріци, Остропіль, Старокостянтинів і Пиків, через річки Вільшанку, Себеж і Сині Води польський гетьман хекав за українським і через Корсунь двадцять восьмого березня тисяча п'ятсот дев'яносто шостого року викотив Наливайка на Білу Церкву.

«Або я скручу йому в'язи тут, або вже ніколи! — думав Жолкевський у сідлі на коні перед Білою Церквою.— Або тут він від мене вирветься й знову збере усіх своїх розбишак і буде варити воду ще довго, або ж я розв'яжуся з ним тут назавжди! Два роки минуло, як Наливайко підняв повстання, і я до сих пір з ним не впорався! Хоча по-справжньому я за нього й не брався: то Газі-Ґірей, то турки з німцями, то Молдова... Тепер я погнався за ним, женуся вже другий місяць, він вислизає з-під мене й не залишає слідів. Моє військо в туманах блукає, в своїй гонитві за ним мої коні калічаться й падають; я шлю королю листи, прошу харчів і грошей — нема. Лише звістка від коронного гетьмана Яна Замойського, що він наказав Янушеві Потоцькому, аби той ішов з Молдови до мене...»

З трьома охоронними сотнями мадяр та їхнім полковником Лепшенем на пригорі у садку, відкинувшись на луку сідла, Жолкевський сидів перед Россю й Білою Церквою й поверх низенького туманця тягнувся поглядом через воду до Наливайкового війська. Біля урочища Гострий Камінь возами у п'ять рядів Наливайко ставав табором. У настовбурчених будяках козаки лаштували гармати. Не кваплячись, вони наставляли жерла на замок, куди вже ускочив зі стражниками Кирик Ружинський. Козаки розвертали гармати між будяками на міст через Рось та цілилися, як подумалося Жолкевському, прямо йому в малинову під підборіддям брошку.

Відкинувшись у сідлі, Станіслав Жолкевський бачив і слухав, як у нього над вухом наливається соком і гуде, набухаючи, сиза вишнева брунька. З вінницької сторони, звідкіля підходило його військо, чорними хвилястими роями прошуміли шпаки, а за шпаками, нижче від них, сірі, як відгорілі вогнища, наздоганяючи одне одного, простудженими голосами проґерґотіли гуси. Гуси протягнули над табором, над козаками і заґерґали над ними тривожніше. Наливайківці саме зв'язували колеса залізними ланцюгами та кашляли так, що від кашлю на них ходили шапки. Козаки ніби зсохлися і стали як витіпані негодами будяки. А розлогі колись їхні вози зробилися наче вужчими, лише колеса, як завжди, стирчали в них по боках і, наче вуха, вслухалися на чотири далечини. Жбурова сотня гострила об колеса шаблі, і білі, як проліски, іскри застрявали в козацьких чубах і вусах. Ковалі темними молотами клепали на ковадлах бойові лопати. Хто з козаків певніше примощував на возах ожиги та гаківниці, а хто, вже по шию в тумані, ховав за пазухою торбинку з порохом, аби не

відсирів... Під ногами чорніла земля, а над туманом досинювало небо. Туман і земля йшли потихеньку на вечір. Коні вже ледве взнавалися — чорних коней на чорній землі вже не було видно зовсім, а білі, булані й сірі ще трохи вгадувалися.

Раптом з білоцерківського замку ревнули гармати. Та шестеро ядер профуркотіли не в бік Наливайкового табору, а як на міст через Рось: Кирик Ружинський всмалив собі за спину. Щось у нього за спиною трапилося...

Кирик Ружинський, паволоцький князь, брат знаменитого кошового отамана Запорізької Січі Богданка Ружинського, що двадцять літ тому, визволяючи з Криму невільників, побив з козаками під Перекопом татарську орду, а побивши її, сів на чайки і через Чорне море пішов на Туреччину — Синоп, Трапезунд і Константинополь, пограбував їх і, повертаючись з моря додому на Січ, напав на турецьку фортецю Аслан, яку турки звели в пониззі Дніпра, аби запорожців не випускати в море. Фортецю Аслан Богданко узяв і спалив, підірвав порохом, та, підриваючи її, загинув і сам... Тепер його менший брат Кирик, прийнявши віру і руку Польщі, лупив з гармат по мосту, бо по нім через Рось під крило Наливайка бігли його, Ружинського, села. Князь Кирик Ружинський був сама помста і ненависть: з наближенням Наливайка його землі і села, що лежали неподалік Білої Церкви навколо Паволочі, враз покозачилися і підняли проти нього шаблі, вила й ціпи. Кирик, маючи сотню стражників, кинувся їх топтати. Він став вирізати усіх чоловіків. Обезумілі жінки побігли з хат світ за очі. Та світу такого вже не було: по Київщині і Поділлю, Волині й Галичині чиншова шляхта, знаючи, що армія короля Речі Посполитої під орудою Станіслава Жолкевського гониться за Наливайком, піднеслася духом. Шляхта почала збиратися у команди й тесати палі: палі вбивалися в землю, а на їхні затесані гостряки саджали повстанців, щоб ті гостряки вилазили їм через горло...

Ще кілька разів Кирик гарикнув з гармат і плюнув. Він плюнув на них та вилаяв гармашів, що били абияк, мовляв, туман заслонює очі і через те ядра падають не на міст, а в Рось. Осатанілий Кирик кинув стражників у сідла. Пригинаючи молоду кропиву, ворота замку розчинилися і, мов зірвані з цепу, його горлохвати, пересвистуючись нагайками та канчуками, вигецали за мурована стіну й люто пішли на жінок галопом: на українських жінок і дівчат стражники люті були давно — до них ніколи не можна

було підлататися, бо заміж вони виходили тільки з любові й лишалися вірними своїм чоловікам до гробу...

По заголеній від туману Росі мовчки, без галасу, жінки з дітлашнею та підлітками вже перебігли міст і, пригинаючись за валами, минаючи підмоклі хати, метнулися до табору Наливайка. Та в поле вони не вибігли. Стражники наздогнали їх ще перед лозами біля олійні і, скособочившись із сідел, заходилися полосувати. В прибережнім татарськім зіллі, падаючи грудьми, жінки ховали під собою дітей, а голови обнімали руками, бо стражники били й по голові... Сам Кирик Ружинський не нагинався. Він лише гарцював навколо побоїща жеребцем і сам, як той жеребець, горів у сідлі в червонім жупані. Очі його прогрібали ближчий і дальший лозняк, чи нема небезпеки. Та небезпека була. Вона вже з'явилася. Наливайкові чатові вже сповістили про все у табір: з табору понад туманом, не гаючись, заскакали шаблі! На притемнілім небі вони загостріли над білим стлищем, і було їх штук сто, не менше.

Небо з шаблями понад туманом заряботіли в очах Ружинського, і шия його скам'яніла. Не в змозі її повернути, не обертаючись, він прокричав своїм верзюкам покидати жінок і замість нагайок та канчуків хапатися за рушниці!

— Пане польний гетьмане! — притримуючи при поясі палаша, до Жолкевського під'їхав полковник Лепшень.— Чи не взяти мені сотню-другу своїх мадяр і перебігти мостом князеві на підмогу?

— Стійте, полковнику, біля мене й не ворушіться! — відкусив з гілки вишневу бруньку Жолкевський.— Я бачу все.

І він через воду бачив: козацькі шаблі набирали розгін. Ось вони вискочили з туману, і під їхніми лезами відкрилися припалі до грив голови козаків та прогнуті під сідлами коні. Проскакавши з верству, козаки розшугнулись на два потоки: півсотні відігнулися до Білої Церкви, аби перетнути дорогу стражникам у замок, а друга півсотня, підхльостуючись лозняками, берегом Росі пішла на Ружинського з низу. І вів її Наливайко. Жолкевський пізнав його зразу, бо й тут, як колись на Дністрі, Наливайко скакав не пригнувшись у сідлі, а відкинувшись у ньому спиною і головою, і в тім його летючому, відкинутім спокої відчувалася така сила, напруга й розмах, що як тільки він розігнеться, зведеться у стременах і розріже повітря шаблею — не ухилиться вже ніхто!.. І гнідий, ніби з клаптем туману на шиї, його білогривий кінь був йому до лиця: його чортосхожий кінь ніби й не біг, не мчав, не летів, а відразу ж

ударив грудьми жеребця Ружинського, що той разом із князем упав сторч головою в Рось — червоний, як жар, князів жупан зашкварчав у воді, потемнів і погас.

Заскочені козаками стражники застрибали кіньми в запінену течію, підхопили тонучого Ружинського й попирхали вусами через хвилі до польного гетьмана на той берег.

— Хлопи є хлопи! А ще вважаються — шляхта! — потоншеними губами прошепотів Жолкевський.

А наливайківці повкладали в піхви шаблі, позлазили з сідел, взяли на плечі й на руки зарюмсану дітлашню, коней передали жінкам і під кружляючим гусячим ґерґанням подалися полем до табору: козаки, обліплені дітьми, попереду, а за ними з їхніми кіньми жінки.

Залишився лише Наливайко. Він під'їхав до Росі і, поки його чортоокий глядько пив з неї воду, також вклав шаблю в піхви, витер об лікоть лоба й сухим темно-горіховим поглядом затримався на Жолкевському. Дивлячись через Рось, вони, як і колись над Дністром, нахилом голови привіталися один з одним, побажали, як причулося полковнику Лепшеню, один одному «на добраніч», ще якусь мить так постояли і розійшлися: Наливайко на своєму Резі, що облизував губи, поскакав лозняками до війська, а Станіслав Жолкевський, аби не схопити біля води нежитю й кашлю, піднявся вишняком вище під гору. Шляхом, що йшов з Вінниці й Сквири на Білу Церкву, по мосту через Рось знову затупотіли нові гурти жінок-утікачок. Тепер їх бігло не два гурти і не три. Тепер над рікою, впоперек їй, з плачем дітей бігла іще ріка! «Ці вже тікають не від Ружинського, а від війська мого! — Жолкевському враз відлягло від серця.— Отже, військо моє недалеко!..»

— Пане польний гетьмане! Знову біжать! Нові! — Посірілий, як старий гриб-дощовик, Кирик Ружинський викручував натільну сорочку.

— Його народ тікає до нього! — як завжди захоплено, вигукнув полковник Лепшень.

— Нехай тікає!..— і Жолкевський Лепшеню більш не сказав нічого.

Туман налягав і став як овечий сир. Від шляху, де вже іржало і чвакало, збрязкувало зброєю й перехоплювалося озвірілими голосами, перед Жолкевським з'явилися ті, кого він чекав: слуцький староста князь Ієронім Ходкевич, брацлавський воєвода князь Януш Збаражський та староста Юрій Струс, підстароста білоцерківський князь Булига Курцевич, могильовський полковник Буйвіда, пан Станіславеський і

капітан німецьких ландскнехтів та пікінерів Вернер. Полковник найманої мадярської кінноти Лепшень і паволоцький князь Кирик Ружинський вже були тут, біля нього. Начальник розвідки Козловський доповів Жолкевському, що великий литовський гетьман князь Радзивілл-Сирітка та син князя Острозького княжато сенатор Януш Острозький ось-ось на підході і завтра до вечора мають надійти.

Князь Януш Потоцький, що зняв і веде два полки драгунів із Молдови, через розгаслу дорогу затримується й має прибути днів через два, не раніше.

Перш як запросити панство в шатро для наради, Жолкевський ад'ютантові наказав: військам переходити міст і ташуватися понад Россю. Зброю не випускати з рук.

Тим часом пахолки з рушниками через плече вже несли в тазах теплу воду, аби гості Жолкевського могли помити руки, обличчя й ' ї. Інші, меткі, як півники, слуги розставляли в шатрі ечерю. Поки гості вмивалися, Жолкевський, взнаючи їх тепер по зігнутих спинах, не поспішаючи, аби не збитися, рахував: «У Ходкевича та Буйвіди — тисяча гайдуків. У Збаражського і Струса — кінні ополченці з шляхтичів. Набереться з тисяча теж. У Булиги Курцевича душ із п'ятсот жовнірів. У Станіславського команда з орендарів — триста. Три сотні найнятої кінноти мадяр. Чотириста ландскнехтів і пікінерів. І власних, моїх десять тисяч жовнірів, драгунів та гусарів. Маю сорок гармат. Підійдуть Радзивілл, Януш Острозький і Потоцький — то ще набереться тисяч із шість вояків. Проти однієї тисячі Наливайка, може, і забагато. Не забагато. До Наливайка поспішають Лобода і Шаула. Вони вже до нього біжать з Полісся. Через те вранці удосвіта треба знищити Наливайка. Негайно. Бо як усі вони втрьох об'єднаються — стане їх зразу тисяч із десять. Та яких! Чого варті самі лиш чотири тисячі реєстрових козаків Лободи! Вони можуть змести будь-кого — силу більшу від них учетверо!»

Муляли Жолкевського й запорожці. Ще перед Пиковом, на початку Великого посту, Жолкевський послав на Січ трьох ротмістрів і дипломата Хлопіцького, аби вони наобіцяли низовикам, що польський король відміняє указ про виловлення й повернення тих сіромах, що повтікали на Низ від панів і поробилися козаками; що король має намір збільшити реєстрове козацтво з числа запорожців і поставити їх на постачання з казни; посланці ще неодмінно мали нагадати низовикам, як два роки тому, будучи на боці поляків, Наливайко порубав їх під П'яткою... Одне слово, Жолкевський наказав ротмістрам і дипломатові-шпи-

гуну Хлопіцькому переконати січовиків, аби на поміч вони Наливайку не йшли... І що з того вийшло? А те, що запорожці ротмістрів і Хлопіцького побили киями й прогнали... А втім, по відвідинах посланців Жолкевського січовики розділились на дві половини. Одна половина на чолі з Микошинським проголосила «так йому, відступнику, й треба! нехай погибає!», а друга половина — «йти!». Іти виручати Северина Наливайка. Два запорізьких полковники — Кремпський і Каспар Підвисоцький — взяли сотню чайок і через пороги вверх по Дніпру пішли на виручку...

В шатрі після першої ж чарки посовілі з дороги гості Жолкевського, так майже нічого й не кинувши в рот, позставляли на скатерті лікті, поопускали на них набряклі втомою голови і пірнули в сон. У кожного з них за спиною стояло по двоє пахолків, аби хто не зсунувся з лави — не впав. Слуги накинули на спини сплячих білі овечі коци, і вояки похроплювали з-під них, немов з-під кучугур.

Жолкевський вийшов з шатра — вишняк стояв білий! Але не від цвіту, яким ось-ось мали розлупатися бруньки, а від снігопаду. «А незабаром тиждень Світлого Воскресіння! — подумав Жолкевський.— Дива!..» Несподіваний сніг, продовгуватий, як гусяче пір'я, не поспішав. Злегка похитуючись, він коливався перед Жолкевським і не пах йому свіжою паскою... На мосту через Рось чорніли, йдучи, війська. З-поза Росі, від поля, від Гострого Каменя, де став табором Наливайко, донісся ледь чутний гомін. Жолкевський прислухався. Серце його заштовхалося. Поволеньки гомін з табору Наливайка почав розростатися і накочуватися, так що тепер уже в польного гетьмана сумніву не було: «Вони з'єдналися! Лобода, Шаула і Наливайко — вкупі! Не встиг я його приконати, поки він був один!..»

— Будіть панство! — крикнув Жолкевський і вискочив на коня.

За хвилину князі, староста, підстароста, полковники, пан Станіславський та князь Огінський, що нахопився в темряві перед мостом, вже цокотіли кіньми на той, білоцерківський берег Росі. Кожен із них уже знав, де йому з військом стати і що робити.

Вся надія в Жолкевського була на гармати, гусарів і драгунів. Через те ще в шатрі він усім наказав: гармати вивозяться наперед, на постріл від табору Наливайка. Навсібіч — ландскнехти, пікінери, орендарі й ополченці. Ледь засіріє, гармати б'ють по зв'язаних ланцюгами козацьких возах. Ядра роблять у возах проломи. У ті проломи кидаються ландскнехти, пікінери, орендарі й ополченці. Коли

ж на ландскнехтів, пікінерів, орендарів та ополченців нападе козацька кінnота, на неї з боків насядуть гусари і драгуни, а від Росі — жовніри. Гайдуків, стражників та мадярів він вирішив притримати біля себе на той випадок, коли доведеться в бою щось латати...

Все треба робити навально.

«Вони об'єдналися! Наливайко, Шаула і Лобода — під однією хоругвою!» — кипіло в Жолкевському, коли він проїжджав попри гусарів, що, готуючись перед боєм, підвечерювали коней і діставали з тороків свої сталеві кіраси. Під смолоскипами біля ополченців-шляхти метушилися тіні, бо кожен зацний шляхтич, вирушаючи у похід, брав із собою ще й троє слуг. «Козаки при повному зборі, і вам тепер, дзяди, буде не мед!» — думав Жолкевський, минаючи підсвітлених снігом жовнірів.

Сніг погустів і пішов лапатіше. Гомін у козацькому стійбищі стих. Жолкевський насторожився до краю. Він відпустив воєначальників на їхні місця, замінив гнідого коня на білого, обкутався білим коцом і, проминувши лозняк, по неторканому снігу викрався в поле. В німім зависанні сніжин, один серед поля, він нечутно під'їхав під дику грушу, що самотньо ячіла неподалік козацького табору. Груша чорніла від табору близько, ще б трохи — і дістала своїм скарлюченим віттям до його крайніх возів: вона стояла від них на постріл з пістоля. Тільки-но Жолкевський заховався за її чорнобокий стовбур, як тиша, що обгорнула табір, зірвалася, ніби хто її враз настромив на списи.

— Наливайка!

— Лободу!

— Шаулу!

Тисячі козацьких голосів вибухнули в таборі так, що зупинився іти навіть сніг! А Станіслав Жолкевський спочатку нічого й не уторопав. Козацькі голоси змагалися посеред табору, напливали з двох боків. Спочатку одні, потім другі. Голоси впиралися в голоси, й подекуди поміж ними зблискувала стрілянина.

— Гетьманом Лободу!

— Гетьманом Наливайка!

— Шаулу!

«З трьох вони обирають собі спільного гетьмана! Найшли час! Тут, коли все на терезах,— жити їм чи не жити,— вони змагаються між собою за гетьмана! Ну ж і веселий проклятущий народ! Вони не бояться нічого!» — від цієї останньої думки Жолкевському стало моторошно.

Сніжини перед очима взялися ледь помітною синню, і

саме в цю світанкову мить у нього над головою р[illegible]руші розірвалося перше ядро. Його гармаші взялись за роботу. До свого стану Жолкевський кинув коня галопом. Кінь, вириваючи копитами з-під снігу грязюку, чимдуж вже скакав, а в спину Жолкевському ще неслося:

— Лободу!

— Наливайка!

— Шаулу! Шаулу!

— Слава Шаулі! Слава! — вже не в два голоси, а в один горланили козаки.

Жолкевський усе зрозумів: реєстрові козаки не помирилися з наливайківськими. Реєстрові хотіли мати як над собою, так і над усіма, гетьманом Лободу, а наливайківці — Наливайка. Та накричавшись, одні й другі зійшлись на Шаулі, бо вже розпочався бій. «Наливайка не вибрали! Наливайка скинули!» — шепотів Станіслав Жолкевський і дякував Богові, що йому почало зблискувати везіння...

Гармати били без продиху. Ядра летіли зграями. Круглі чорні балабухи шваркотіли над полем і, не долітаючи до козацьких возів, заривалися в землю, рохкали, а вже тоді вибухали.

— Гармати ближче! — спересердя гукнув Жолкевський.

І поки гармаші та підручні тягли їх і котили ближче до табору, Жолкевський підскакав до ополченців, ландскнехтів та пікінерів. Після вчорашнього випивання ландскнехтів та пікінерів сушило, вони їли сніг, і той сніг з їхніх ніздрів відразу ж і випаровувався їм на бороди. В чоботях плечистих німчиків чвакотіло, бо чоботи в них протікали, а розгодовані на домашніх харчах шляхта-ополченці та орендарі тучились у сідлах, як стіжки сіна, і, надихаючись перед боєм, дихали глибше.

Гармати вже танцювали. Вони підстрибували й нагинались, від безперервного гримкотіння їхні дула, здавалося, порозпухали. Кожні десять гармат били в одному напрямку, і в зв'язаних залізними ланцюгами, у п'ять рядів поставлених козаками возах завиднілись чотири діри-проломи.

Козацькі ж гармати мовчали. Не видно було дотепер за возами і сіромах-піхоти. Не потикалася в поле й кінnота. Можливо, що цей світанковий гарматний наступ Жолкевського застав козаків зненацька. А може, і через те, що вони до світанку дерли горло при обиранні гетьмана й не встигли тепер, при такому бомбардуванні, й не могли розібратися в своїх сотнях і полках — кому що робити і як нашвидкуруч діяти?

Жолкевський кинув на табір чотириста ландскнехтів —

по двадцять у ряд та по десять у шерензі. У білих, зелених і червоних вовняних беретах, з громіздкими мушкетами на плечах, ландскнехти ринулись до проломів. З трьохметровими піками в панцирних руках обіч ландскнехтів чмакали пікінери.

Поки могутні німці-здоровані довалювали до проломів, Жолкевський пересунув гармати зовсім близько, аби вони били тепер уже по самому табору. І все в Жолкевського вийшло: за возами зірвався зойкіт жінок. «Його народ тікає до нього!» — згадалися слова полковника Лепшеня. «Його народ і погубить! — подумки відповів полковникові Жолкевський.— З народом треба сидіти вдома, а не на полі бою!..»

— Чвалом за німцями руш! — крикнув Жолкевський Збаражському, Струсові й Станіславському, і тисяча ополченців та три сот[illegible] орендарів, розминаючи коням ноги, зачорніли за німц[illegible] чвалом. Поки вони, проминувши Жолкевського й чадливі гармати, підбадьорені гонором, вибиралися в поле, з усіх чотирьох проломів назустріч ландскнехтам та пікінерам, по невлежаному сніжку, з табору, мов із пекла, раптом вискочило з півсотні запасних козацьких возів, запряжених парами коней. І всі вони, наче гуси, летіли в повітрі, струмували у нім, не торкаючись колесами землі. Та коліс під ними і не було! Бо якби вози були на колесах, то далеко би не заїхали: під неглибоким — у лікоть — снігом лежала розгасла земля.

— Вони не на колесах, а на полоззях! — як завжди захоплено вигукнув полковник Лепшень.— Вночі козаки їх переставили з коліс на полоззя!

Потоншені ще над Россю губи Жолкевського зникли під вусами геть.

А сани-вози вже доковзували до ландскнехтів. Поки повільні німці знімали з плечей мушкети, ставили їх на високі залізні двоноги — готувалися до стрільби, а пікінери, настовбурчившись піками, стерегли їх з боків, козаки без крику і пострілу пролетіли проз них, ніби ландскнехтів та пікінерів і не помітили, ніби німці були козакам ні до чого, а потрібні лише поляки... Здивовані ландскнехти та пікінери перекрутились на місці, стали потилицями до того, куди наступали, до козацького табору, і знов заходилися лаштувати мушкети — тепер уже в спину козацьким саням, що, долетівши до ополченців, пішли раптом віялом, розвернулись задками саней і всмалили з такої зброї, з таких кулеметів, що скосили з півтисячі шляхти водномить.

— Ззаду! Ззаду! — закричав капітан Вернер.

На ландскнехтів та пікінерів, вискочивши із тих же проломів, мчала з табору козацька кіннота. Запаморочені ландскнехти та пікінери знову перекрутились на місці і знову взялися переставляти мушкети — тепер уже на кінноту. Та було пізно: першим звалився Вернер — Петро Жбур черкнув його шаблею, і капітанова в круглім шоломі голова востанне змигнула віями.

Заговорили й гармати козацькі. Й заговорили вони не до когось, а до гармат польських. І хоч козацькі ядра не долітали — котресь таки долетіло і, як на зло, влучило в бочку з порохом — три гармати Жолкевського разом із гармашами й підручними порозривало.

Порозкидавши ландскнехтів та пікінерів, лишивши їх долілиць на снігу, Наливайко з тисячею козаків врубався в ополченців. Жолкевський навіть не бачив, куди поділися їхні гонорові шаблі. Над польськими головами миготіли шаблі лиш козацькі. Козаки били шляхту, як мокре жито. Зрозумівши, що толку з ополченців й орендарів не буде і що Наливайко прорубується до його гармат, Жолкевський кинув у бій драгунів.

Драгуни розігналися по твердому шляху, що біг з Білої Церкви на Київ, затим скособочили в поле й з розгону вдарили в бік повстанцям. Наливайківці, загрузнувши в ополченцях й орендарях, не витримали, подалися і, відбиваючись, почали задкувати... Наливайко кудись пропав. Жолкевський загубив його шаблю і було вже подумав, що Наливайко зарубаний, що він уже лежить десь під копитами, аж коли ні: праворуч від бою, за грушею, уцілілі козацькі вози розімкнулися, й зі свіжою тисячею голоти Наливайко вискочив знову. Цим разом він вів за собою полк Матвія Шаули. Тепер у бік драгунам ударили козаки. Драгуни похитнулися. Та не зовсім, бо їм помогли ландскнехти. Прийшовши до тями, вони злаштували свої двоногі мушкети й гримнули по козаках. А по ландскнехтах та пікінерах з глиняного щовба — козацькі гармати... Козаки й драгуни змішалися. Леза шабель, мокрі вуса і брови, ошкірені коні, розкраяні плечі, голови й спини заблищали, захекали, заіржали, закров'яніли в такім кругойдучім вировищі, що Станіслав Жолкевський і не помітив, як поза ним у лозняках знов проковзнули ті п'ятдесят козацьких саней-возів. Мить — і вони розвернулись задками і з кулеметів-ожиг запопали передні строї жовнірів. І як перед цим ополченці, кілька сотень жовнірів переломилися в сідлах й упали коням на шиї.

— Вони гуляють, де хочуть! — вигукнув полковник Лепшень і своїми мадярами відрізав сани-вози від поля.

Прикинувши оком, що опинилися в гущі польського війська, санники-козаки враз утворили коло і, кіньми всередину, загородились маленьким табором. Що з ними стало, Жолкевський не бачив, бо перед ним творилося найголовніше: його драгуни козаків заломили. Хоч і поволі, але драгуни вже посунули їх до димучого таборища, і козаки, хто іще на коні, а хто уже й без коня, відстрілюючись з пістолів та яничарок, відступали в проломи, аби прихиститися за возами. Драгуни оточили грушу. Під нею з сотнею сіромах відбивавсь Наливайко. По відкинутій у сідлі спині, з летючою вверх-униз шаблею Наливайка Жолкевський легко розпізнавав і мав його на оці від самого ранку. Наливайко встигав повсюди: скупав у Росі стражників, розпорошив ландскнехтів та пікінерів, потоптав ополченців та орендарів, тепер колошмати з драгунами... Хто-хто, а Жолкевський знав, що будь-який вершник — хоч драгун, хоч козак — в рубанині-бою більше десяти-п'ятнадцяти хвилин не витримує. Він або перемагає, або тікає, бо інакше загине. В шаблевому бою напруга така, що ці хвилини не витримують навіть коні — вони чманіють і починають зашпортуватися. Наливайко ж був ніби вічний! В ньому та його коні сиділо ще кілька таких!..

Аж ось перед військом Жолкевського з табору вийшли на конях реєстрові козаки. Як напнуті тятиви луків, їхні спокійні лави виступили за вози. В бузковім промінні сонця, в синіх жупанах, в сірих з червоними шликами смушевих шапках, вони вкрили поле. По боках реєстрових козаків з вилами, косами, бойовими лопатами, шаблями і ціпами, в білих сорочках із закоченими рукавами парували полки повстанців. Попереду них, злегка відкинувшись у сідлі, мружився Наливайко. Попереду реєстрових під малиновим знаменом сидів на головатому коні, як степовий вматерілий вовк, Лобода. Столітній новий гетьман Шаула зостався в таборі.

Польський польний гетьман Станіслав Жолкевський наказав виступати жовнірам і гусарам. Від Білої Церкви до пониззя Росі, до олійні, в ранковому потуманні гусари заворушили крилами, а жовніри палашами — перші копита його надійного війська ступили в підталий сніг.

Жовніри і гусари попхали повітря перед собою до табору, а від табору рушили козаки. Повітря між ними бриніло і сплющувалось, і коли воно стало тонким, як лезо шаблі, жовніри й гусари ударилися з козаками і обнялися... А

коли під гарматним небом вони розімкнули обійми, то кілька передніх тисяч і тих, і тих повалились на землю мертвими...

Вночі козаки знялися. З мертвими і пораненими, з жінками й дітьми через Васильків вони рушили на Трипілля. Жолкевський лишився у Білій Церкві, бо гнатись за ними вже не стачило сил. Його військо оговтувалося тиждень: поритим ядрами полем брели, сходилися постарілі за один день ополченці й драгуни, мили у Росі закривавлені сідла жовніри, а пошарпані козаками гусари багато пили й скреготіли зубами...

На рибальських човнах козаки переправлялися через Дніпро. Синій увечері, чорний вночі, розлитий Дніпро возив на собі з правого берега на лівий не так козаків, як жінок і дітей, що тікали від польського війська вже й з довколишніх сіл. З курями і качками в кошиках та корзинах, вузлами одежі і клумаками борошна, навіть із собаками, їх натікало вже стільки, що Дніпро став схожий на ярмарок — лише невеселий. Супився Лобода. Хмурився Наливайко. Козацькі сотні, що на трипільських кручах заслонювали від Жолкевського переправу, поміж собою не говорили. Після Білої Церкви реєстрові козаки з наливайківцями перестали балакати. Щось перебігло між ними іще тоді, коли вони лиш з'єдналися, ще перед боєм, коли одні волали за Лободу, а другі за Наливайка. Та, може, й те важило, що реєстрові були добре зодягнені і нагодовані, на оплаті, сукні і хлібі польського короля, а наливайківці — хто? — голота, безпритульна сірома з вилами та ціпами на підніжнім кормі... Так, насурмонені, одні та другі, тримаючи біля човнів в поводі коней, вони й переправилися через хвилі і, ступивши на лівий берег, потягнулись низовищами на Переяслав.

В Переяславі реєстрові знов прокричали гетьманом Лободу, а наливайківці — Наливайка. Вибрали Лободу. Ставши гетьманом після Шаули,— тому під Білою Церквою ядром відірвало руку,— Лобода взявся схиляти Наливайка до переговорів з Жолкевським. «Це нічого не дасть! Жолкевський на це не піде! — спалахнув Наливайко.— Відірватись від нього — ось що нам треба! Підемо на Лубни, за Сулу в дикі степи — там він нас не дістане!» Після цих Наливайкових слів реєстрові оточили поглядами Лободу. Лобода розмірковував. Чорноока велика його голова, що зграбно сиділа на високих, розлогих плечах, повернулася до возів, де тулилися з дітьми жінки: «Але, панове, без них! Діти й жінки нехай лишаються в Переяславі. Тут їм

буде й зручніше, і легше, ніж з нами в незатишному степу. Та й ми в своїх діях будем проворніші і спритніші! Повірте мені — це я кажу з досвіду і від серця».— «Не лишимося! Пропадемо! Поляки виловлять нас, а дітей заберуть в єзуїти! — взялися криком в один голос жінки.— Без вас нам куди й до кого?» Лобода, що найбільше в житті боявся жіночого крику, затулив вуха руками й, аби жінки відчепилися, жалкуючи, що й сам зачепив їх, закивав на знак згоди своєю великою чорноокою головою.

Напоївши востаннє коней з Дніпра, калюжним шляхом через Пирятин козаки потягнулися на Лубни, на Сулу, на Засулля.

А військо Жолкевського з'явилося у Трипіллі. Саме в цей час вверх по Дніпрі, шукаючи Наливайка, йдучи на поміч йому, піднімалися чайками запорожці — полки Кремпського та Підвисоц ·ого. І саме в цей час з верхів'я Дніпра дув прощальний з. овий заломистий вітер. Він гостро допався до чайок, позадирав їм сторчма носи, і через те, гребучи веслами то по бурунах, то по грозовому небі, запінені чайки тупцювали на місці.

— Гармати! — крикнув Жолкевський.

Гармаші та їхні підручні випрягли коней з гармат і, рвучи одежу об терновиння, захапалися за колеса. Звірячими протоптами вони викотили гармати на ковилеві краї сизих трипільських круч. Перехилившись горлами вниз, гармати почали довбати Дніпро. Козацькі чайки заполошились: знизу їх били хвилі, а зверху — ядра. Покалічивши кілька десятків із сотні, Жолкевський знов завернув чайки туди, звідки вони прийшли,— додому через пороги на Січ.

І переїшов Дніпро. І ринувся до Лубен: не дати козацтву щезнути у степу; оббігти їх спереду, наздогнати іззаду, зупинити, оточити й розбити.

І він знов розпочав гонитву. Хоч Януш Острозький та Радзивілл до нього ще не прийшли, до його головного війська й загонів Збаражського та Струса, Ружинського, Огінського, Ходкевича, Станіславського, Лепшеня, Буйвіди, Курцевича вже додались драгуни Потоцького та команди двох його рідних братів, а також команди братів Пшерембських, загін черкаського старости Олександра Вишневецького, загони Фредра, Собеського, Бекеша, Чарниковського, Плесневецького, Заславського, Даниловича, Улясницького, Гербурта, Щасни-Гербурта, Ковачовського, Горностая, Гурського, Тарнавського, Білецького і Сладковського, одне слово, тепер Станіслав Жолкевський був на добрячім коні!

Від Козловського він довідався: нижче за двадцять верст

від Лубен, біля Горошина через Сулу є мілководдя — давній татарський напрямок-брід в Україну. Не роздумуючи, Жолкевський послав туди Струса, Ружинського та Вишневецького, аби вони, скориставшись тим бродом, забігли козацтво спереду й замкнули собою степ. Жовнірам пана Білецького та гайдукам Ходкевича він наказав прив'язатися до відступаючого козацького табору і не давати повстанцям спокою ні вранці, ні вдень, ні увечері, ані вночі. А сам тим часом з головними полками й загонами посопів до Лубен.

Лискучі на сонці, чорні хвилі розореної землі повільно, мов дьоготь, напливали на козацькі вози, і козаки, впряжені в них разом з кіньми, тягли свій табір до порожнього небокраю. На п'ятнадцятий день вершками тополь загостріли Лубни. Помітивши козаків, з лубенського замку обізвалась гарматами польська залога. Лобода глянув на Наливайка. Та докірливий погляд гетьмана Лободи Наливайка лише підбадьорив: тепер про замок у Лубнах, аби в нім пересидіти-відпочити, було нічого й думати. Тепер вони, хоч і з останніх сил, та виламаються у степ, а в дикім степу — спасіння.

Минаючи стріхи й принишклі віконця лубенських хат, під похиленою з горбів дерезою табір з'їжджав наниз. Гублячи з чорних коліс клапті грязюки, перші вози втягнулись на міст. На тім березі біля мосту в затінку верб кожен при своїх сотнях темніли на конях Лобода й Наливайко. З вишневих садів, що цвіли над Сулою, спливав за водою цвіт. Берегами тремтіли очерети — в очеретах терлися коропи. Стомлені від любові, над рікою перегукувалися зозулі.

Табір вибрався в луг і в чотири ряди розтягнувся лугом. Діти позіскакували з возів, і разом з метеликами їхні сорочечки затріпотіли над травами. Діти рвали козелики, на бігу обчищали стебельця і їх, солодкавих, їли. Надихаючись прим'ятою м'ятою, опустивши зморені голови й плечі, козаки плелися поруч з колесами.

— Довго ще йти? Тут і вода, і паша! — чулося від молодих козаків.

— Ще трохи й ось-ось! — лежачи боком на кожухах, відповідав з воза Шаула.— Вже, хлопчики, недалеко. Проїдемо Солоницю, а там вже і степ... а в степу нас не вхопить ніхто... Дай, Василику, пожувати й мені! — І, взявши однією і єдиною вже рукою з ручки Василька стебельце козелика і пожувавши його, столітній Шаула приплющив очі.— Ну ж і добре!.. Скільки живу, а такого доброго ще не їв...

Раптом передні вози чимось підкинуло, їх ніби знизу підбило хвилею, вони погорбилися і почали розкочуватися для оборони. З них смальнули рушниці, а за рушницями вдупило кілька гармат. По всій довжині козацького табору діти прямо з квіток повпурхували в руки до матерів, а їздові натягнули віжки: «Що там? Татари?» Табір застопорило. «Татари... татари...» — зав'юнилося від воза до воза.

Б'ючи копитами дощові озеречка, між розкиданими де-не-де білими купами квітучих тернів і глоду, навскоси через луг нісся конем Тиміш Вихорець. Поки він долітав до Сули, до Лободи й Наливайка, півтори тисячі козацьких возів ловили його очима: хто ж то все-таки, хто напав на голову табору — татари чи не татари? Козаки-піхотинці подіставали бойові лопати, жінки поховали дітей під рядна, а запряжені коні подивились одне на одного ще сумніше. Про що Вихорець говорив Лободі й Наливайкові, в обозі ніхто не чув, та з' вилину кожен міг побачити: вихопивши шаблі, з трьома сотнями своїх козаків Наливайко кинувся через луг до передніх у потуманні возів, де стрілянина вже розбухала. А ще за хвилину по той бік Сули, з верха Лубен, крізь дерезу по глині на крупах запінених коней стала сповзати до мосту розбита Жбурова сотня. Всі оці дні від Переяслава, Пирятина і до Лубен, зашарпана жовнірами Білецького та гайдуками Ходкевича, Жбурова сотня задкувала услід за табором. Тепер, побачивши, що козацькі полки і табір вже на тому боці Сули, жовніри з гайдуками при підспілих командах братів Потоцьких, а з ними й братів Пшерембських та мадярів полковника Лепшеня напали на Жбура, не таючись. Жбурові козаки, яких вже і так безсоння валило з сідел, не витримали і подалися. Відступаючи, вони ховалися за лубенські хати, комори й стайні, нашвидкуруч набивали в сідлах пістолі й відстрілювалися з-поза причілків. Коні під Жбуровими козаками стомилися так, що були вже як відцвілі кульбаби. Коні, здавалося, вже віддали Богові душу, і тільки ноги тримали їх на ногах.

З двома сотнями реєстровців Лобода кинувся через міст Жбурові на підмогу. Та розхитаний міст почав бити коней зірваними з цвяхів дошками, і на нім на додачу вибухнуло ядро з лубенського замку. Міст провалився. Лобода повернув назад. Жбурова сотня кинулася уплав. Коні і козаки пливли в плинучому за водою вишневім цвіту, і той білий липучий цвіт набивався їм у ніздрі. Коні і козаки почали задихатися і топитись. А з гористого берега по них смалили з рушниць жовніри і гайдуки. Жовніри і гайдуки вибили б усю Жбурову сотню, якби з крайніх козацьких возів не всадили по них

гармати і не відігнали їх за дерезу до принишклих лубенських хат.

До Лободи біля зруйнованого мосту, повертаючись з голови табору, підскакав Наливайко.

— Прийдеться зупинитись. Вишневецький з Ружинським і Струсом оббігли нас з цього боку Сули. І хоч напасти на нас вони не напали, та показалися, що вони є. Пане гетьмане, за п'ять верст униз по Сулі лежить урочище Солониця. Місце для табору занизьке, але коли зупинятися, то зупинятися лише там: там мочарі і болітця й добратись до нас Жолкевському буде не просто. А нам для передиху, аби не попадали коні зовсім, треба хоча би днів зо три.

— І я вже бачу, що в нас не коні, а ходячі шпиталі,— низьким і солоним голосом, вже ніби бачачи ту Солоницю, відповів Наливайкові Лобода.

Трохи нижче від Лободи й Наливайка вилізала з Сули Жбурова сотня. Від возів до неї бігли жінки, аби помогти козакам вивести коней з води, бо коні і козаки, допливши до берега, як поставали по гриви і шиї у течії, так по гриви і шиї у ній, похитуючись, і стояли. Жбур із заліпленим мокрим цвітом обличчям ненависно дивився на Лободу та його реєстровців. Реєстрові ж козаки Жбура ніби й не помічали. Вони проїжджали ставати табором на Солоницю. За реєстровими козаками важкими, стомленими рядами рушили і вози. Наливайко і його два полки потягнулись за ними останніми.

Над Солоницею ніч зійшла ясна, по-степовому кругла. Її темно-сині, виткані зорями шати опустились до небокраю і обгорнули усе на світі, а особливо Куріпочку. Повечерявши оберемочком осоки, що приніс йому якийсь хлопчик, Куріпочка лежав зі своїми кіньми-товаришами в дальнім закуті табору біля річечки, що, як і низина, звалася Солоницею. Реєстрові козаки та їхні коні полягали по той бік похідної козацької церкви, окремо від наливайківців. Там же, напнутий з волових шкір, жовтів намет Лободи, а намети Шаули, Шостака й Наливайка туманились повстю по цей бік церкви, як іти до Куріпочки. На церкві крізь тріпочучі крильця нічних метеликів тьмяно світив золотий п'ятківський хрест. Такого великого, чорного проти місяця табору Куріпочка ще не бачив. Возами, мажарами, гарбами і навіть кибитками, усім, що рухалося на колесах, козаки обгородилися від темного лугу й темного степу. Від гористого берега козаків захищала в пітьмі Сула, а з четвертого боку, де вечеряв Куріпочка,— болотяна річечка Солониця. В таборі було повно людей — сім тисяч війська та вісім тисяч жінок-утікачок з дітьми. Табір лежав на мочарах, і з усіх чотирьох боків через його краї хлюпала темінь.

Поруч із кіньми, зі сну обнімаючи їх за шиї, на свитах і сіряках, підмостивши під голови сідла, хропли козаки-вершники, а козаки-піхотинці обводили табір суцільним ровом. Було їм там тісно, і вони поспішали. Схилені спини в рову перегинались під зорями, наче хвилі, а темні чубаті голови ходили, мов темні дзвони. Одні копали, а другі нагрібали вали. На стікаючих водою валах гармаші з Наливайком дулами на Лубни, на луг і на степ лаштували гармати. Вийшли з табору і жінки. Низьким півколом, покрадьки, по коліна у рясці, тьмяно зблискуючи серпами, вони жадібно жали над Сулою молоду осоку й молодий очерет. За жінками в світлих прокосах чувся хлюпіт дітей. Діти складали водою пахнуче жниво в оберемочки і снопи й, перелізаючи табір через вози, бігли віддавати його знесиленим коням. Козаки ж реєстрові посмоктували люлечки-носогрійки, купчилися зокола намету гетьмана Лободи, й поміж їхніми сидячими гуртами глухо терлось мовчання. Від того мовчання Куріпочці пахло жаб'ячою м'ятою — духу її Куріпочка не любив і боявся.

З темені перед ним вдруге з'явився той самий хлопчик, і аж тепер Куріпочка пізнав у ньому Василька, того Василька, що любив кавуни і очі в якого золотіли на все лице. Василько знову поклав перед ним оберемочок осоки, затим дістав з-за щоки яєчко водяної курочки, покрутив поміж пальчиками, похвалився перед Куріпочкою, підтягнув шлеєчку на плече і з мочара на мочар знов пострибав за церкву у темінь.

Василько побіг, а на копито Куріпочці з осоки виліз равлик. Він причвалав з власною на спині хаткою, що вона, як для Куріпочки табір, правила йому і за фортецю. Синіми ріжками на Куріпоччинім копиті равлик узявсь прикочувати до себе росу. Вона була кругла, як ніч, біла, як рисове зерно, і через те важненька. Підкотивши росу до губок, равлик припав до неї і пив її, пив; коли ж допивав до половини, з того боку Сули до Куріпочки донеслося дихання невидимих з ночі польських коней. Саме в цей час до нього піддибав Наливайків Резі. Він дослухав те чуже хоркання чужих коней, ліг обіч Куріпочки й темно заплющив очі. Куріпочка ж слухав далі: разом з натужним хорканням почулось іще й вищання коліс, передзвін стремен і лякливе бряжчання зброї — то підійшло головне військо Жолкевського. Воно ще довго вовтузилося на тих кручах-

горбах над Сулою, а коли вмостилося, Куріпочка звідти почув, і не лише почув, а й розібрав притишені голоси бойових польських коней. «Он вони стали під нами у низині за Сулою на Солониці,— балакали польські коні.— І серед них той самий Куріпочка, що від нього неможливо втекти, а коли утікає він, то його неможливо догнати. Тепер ми нарешті його завоюємо і разом із сотником Петром Жбуром продамо туркам у полон!..» — «Не продасте, бо не завоюєте! — з табору через Сулу відповів польським коням Куріпочка.— Ми з моїм господарем сотником Петром Жбуром по полонах ходити не будемо, бо ви нас ніколи не завоюєте, ми — душі вільні!..»

Резі біля Куріпочки придрімав, коли в лоба йому влупився, заґавившись, вогкий з темені хрущ. Резі зірвався на ноги і заіржав. Він подумав, що його вбито. Куріпочка пирхнув і заспокоїв Резі, бо від хрущів, коли вони б'ються об коней, коні не помирають. Резі вгамувався, та лягати більше не захотів, і його під червоним місяцем біла грива відливала червоною міддю над Куріпочкою до ранку.

Вдосвіта на постріл від козацького табору з'явились польські дозори. Їхні голови і голови їхніх коней завиринали з туманних очеретів і лоз. Зі жвавих пересувань дозорців зробилося видно, що до Жолкевського підійшли свіжі команди жовнірів. Козаки з-за возів лише виглядали — табір зачаєно передихував, він поволеньки набирався сил. Коли посвітлішало й туман поприліг, став коню до колін, з лугу і степу випірнули загони Ружинського, Струса та Вишневецького. Вони, як і вчора, перед козаками засвідчилися і не напали, вони лише показалися, що вони є, й попримирали за терновищами й глодом. Лише червоний жупан Кирика Ружинського на білих квітучих тернах горів іще червоніше. Червоніше, аніж тоді, коли Наливайко його скупав під Білою Церквою в Росі при такому ж легенькому туманцю...

На притихлому з ночі горбі сидів на коні Жолкевський. Його малинова під підборіддям брошка на драповому кунтуші іскрила через Сулу на козацький табір гострим вогнем. Обіпершись руками на гриву коня, Жолкевський згори дивився на обережний табір. Жолкевський бачив: наливайківці з Наливайком і реєстрові козаки гетьмана Лободи ташувалися окремими кишлами. Спільна для них була лиш їхня похідна церква, що золотіла хрестом над усіма ними. Помітивши той золотий православний хрест, патер дон Комулео, що разом з князями й полковниками чипів у свиті

Жолкевського, зашнурував губи до посиніння. Та не сказати Жолкевському про те, що його вразило, Комулео, як завжди, не міг. Він підступив уже було до нього конем, розшнурував нежонаті губи, та Жолкевський блиснув до патера брошкою так, що той лише по-яструбиному к'якнув і замовк, як мовчить до пори ядро, забите в дуло гармати. А гармаші, як і драгуни, і гусари, вже були наготові. Драгуни і гусари вже рихтувалися внизу під Лубнами перейти підправленим за ніч мостом на козацьку боковину ріки. Ополченці, ландскнехти та пікінери й команди чиншової шляхти на тому боці вже темніли і шикувалися там до бою. За ними, попліч з гайдуками Ходкевича, Буйвіди й Огінського, бовваніли полки Потоцьких, загони братів Пшерембських, Курцевича, Станіславського, Фредра, Собеського, Бекеша, Чарниковського, Плесневецького, Заславського, Горностая, Гур[illegible]кого, Тарнавського, Білецького і Сладковського з кінь[illegible], шаблями, рушницями, списами — всі вже були на тій стороні.

Жолкевський оглянувсь на свої гармати: з глиняних круч так само, як він згори, вони холодними жерлами дивилися на зачаєний табір. Поруч з купами ядер і рядами жаровень, де напікалися ключки, горбатіли за роботою гармаші та їхні підручні. Жолкевський перехрестився й махнув гармашам рукою. Повітря здригнулося. З круч разом з гніздами стрижиків обвалилася в берег глина. З вишень над Сулою рясніше западав цвіт, а коні гостро застригли вухами.

Першими на козаків рушили ополченці, ландскнехти, пікінери й команди чиншової шляхти. За ними, від мосту, розгорнувшись крилатим півколом, сяйнули на сонці сталеві кіраси гусарів. Гусари, а з лівого боку від них і полки драгунів та гайдуків, як і полки жовнірів, аж до ледь видних на обрії загонів Ружинського, Струса та Вишневецького,— всі вони одночасно, від шаблі і до копита, грізно гойднулись і пішли на табір. І степом, і лугом, і від Сули на принишкле за возами козацтво погецало кевкання конячих селезінок, брязкіт гнуздечок та причавлений запах трав. Все польське військо бриніло — його обліпили коники. Потривожені копитами й чобітьми, лугові коники, рятуючись від загибелі, повистрибували жовнірам і гусарам, драгунам і гайдукам на щоки і вуса й засюркотіли з відчаю так, що їхній сюркіт через Сулу почув на горбі навіть Жолкевський. Він торкнув острогами коня й з'їхав униз до Лубен через міст на той берег до свого війська. Настороженим роєм за ним гарцювали його ад'ютанти.

Польські гармати гримнули вдруге. Десять ближчих до річки возів з козаками в бризках грязюки й кіпоті піднялися на вибухах. Вози з козаками якусь мить над низиною зависли, постояли над Сулою, а вже тоді, з розкиданими в повітрі колесами і шапками, знову осіли на мочарі.

Лави Жолкевського наближались до табору. Ось вони вже від нього на постріл... Ось вони вже від нього на півдороги польоту кулі... Табір люто мовчав. Козацькі ожиги, рушниці і гаківниці, а з ними й гармати замість набоїв ніби понабирали в дула води — поніміли й поціпеніли. Чого, чого чекали вони?! Єдине, що дихало за возами, це в козацьких зубах люлечки-носогрійки — з них вились димки й потріскував тютюнець...

Польські гармати гримнули втретє. Та добили вони, як вперше і вдруге, лише до крайніх від річки возів. Далі вони не добили.

Польські полки перейшли на біг. Земля пішла дугами, і аж тепер вже нарешті козаки-піхотинці за ровом, валами й колесами — так само, як і кіннота посеред табору,— спроквола заворушили зброєю: шаблями, рушницями, косами і ціпами, ратищами та бойовими лопатами. Гармаші до гармат схилилися нижче, як раптом... раптом сталося те, чого не чекав жоден козак: за яких-небудь двісті кроків від табору польські полки зупинилися! Всі — до копита і до ноги! Мов зачаровані! Й відразу ж з других чи третіх їхніх задиханих лав, якраз навпроти намету гетьмана Лободи, з білими штандартами у руках з'явилося двоє вершників — начальник розвідки Жолкевського Януш Козловський та посланник польського короля Збігнєв Ясельський. По важких волотяних вусах Петро Жбур упізнав його зразу! «Хабіджа!..» — промайнуло в Жбуровій голові, і він почув її голос. «Цінь!.. Цінь!» — над Петром і Куріпочкою, над Солоницею й табором ціпкнув голос пролітаючої синички...

Вершники зупинилися біля рову і прокричали, що вони є парламентарі і що їдуть вони для переговорів. Лобода, що застиг на коні біля церкви попереду готових до бою своїх реєстровців, вклав шаблю в піхви й гукнув до возів козакам-піхотинцям, аби вони вершників пропустили.

По скиненому через рів дощаному настилу, зсутулившись під поглядами козаків, вершники під'їхали до Лободи, і він, привітавшись, запросив їх разом зі своїми сотниками до свого намету. Про Наливайка Лобода ніби й забув. Наливайка для нього ніби тут і не було — ні його самого, ні двох його кінних полків та за возами козаків-піхотинців.

Наливайківців як ошпарило. Частина їх від возів, частина на конях посунули до реєстровців. Та реєстрові козаки намет Лободи оточили й шаблями, що були оголені проти поляків, тепер нагострилися проти своїх — козаків Наливайка.

Блідий Наливайко скочив з коня й разом з Шостаком, Оливкою, Жбуром і Шийкою поспішив до намету Лободи. Реєстрові перед ним розступилися, та дорогу Шостаку, Оливці, Жбурові й Шийці загородили. Наливайко зайшов у намет, і по хвилині звідти долинув його страшний голос: «Не буде цього! Ніколи! Ніякої здачі зброї! Бо як здамо Жолкевському зброю — він виріже нас до ноги! Це, пане Лободо, зрада! Зрада і більш нічого! Я йду від вас геть! Я йду до свого війська!» — «Не відпускайте його! — закричав Лобода.— Бо тоді ми всі пропадемо!..» З намету почулися штовх[illegible]на, борсання, хрип і сопіння. Шостак, Оливка, Жбур і [illegible]ийка ринулися крізь реєстрових на поміч до Наливайка, та були збиті на землю. «В'яжіть його! В'яжіть!» — знову з намету закричав Лобода, та не докричав. Гримнув постріл, і його високе дорідне тіло вивалилося з намету на мочарі — прямо на збитих з ніг реєстровцями Шостака, Жбура, Шийку й Оливку... Наливайківці пішли з шаблями на реєстрових, а ті на них. Шаблі й ціпи, лопати, коси й ратища, все, що призначалося бити поляків, пішло бити своїх. Ні розпач і квиління дітей, ні благання й прокльони жінок не зупинили ні тих, ні тих. Знесені голови й відчахнуті руки летіли над табором, як під час бурі чи смерчу, і спину їм не було... Куріпочка біг з відрубаною головою. З його шиї, де була голова, темним снопом била кров і обливала і наливайківців, і реєстровців. Куріпочка добіг до церкви й, зіпершись на неї копитами, поливаючи кров'ю і церкву, так стоячи й вмер... «Оксано...» — шепотів уже мертвий Тиміш Вихорець, і його фіалковий вихорець, обвіваючи Тимошеві губи, і сам уже згасав назавжди.

— На табір! — крикнув Жолкевський, і його військо зірвалося на козаків, що вже дорубували один одного. Ополченці та гусари, драгуни і жовніри перелізли через вали, вози і накинулися на закривавлений табір, а наливайківці і реєстрові, помітивши, що зокола на них скачуть і біжать війська Жолкевського, нарешті зоглядіlися і побачили, що вони наробили... Через мить вони уже об'єдналися й спільно пішли на поляків... Та було запізно...

Жолкевський від мосту рвонувся було й собі, аби живого чи неживого першим побачити званого ним Наливайка,

та в кривавому місиві бою був збитий своїми ж ополченцями разом з конем у багнюку при березі. Тяжко уражений, він лежав на спині по вуса в зеленій рясці й крізь ряску дихав. Проз нього бігли й скакали його війська. На перших порах Жолкевський щось було до вояків лепетав, та їм було ніколи й не до нього. А потім вони про нього забули. З ряски, де він лежав, що́ робилося в таборі, він вже не бачив. Та все він бачив перед собою в небі на хмарах, бо прозорі весняні хмари, пропливаючи над Солоницею, все, що там відбувалося, відсвічували, як у дзеркалі, й проносили-забирали з собою. Хмара за хмарою над очима Жолкевського, спливаючи за Лубни до Дніпра, показували йому, як його драгуни і гусари дорубували останні сотні наливайківців і реєстровців. Одна, спливаючи, хмара відсвітила йому, як у болоті при річечці Солониці, тікаючи невідомо куди, топилися з дітьми жінки. Ще одна хмара-дзеркало відбила йому, як запорізькі полки Кремпського та Підвисоцького, знов підійшовши з Дніпра Наливайкові на підмогу, пересвідчились, що на Солониці їм уже робити нічого, і повернули додому, на Січ... І на останній хмарі Жолкевський побачив, як з-під намету Лободи жовніри витягнули непритомного, зв'язаного Наливайка. Його, а з ним помотузованих Шостака, Шаулу, Оливку, Жбура і Шийку. Жовніри кинули їх на вози, і остання ця хмара повезла Наливайка з його полковниками й сотниками на захід, у полон, на загибель у Варшаву.

Жолкевський заплющив очі. Калабатину, де він лежав, так само, як і його вуса та малинову під підборіддям брошку, почало затягувати дрібненькою ряскою.

З круч над Сулою падав вишневий цвіт, і його зносило за водою...

1986—1992 рр.
Київ.

Вінграновський М. С.

В48 Северин Наливайко: Роман: Для ст. шк. віку/ [Передм. І. М. Дзюби; Худож. оформл. А. Т. Добролежі].—К.: Веселка, 1996.—366 с.: іл.— /Золоті ворота/.—ISBN 966-01-0025-6

Северин Наливайко... Легендарний селянський гетьман, випускник Острозької академії, богослов, який у квітні 1594 р. підняв повстання проти наймогутнішої на той час країни в Європі Речі Посполитої і два роки разом зі своєю сіромою протистояв найсильнішим військовим силам. А за рік до повстання він як князів сотник у складі польського війська воював проти запорізьких козаків...

Така непересічна особистість і така складна епоха постають з роману Миколи Вінграновського, лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка і премії Фундації Антоновичів (США).

В $\frac{4803640201—035}{206—96}$ Без оголошення

ББК 84.4УКР6

Літературно-художнє видання

Історична бібліотека для дітей

ЗОЛОТІ ВОРОТА

Серію засновано 1990 року

ВІНГРАНОВСЬКИЙ Микола Степанович

СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО

РОМАН

Для старшого шкільного віку

Передмова
Дзюби Івана Михайловича

Художнє оформлення
Добролежі Анатолія Тимофійовича

Редактор *І. Т. Бойко*
Художній редактор *М. С. Пшінка*
Технічний редактор *Т. В. Березанська*
Коректори *Н. П. Романюк, С. В. Гордіюк*
Комп'ютерна верстка *К. П. Дворської*

Підписано до друку з оригінал-макета 16.08.1996.
Формат 84x108/32. Папір офсетний № 1.
Гарнітура таймс. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,32.
Умовн. фарб.-відб. 19,74. Обл.-вид. арк. 23,76. Тираж 10000 пр.
Зам.6—295.

Видавництво дитячої літератури «Веселка».
Свідоцтво про державну реєстрацію № 02473079
від 7 червня 1995 року.
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Акціонерне товариство «Київська книжкова фабрика».
252054, Київ, Воровського, 24.

Шановні розповсюджувачі дитячої літератури!

Для оптового придбання наших видань
просимо звертатися безпосередньо до видавництва
у відділ реалізації по телефону 213-92-65.

Для продажу дитячих книжок вроздріб
при видавництві працює кіоск.

Довідки по тел. 213-92-65, 213-05-32.